

नारदस्मृतिः

डॉ० ब्रजकिशोर स्वाई

माहसुची

सं. १००

१९००

१९००

१९००

१९००

१९००

१९००

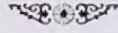

॥ श्रीः ॥

चौखम्भा संस्कृत भवन ग्रन्थमाला

१६

६९१/२६९

नारदस्मृतिः

‘तिलोत्तमा’ संस्कृतटिप्पणीविभूषिता
हिन्दीभाषाटीकासनाथिता च

लेखक

डॉ० ब्रजकिशोर स्वाई

आचार्यः

स्नातकोत्तरधर्मशास्त्रविभागः

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी, उत्कलः

चौखम्भा संस्कृत भवन

वाराणसी

प्रकाशक

© चौखम्भा संस्कृत भवन

पोस्ट बाक्स नं० ११६०

चौक, (बैंक ऑफ बड़ौदा बिल्डिंग)

वाराणसी - २२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ०५४२-२४२०४१४

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

संस्करण : द्वितीय, वि० सं० २०६३

मूल्य : रु. १५०-००

प्रधान कार्यालय :

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पोस्ट बाक्स नं. ११३९

के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन (गोलघर समीप मैदागिन)

वाराणसी - २२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ३२५७८५९

टेलीफैक्स : ०५४२-२३३३४४५

E-mail : cssvns@sify.com

सहयोगी संस्था :

चौखम्भा पब्लिकेशन्स

४२६२/३ अंसारी रोड, दरियागंज

नई दिल्ली - ११०००२

टेलीफोन : २३२५९०५०

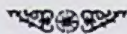
टेलीफैक्स : ०११-२३२६८६३९

E-mail : cpub@vsnl.net

मुद्रक : चारु प्रिन्टर्स, वाराणसी

THE
CHAUKHAMBHA SANSKRIT BHAWAN SERIES
16

७९/२६९

NĀRADASMṚITI

‘Tilottamā’ Sanskrit Notes with Hindi Commentary
Introduction, Technical Word Index

By

Dr. BRAJA KISHORE SWAIN

Reader, Post-Graduate Department of Dharmaśāstra
Sri Jagannath Sanskrit University
Sri Vihar. Puri

Drolia Pustak Bhandar
Near Bharat Mata Mandir
Hardwar-249410
Ph. No. 01334-260614
Mobile-9837300687
Uttarakhand (India)

CHAUKHAMBHA SANSKRIT BHAWAN
VARANASI

Publishers :

© CHAUKHAMBHA SANSKRIT BHAWAN

Post Box No. 1160

Chowk, (Bank of Baroda Building)

Varanasi-221001

Phone : 0542-2420414

Edition : Second, 2006

Head Office :

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Post Box No. 1139

K. 37/116, Gopal Mandir Lane, Golghar Near Maidagin

Varanasi-221001 (India)

Telephone : 3257859

TeleFax No. : 0542-2333445

E-mail : cssvns@sify.com

Sister Concern :

CHAUKHAMBHA PUBLICATIONS

4262/3, Ansari Road, Darya Ganj

New Delhi-110002

Telephone : 23259050

Telefax No. : 011-23268639

E-mail : cpub@vsnl.net

उत्सर्गः

मत्पितामहीनां स्वर्गतानां “तिलोत्तमा”ऽभिधेयानां

स्मृतौ

तिलोत्तमाटिप्पणीविभूषितायाः नारदस्मृतेरयम्

उत्सर्गः

विमर्शकानामतिशाणितं यत्तिलं तिलं चोत्तमसन्निवेशे।

“तिलोत्तमा” वष्टि वचोरहस्यं पितामहीसार्थकनामगोप्त्री

इति

व्रजकिशोरः

FOREWARD

Nārada is one of the most prolific writers and one of the foremost authorities on ancient Indian Dharmaśāstras. Nārada seems to be a pseudonym of a brilliant jurist of ancient India. It is estimated by Mahamahopādhyāya Dr. Pandurangavaman Kane, the author of the Classical History of Dharmaśāstras, that, he arrived between 100 A. D.—400 A. D. Nāradaśmṛti shows unmistakable evidence of the fact that its author lived in a Period later than Manu & Yājñavalkya.

Nāradaśmṛti is one of the methodical books of ancient law. The first three chapters are introductory dealing with the principle of judicial procedure (व्यवहारमातृका). Like Yājñavalkya, he deals with the law of evidence under the chapter (ऋणादान) money-lending. The classification and sub-classification of the topics of law show the analytical mind of Nārada. Manu first divided the substantive law into eighteen heads. Other authors followed Manu substantially. Nārada divides these into sub-heads totalling one hundred and thirty two sub-heads.

Dr. P. V. Kane says that Nārada, Bṛhaspati & Katyāyana form the triumvirate in the realm of Hindu Law of procedure. The works of Bṛhaspati and Katyāyana are yet to be recovered (See Dr. P. V. Kane : History of Dharmaśāstra Vol. I page. 213).

The texts of Br̥haspati and Katyāyana are collected from later commentators like Viṇṇāneśwara, Mitra Misra, Devaṇa Bhatta and Nīlakaṇṭha.

Narada first mentions the ten aparādhas (offences) (Narada quoted in Smṛticandrikā III. I, 62-63). Then there are the Pādas (or nṛpa-padas) offences against the king, twenty two in number. The chalas (literally deceptions) are fifty in number. Some of them are serious offences whereas others are not so serious and can be termed miscellaneous. The sub-heads into which Nārada divides the traditional eighteen sub-heads are not fully mentioned. His commentator Asahaya gives the whole list (see Asahaya on Narada 7.21-25 and notes in the Sacred Books of the East, Vol. XXXIII, 9-12).

The sub-classification is not scientific and justifies the comment of Dr. P. V. Kane that ancient lawgivers of India had a penchant for classification.

But the matter does not rest there. According to Narada the eighteen heads of litigation could be divided into eight thousand topics and a judge was supposed to be versed in all of them (Narada quoted in Smṛticandrikā). Nāradasmṛti and the analytical commentary of Asahaya on the same makes valuable insight into ancient Indian Law. Unfortunately there are no good publications on Narada.

Prof. Dr. Brajakishore Swain, Department of Dharmaśāstra of Sri Jagannath Sanskrit University, Puri has contributed many research papers on Dharmaśāstra to his credit

His book on Nārada-smṛiti with Asahaya Bhāṣya and critical notes named तिलोत्तमा prepared on the basis of the commentators and nibandhakāras with his own assessment and translation of the difficult text into simple Hindi is a valuable contribution to our understanding the ancient law of India. Dr. Swain deserves eulogy for delving deep into this aspect of ancient law and social system of India.

Dt. 16.12.92

Dr. Sraddhakar supakar

Ex-Vice-Chancellor

Shri Jagannath Sanskrit University

Sri Vihar, puri.

PREFACE

Nārada-smṛti, as it has come down to us, deals prominently with the Vyavahāra portion of Dharma-śāstra. Though later writers quote Nārada in the context of ācāra in a few cases, as for example ekādaśī, śrāddha and so on (cf. Hemādri, Caturvargacintāmaṇi) or the worship of Nārāyaṇa (Smṛticandrikā I), they have to be taken as later addition to the main and original Nārada-smṛti. Earlier texts and commentators do not quote any Nārada-smṛti passage in this context. Hence, it is clear that Vyavahāra was the original theme of the Nārada-smṛti. Another point is that, though Nārada is mentioned quite early, in the Aitareya Brahmana (33.1) in the context of the account of Hariścandra, along with Parvata, as extolling the virtue of getting a son, he does not appear there as a law-giver. The mahābhārata appears to know Nārada as an exponent of duties (Udyoga, 49.22) for the Vṛṣṇis, but there also it is difficult to take him as a law-giver of the status of Manu or Yājñavalkya. Nārada, whose teachings could be taken as the basis of the Nārada-smṛti, has to be taken as a different person.

As is generally the case with ancient Sanskrit works, manu refers to Nārada, while the Nārada-smṛti mentions manu. (See the opening prose passage, iha hi bhagavaṇ manuḥ etc.). According to the Manus-

smṛti (1. 35) Nārada is one of the ten Prajapati-s, some of whom appear as law-givers. On the other hand, Yājñavalkya does not mention Nārada. This would mean that Nārada mentioned by manu has more of the ancient halo, and falls in line with Nārada-Parvata, or the almost mythical Nārada with the lute, who also appears in the Mahābhārata, consoling Yudhiṣṭhira by telling various stories to enliven his mind heavy due to the death of his relatives (Śānti 29.13ff). The nebulous nature of this Nārada is seen also when the Mahābhārata makes him a maternal uncle of Parvata (taking a cue from the Aitareya-brāhmaṇa, which does not mention this relationship).

From the printed Nārada-smṛti, it is clear that it follows the Manusmṛti to a great extent. A colophon in the Nepalese manuscript of the Nārada-smṛti reads—“iti Mānavadharmasāstre nārada-proktayāṁ Samhitayāṁ”, which would indicate that the Nārada-smṛti was a part of the laws propounded by manu or is based on, or has a very close relationship with, the doctrines of Manu. Evenso, the Nārada-smṛti differs from the Manusmṛti in many important points, which would indicate a late date for it. Nārada allows nityoga (levirate), while Manu condemns it. Interestingly, Nārada allows re-marriage of women, while Manu does not. Another point is that the Yājñavalkya-smṛti advocates the right of a widow to her deceased husband's

share in his ancestral property, while Nārada does not. This goes with the trend of conservatism mentioned by Vijnāneśvara, against which he fought, and which was not in the nature of the forward views of the Yājñavalkyasmṛiti. All this would indicate that Nārada, the 'Smṛtikāra' was not near the period of the Manusmṛiti, and that he was later than Yājñavalkya.

The Nāradaśmṛiti (on Vyavahāra) has two versions — one larger and the other smaller. Dr. Jolly long back (1876) published the translation of the smaller version, and the text of the longer version (1885). All these years there was need for a good edition of the Nāradaśmṛiti. The present edition by Dr. Braja Kishore Swain is an attempt in this direction. Dr. Swain has already published Varṣikaparvasaṃgraha Śraddhāpradīpa kāmādhava. He has shown his acumen in this direction, and is well versed in Dharmaśāstra.

For the present edition Dr. Swain has written his own commentary in Sanskrit, naming it 'Tilottamā'; and he has also added comments and a general rendering in Hindi. The Tilottamā commentary is highly useful as it refers to various Sanskrit Texts and authorities, including those on Dharmaśāstra in particular, to explain terms in the original text. Thus, for example, we have here not only Puranic texts such as Viṣṇupurāṇa, Matsyapurāṇa etc., but also Rgveda, the Commentator Sāyaṇa, other Samhitās,

Mahābhārata and so on. Help has been taken for comparative explanation, from the Smṛti texts, such as Manusmṛti. Yājñavalkyasmṛti, Viṣṇusmṛti, and commentators such as Kulluka, Aparārka, Vijnāneśvara, and others. Some peculiar terms used by the Nārada-smṛti have been very critically glossed upon. Among them is hoḍhā, and the vyavahārapada 'prakṛṇaka'. The Sanskrit commentary and the Hindi 'ṭikā' will be of immense help for understanding the Smṛti-text. A word about the Hindi ṭikā would not be out of place. It has to be seen as an aid to the understanding of the text, which certainly it is. However, a reader familiar with Hindi might find certain pricks such as ācāraparamparā kī samrakṣaṇahetubhūta" or "uskā pahalā prakaraṇa men", But, well, this can be taken as a type of Hindi; and the edition is not harmed by it. The edition commends itself to scholars and is welcome.

Prof. Sadashiv A. Dange

R. G. Bhandarkar Professor of
Sanskrit (Rtd.)
Bombay University

भूमिका

धर्मशास्त्रं प्रकृत्य प्राचीनाधुनिकयोर्मते पार्थक्यं दृश्यते । प्राचीनाः श्रुतिस्मृतिपुराणानां स्वयंसंपूर्णतामङ्गीकुर्वन्ति, इतराणि शास्त्राणि एतानि त्रीणि क्रमवद्धप्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति । आधुनिका वेदस्य षट्सु अङ्गेषु कल्पमाश्रित्य धर्मशास्त्रस्यावतारं चिन्तयन्ति^१ । तेषां मतेन सूत्रसाहित्येषु अन्तर्भावितानि कल्पसूत्रात् कल्पभागः पृथक् । कल्पभागस्य चत्वारः स्कन्धाः सन्ति । तेष्वपि सूत्रबद्धा भवन्ति । यथा—श्रौतसूत्रं, गृह्यसूत्रं, धर्मसूत्रं, शुल्ब-सूत्रञ्च^२ । एतद्यत् धर्मसूत्रं तत्क्रमेण स्मृतिरूपं विधृत्य धर्मशास्त्ररूपं गृह्णाति । यदा स्मृतिरूपं धारयित्वा धर्मसूत्रं धर्मशास्त्रस्वरूपं जग्राह तदा स्मृतिधर्म-शास्त्रयोर्भेदाभासः परिलक्षितः । अस्य भेदस्य प्रतिपत्तिकाले मनुस्मृतेः रचना जाता ।^३ तत्र मनुना स्मृतेर्धर्मशास्त्रस्याप्यस्वं प्रकटयकारि इति । अत्रास्माभिरिदमेव वक्तुमिष्यते यत् यस्मिन् समये श्रुतिवेदयोः पार्थक्यं समुद्भूतं तस्मिन्नेव समये स्मृतिधर्मशास्त्रयोः पार्थक्यं समजनि । वस्तुगत्या वेदस्य श्रुत्यपेक्षया 'वेद' इति संज्ञा प्राचीना । मनुवचने 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय' इत्यत्र श्रुतेः साध्यत्वं वेदस्य सिद्धत्वं सूचयन्ति । तत् 'तु' इतिपदेन व्यपदिश्यते । तद्वत् "धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः" इत्यत्र धर्मशास्त्रापेक्षया स्मृतिरिति संज्ञायाः प्राचीनत्वं सुसंगतं प्रतिभाति । एतत्तात्पर्यं दर्शयितुं मनुना 'वेदः स्मृतिः सदाचारः' (२:१२), 'वेदोऽखिलो धर्ममूल' (२७) इत्यादिव्यवहारेषु वेदशब्द एव प्रयोजितः । एतादृशं तात्पर्यमनाकलयन्त ऐतिहासिकाः सूत्रापेक्षया स्मृते रचनाप्राक् संजातेति अभिप्रयन्ति । नायं विचारोऽस्माभिः सह्यते । किं च तेषां मतेन धर्मसूत्रेषु क्रमवद्धविषयभावात् स्मृतिषु क्रमवद्धविषयसत्त्वाच्च क्रमवद्धता ऐतिहासिकप्रगत्या सञ्जातेति प्रतिपाद्यते,^४ तदपि अस्माभिर्न सह्यते । यतो हि श्रुतिस्मृतिपुराणानां गोष्ठीभेदेन स्वीकृतिप्रसङ्गः क्वापि नोत्थाप्यते । वरं धर्मसूत्राणां तथा दृश्यते शाखाभेदव्यवस्थया^५ । स्मृतीनां गोष्ठीभेदावलम्बिताऽभावात् तेषु विषयेषु त्रीणि भेदतत्त्वानि लक्ष्यन्ति यानि मनुस्मृतौ विप्रकीर्णत्वेन विष्णु-याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु स्फुटं लक्ष्यन्ते । मनुस्मृतौ प्रथमेऽध्याये लोकरचना-प्रसङ्गोऽवतारितः । द्वितीयाध्यायात् षष्ठाध्यायपर्यन्तमाचारः, सप्तमाध्या-

याप्नवमाध्यायपर्यन्तं राजधर्मव्यवहारो दशमैकादशयोः प्रायश्चित्तं द्वादशे च स्मात्तदंशं पययिण सन्ति । वस्तुत एते विषया आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताख्याभिः सङ्कलिताः । अत्र आचारे लोकानां पारंपरिकाचरणं व्यवहारे तात्कालिकमाचरणं प्रायश्चित्ते च नैतिकाचरणं विचारितम् । पारंपरिकतात्कालिकाचरणाभ्यां सह राज्ञः संपर्कः, नैतिकाचरणेन सह च स्वयमाचरयितुः संपर्को विद्यते । राज्ञोऽयं यः सम्पर्कः स राजधर्मद्वारेण प्रकटीभवति । अत्रायं राजधर्मो द्विधाऽवगम्यते । राजा प्रजाः शासति व्यवहारान् पश्यति च । मनुः शासनीयरजधर्मं व्यवहारराजधर्मतृथक् स्थापयति । किन्तु याज्ञवल्क्यः उभयोः पृथक् स्थितिं स्वीकुर्वन्तपि शासनीयरजधर्मं पारंपरिकायाः तात्पर्यमाकलय्य तमाचाराध्यायेऽन्तर्भावयति । किञ्च व्यवहारराजधर्मो तात्कालिकतायास्तत्त्वं लक्ष्यीकुर्वन् तं व्यवहाराध्याये क्रीडो करोति ।

यायावरो मनुष्यो यदा शालीनो जातस्तदामो एकस्मिन् स्थाने शालां निर्माय स्वकीटुम्बिकीं जीवनयात्रां निर्वाहयितुं संप्रवृत्तः, तदा तेन धन-जीवनसुरक्षायाः प्रयोजनमनुभूतम् । तदानीं क्रमेण लोकः सृष्टः । लोके प्रबलाः सन्ति दुर्बलाश्च सन्ति । यदा प्रबला दुर्बलान् पीडयित्वा तेषां जीवनसाधनं प्रसभमायत्तीकृतुं संनद्धाः, तदा कश्चन दुर्बलः स्वयमेकाकी आत्मानं रक्षितुं नापारयत् । अतः स कतिपयान् तादृशान् दुर्बलान् एकीकृतवान् । क्रमेण तेषामेका गोष्ठी सञ्जाता । ते आत्मसुरक्षार्थं मनोवाक्कायकर्मसु अवहितप्राणं कमप्येकं पुरुषं राजानं चक्रिरे । स तदा 'मनु'रिति व्यपदेशमभजत^{१०} । स प्रप्रथमतया लोके मनुष्याणां राजा सञ्जातः । यतः स लोकरक्षार्थं जनैर्निर्णीतः, अतस्तेन रक्षाविधिराविष्कृतः । विधिशास्त्रस्य ऐतिहासिका आमनन्ति यत् व्यवहारविधिसृष्टेः शासनीयविधिसृष्टिः पुरातनी; यतः शासनीयो विधिः प्रणीयते, व्यवहारविधिर्निर्णीयते ।^{११} यदा प्रबलदुर्बलयोराक्रमपराक्रमप्रसङ्गो^{१२} नैवोत्थापित आसीत्तदानीं सुरक्षार्थं कस्यचन राज्ञः प्रयोजनमनुभूतं नैवासीत् । भीष्मः शास्तिपर्वणि (५९:१४) एतत्सत्यं द्रढयितुं कथयति यद् प्राक् न राज्यमासीत् न च राजा आसीत् । नासीत् दण्डो न वा दाण्डिकः; स्वोयधर्मेण प्रजाः परस्परं रक्षन्ति स्म ।^{१३}

यदा अस्यां स्वाभाविक्यां स्थितौ व्यतिक्रमो दृष्टस्तदा विधिप्रणयनप्रसङ्ग आगतः । ऐसिहासिको 'मेने' महाभागे^{१५} एवं विषयं प्रकृत्य कथयति यत् प्रथमतया विधिविषयमुपजीव्य मनुष्यस्य मनसि द्विविधा धारणा सञ्जाता; यत् , स किं जानीयात् किं च कुर्यात् । ज्ञानकर्मणोर्भेदोऽवतारितः । ज्ञाना-
पेक्षया कर्म वयसा जायः । कर्मणः सीमा नियता ज्ञातस्य च न तथा—तस्य अनियता सीमा । ज्ञानार्थं निश्चीयमानस्य विधेः केचन विषयाः सन्ति यत्र संसारसृष्टिः, स्वर्गनरकयोः प्रक्रमः, लोकः लोकान्तराणि, देवतामण्डली चेत्येऽन्तर्भवन्ति । अत्र किं कर्तव्यमिति धिया यो विधिनिश्चीयते तत्र कर्त्तव्या-
कर्त्तव्येऽन्तर्भवतः । अतो राजत्वेन लोके निर्णीतो मनुः लोकरक्षार्थं यदा पारं गृहीतवान् तदा स्वीयविधिशास्त्रे लोकविधिविषयानुपजीव्य पारंपरिक-
तायाः तात्कालिकतायाश्च प्राधान्यमभिजिघृक्षया लोकरक्षायै शासनोप-
विधि लोकाचरणनिर्णयाय व्यवहारविधि च ससर्ग यमाश्रित्य पारे समग्रं सर्वाणि धर्मशास्त्राणि प्रयन्ते ।^{१६} तात्पर्यं त्विदं यत् रक्षार्थं प्रणीयमानो विधिः सर्वथा कर्त्तव्यमाधारौकृत्य प्रवर्त्तते, व्यवहारदर्शनार्थं निश्चीयमानो विधिः सत्यं प्रकटयितुमर्हति । अतः व्यवहारे सत्यधर्मयोर्भेदो नास्ति । यदा क्षान्तिमित्तको विधिः प्रणीतः तस्य कार्यान्वयनार्थं राजाऽधिकारी ।^{१७}
व्यवहारविधिस्तु न राजा प्रणीयतेऽपितु निश्चीयते । अस्य प्रणयनं तु धर्मशास्त्रकारैः कृतं, निरूपणं तु राजा क्रियते, निरूपितस्य विधेः कार्यान्व-
यने राजाऽधिकारी । यदा राजनियुक्तिर्नासीत् तदा स्वयं जना धर्मं जानन्ति स्म अग्यान् न प्रभवन्ति स्म, यद् अवितथं तद् ब्रूवन्ति स्म, तदा न द्वेषः, न वा मात्सर्यमासीत् । यतो हि द्वेषमात्सर्ये आधृत्य जनो मृषा वदति आचरति च, तेनैव व्यवहारः प्रवर्त्तते ।^{१८} यदा अत्र व्यतिक्रमः सञ्जातः तदा व्यवहारविधिनिरूपणस्य प्रयोजनीयताऽनुभूता । प्रबलः पुरुषः यो दुर्बलं बाधते स बहो राष्ट्रात् आगत्य स्वराष्ट्रे वा प्रजाः पीड-
यति, ततः प्रजानां रक्षार्थं राजा यतते ताभ्यः करादिग्राहकत्वात् । व्यवहारे विधिनिरूपणेन सत्यरक्षा सर्वथा स्वराष्ट्रमित्तिका, नात्र बहोराष्ट्रसंबन्धो वर्त्तते । अस्यां स्थितौ व्यवहारविधिः रक्षाविधेः स्थिरतरः मसृणतरश्चेति प्रतिभाति ।^{१९}

वैदिकविधिनाशेन व्यवहारो न प्रवर्तते । स्मृतेः आचारस्य लङ्घनं यदा लोके भवति तदा व्यवहारः संभाव्यते । तदर्थं याज्ञवल्क्येन ^{११}स्मृत्याचार-
व्यपेतेनेत्युच्यते । वि + अप + इतः । आदौ चेत् कश्चन स्मृतिमाचारं वा
उल्लङ्घ्य ब्रजति तस्य मार्गोऽपेतो भवति । तेन लङ्घनेन यः पीड्यते बाध्यते
वा स चेत् आपत्तिमुत्थापयितुं न प्रवर्तते तर्हि व्यवहारो न भवति; स
चेत् आपत्तिं सृष्ट्वा राज्ञे आवेदयति तर्हि तस्य मार्गो व्यपेतो भवति । यदि
कस्यचन स्मृत्याचारविघ्नष्ट मार्गचारिणः आचरणेन पीड्यमानस्य अपरस्य
कस्यचन पीडां ज्ञात्वाऽपि राजा व्यवहारदर्शने न प्रवर्तते स्वयं, तत्र व्यव-
हारसृष्ट्याभावात् ।

वस्तुतः विधिप्रणयननिरूपणयो राज्ञः कर्तृत्वं प्राधान्यं भजते । तेन
हि मनुः ^{१२} 'रागद्वेषशून्यता मनसि राज्ञा रक्षणीया' इति उपदिशति यतः
दुष्टं मनः दुष्टवचनं दुष्टकर्म च उद्भावयति ^{१३} । तद्वारा विधिः सम्यक् न
सिद्ध्यति । लोके व्यवहारसृष्टये त्रीणि कारणानि सन्ति । मनुष्यो मनसा,
वाचा कायेन च दोषानाचरति । तैर्विधैः स्वहन्तामुपयाति । ततो व्यवहारः
प्रवर्तते । ^{१४}

विधेः स्वरूपं कर्म । तत् कर्तृत्वेन मनुष्यः संपादयति । ततो जाय-
मानमपूर्वं कर्तुं रात्मनि तिष्ठति, कालेन तत्परिपच्यमानं परिणतिं भजते ।
सा च परिणतिः फलम् । आत्मसंश्लिष्टत्वात् आत्मा तत्फलमनुभवति ^{१५} ।
शुभकर्मणः शुभफलमशुभकर्मणः अशुभं च फलं जायते । एतत्सर्वं मनसि
निश्चयीकृत्यैव कर्मरश्मिदर्शनात् शुभकर्मविदशुभकर्मणः संपादने मानसिक-
स्थितेः प्राप्ताभ्यमनुभूयते; तथा मनुष्यस्त्रिविधं मानसं धर्मं संपादयति ।
तद्यथा—परद्रव्यं ग्रहीतुं मनसि सर्वदा ध्यानपूर्वकं लोलुपता (परद्रव्येष्व-
भिध्यानम्), परस्य द्रष्टुं नाशयित्वा तदनिष्टमात्रेण (मनसाऽनिष्टचि-
न्तनम्), कस्यचन अप्राप्तव्यस्य पदार्थस्य प्राप्तयेऽत्यन्ताग्रह (वितथाभि-
निवेशः) इति । एतैः सार्धं मनुष्यश्चतुर्विधं वाचिकमशुभमाचरति ।
तद्यथा—परुषवाचा वाग्व्यवहारः (परुष्यम्), मनसि यथार्थत्वेन चिन्ति-
तस्य वस्तुतः वाचा अश्वया प्रकाशनं (अनृतम्), वाग्व्यवहारे खलवृत्तिः
(पेशुष्यं), असंबद्धस्य अकथनीयस्य कथनं (असंबद्धप्रलापः) चेति । काय-

जानि अशुभानि कर्माणि त्रीणि । यथा—अदत्त्वा ग्रहणम् (अदत्तानामुपा-
दानम्) अमिधाय हिंसाचरणम् (हिंसा चंवाभिधानतः), परपुरुषस्य
पत्यमिगमनं (परदारोपसेवा) चेति । अत्र इदमेव ध्येयं यत् शुभकर्माणि
यत्र करणीयानि तानि अकृत्वा अशुभकर्माणि च यानि अकरणीयानि तानि
कृत्वंव मनुष्योऽपराध्नुयात् । अतः शारीरिक—वाचिक—मानसिककर्मदोषाः
संभूय दशविधतामापद्यापि क्रमेण व्यवहारदर्शने अष्टदशधा भवन्ति^{२४} ।
आचरणे, विचारे, अष्टादश इत्येतेषां सांख्यिकी । अतः मनुः व्यवहारदर्शनं
प्रकृत्य एतेषामष्टादशभेदान् विमृश्यैव निर्णयमादधाति । तत्र आचरणकाले
विचारभावमापन्नानामष्टादशानां दशस्वेवास्तर्भावः संलक्ष्यते । तत्र 'दत्त-
स्यानपाकर्म परद्वयेष्वभिध्याने, निक्षेपः मनसाऽनिष्टचिन्तने, स्वामिपाल-
विवादः—संविद्व्यतिक्रमः—विभागश्चेति त्रयो वितथामिनिवेशेऽन्तर्भ-
वन्ति । वाक्पारुष्यं पारुष्ये, संभूयसमुत्थानमनृते, धूतसमाह्वयवेतनादान-
सीमाविवादाः पेशुभ्ये; स्त्रीपुंघर्म-क्रयविक्रमानुशयो असंबद्धप्रलापे कृणा-
दान-स्तेया—स्वामिविक्रयाः अदत्तानामुपादाने; साहसदण्डपारुष्येऽमिधानतो
हिंसायां; स्त्रीसङ्ग्रहणं च परदारोपसेवायामन्तर्भावमिहंति । तात्पर्यं तु
इदमेव यत् घर्मशास्त्रकाराः दण्डप्रदानापेक्षया प्रायश्चित्ते गुरुत्वमादधति^{२५}
यतोहि दण्डात् भीतः पुरुषः स्खलनं नोपयायात् ; किन्तु मनसि तस्य
स्खलनप्रवृत्तिरिति । मनसि स्खलनमुपगच्छन् पुरुषः स्वयं प्रायश्चित्तीति
यदा अनुभवति तदा तत्पापप्रायश्चित्तमाचरेत् ।^{२६}

व्यवहारपदानां सांख्यिक्यां क्रमेण व्यतिक्रमो दृष्टः । याज्ञवल्क्यो मनु-
क्तविषयान् आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यामिर्विभज्य स्त्रीपुंघर्माख्यं व्यव-
हारपदं व्यवहाराख्यायादपसार्याचाराख्यायेऽन्तर्भावयति । किं च प्रकीर्णक-
नाम्ना अभिनवमध्यायमेकं सृष्ट्वा स क्रयविक्रयानुशयाख्यं व्यवहारपदं
द्विधा विभज्य संभूय विंशतिव्यवहारपदानि पुनर्गणयति । किन्तु स्त्रीपुंघर्म-
स्याचारेऽन्तर्भावनेऽवश्यं संशयो भवत्येव । घर्मशास्त्रकारा अत्रास्मिन् स्थले
ऐक्यमत्यं प्रकाशयन्ति यत् न हि स्त्री स्वीयघर्माचरणे सशयमापद्यते, न
तस्याः पत्युर्विरोधे सा व्यवहारं सृजेत् । न च पतिः स्वीयपत्या विरोधे
राजसन्निधौ आवेदयेत् । उपाख्यां घर्मः परंपरामनुकृत्य समाचर्यते ।

उभयोः पारंपरिकाचरणतात्कालिकाचरणयोः प्रायोगिके क्षेत्रे विरोधे जाते परंपराचरणं बलवतिष्ठति; यतस्तात्कालिकाचरणविचारो व्यवहाराध्याये व्यवस्थितो वर्तते । पारंपरिकाचरणं चाचाराध्याये । अतः याज्ञवल्क्यः स्त्रीपुंघर्माख्यं विषयं व्यवहारप्रकरणादाकृष्य आचाराध्यायेऽन्तर्भावयति इति प्रतीमः । बृहस्पतिर्मनुमनुसृत्य अष्टादशव्यवहारपदानि अविकलं स्वीकरोति तैश्च साकं प्रकीर्णकाख्यं प्रकरणमेकमधिकतया समायोजयति । एवं संभूय तन्मतेन एकोनविंशतिः व्यवहारपदानि इति स्थितम् । नारदस्तु याज्ञवल्क्यवत् द्वौ विषयो अधिकतया संयोजयति, एकं व्यवहारपदं द्विधा विभजति । स्वामिपालविवाद, स्तेयं, स्त्रीसंग्रहणं च प्राकरणिकप्रसङ्गात् उच्छिन्नमिति । परिशिष्टभागे स्तेयसाहसे व्यवस्थापयति । एवं तन्मतेन पञ्चदश व्यवहारपदानि परिगण्यते ।

विचारकाले घर्माधिकारी एतानि व्यवहारपदानि विमटुं हेतून् प्रायेण लब्धुं वाञ्छति । किन्तु शास्त्रदृष्टमागम्यः स सर्वविधहेतून् प्राप्तुं न शक्नोति । नहि शास्त्रे संहतिकृता विधयः पारसमयमभ्युत्पद्यमानानां समेषां व्यवहारपदानां विचारहेतून् प्रतिपादयितुं क्षमाः; अतः देशकालपात्राणि आधृत्य अभिनवान् हेतून् अपि स्वविचारकोटौ सोऽन्तर्भावयेत् यथा ते हेतवः शास्त्राणि न प्रतीपयेयुः । शास्त्रेषु अलिखितान् आचारेऽदृष्टान् अपि कांश्चन हेतून्पजीव्य चेत् विचारप्रयोजनं भवेत्, अधिकारी तान् हेतून् शास्त्रलोकाविरुद्धान् दृष्ट्वैव विचारयेत् ।^{१०} अत्र स्वयं घर्माधिकारी नहि विधीन् निरूपयति प्रणयत्येव । क्रमेण उत्तरवर्तिनां कृते अयं हेतुः प्रागाचरणरूपेण (Precedent) तिष्ठेत् । अस्माभिर्दृश्यते यत् मनुरेतान् विषयान् विविच्य व्यवहारपदानां प्रकारभेदान् प्रदर्शयति तेषां श्रेणीविभागं न कृतवान् । तत्परवर्तिषु स्मृतिकारेषु बृहस्पतिः तथा कृतवान् यत्र हिसा-समुद्भूतव्यवहारः धनसमुद्भूतव्यवहारश्चेति द्विश्रेणिकः सञ्जातः; ^{११} तत्र कुसीदः, निध्नि, निक्षेपः, संभूयोत्पानं, भृत्यादानम्, अशुश्रूषा, भूवादः, अस्वामिविक्रयः, क्रयविक्रयानुशयः, समयातिक्रमः, स्त्रीपुंसयोगः, स्तेयं, दायभागः, द्यूतमिति चतुर्दश अर्थमूलानि धनसमुद्भूतानि व्यवहारपदानि; वाक्पाख्यं, दण्डपाख्यं, साहसं, स्त्रीसंग्रहणं च हिसामूलानि हिसा-

समुद्भूतानि व्यवहारपदानि ।^{२२} एतस्य बृहस्पतिकृतस्य श्रेणीविभागस्य हेतुं प्रदर्शयितुकामः प्रतापबुद्धः सरस्वतीविलासे (पृ० 53) कथयति यत् ऋणादानादि.....देयनिबन्धनत्वेन प्रतिपादनं साहसादिपञ्चकस्य दण्ड-निबन्धनत्वमिति' । अत्र बृहस्पतिः स्तेयं हिंसासमुद्भूतव्यवहारे नान्तर्भावयति अपितु धनसमुद्भूतव्यवहारेऽन्तर्भावयति । तात्पर्यं तु एतच्चत् यदि द्रव्यस्वामिनः शारीरिकीं मानसिकीं वा क्षतिमवटयित्वा चोरेण केवलं द्रव्यमपहृतं तर्हि तत् स्तेयं केवलद्रव्यदेयत्वात् अयंमूलरूढत्वेन धनसमुद्भूत-व्यवहारेऽन्तर्भवेत् । किन्तु शारीरिकीं मानसिकीं च क्षतिं साधयित्वा यदि तथा क्रियते तर्हि तत्स्तेये साहसरूपं विभक्तिः यतः माहृतं हिंसासमुद्भूत-व्यवहारे अन्तर्भूतं भवति । अत्र उभयश्रेणिकयोः व्यवहारयोः अयंमूलक-व्यवहारो वादिना सृज्यते । हिंसामूलकव्यवहारस्तु आवेदनाभावेऽपि शृङ्खलायै शासनेन सृज्यते । यदि स्वयं शासकः हिंसासमुद्भूतव्यवहारान्तर्गते साहसे द्रव्यस्वामिने तद्द्रव्यमुद्धृत्य दापयितुं न शक्नुयात् तर्हि स्वकोशात् अवश्यं दातुमर्हेत् । एवं विलागणो व्यवहारविषये प्रतिपादिते किमर्थं प्रकीर्णकनाम्नेकमवाप्तरं प्रकरणं सृष्टमिति समेषां मनसि पृच्छा समुदेति । स्तुगत्या कात्यायनमारभ्य इयं व्यवस्था प्रचलिता यत्र बृहस्पतिनारदाभ्यां प्रकीर्णके केचन गुरुव्यवहारा विनिबद्धा दृश्यन्ते ।

यदि वा व्यवहारार्थं सामाध्येन अष्टादशपदानि सृष्टानि तथापि सर्वे व्यवहारान् स्रष्टुं नार्हन्ति । मनुः^{३०} कथयति यत् मत्तः, उन्मत्तः, आत्तः, अह्यधीनः, बालः, स्थविरः, असबद्धश्चेत्येतैः सृज्यमानो व्यवहारो न सिद्धिं प्रत्यागच्छति । मनुना साकमेकमर्थं प्रकाशयन् नारदः^{३१} षोडशवर्षवयस्कः प्राप्तव्यवहारो भवितुमर्हतीति कथयति । अस्य तात्पर्यं यथास्थानं प्रतिपादितं गवेषकैः । अमुं विषयं प्रकृत्य कात्यायनः^{३२} कथयति यत् नहि कश्चन ऋणदाता विवाहितस्त्रिभ्योः दासेभ्यो बालेभ्यो वा ऋणं दद्यात्, दत्तमृणं च न प्रत्यादातुमर्हति । वस्तुगत्या यौकटुम्बमभिनक्ष्य इतस्य विधेः प्रणीतत्वात् कुटुम्बस्य कस्यचन एकः सदस्यः कुटुम्बार्थं कञ्चित्समयं कर्तुमर्हति । स सदस्य कर्ता भवतु अथवा कर्तुः प्रतिनिधिभूतः कश्चिदप्यो भवतु नाम । कुटुम्बं स्त्री अप्राप्तव्यवहारा वात्ताश्च रक्षार्हाः, इति कृत्वा

तेषां समयसंबन्धः स्वीकृतो न भवेत् ।^{३३} कात्यायनः (545, 568) एतस्य अपवादस्थलं प्रदर्श्य कथयति यत् यदि कुटुम्बपालः कर्त्ता प्रोषितः, आहोस्वित् कुटुम्बभरणार्थं किञ्चित् प्रयोजनं जातं, आहोस्वित् कर्त्तुं रनुमतिं प्राप्य ऋणं ग्रहीतुं न शक्यते; एतस्मिन् स्थले दासः, स्त्री, माता, शिष्यो वा अनुमतिमगृहीत्वा चेत् कुटुम्बार्थमगत्या समयं कृत्वा उत्तमयात् ऋणं गृह्णाति तर्हि पारसमयमागमनान्तरं स्वयं कर्त्ता अमुं समयमवश्यं मानयितुमर्हति ऋणं च शोधयेत् । कात्यायनस्य एतन्मतेन साकं नारदस्यापि मतं मिलति । भारतीयसमयाधिसूचनायाः अष्टषष्टितमे परिच्छेदे व्यवस्थेयमन्तर्भाविता (Contract Act-1968) । यस्मिन् कुटुम्बे स्त्री पुरुषापेक्षया कुटुम्बभरणे भृशं समर्था, तत्र सा भर्तुं रनुमतिं विनाऽपि साक्षात्समयं कृत्वा उत्तमयात् ऋणं ग्रहीतुमर्हति । कात्यायनस्यैतेन मतेन साकं विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः (2 : 48) मतं मिलति । मद्रपुरी (Madras) धर्माधिकरणे^{३४} एतस्मिन् विषये जायमानस्य व्यवहारस्य निर्णये किञ्चित्स्पष्टं मतं घोषयित्वा कथयति यत् सा स्त्री स्वतन्त्रतया समयं कृत्वा ऋणं ग्रहीतुमर्हेत् यदि सा भर्ता साकं युगपत् निवसति, अन्यथा परित्यक्ता अथवा भर्ता साकं कलहं कृत्वा तं परित्यज्य अन्यत्र निवासं कृतवती स्त्री कुटुम्बार्थमृणं समयं न कर्त्तुमर्हति । कुटुम्बे सर्वे सदस्याः स्वतन्त्रा न भवन्ति । तेषु एकः स्वतन्त्रो भवितुमर्हति यः जन्मना ज्येष्ठः । स चेत् कुटुम्बभरणेऽसमर्थोऽनिच्छुको वा, तर्हि तदनन्तरं वयसा व्यायान् कुटुम्बभारं बोधुमर्हति अथवा सर्वैरनुमतः गुणज्येष्ठः कश्चित् । एतेन अपरे सदस्याः कुटुम्बार्थं समयं कर्त्तुमसमर्था इति न, अपितु अर्श-पृक्ताः । किन्तु कर्तुः प्रवासकाले एते समयं कर्त्तुमर्हन्ति कुटुम्बभरणार्थम् । तात्पर्यं तु एतद्यत् एते सदस्याः यस्याधानतया तिष्ठन्ति, स एव एतेमृणार्थं कृतं समयमवश्यं स्वीकुर्यात् । कुटुम्बभरणे पुरुषापेक्षया समर्थतरा स्त्री पुरुषकृतं पुत्रकृतं वा ग्यायोचितमृणं शोधयितुमर्हति नाग्ययाकृतमृणम् । कात्यायनस्य एतन्मतमुपजीव्य मुम्बापुरीधर्माधिकरणे^{३५} स्पष्टयति यत् यदि स्त्रीपुरुषाभ्यां मिलित्वा कृतमृणं न स्त्री पुरुषार्थं शोधयितुमर्हति अपितु स्त्रीधनसंपृक्तमृणमेव^{३६} । पत्या जननीयं वृद्धमाश्रितम् पत्नी शोधयितुमाहंतीति कात्यायनमतव्याख्याने^{३७} विज्ञानेश्वरो^{३८} मनति । यस्य येन सह

संबन्धः समीचीनोः वर्तते, तेन तदर्थं क्रियमाणमृणं स शोधयितुमर्हति ।
 तथापि समर्थः कश्चन यदि मत्तः, उन्मत्तः, आर्तः, व्यसनी, बालः, मीतौ
 वा; तर्हि तत्कृतमृणं न परिशोधनीयम् । एव चासंबद्धकृतमपि ।

स्मृतिकाराः देशकालपात्राण्याद्यृत्य, असत्समयं निरूपयितुमपि चेष्ट-
 माना लक्ष्यन्ते । विज्ञानेश्वरो याज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने (2 : 32) कथयति
 यत् यदि कश्चन समयः पुरराष्ट्रादिविदुः तर्हि स न सिद्धयति । समये
 क्रियमाणाया भाषायाः प्रतिष्ठितत्वेऽपि यदि न सत्यत्वं, धर्माद् बहिः
 वर्त्तमानत्वं, नियतव्यवहारबहिर्भूतत्वं वा (मनुः 8 : 164), तर्हि स
 समयः अवैध इति गम्यते । बलपूर्वकं क्रियमाणस्य समयस्याग्रहणीयत्वे
 मनुयाज्ञवल्क्ययोरैकमत्यं (मनुः 8 : 165-168 ; या० स्मृ० 2 : 31)
 दृश्यते । कामक्रोधाभ्यामभिभूतस्य पुरुषस्य प्राप्तव्यवहारत्वे स्वातन्त्र्ये वा
 सत्यपि तत्कृतः समयोऽसिद्धो भवितुमर्हतीति नारदमतं कौटिल्यमतेन सह
 मिलति । अस्मिन् विषये प्रायोगिकपक्षं विचार्य याज्ञवल्क्य एकमभिनवं
 मतं प्रस्तौति यत् अर्थसंपृक्तो निखिलः परवर्ती समयः प्राक्कृतसमयापेक्षया
 ज्यायान् किन्तु आधिप्रतिग्रहयोः बलवत्तरस्तिष्ठति (2 : 32) । वस्तु-
 त्या आद्यादिषु स्वत्वं तिष्ठति स्वामित्वं च हस्तान्तरितं भवति ।
 प्राप्तत्वे सति स्वातन्त्र्यमागच्छति । स्वातन्त्र्याभावात् प्राञ्चं विषयमधि-
 त्य पुनः समयः कर्तुं न शक्यते । एवं भवति व्यवहारप्रतीकभूतानां
 पदार्थानां तात्पर्यम् ।^{३८}

अथ व्यवहारपदानां तात्पर्यं विचारयिष्यते । ऋणादानं प्रकृत्य
 आपस्तम्बः^{३९} ब्रवीति यत् प्राक् देवर्षिपितृमनुष्याः सह निवसन्ति स्म । काल-
 क्रमेण शुभानि कर्माणि कृत्वा देवाः स्वर्गं जग्मुः । मनुषास्तथा कर्तुं मपार-
 यन् । ते स्वस्थाने स्थिताः । देवैः साकं पुनः मिलितुं ते तान् यजन्ते ।
 पितृभिः साकं च मिलितुं तात्पीणयितुं श्रद्धव्रते । यदा ते सह निवसन्ति
 स्म तदा तेषु दानादानेऽभवताम् । अनेन कारणेन ऋणादानविषय उद्भावितो
 वर्तते^{४०} । देवर्षिपितृणामृणानि अयाकतुं मनुष्योऽवश्यमर्हति इति विषयः
 स्थिरीकृतः^{४१} । स्मृतौ वैदिकव्यवस्थाया अस्या अन्तर्भावो जातः । महा-
 भारते (आदि १२०।१७-२०) “बानुशंस्येन मानवान्” इत्यादिना
 मानवर्णमुत्थापितम् । सर्वेषां कृते दयाप्रदर्शनेन मनुष्यो मानवर्णात् मुच्यते ।

किञ्च अनुशासनपर्वणि अभिनवपृष्ठमेक विप्रणनाम्ना (३७ : १७) उद्भावि-
यत् ततो मिन्नं प्रतीयते । एतस्य सर्वस्य तात्पर्यमिदमेव यत् यो येन
उपक्रियते स तदुद्देश्येन किञ्चित् दद्यात्, किञ्चित् त्यजेत् किञ्चित् उत्सृजेत्
वा । अनेन मिथो दानादाने भवतः । यदि इह जन्मनि उपकारिणः उपकारः
न परिशोध्यते तर्हि तस्य पुण्यातिशयात् पारेलोकं भागमुपकारी प्राप्नुया-
दिति धिया उपकारिणः उपकारः ऋणत्वेन गण्यते । लोकयात्रायां व्यव-
हियमाणमेकं तत्त्वमेवोपजीयति । नारदः^{४९} ऋणविधिं विषयीकृत्य तस्य
त्रीणि उद्देश्यानि स्पष्टीकरोति । तानि यथा—दानं, ग्रहणम्, आदानञ्च ।
ऋणस्य दानग्रहणाभ्यां व्यवहारो न सृज्यते । आदाने कदाचिदवश्यं व्यव-
हारः प्रतिपद्यते इति धिया मनुः^{५०} ऋणदानस्य दिवादपदत्वं स्थिरीकृत-
वान् । ऋणस्य दानग्रहणे संश्लिष्य या वृद्धिः उत्तमर्णेन गृह्यते तस्याः
कुसीदमिति संज्ञा^{५१} । योऽधमर्णः उत्तमर्णात् ऋणं गृह्णाति सोऽवश्यं स्वीयेन
घनेन स्वकीयं कार्यं जातं संपादयितुं न शक्नोति, ततोऽधिकं घनं वाञ्छति ।
अतः विरदि अर्थसङ्कटे वा पतित्वा असौ यदा सोऽति तदा उत्तमर्णात्
ऋणमागृह्णाति, यदा स शोधयति तदा पूर्वलिखितप्रतिश्रुत्यनुरोधेन मूल-
घनस्य सवृद्धिकप्रदाने प्रवर्तते । तत्रेमां वृद्धिं यदा अधमर्णः प्रत्यप्यति तदा
सोऽवश्यं सीदति । तादृशं वृद्धिघनमासाद्य यः स्वजीविकां निर्वाहयति स
कुमीदी भवति । सीदतः पुरुषस्य घनं ग्रहीतुः कृते कुत्सितं (कु) घनम् । तेन
असौ कुमीदी इत्युच्यते^{५२} । बृहस्पतिना^{५३} षड्विधा वृद्धिः प्रदर्शिता । कुसी-
दस्य अग्रं नाम वृद्धिः । यथा—कायिकश्रमेण शोध्यमाना कायिका,
प्रतिश्रुतकालेन दीयमाना कालिका, वृद्धे वृद्धिः चक्रवृद्धिः, अधमर्णेन येन तेन-
प्रकारेण प्रतिश्रुतिमज्जमकृत्वा दीयमाना कारिता, अधमर्णेन स्वद्वयस्य
उत्तमर्णकत्वं कर्मोपार्थं प्रदानेन शोध्यमाना भोगलामः, मूलराशे परिशोधन-
पर्यन्तं प्रत्यहं दीयमाना वृद्धिः शिखावृद्धिरिति नामा गौतमः^{५४} भोगलाम-
मभिभोगमितरे गोप्याधि भणति । शिखावृद्धेः प्रकृतिः मुहुर्मुहुः परिवर्तते
प्रत्यहं दीयमानत्वात् । याज्ञवल्क्य (२ : ३६) विष्णु (४२ : ३) कात्यायन
(४६८) प्रभृतयः उत्तमर्णमधमर्णयोः मिथः सहमत्या वृद्धिनिर्णीतिमामनन्ति ।
मनुस्मृती (८ : १४०-१) उद्दिष्टयमाणेन वसिष्ठवचनेन (१६ : १५)

अवगम्यते यत् अशीतिभागात्मिका वृद्धिः सर्वमान्येति । वस्तुगत्या इयं
 वृद्धिः (१३%) प्रतिमासम् (१३%) इयती वार्षिकी च प्रतिशतं पञ्च-
 दश (१५) इति स्थितम् । उत्तमर्णः प्रतिमासं प्रतिशत द्वयीं (वार्षिक
 प्रतिशतं चतुर्दश) नेतुमर्हति । अयं नियमो याज्ञवल्क्यस्य (२ : ३७-३८),
 गौतमस्य, वसिष्ठस्य (१६ : १५) च मतेन साकं संमिलति । नारदः^{५८}
 मनुमत्र अनुसरति । कौटिल्यः^{५९} साधारणी वृद्धिं प्रति १.३% घोषयित्वा
 वणिजां कृते प्रतिमासं ५% निर्णयति । याज्ञवल्क्यः कान्तारयायिनां
 वणिजां कृते दश, समुद्रयायिनां कृते विंशतिः वृद्धिरिति विभज्य ब्रूते । यद्वा
 भवतु । अधिकृतवृद्धिपरिमाणमतिक्रम्य गृह्यमाणा वृद्धिः न सिद्ध्यति ।
 सामान्येन प्रतिशतं पञ्चैव वृद्धित्वेन गृहीतं शक्यानि इति यस्मिन्ना
 अभाणि तदेव स्वीयते (८ : १५२) । अनेन नियमात्मकप्रतिबन्धेन न
 अधमर्णः न वा उत्तमर्णं पीड्यते । भारतशासनस्य ऋणधिनियमः
 (Central Act X of 1918) एवं विषयमविकलं विधत्ते । यदि कस्या-
 चित् स्थितौ अधमर्णः स्वीकृतमृणं शोधयितुं (मनुः ८ : १५४) न पार-
 यति तर्हि स तावत्कालपर्यन्तं जायमानवृद्धिमात्रं शोधयित्वा मूलधनस्य
 कृते पुनः क्रियां कर्तुमर्हति । अनेन कर्मणा तत्कालमारभ्य चक्रवृद्धिपरपरा
 स्पृगिता तिष्ठति । लोकमर्यादां पुरस्कृत्य नारदः^{६०} प्रीत्यादीयमानस्य
 धनस्य विषये वक्ति यत् किमपि लेखनमकृत्वा यदि प्रीत्या मित्राय धनं
 दीयते तर्हि दीयमानस्य धनस्य षण्मांसेभ्यः परं वृद्धिः संभवति । किञ्च षण्मा-
 सेभ्यः प्रागपि यस्मिन् दिने दाता धनं याचते तद्दिनादारभ्य वृद्धिपरिगणना
 संभवति । अस्याः वृद्धेः परिमाणं मनुप्रदर्शितसाधारणविधिमनुसृत्य प्रतिशत
 पञ्चमवितुमर्हति । याज्ञवल्क्य (२ : ३८) कात्यायनाभ्यां (५०२, ५०४,
 ५०५) च अयं नियमोऽनुसृतः । सकृत्क्रियमाणायां क्रियायां वृद्धिः मूलधनस्य
 द्विगुण्यमत्येतुं नाहंति (मनुः ८ : १५१), घाग्ये, तदुद्भवे फले च पञ्चगुणं
 नीतिक्रामति इति मनुः मणति । याज्ञवल्क्यः (२ : ३९), बृहस्पतिः,
 कात्यायनः (५०६), विष्णुः (४३ : ११) कौटिल्यः, नारदश्च मनुप्रदिष्टमिमं
 पञ्चानिमनुसरन्ति । संविधानप्रणयनात्प्राक् द्विगुण्यमतिक्रमविधिः प्रचलित
 आसीत्^{६१} । अनन्तरं द्विसप्तत्युत्तरशतत्रयतमेन (३७२) परिच्छेदेन अस्मै

नियमस्य अनुसरण लक्ष्यते । वृद्धिद्वैगुण्यस्य अपवादः शस्ये, फले, ऊर्णायां, दुग्धे, आज्ये च मनुना (८ : १५१) प्रदर्शितः । तत्र पञ्चगुणमाह कात्यायनः (५१-५१२) स्वर्णादिधातुषु । मध्यस्थं पुरुषं स्वीकृत्य नीयमानस्य घनस्य शोधयता पुरुषेण दीयमानायामपि वृद्धौ उत्तमर्णश्चेन्नयति तर्हि अधमर्णेन सा वृद्धिः (मूलं च) मध्यस्थे पुरुषे स्थाप्या । एवं सति ततः परं पुनर्वृद्धिर्भवितुं नार्हतीति याज्ञवल्क्यः (२ : ४४) प्राह । कौटिल्योऽपि तथाविधं मतं प्रस्तौति । संपत्तिहस्ताशतरीकरणाधिनियमस्य (८४) चतुरशीतितमे परिच्छेदे विषयोऽयमविकलमशतभुक्तः । सुदीर्घकालव्यापिनि सत्रो दीक्षितः व्याधितः, गुरुकुले विद्यामधिगन्तुमुपगतः, बालः, असारश्च पुरुषः यदि अधमर्णो भवति, तेन गृहीतस्य ऋणस्य वृद्धिर्भवितुं नार्हतीति कौटिल्यो^१ व्यवस्थापयति । अनेन मानवसामान्यधिया (Humanitarian point of view) निर्णयो दृष्टः नात्र देशकालपात्रव्यवस्थया पार्यंक्यं सृज्यते ।

कुटुम्बार्थमृणं गृहीत्वा तद्धनं व्ययीकृत्य च अथ ऋणग्रहीता चेत् म्रियेत क्वापि गच्छेद्वा (यतोऽसौ न प्रत्यागच्छेत्) तर्हि विभक्तकुटुम्बिनोऽपि स्वीयभागधेये निश्चित्य तद्वृणं परिशोधयेयुः, का कथा विभक्तकुटुम्बिनाम् (मनुः ८ : १६९) । याज्ञवल्क्योऽपि मनोरेतममतं गृह्णाति । अनयोः वचने उद्देश्यद्वयं प्रतिफलति एवं प्रकारेण यत् (i) मृतस्य ऋणग्रहीतुः ऋणं उदायादा विभक्ता अविभक्ता वा अवश्यं शोधयितुमर्हन्ति, (ii) एवं च कुटुम्बस्य हिताय क्रियमाणमृणं कुटुम्बिनः दातुमर्हन्ति । ऋणापाकरणार्थमिदं भवति पवित्रमवश्यकर्तव्यम् (Pious obligation) । पिता ऋणं गृहीत्वा यदि म्रियेत, विदेशं प्रयाति, व्यसने पतति वा तत्र तद्वृणं पुत्रपौत्रैः शोधयितव्यम् । अस्यां स्थितौ यदि विवादो भवति तर्हि साक्षिप्रमाणादिना तन्निश्चित्य समाधातव्यम् (या० स्मृ० २ : ५०) । नारदोऽमुं^२ विषयं विंश्लेष्य कथयति यत् पितृमरणानन्तरं पुत्राः विभक्ताः भवन्तु अविभक्ताः स्तिष्ठन्तु वा स्वांशतो दद्याः । यदि सहनिवसन्ति तर्हि कुटुम्बस्य भारं यो वहति स एव कर्तृत्वात् शोधयितुमर्हति तदधीनव्या कुटुम्बस्य सकलघनस्य संस्थापः ; कुटुम्बघनान्येऽपि स एव शोधयेत् । पुत्रपौत्रादिक्रमेण याद दायः

प्राप्तिः स्वाभाविकी तिष्ठति किन्तु पंतामहमृणमशोधितं वर्तते तर्हि तृतीयपुरुषपर्यन्तमेतस्य ऋणस्य शोधनीयभारस्तिष्ठेत् चतुर्थे पुरुषे निवर्तते । अत्र इदमेव कारणं भवितुमर्हति यत् मूलघनस्वामी पुत्रेण लोकान् जयति, पौत्रेण आनन्दस्य ममिजयति, पुत्रस्य पौत्रेण सूर्यमण्डलमभ्येति । एतेन तृतीयं पुरुषं यावत् संवन्धस्तिष्ठति । चतुर्थे पुरुषे तथाऽभावात् ऋणापाकरणभारो निवर्तते । नारदमतेन सह कात्यायनस्य मतं (५६०) मिलति । बृहस्पतिः^{११} किञ्चिदधिकं ब्रूते । स कथयति यत् पितृकृतमृणं पुत्रः पितृवत् शोधयेत् । पितामहकृतमृणं पौत्रः वृद्धिं विना शोधयितुमर्हति । किन्तु प्रपौत्रो न किञ्चिदपि दातुमर्हति । वीरमित्रोदये (दाय० पृ० ३४) मित्रमिश्रः एतेषां वचनानामभिप्रायं प्रकटयितुं कथयति यत् पुत्रः पितुः रिक्तं गृह्णातु न गृह्णातु वा पितृकृतमृणं सवृद्धिकं शोधयेत् । पौत्रो यदि पितामहस्य रिक्तं गृह्णाति तर्हि पितामहकृतमृणं सवृद्धिकं शोधयेत् । यदि तथा न गृह्णाति तर्हि केवलं मूलं शोधयेत् । प्रपौत्रः यदि रिक्तं न गृह्णाति तर्हि न शोधयेत् । एतस्मिन् दिषये कात्यायनस्य दिशिष्टं विवरणं (५४५-५६६) द्रष्टव्यम् ।^{१२}

अथ प्रातिभाष्यं विचार्यते ।^{१३} उत्तमर्णः ऋणं ददाति । अधमर्णः ऋणं गृह्णाति । उत्तमर्णस्य अधमर्णे विसम्भजननाथं उभयोः समत्या तृतीयेन पुरुषेण सह ऋणसंवन्धी समयः क्रियते । तत्रायं तृतीयः पुरुषः प्रतिभू० । तत्कृतं प्रातिभाष्यमिहोच्यते । मनुयाज्ञवल्क्यकात्यायननारदबृहस्पतिप्रभृतीनां^{१४} विशिष्टानि मतानि प्रातिभाष्यस्य प्राकरणिकं प्रसङ्गमुपजीवन्ति । तत्र याज्ञवल्क्यः (२:५३) त्रिविधं प्रतिभुवं सूचयति । यथा - दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः, दानप्रतिभूश्च । दर्शनप्रतिभूः स एव यः प्रयोजनकाले अधमर्णमुत्तमर्णसंविधौ दर्शयितुं प्रतिजानाति । प्रत्ययप्रतिभूः स एव यः आश्वासनया अधमर्णे उत्तमर्णस्य विश्वासं जनयति । दानप्रतिभूः स एव योऽपाकरणक्षमस्य अधमर्णस्य ऋणं स्वयं शोधयितुं प्रतिजानाति । बृहस्पतिनारदो याज्ञवल्क्यं प्रभावयतो लक्ष्येते । सर्वे प्रतिभूवो भवितुं नार्हन्ति । अविमक्तकुटुम्बस्य सदस्याः प्रतिभूवो नैव भवन्ति इति याज्ञवल्क्यो ब्रवीति तेषां स्वामित्वाभावात् स्वातन्त्र्याभावाच्च । मनुः लोकसंभावितपक्षमेकं दर्शयति

यत् दानप्रतिभूः यदि म्रियेत तर्हि तन्मरणानन्तरं तदायादः प्रातिभाष्यं दातुमर्हति, किन्तु नायं नियमः दर्शनप्रतिभूकृते प्रवर्तते । वृहस्पति-कात्यायन (५३६)—याज्ञवल्क्याः (२ : ५४) मनुमनुसरन्तः प्रतिभाषि । कात्यायनः कथयति यत् नष्टस्य अधमर्णस्य उपदर्शनार्थमुत्तमर्णः दर्शनप्रतिभूवे त्रिसप्ताहकालप्रतीक्षां सहेत । तदभ्यन्तरे यदि सोऽधमर्णमानीय दर्शयति तर्हि मुच्येत ।^{१८} मनुः (८ : १६२) कथयति यत् यदि कश्चन दर्शनप्रतिभूः उत्तमर्णसकाशात् ऋणं विषयीकृत्य वस्त्रकं धनं वा गृह्णाति तर्हि तन्मरणानन्तरं तदीयः पुत्रः गृहीतं धनमवश्यं शोधयितुमर्हति । कात्यायनोऽपि (५३४) मनुना सह ऐकमत्यं प्रकाशयति । पुनः कात्यायनः (५३८) कथयति यत् बहुविषयस्थले यत्र अनेके पुरुषा मिलित्वा प्रतिभूवो भवन्ति तत्र अनेकेषामसंनिधौ एकोऽपि निखिलानां प्रातिभाष्यं शोधयितुमर्हति । यदि कश्चन प्रतिभूसदस्यः प्रवासं व्रजेत् म्रियते वा; तदीयः पुत्रः पितृशं शोधयेत् । साक्षिप्रभृतिभिः प्रमाणितं प्रातिभाष्यं स तदवश्यं प्रत्यप्यितुमर्हति (कात्या-५४०) । यदि त्रिमासाभ्यन्तरे स न प्रत्यप्यति तर्हि अनन्तरं स द्विगुणं दातुमर्हति (५३६) ।^{१९}

अथ आधिविचार्यते । आधिनमिगृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्यमधमर्णेन उत्तमर्णोऽधिक्रियते आधीयत इति (मिता; या० स्मृ० २।५७) । आधुनिकविधौ आधेर्भेदो दृश्यते । यदि अधमर्णेन उत्तमर्णसविधे ततः धनः मृणत्वेन गृहीत्वा परिशोधनाय विश्वासं जनयितुं कश्चन जङ्गमः पदार्थः स्थाप्यते तर्हि स आधि (Pledge) 'प्लिज' पदेन उच्यते । स्थावरपदार्थस्तु आधेरपरं स्वरूपं विभक्ति यः मट्गेज (Mortgage) पदेन उच्यते । नारदस्तु^{२०} उभयविधस्य आधेः प्रकारभेदं स्पष्ट्वा वदति यत् आधिः द्विविधः स्थावरः जङ्गमश्च । अयमाधिस्तदा सिद्ध्यति यदि अस्मिन् भोगो विद्यते, नोचेत् न । यतः अनेन विधिना जधमर्णस्तन कश्चन पदार्थः उत्तमर्णस्य अधीनतां प्रतिपद्यते, अतोऽयमाधिरिति संज्ञां लभते । मनुः (८ : १६५) आधिमाधमनं ब्रूते । वृहस्पतिरस्य द्विधास्वरूपं प्रतिपाद्य भोग्याधि गोप्याधि परिचाययति । नारदो^{२१} ब्रवीति यत् यतोऽसौ अधिक्रियते अतोऽसौ आधिः । तन्मतेन स द्विलक्षणः कृतकालः, अकृतकालश्चेति । निर्दिष्टकाला-

स्मरतरे प्रत्यर्पयितुं प्रतिश्रुत्य यः आधिः स्वीक्रियते स कृतकालः । अकृत-
कालस्तु ततो भिन्नः । अस्य कालविच्छित्तिर्नास्ति । यदा परिशोधः क्रियते
तदा आहितः पदार्थः प्रत्यायहीतुं शक्यते । पुनश्चायमाधिः द्विविधो भवति
गोप्यफलभोग्यभेदेन । अन्नमणैर्न आहितं पदार्थमुत्तमर्णः केवलं विश्वास-
प्रतिभूत्वेन रक्षति न तं व्यवहर्तुं मर्हति । किन्तु भोग्याधिः स भोक्तुं
व्यवहर्तुं वाऽर्हति । अस्मिन् स्थले मनुः (८।१४३) कथयति यत् भोग्या-
धिसंस्कारे उत्तमर्णोऽन्नमर्णसकामात् वृद्धिर्नैव लब्धुमर्हति यतः स आहि-
तस्य पदार्थस्य भोगेन तदीयां वृद्धिमेव रूपान्तरेण अश्नाति । कार्यायनः
भोग्याधिः (५।६) विश्लेष्य बहु कथयति । भोग्याधिः द्विविधः, सप्रत्ययभो-
ग्याधिः अप्रत्ययभोग्याधिश्च । गोप्याधेः केवलमेकमुद्देश्यं तिष्ठति । यत्
ग्रहीता अवश्यं गृहीतं घनं प्रत्यर्पयिष्यतीति । अप्रत्ययभोग्याधेरुद्देश्यद्वयं वर्तते
यत् ग्रहीता मूलं वृद्धिं च शोधयिष्यतीति । सप्रत्ययभोग्याधेः त्रीणि उद्दे-
श्यानि यत् ग्रहीतां मूलं प्रत्यर्पयिष्यतीति, तस्मात् वृद्धिः मूलस्यैव प्रत्यु-
द्घुं शक्येते इति । मनुरेतस्मिन्^{८२} स्थले वक्ति यत् आधिग्रहीता प्रसन्नमाधि
न भोक्ष्यति, भुञ्जानस्तु ग्रहीता वृद्धिं त्यक्तुमर्हति अथवा तन्मूल्यं दातुमर्हति
अन्यथा स आधिस्तेनो भवेत् । याज्ञवल्क्य (२ : ५६)-कार्यायन (५२५)-
नारदाः मनुमनुसरन्ति विषयेऽस्मिन् । मनुः (८ : १५०) पुनर्वक्ति यत् यदि
स्वामिनोऽनुमतिमनीत्वा कश्चन घनदाता आधिं भुङ्क्ते तर्हि स आधेरर्थ-
वृद्धिं त्यजेत् । नारदस्यापि एतन्मतमास्ते । एवं बहुविचारसाध्य^{८३} आधि-
विषयः निवृद्धुणामशयं विमृश्यैव ग्राह्यः ।^{८४}

अथ निक्षेपो विचार्यते । व्यवहारपदपरिगणनावसरे मनुनिक्षेपमस्त-
मविवक्षति । मनुमनुसृत्य^{८५} नारदः^{८६} निक्षेपस्य संज्ञां विधत्ते । यत्र कश्चन
द्रव्यस्वामी स्वद्रव्यमप्यस्य गविधे शङ्कां विना विश्वासेन निक्षिपति तस्य
संज्ञा 'निक्षेप' इति ज्ञायते । बृहस्पतिः कथयति यत् यदा द्रव्यस्वामी
बहिर्गच्छति, तीर्थाटनाय व्रजति, अथवा दीर्घकालपर्यन्तं स्वस्थानं, परि-
स्थज्य स्थानान्तरे स्थातुं वाञ्छति तदानीं स्वद्रव्यस्य सुरक्षायै द्रव्यं
विश्वस्ते पुरुषे निक्षिपति । एतदर्थं कश्चन आगमः न क्रियते । एतेन अव-
धम्यते यत् निक्षेपः सर्वथा जङ्गमपदार्थस्यैव भवितुमर्हति न स्यावरस्य ।
कार्यायनः (५६२) निक्षेपस्य नामान्तरमुपनिधिं कथयति । यदि कश्चन

क्रेता विक्रेतुः सकाशात् द्रव्यं क्रीत्वा तस्मै मूल्यं दत्त्वा द्रव्यं कालान्तरे
 नेतुं प्रतिश्रुत्य च तस्मिन्नेव विक्रेतरि स्थापयित्वा व्रजति तर्हि असौ
 'क्रयनिक्षेप' इत्युच्यते । यदि अन्यस्मै दातुं किञ्चिद् द्रव्यमेकस्य हस्ते दीयते
 तर्हि तदानीमसौ 'प्रोषितनिक्षेप' इत्युच्यते । किञ्चिदलङ्कारादिकं व्यवहा-
 रार्थमृणेन आनीयते, तस्य मूलधनपरिशोधपर्यन्तं व्यवहाराय सविधे स्थापनं
 'निक्षेप' उच्यते । किञ्चिद् द्रव्यं विक्रयार्थं कस्मिंश्चित् पुरुषे स्थाप्यते, स
 च पुरुषस्तद् द्रव्यं विक्रीय तन्मूल्यं द्रव्यस्वामिने दद्यात्, अनेन प्रकारेण
 विसम्भपूर्वकं द्रव्यस्थापनं 'निक्षेप' इत्युच्यते । यदि विक्रयार्थं नियुक्तोऽधि-
 कृतो वा तद्द्रव्यं विक्रेतुं न पारयति तर्हि स द्रव्यस्वामिने तद्द्रव्यं प्रत्य-
 पयेत् । यस्मिन् स्थले द्रव्यप्रत्यपणे द्रव्यमूल्यप्रत्यपणे वा व्यतिक्रमो दृश्यते
 तस्मिन् स्थले विक्रयार्थं स्थाप्यमानस्य द्रव्यस्य निक्षेपत्वमुपजीव्य व्यवहारः
 प्रवर्तितुमर्हति । प्रायेण धर्मशास्त्रे सप्तविधा^{६७} उपनिधय उच्यन्ते । नारदेन
 उपनिधिः औपनिधिर्मुच्यते । औपनिधिकं तदेव यदावृत्त्य आधिस्वामिनि
 स्थाप्यते । आधिस्वामी तद्रूपं परिमाणं च न जानाति । बृहस्पतिः कथयति
 यत् मुक्तं द्रव्यं प्रयोजने सति तत्संख्यां गणयित्वा चेत् आधिस्वामिनि
 स्थाप्यते तत् 'न्यास' पदेन उच्यते । याज्ञवल्क्यस्तु ततोऽपेक्षया याचितकं
 (२:६७) पृथक् मन्यते । स कथयति यत् विवाहोत्सवादिषु अलङ्कारवास-
 नादिद्रव्याणि व्यवहारार्थं याचित्वा आनीय पुनः प्रत्यपणपर्यन्तं स्थाप्यते
 चेत् तानि 'याचितक'पदेन उच्यन्ते । नारदः 'प्रतिन्यास' नाम्ना निक्षेपस्य
 प्रकारमेकं प्रस्तौति । तत्र द्वयोर्मध्ये एकतरस्य द्रव्यं परस्मिन् परस्य च
 द्रव्यमेकस्मिन् मिथो विश्वासेन स्थाप्यते चेत् स 'प्रतिन्यास' उच्यते । इतः
 शिल्पिन्यासोऽन्यः । यदि कश्चन स्वर्णस्वामी स्वकीयं स्वर्णखण्डं स्वर्णकारस्य
 सविधे अलङ्कारनिर्माणाय निक्षिपति तर्हि अयं 'शिल्पिन्यास' इत्युच्यते ।
 यदि कश्चित् निर्दिष्टं समर्थं कारयित्वा तदनुवर्तित्वेन स्थापितस्य स्वर्ण-
 खण्डस्य परिमाणमसंवाद्य स्वर्णकारः स्वामिनेऽपयति तर्हि अयं न्यासः
 व्यवहारसर्जने कारणं भवति । नारदोऽन्तिमं न्यासं साक्षिमानितं न्यासं
 कथयति । तन्मत्या साक्षिणः उपस्थितो कस्मिंश्चित् पक्षे यदि किञ्चित् वस्तु
 निक्षिप्यते तर्हि तत्र साक्षिमानितनिक्षेपो भवेत् । यदि वा साधारणतया

विश्वासेन सकलप्रकारकद्रव्यस्थापनस्य निक्षेप इति संज्ञा तथापि उपयुक्त-
सप्तविधनिक्षेपः तदीयां श्रेणीं सूचयति ।^{१८}

अथ अस्वामिविक्रयो विचार्यते । अत्र विक्रीयासंप्रदानमन्तर्भवति ।
एतत् मनुप्रोक्तेषु अष्टादशव्यवहारपदेषु तृतीयं स्थानं भजते । नारदः^{१९}
अस्य संज्ञां निरूप्य कथयति यत् निक्षिप्तं द्रव्यमभ्यस्य पुरुषस्य अपहृतं
द्रव्यं, नष्टं द्रव्यं वा तत्स्वामिनोऽसमक्षं चेत् विक्रीयेत सोऽस्वामिविक्रय
उच्यते । पक्षान्तरे पण्यस्वामी स्वयं पण्यमभ्यस्मै विक्रीय ततः तन्मूल्यं
गृहीत्वा च विक्रीतं पण्यं यदि क्रेत्रे नार्पयति तर्हि विक्रीयासंप्रदानमुच्यते ।
नारदयाज्ञवल्क्याभ्यां क्रयविक्रयानुशयाख्यं मनुप्रोक्तं व्यवहारपदं द्विधा
विभज्य क्रीनानुशयः, विक्रीयासंप्रदानमिति व्यवहारपदद्वयं वर्णितं पृथक् ।
अस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदं याज्ञवल्क्यनारदबृहस्पतिकोटिल्यैर्वर्णितं
दृश्यते । अत्र व्यवहियमाणं द्रव्यं पण्यमुच्यते । अस्य लक्षणं नारदेन^{२०}
प्रोक्तं यत् लोके जङ्गमाख्यया स्यावराख्या च द्विविधं द्रव्यं दृश्यते । यदा
तयोः क्रयविक्रयघर्मा^{२१} आगच्छेतां तदा तत्पण्यपदेन अवगम्यते ।

वस्तुगत्या किञ्चित् पण्यं केनचित् विक्रीयते । तेन विक्रेता क्रेतुः
सकाशात् पण्यमूल्यं लभते । एतेन तस्य कर्म निवृत्तम् । द्रव्यक्रयात्परं क्रीते
द्रव्ये क्रेतुः स्वत्वं ज्ञायते न वा ? अथवा कीदृशे क्रीते द्रव्ये क्रेतुः स्वत्वमुत्प-
द्यते इति विषयमाश्रित्य प्रकरणेऽस्मिन् चर्चा क्रियते । बृहस्पतिव्यासवचने
व्याख्याय व्यवहारनिर्णये (पृ० ३४७-८) वरदराजः पण्यादीनां पञ्च
परिभाषा^{२२} विशदयति । यथा—

पण्यम्—उपादित्सितं क्षेत्रगृहादि पण्यमित्युच्यते ।

क्रयः—तत्र मूल्यतयःगपूर्वकपण्यस्वीकारः क्रयः ।

मूल्यम्—तत्र लोके जिहासित सुवर्णादि मूल्यमित्युच्यते ।

परिवर्त्तना—सजातीयत्यागपूर्वकः सजातीयस्य स्वीकारः परिवर्त्तना ।

(१) अवक्रयः—वैषम्ये सति परिवर्त्तनं वावक्रयशब्देनोच्यते ।

विजातीयसजातीयमिश्रपरिवर्त्तनायां विजातीयाधि-
क्येऽवक्रयो भवति सजातीयाधिक्ये परिवर्त्तना ।

(२) विनिमयः—सजातीयविजातीययोः साम्ये विनिमयो भवति ।

पण्यमूल्ययोर्मिथः स्वीकारे विनिमयः कोट्यन्तरमित्यपरे ॥

अथ दत्तप्रदानिकं विचार्यते । नारदः^{७३} कथयति यत् यदि कश्चित् दाता द्रव्यं दत्त्वा पुनरादानाय प्रवर्तते तत्र दत्ताप्रदानिकाख्यया एकं व्यवहारपदं सृज्यते । मनुना दत्तस्य अनपाकर्म इति पदेन एतदुच्यते ; कोटित्योऽपि मनुमनुसरति । याज्ञवल्क्यो नारदमनुसरति । बृहस्पतिस्तददेयदानं मनुते । मनुः कथयति यत् साधवः त्रीणि कर्माणि सकृन्मात्रं कुर्वन्ति । यथा—दायविभागः, कथाविवाहः दानञ्चेति (६:४७) । याज्ञवल्क्यः (२:१७६) कथयति यत् देयं प्रतिश्रुतं च दत्त्वा नैव अपहरणीयम् । विज्ञानेश्वरोऽस्मिन् सप्तदशे कथयति यत् (२:१७५) चत्वारः पर्याया अत्र विवेचनपदमधिरोहन्ति । यथा—देयम्, अदेयम्, दत्तम्, अदत्तं च । प्रसङ्गेऽस्मिन् कात्यायनः कथयति यत् कश्चन प्राणवियोगवति विपदि क्षिप्तः षोषयेत् यत् यदि कश्चन मम प्राणान् रञ्जेत् तर्हि तस्मै अहं मम निखिलं धनं दास्यामीति । किन्तु मोचनान्तरं यदि मोचयित्रे प्रतिश्रुतं दद्यात् तर्हि तदवधं दत्तमिति गम्यते । अत्र चत्वारि आपत्तिजनकानि तत्त्वानि सन्ति; (१) एतद्दानमुत्कोचदानत्वेन दत्तम्, (२) अत्र मुक्तसम्मतनिर्नास्ति, मुक्तसम्मतिहानाय अनेकानि कारणानि सन्ति—भयं, क्रोधः, घृणा, दुःखं, छले पतनं, भ्रमः, मन्त्रणा, प्राणवियोगकरविपत् च । (३) सामर्थ्याभावात् (अप्राप्तव्यवहारता, निर्बोधता, विकृतमस्तिष्कता, निर्भरशीलता, भावप्रवणता चेत्येतानि) । एतेषु कारणेषु सत्सु दत्तं पुनरादानुमिष्यते ।^{७४}

अथ संभूयसमुत्थानं विचार्यते । संभूयसमुत्थाननाम्ना व्यवहारपदमेकं मनुना प्रथमतया उद्भावितम् । किन्तु तत्र उद्देश्यं भिन्नम् । बहुयाजके यागे याजकत्वेन भागं गृहीत्वा तत्र लब्धानां दक्षिणानां मियो विभागं विधाय अथ स्वांशप्राप्तिविषयं प्रकृत्य व्यवहारपदमिदं प्रवर्तते । किन्तु वणिनां मिलित्वा धनविनियोगपूर्वकं तदुत्थवृद्धिविभाजनेन प्रवर्तमानं व्यवहारपदमिदं यदित्यं रूपं धत्ते तत् । मनुणीतमापस्तम्बबोधायनादीनां काले प्रायेण नासीदिति वक्तुं शक्नुमः । तेषां ग्रन्थे तथात्वेन तस्यावर्तमान-

त्वात् याज्ञवल्क्यस्मृतौ अस्य प्रवर्त्तनं दृश्यते । पुद्गलानुपुङ्खं विधायं नारदोऽस्य पूर्णाङ्गं विवरणं दत्तवान् ।^{११} नारदेन साकं बृहस्पतिकार्यायनो संमिलतः । नारदः कथयति यत् यत्र अनेके वणिक्प्रभृतयः मिलित्वा कर्म कुर्वन्ते तत्र संभूयसनुत्पाननाम्ना एकस्य व्यवहारपदस्य संभावना दृश्यते ; एकं स्थिरीकृतमुपायमवलम्ब्य अनेकेषां संभूयकर्मकुर्वन्तां प्रत्येकं कश्चन आधारभूतः प्रज्ञेपो (मूलधनं) विद्यते, तत्परिमाणमनुरूपं तस्य कश्चन अंश लब्धव्यो भवति । यत्र प्राप्ती अंशे वा कश्चन व्यतिक्रमो दृश्येत तत्र व्यवहारः क्रियते । अतः व्यवहारपदत्वेन अस्य समुत्पानमिति संज्ञा । एतेन अवगम्यते यत् केवलं वृद्धिमाप्त्याशया धनविनियोगं कुर्वन्तामेतेन व्यवहारपदेन सह सम्बन्धो वर्तते । मनुना तु ऋत्विजां धनविनियोगविषयो नोक्तः, तत्र केवलं स्वीयांशप्राप्तिमभिलक्ष्यैव अस्यावतारणा क्रियते । अत्र संवित् न क्रियते । किन्तु वणिग्भिः स्वीयाधारभूतधनप्रक्षेपं कुर्वद्भिः स्वांशवृद्धिप्राप्तये मिथः संवित् क्रियते इति याज्ञवल्क्यः (२:२५६) नारदां बृहस्पतिश्च ब्रूवन्ति । कार्यायनोऽधिकृतया एकं तथ्यमुपस्थापयितुं प्रवृत्तः सन् कथयति यत् यदि कश्चित् पुरुषः समेषां सम्प्रत्या धनं किञ्चित् ऋणत्वेन गृहीत्वा वाणिज्यमारभते, अथ तादृशं धनं सर्वे वणिजः शोधयितुमर्हन्ति (६२७) । वस्तुगत्या नात्र अंशप्राप्तिविषयमुपजीव्य व्यवहारप्रवृत्तिर्संभावना विद्यते अपि तु ऋणपरिशोधनविषयमुपजीव्य ।^{१२}

अथ संविद्व्यतिक्रमो विधायते । संविदोऽपरं नाम समयः ।^{१३} मनुना समयस्यानपाकभेदयुच्यते । व्यतिक्रमो नाम लङ्घनम् । पारस्परिकसमयलङ्घनविषयके व्यवहारपदे समयस्य परिपालनं यथा स्यात् तदर्थं निर्णयो दीयते । नात्र दण्डदानाभिप्रायो मुख्योऽपि तु समयपालनस्याभ्यर्हितत्वात् । नारदः^{१४} समयपालने गुरुत्वमादधाति । मनुना (८:१४१) याज्ञवल्क्येन च तथा क्रियते । नंगम-व्रात-पूग-पाषण्ड-गण-संघानां समयकर्तृणां नामानि प्रदर्श्य कार्यायनः एतेषां समयप्रक्रियां ब्रूते (६७८-६८१) । प्रहङ्गेऽस्मिन् याज्ञवल्क्यः (२:१८६) कथयति यत् निजधर्मस्य विरोधमकृत्वा कश्चन सामयिको धर्मो यत्नेन संरक्ष्यः । अपि च राजकृतः धर्मः माननीयः । बृहस्पतिनारदावपि इत्थं ब्रूतः । यस्मिन् गये योऽन्तर्भवति समयं च

कुर्वते, तदगणस्यः कश्चन तं समयमवश्य मानयेत् यथा तद्विधवे शासकश्चे-
ष्टे^{११} शासको यदा स्वयं कञ्चित् नियमं प्रणयेत् स गणसमयं रक्षित्वैव
प्रणयेत् न तु विमज्ज्य अवमाश्र्य वा ।^{१२}

अथ अभ्युपेत्याशुश्रूषा विचार्यते । प्रकरणेऽस्मिन् प्रभुसेवकयोः संबन्ध
उपजीव्यते । मनुस्मृत्युं विषयमाश्रित्य विवादपदद्वयं सृजति । तद्यथा—
वेतनादानं स्वामिपालविवादश्च । याज्ञवल्क्यः अभ्युपेत्याशुश्रूषेति नाम्ना
एकं पृथक् पदं सृजति । नारदोऽपि तथा ।^{१३} किन्तु स वेतनस्यानपाकर्म-
त्याख्यं व्यवहारपदमेकं सूचयति ।^{१४} शुक्रनीतिरपि प्रभुसेवकयोर्मध्ये विद्य-
मानं संबन्धमाश्रित्य नाना विधानानि कल्पयति । वस्तुतः भृति विषयीकृत्य
प्रभुसेवकयोर्मध्ये व्यवहारः सृज्यते । सा भृतिस्त्रिधा, कार्यमाना, काल-
माना, कार्यकालमाना चेति (शुक्रः (२:७६१-८६) एनां भृतिमुपजीव्य
भृत्या अपि त्रिधा भवन्ति । ते यथा—मग्दाः, मठ्याः, श्रेष्ठाश्च । एतेऽपि
त्रयः त्रिविधां भृतिं क्रमेण गृह्णन्ति, यथा—समा, मठ्या, श्रेष्ठा (शुक्रः
२/८१३-१४) चेति । मनुना सर्वनिम्नसर्वोच्चभृत्ययोर्मध्ये (१:६) सर्व-
निम्नभृतेः षड्गुणाः सर्वोत्कृष्टस्य कृते दीयन्ते (८:१२६) । भृत्येन स्वमिना
सह संविदं कृत्वा या सेवा क्रियते सा भृत्यमाधृत्य स्वामिनं चाधृत्य
प्रवर्तते । संविदनुसारं भृत्यो यदा सेवितुमिच्छति तदा चेत् स्वामी तमुप-
योजयितुं नेच्छति तर्हि भृत्येन व्यवहारः सृज्यते । अयं व्यवहारः संविद्व्य-
तिक्रमेण सह यदि वा संपूज्यते तथापि वेतनसंबन्धोऽस्मिन् पदेऽन्तर्भवति ।
किञ्च संविदनुसारं स्वामी यदा भृत्यं कर्मणि उपयोजयितुं वाञ्छति तदा-
चेत् भृत्यो न सेवेत तदा स्वामिनां व्यवहारः सृज्यते । तस्य संज्ञाऽभ्युपेत्या-
शुश्रूषेत्युच्यते । एवं प्रकारेण अभ्युपेत्याशुश्रूषा—वेतनादानयोर्मध्ये व्यवहारे
एकवाक्यता वर्तते ।^{१५}

अथ सीमाविवादो विचार्यते । सीमाविवादाख्यं व्यवहारपदं मनुना
स्थाने उच्यते । अस्य लक्षणं प्रतिपादयितुं नारदेन^{१६} उच्यते यत् सेतुकैदा-
रयोर्मर्यादा यदा विकृष्यते अथवा आकृष्यते तदा मर्यादापरपर्यायायाः
सीमाया निर्णयं प्रकृत्य तत्क्षेत्राधिकारो निश्चीयते । अत्र नारदस्य व्याख्या-
नमाश्रित्य त्रिषु स्थलेषु सीमानिरूपणं क्रियते । यथा—(१) सीमायां वृक्षाः
३ ना० भू०

स्युः अथवा आरोप्यन्ते, (२) प्राकृतिकजलधारा, गिरिः, उद्यानं, क्षेत्रं, कृत्रिमभूसम्पदः, (३) आबद्धसीमा अथवा भूमी अङ्गारः, अस्थि, पांशुः, बालाः वा स्थाप्यन्ते । कात्यायनः (७३२) सीमाविवादसृष्टये षट् हेतून् निरूपयति । यथा—आधिक्यं, न्यूनत्वम्, अंशसत्ता, निरंशता, भोगबाधः, सीमाबाध्वाचल्यं च । नारदः^{८५} कथयति यत् कश्चन यावान् सत्यवादी प्रत्ययवान् वा भवतु नाम कदापि एकाकी सीमा न निश्चिनुयात् । सीमानिश्चयात्मिका क्रिया गुर्वी इतिकृत्वा बहुभिर्मिलित्वा सीमानिर्णयः कर्त्तव्यः । पुनश्च तत्रत्याः संपृक्ताः अधिवासिन एव निर्णयेषुः सीमानं, न तु अन्यत्रस्थाः । यत्र प्रतिवेशिनः सामन्ताः न स्युः तत्र नगरग्रामयोः सीमा राजा शासनेन वा निश्चीयते ।^{८६}

अथ द्यूतसमाह्वयविवादपदं विचार्यते । द्यूतनाम्ना समाह्वयनाम्ना च व्यवहारपदद्वयं मनुना पृथक्प्रतिपादितम् । किन्तु नारदेन^{८७} एतद्वयं मिश्रयित्वा एकोक्तम् । एतयोर्द्वयोः कापद्यमेवावलम्बनीयं तिष्ठति । यद्वा भवतु वेदादारभ्य (ऋ० १०.३४) महाभारतपर्यन्तं (उद्योग ३७.१६) द्यूतसमाह्वययोः निन्दा श्रूयते तथापि मनुष्याः प्रायेण क्षत्रिया अत्र संपृक्ताः प्रवर्तन्ते । द्यूतक्रीडार्थमाह्वानं प्राप्य कश्चिन् क्षत्रियो राजा वा तां परित्यक्तुं नैवेच्छति यतो हि अस्यां क्रीडायामुभयोः पक्षयोः मर्मादा निष्चीयते । महाभारतयुदात्प्राक् युधिष्ठिरः दुर्योधनशकुनिप्रभृतीनां समाह्वानं प्राप्य (सभा० ५८.१६) तैः सार्धं क्रीडितुं धर्मदेशवत् मानयित्वा प्रवृत्तः । वस्तुगत्या अनया क्रीडया पुरुषस्य नीतिः क्षीयते, बुद्धिः ह्रसते, धनं च नश्यति । कर्त्तव्यं, स्नेहः, अधिकारः इति प्रभृतयः सर्वे पतन्ति । द्यूतक्रीडया राष्ट्र-ध्वंसा (मनुः ६.२२१) भवतीति मनुनिर्णयति । इत्थं च क्रीडार्थमपि द्यूतसमाह्वयो न समाश्रयणीयं (६.२२७) इति तेनैवोक्तम् । कात्यायनः (६३३-३४) कथयति यत् द्यूतेन क्रोधलोभो वर्धते । लोकास्ताभ्यामसाधुतां प्रतिपद्यन्ते, क्रूरा भवन्ति, स्वीयश्रव्यमपि मुग्धा नाशयन्ति. द्वेषो वर्धते । इदमेकं व्यसनमित्यत एतत्त्यक्तव्यम् । यदि वा पुराणकारैः स्मृतिकारैश्च एते निषिद्धे, तथापि अर्वाचीनैः स्मृतिकारैरेतयोः कृते नियतव्यवस्था कृता यतः तैः स्मृतिकारैः परिशील्य विहितं यत् अनयोः प्रविष्टस्य पुरुषस्य

मतिः कदापि निष्कासयितुं न शक्यते । कृतायामपि नानाव्यवस्थायां लोकेन शामकेन वा केचन एतदवश्यमुपजीवेयुः । अतोऽस्य परिणतेः सामूहिकं प्रभावं श्लथयितुं, केषाञ्चन द्यूतसात्त्व्यानां कृते केचन नियताः विषयाः स्थिरीकृताः, येषां व्यपेक्षेन व्यवहारः प्रवर्तते । अमुं विषयं पुरस्कृत्य बृहस्पतिरेकं सत्यमुद्घाटयति । स कथयति यत् द्यूतं मनुना निषिद्धं, किमर्थमिति चेत् एतत् सत्यं शीघ्रं धनं चापोहति । किन्तु अपरे स्मृतिकाराः किमर्थमेतस्य कृते नियमान् प्रणयन्ति इति चेत् तद्द्वारा राज्ञा स्वीयः करो भागो वा भूरिशो लभ्यते । कात्यायनयाज्ञवल्क्यप्रमुखाः स्मृतिकाराः कौटिल्यप्रमुखाः अर्थशास्त्रकाराश्च ऐकमत्येन कथयन्ति यत् यतो लोके द्यूतसमाह्वयो नैव निष्कासयितुं शक्यो अतस्तयोर्नियमनार्थं व्यवस्था करणीया (कात्या० ६३५, या० स्मृ० २-२०३) । मनुना एतयोः मंजं निरूप्य उच्यते यत् अज्ञोवत्प्राणिभिः द्यूतं जीवत्प्राणिभिः समाह्वयोऽनुष्ठीयते (६-२२३) ।^{८८}

अथ विभागो विचार्यते । विभागस्य व्यवहारपदत्वं मनुना निश्चितम् । नारदोऽमुं दायभागपदेनोक्त्वा तल्लक्षणं कुरुते ।^{८९} स कथयति नत् पितृ-प्रभृतीनामर्थस्य विभागो यत्र पुत्रप्रभृतिभिः क्रियते तत्र दायभागनाम्ना व्यवहारपदमेकं सृज्यते । वस्तुतोऽयं विभागः कौटुम्बिकस्य धनस्यैव भवति । पुत्रः पितुः धनं लभते, तस्मै पिण्डं यच्छति च । पितृधनाभावेऽपि पिण्डं च यच्छति । पितृधनप्राप्तये द्वादशविधाः पुत्राः सन्ति कस्याश्च सन्ति । कुटुम्ब-सदस्येषु अर्धाङ्गिनी पत्नी च दिद्यते । पितरौ, भ्रातरः, तत्पुत्राः गोत्रजाः वन्धवोऽपि सन्ति । कदा कुत्र कस्मिन्तंशे कस्य स्थिान् भाग इति विषये मुहुः संशय आगतत्येव । अतो विचादत्वेनास्य स्वीकारो घटते । अमुं विषयमाश्रित्य संप्रदायभेदा दृश्यन्ते । तत्र मिताक्षरासंप्रदाये भारतवर्षस्य सर्वे विद्वांसः सन्ति । दायभागसंप्रदाये केवलं गौडस्मृतिनिबन्धकत्तरिः सन्ति । मिताक्षराकृतो विज्ञानेश्वरस्य मतेन पितुर्जीवदशायां पितृधने पुत्राणां स्वत्वमुत्पद्यते । अस्य जन्मस्वत्ववाद इति संज्ञा । दायभागकारस्य जीमूतवाहनस्य मतेन पितुः स्वधने यदा स्वत्वध्वंसो भवति तदा पुत्राणां पितृधने स्वत्वमुत्पद्यते । अस्य उपरमस्वत्ववाद इति संज्ञा । नारदो मनुमतं व्याख्यायैव ध्वमनमुत्पापयति । सामान्येन उच्यते यत् योषारिवारे एको

मुख्यत्वेन तिष्ठति ।^{१०} समेषां कुटुम्बसदस्यानां कुटुम्बघने स्वत्वं तिष्ठति ।
किन्तु तस्य घनस्य विनियोगाधिकारः मुख्यस्य नाम 'कत्तुः' तिष्ठति ।
किन्तु स समेषां कल्याणमुपेक्ष्य अन्यस्मै कुटुम्बघनमर्पयितुं नाधिकारीति
अपवादः । अत्र तस्य स्वातन्त्र्ये सत्यपि कुटुम्बस्य सामान्यपरतन्त्रता
तिष्ठति । द्वितीयतः योयपरिवारे अपुत्रिकस्य भ्रातुः घने योयपरिवारस्थानां
सौदराणां स्वत्वं, तत्पत्नीभरणे योयपरिवारमुख्ये एव भारस्तिष्ठति ।^{११}
कुटुम्बघनाभावस्थलेऽपि तस्मिन्नेव विधवाया भरणभारः । यतः घनस्थिति-
समये स गृह्णाति अतः घनाभावस्थलेऽपि स पोषयेत् । न कोऽपि घनहीनः
पतितो न भवतु इति विभागस्य आनुष्ठानिकी मर्यादा । अयं विभागो
द्विधा । पृथक्करणं विभागश्च । घनाभावस्थले केवलं पृथक्करणमभ्यत्र नाम
घने सति विभागः ।^{१३}

अयं स्त्रीपुंघर्मो विचार्यते । स्त्रीपुंघर्मस्य विवादपक्षत्वं मनुना परिचि-
ह्नितम् । कौटिल्यो मनुमनुस्मृत्य स्त्रीपुंघर्मस्य विवाहजन्यत्वात् विवाहस्य
च सव्यवहारमूलत्वात् । "विवाहपूर्वो व्यवहार" इति भणति ।^{१४} नारद
उभयोर्वीथि कलयित्वा विवाहसंस्कारेण संबद्धयोर्वयोः स्त्रीपुरुषयोः मिथ-
प्रर्मेमाचष्टे यं विषयीकृत्य प्रवर्त्तमानस्य विवादपक्षस्य संज्ञा 'स्त्रीपुंघर्म'
(स्त्रीपुंसंयोगो वा) इत्युच्यते ।^{१५} मनुनिंगदति यत् स्त्रीयो मातरो
भवन्ति, पुरुषाः पितरो भवन्ति । अतः पत्न्या साकं मिलित्वा घर्ममनुष्ठा-
पयितुं वैदिकी व्यवस्था वर्त्तते ।^{१६} जायमानो मनुष्यस्त्रिभिः ऋणैः ऋणवान्
भवति । यथा—ऋषिऋणं, देवऋणं, पितृऋणं चेति एषु देवपितृऋणयोर-
पाकरणार्थं स्त्रीपुरुषयोर्विवाहः प्रयोजनम् । अनेन गृहस्थः पुरुषः पञ्चमहा-
यज्ञान् अनुष्ठापयन् देवऋणान्मुच्यते । प्रजा उत्पाद्य पितृऋणान्मुच्यते ।
आपस्तम्ब ^{१७}एतदर्थमुभयोः पतिपत्न्योः विभागं नातुमनुते । महाभारतसमये
सामाजिकऋणत्वेन चतुर्थमृणमेकं कल्पितं दृश्यते ।^{१८} यदर्थं सर्वेषां हिताय
किञ्चित् कर्त्तव्यं भवति । तद्द्वारा सामाजिकऋणान्मुच्यते जन्तुः । मनुः
स्त्रीपुंघर्मं विवादपक्षत्वेन स्त्रीकुर्वन्नपि तं नानास्थानेषु निवह्नाति । मनु-
स्मृतेः तृतीयेऽध्याये स विवाहनियमान् प्रकारान् तदीयवैधानिकतां च
स्फुटमल्लिखति । पञ्चमेऽध्याये (१४७-१६६) स्त्रीणां कौटुम्बिकी मर्यादा

सत्याः कर्त्तव्यमधिकारं च स उपनिवृत्ताति । किन्तु नवमेऽध्याये (१-१०३) उभयोः पारस्परिकं कर्त्तव्यं स विचारयति । तात्पर्यं तु अस्मिन् विवादपदे एतत् यत् अमुं सकलं विषयं स्वीकृत्य अत्र मनुना विविच्यते । एवं सति अस्मिन् विवादपदे द्विविधो विषयो विचारार्थं प्रवर्त्तते -- (१) विवाहविधिः, (२) पतिपत्न्योः परस्परमाचर्यमाणो धर्मश्च ।^{१९} विचारकाले विवाहस्य संस्कारत्वमभिलक्ष्यैव विचार्यते न तु समयत्वेन । यतः स्त्रीपुंघमं इत्युक्तम्, अतः स धर्मः कर्त्तव्यत्वेन न तु अधिकारत्वेन । कर्त्तव्यं प्रयोजनं पूरयति समाधत्ते च । अतः येन कर्मणा पुरुषः स्वस्त्रीयाः प्रयोजनं पूरयिष्यति, एवं च सा स्वयं न पूरयितुमर्हेत् तत्र तादृशं कर्म पुरुषस्य कर्त्तव्यत्वेन प्रतिभाति । यत्र स्त्री स्वपुरुषस्य प्रयोजनं समादध्यात् न च पुरुषः तादृशं कर्म कृत्वा समाधातुमर्हेत् तत्र तादृशं कर्म पुरुषस्य कृते स्त्रीयाः कर्त्तव्यम् । यत्र उभाभ्यामुभयोः कृते तादृशं प्रयोजनं न समाधीयते तदा व्यवहारः प्रवर्त्तते । अधिकारः आकाङ्क्षायां सत्यां प्रवर्त्तते । स्वीकृत्यामाकाङ्क्षायां सत्यां जायमानत्वे अधिकारत्वे च तन्निर्वर्त्तनाभावात् व्यवहारप्रसर एव । एतत्सर्वं विवाहे सप्तपदीसंपादनानन्तरं^{१०} पतिपत्नीस्वरूपग्रहणे एव संभाव्यते नाथ्यत्र; यतः स्वपितृगोत्रात् नारी विवाहात्सप्तमे पदे एव भ्रश्यते ।^{११} एवं प्रकारेण अष्टादशानां व्यवहारपदानां मौलिकत्वं प्रायोगिकता च पुष्कलिता दृश्यते ।

एतेभ्य ऋते अपरेऽनेके विषयाः सन्ति येषां पृथक्तया विचारार्थमवकाशोऽपेक्ष्यते अथवा केषुचित् व्यवहारपदेषु तेषामन्तर्भावो भवितुमर्हति । गृहस्थतिः कौटिल्यः कात्यायनश्च (७५२-५३) ऐकमत्येन कथयन्ति यत् नहि कश्चित्पुरुषः स्वगृहस्य निर्माणकालमारभ्य अपरस्य मेखलां भ्रमनिष्कासं गवाक्षं, प्रणालीं गृह्णास्तु च न उपरोषयेत् न च पीडयेत् ।^{१०} एवं कुर्वन्सौ दण्डभाग् भवति । न च स्वस्य हिताय अपरस्य वेशमनि एतानि निर्मातुमर्हति इति कथनेन कृते सति तदवश्यं भजनीयं स्वयंमथवा शासनेन तत् परिष्करणीयम् । पुनश्च मनुः कथयति यत् प्रतिषष्मासं तुल्यमानस्य, प्रतीमानस्य च परोक्षा शासनेन विघातव्या (८:४०३) । वसिष्ठः उभयोः चारतर्ष्यं निरोद्धुं राज्ञः कर्त्तव्यं निरूपयति । कौटिल्यः एतस्य कर्मणः

अधीक्षणार्थमेकमधिकारिणं नियोजयितुमुपदिशति ।^{१०३} एतेषां भङ्गेन सर्वे चोरदण्डेन शास्याः भवेयुः । एवं दिङ्मात्रं केवलं व्यवहारपदानामुपक्रम-
णिका नारदस्मृतौ प्रवेशाय प्रदर्शिता भूरिविषयपरिज्ञानमतयस्तु तत्र
मृगयितुमर्हन्ति ।^{१०४}

नारदस्मृतेः संपादितस्य स्वरूपस्य अवतरणिका

अद्यावधि प्राप्यमाणासु नारदस्मृतिमातृकासु द्विविधा नारदस्मृतिरूप-
लभ्यते; तत्र व्यवहारविषयमुपजीव्य एकालम्बो अपरा च बृहती । अनयो-
राद्या षट्सप्तत्युत्तराष्टादशशततमे (१८७६) द्वितीया च पञ्चशीत्युत्तरा-
ष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्दे ड जालिमहाभागेन प्रकाशिता या च “साफ्रेड्
बुकस आफ दि ईस्ट” इति ग्रन्थमालाया (भा० ३३) ‘ब्रिबिलियिका इण्डिका’
इति ग्रन्थमालाया च अन्तर्भवति । असहायेन^{१०५} नारदस्मृतेः यद्भाष्यं
विरचितं कल्याणभट्टैः तस्य मातृकायाः संशोधनं विहितम् । किं च नारदी-
यमनुसंहितानाम्ना^{१०६} इयं स्मृतिरपि प्रथिता यस्यां भवस्वामिना भाष्यं
विरचितम् । त्रिमेन्द्रं संस्कृतग्रन्थमालायां (१९२६ A.D.) शाम्बाशिवशास्त्रि-
कत्कसंपादितं स्वरूपमस्याः प्रकाशितम् । संप्रत्यस्मिन् संपादितस्वरूपे
कालिकापत्तनसंस्कृतमहाविद्यालयेन प्रकाशितं पण्डितनारायणचन्द्रस्मृति-
तीर्थकर्तृकसंपादितस्वरूपमुपजीवितम् ।^{१०७} “तिलोत्तमा” नाम्नी या टिप्पणी
मया अत्र संग्रथिता सा तु नितरां मदीया । असहाय-भवस्वामिनोः भाष्ये
स्मृतिनिबन्धकाराणां च तत्तत्स्मृतिषु क्रियमाणं नारदस्मृतिव्याख्यानं च
आधृत्य यथाप्रयोजनं मया टिप्पणी क्लिष्टभागस्य आर्जवाय प्रणीता ।
ड काणे महाभागेन ड जालिमहाभागेन च अस्याः स्मृतः प्रकाशनं, संस्करणं,
संपादनं, सर्वोपरि प्रणयनं च अधिकृत्य यदेतिहासिकं तथ्यं विमृष्टं ततो-
ऽधिकं मया नेष्यते ।^{१०८} आग्रहिभिः अस्याः तथ्यं तत्र मृण्यम् । पिष्टपेषण-
भिया अत्र तत् नोदृक्ष्यते ।

अस्नाः स्मृतः प्राथमिकमिदं मुद्रितस्वरूपमस्मदीयपूज्यप्राक्तनकुलप-
तिभिः ड श्रद्धाकररूपकारमहोदयैः दृष्ट्वा एकोऽग्रलेखः (Foreword)
लिखितः । किन्तु हठ ! अग्रलेखप्रेरणं विधायैव अथ ते दिवं जग्मुः । तेषां
दिवं प्रयातानां कुलपतिचरणामहं श्रद्धाञ्जलिं विनिवेशं मदीयं कात्तंजं

प्रकाशयामि । किं च ब्रह्मेविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागीयैल्लेखावसरा-
चार्यैः ड० सदानिव-अ-डा० महेन्द्राभागेः ग्रन्थास्यास्य प्राक्कथनं प्रणीतं ममा-
नुरोधं स्वीकृत्य, अतस्तेभ्यो विद्वत्प्रवरेभ्यः सप्रणतिं घन्यवादं विज्ञापयामि ।

अस्य प्रकाशनस्य मातृकासंग्रहणे मदीया अनुसन्धानच्छात्रा श्रीमती
सुषमा, श्लोकसूचीनिर्माणे च स्नातकोत्तरच्छात्रः श्रीमान् उमेशकुमारः भूरि-
श्रमं स्वीकृतवन्ती, अतस्ती आशिषपुष्पैः वर्धयामि । चौखम्बासंस्कृतसंस्थानस्य
महोदरैः कर्तृपक्षं रिमां स्मृतिमियत्तया इदंतया च लोकलोचनं चानीय
महोपकारः संसाधितः, इति हेतोस्तेभ्योऽतिशुभाशंसां प्रकटयामि । अततो-
गत्वा भगवति श्रीपुरुषोत्तमजगन्नाथे कर्मणोऽस्य सुसमाप्तये भक्तिप्रसूना-
ञ्जलिं विनिवेद्य विस्तराद् विरमामि ।

डा० ब्रजकिशोरस्वाई

उपाचार्यः स्नातकोत्तरधर्मशास्त्रविभागमुख्यश्च

श्रीजगन्नाथ संस्कृतविश्वविद्यालयः

श्रीविहारः, पुरी

अधीक्षणार्थमेकमधिकारिणं नियोजयितुमुपदिशति ।^{१०३} एतेषां भङ्गेन सर्वे चौरदण्डेन शास्याः भवेयुः । एवं दिङ्मात्रं केवलं व्यवहारपदानामुपक्रम-
जिका नारदस्मृतौ प्रवेशाय प्रदर्शिता भूरिविषयपरिज्ञानमतयस्तु तत्र
मृगयितुमर्हन्ति ।^{१०४}

नारदस्मृतेः संपादितस्य स्वरूपस्य अवतरणिका

अद्यावधि प्राप्यमाणानामु नारदस्मृतिमातृकासु द्विविधा नारदस्मृतिरूप-
लभ्यते; तत्र व्यवहारविषयमुपजीव्य एकालङ्की अपरा च बृहती । अनयो-
राद्या षट्सप्तत्युत्तराष्टादशशततमे (१८७६) द्वितीया च पञ्चशीत्युत्तरा-
ष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्दे ड जालिमहाभागेन प्रकाशिता या च “साफेड्
बुकस आफ दि ईस्ट” इति ग्रन्थमालाया (भा० ३३) ‘ब्रिल्लिथिका इण्डिका’
इति ग्रन्थमालायां च अन्तर्भवति । असहायेन^{१०५} नारदस्मृतेः यद्भाष्यं
विरचितं कल्याणभट्टैः तस्य मातृकायाः संशोधनं विहितम् । किं च नारदी-
यमनुसंहितानाम्ना^{१०६} इयं स्मृतिरपि प्रथिता यस्यां भवस्वामिना भाष्यं
विरचितम् । त्रिमेन्द्रं संस्कृतग्रन्थमालायां (१६२६A.D.) शास्वाश्वशास्त्र-
कर्त्तृकसंपादितं स्वरूपमस्याः प्रकाशितम् । संप्रत्यस्मिन् संपादितस्वरूपे
कालिकापत्तनसंस्कृतमहाविद्यालयेन प्रकाशितं पण्डितनारायणचन्द्रस्मृति-
तीर्थकर्तृकसंपादितस्वरूपमुपजीवितम् ।^{१०७} “तिलोत्तमा” नाम्नी या टिप्पणी
मया अत्र संप्रथिता सा तु नितरां मदीया । असहाय-भवस्वामिनोः भाष्ये
स्मृतिनिबन्धकाराणां च तत्तत्स्मृतिषु क्रियमाणं नारदस्मृतिव्याख्यानं च
आधृत्य यथाप्रयोजनं मया टिप्पणी क्लिष्टभागस्य आर्जवाय प्रणीता ।
ड काणे महाभागेन ड जालिमहाभागेन च अस्याः स्मृतेः प्रकाशनं, संस्करणं,
संपादनं, सर्वोपरि प्रणयनं च अधिकृत्य यदेतिहासिकं तथ्यं विमृष्टं ततो-
ऽधिकं मया नेष्यते ।^{१०८} आग्रहिभिः अस्याः तथ्यं तत्र मृण्यम् । पिष्टपेषण-
भिया अत्र तत् नोदृक्कयते ।

अस्नाः स्मृतेः प्राथमिकमिदं मुद्रितस्वरूपमस्मदीयपूज्यप्राक्तनकुलप-
तिभिः ड श्रदाकररूपकारमहोदयैः दृष्ट्वा एकोऽग्रलेखः (Foreword)
लिखितः । किन्तु हस्त ! अप्रलेखप्रेरणं विधायैव अथ ते दिवं जग्मुः । तेषां
दिवं प्रयाणानां कुलपतिपरानामहं श्रदाञ्जलिं विनिवेशं मदीयं कार्त्तकं

प्रकाशयामि । किं च बभूवेविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागीयैलंघनावसरा-
चार्यैः ड सदाशिव-अ-डाङ्गे महाभागेः ग्रन्थास्यास्य प्राक्कथनं प्रणीतं ममा-
नुरोधं स्वीकृत्य, अतस्तेभ्यो विद्वत्प्रवरेभ्यः सप्रणतिं धन्यवादं विज्ञापयामि ।

अस्य प्रकाशनस्य मातृकासंग्रहणे मदीया अनुसन्धानच्छात्रा श्रीमती
सुषमा, श्लोकसूचीनिर्माणे च स्नातकोत्तरच्छात्रः श्रीमन् उमेशकुमारः भूरि-
श्रमं स्वीकृतवन्ती, अतस्ती आशिषपुष्पैः वर्धयामि । चौखम्बासंस्कृतसंस्थानस्य
महोदारेः कर्तृपक्षंरिमां स्मृतिभियस्तया हृदंतया च लोकलोचनं चानीय
महोपकारः संसाधितः, इति हेतोस्तेभ्योऽतिशुभाशंसां प्रकटयामि । अततो-
गत्वा भगवति श्रीपुरुषोत्तमजगन्नाथे कर्मणोऽस्य सुसमाप्तये भक्तिप्रसूता-
ञ्जलिं विनिवेद्य विस्तराद् विरमामि ।

डा० ब्रजकिशोरस्वर्दी

उपाचार्यः स्नातकोत्तरधर्मशास्त्रविभागमुख्यश्च

श्रीजगन्नाथ संस्कृतविश्वविद्यालयः

श्रीविहारः, पुरी

1. Kane, P. V. : *History of Dharmashastra* (-HDS).
Vo1., pt. I (B. O. R. I, Poona. 1968)
pp. 12-22
2. Ramgopal : *India oi Vedic kalpasutras* (Delhi,
1983) p. 84
3. Baner ji. S.C. : *Dharmasutras : A Study in Their
origin and Development* (Calcutta.
1982) pp. 1-6
4. Kane. op, cit :
5. Buhler, G. : *Sacred Books of the East*. Vol-xxv
(MLBD Delhi. 1979 intro. p. xxxii
6. मनुः 2.1
7. Buhler., op. cit
8. तत्रवानिकम् , पृ० मो० सू० 1.3.11
9. ब्रजकिशोरस्वाई, गीतमधर्मसूत्रस्य भूमिका सूक्ष्मावृत्तिसहिता, पुरी.
(1991) पृ० 1-3
10. बोधायनधर्मसूत्रम् , 3.1.1.3
Raja, C. K. : *Poetphilosophers of Rigveda*.
(Madras.)
11. Jois, M, R. : *Lagal and Constitutional History
of India*. Vo1. I (Bombay. 1990) p.9
12. ब्रः मात्स्यध्यायः, की. शा. 1.4.13-15
13. महा० भा० (शा०) 59.14
14. Maine, H.S. : *Early Law and Custom* (Delhi.
1985) p. 18
15. Op. cit
16. Op. cit

17. द्र० नारदस्मृतेरुपोद्घातश्लोकः—1

18. Laski, H.C. : *Grammar of politics* (Delhi, 1967)
P. 295

19. याः स्मृ. 2.5

20. मनुः 2.1

21. छा० उ०

22. मनुः 12।3-7

23. देवले, न० वा० : "अपूर्वम्", श्रीदेवयानः, भा० २. (पुरी)

24. मनुः 8. 4-7

25. द्र. मिता०, या. स्मृ. 2, 21

26. मनुः—11.44, या. स्मृ. 3.2।9

27. कात्यायनः—38

Vide. Laski., op. cit. *Judicial process*. pp. 541-582

28. बृह० स्मृ० 9. पृ० 1

29. तत्रैव. 11-14, पृ० 2-3

30. मनुः 8.163

31. नारदः 4. 1/35

32. कात्या० 497

33. *HDS*. Vol.111 (B. O. R. I. 1978) pp. 412-413

34. Viraswamy V. Appaswamy 1. Mad., H.C.R., 375
at 379

35. Narottama V. Nanka (ILR. Bom. 75)

(a) ILR. Bcm. 121, 124

36. कात्या० 546

37. मिता० या० स्मृ० II.49

38. Vide. Similar provision Incorporated in section
11, 14, 19 and 23 of the *Indian Contract Act*.

39. आप० घ० सू० 2, 16.1.4

40. Shastry, H.C. : *Law of Debt in Ancient India*
(Calcutta)

41. Kane, op. cit. Vol. 111. p. 415

42. नारदः 4. 1/1

43. उदाहृतपूर्वः

44. नारदः 4. 1.98

45. धर्मशास्त्रशब्दकोशः, भा० 1, पृ० 211

46. बृह० स्मृ० 10. 9-11. पृ० 100-101

47. गो० ध० सू० 2.3.29

48. नारदः 4. 1.99-101

49. की० शा० 3.11.1-2

50. नारदः 4.1.108-109

51. HDS. Vol. III. p. 422

Mulla, D. F. : *Principles of Hindu Law* (Bombay.
1982) p. 574

मिशरदेशेऽग्नं नियमोऽविकृततयाऽऽचरितं वासीत् ।

Vide. Wilkinson : *Manners and Customs of
Ancient Egypt* (First series.
1882) Vol. II. p. 50

52. दीर्घसत्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं बालमसारं वा नर्णमनुवर्धेत ॥ की. शा.
3.11.10

53. नारदः 4.4/2-3

54. बृह० स्मृ० पैतामहं तु यत्पुत्रेन दत्तं रोगिणिः स्थितः ।

तस्मादेवंविधं पोत्रे देयं पैतामहं समम् ॥

55. एतद्विषयस्य सांप्रतिकी स्थिति कलियुतुं द्रष्टव्यम्—

(a) Section 61 of the *Provincial Insolvency Act.*
1920

(b) Section 48 of the *Transfer of property Act.*

56. प्रातिभाष्यं नाम विश्वासायं पुरुषान्तरेण सह समयः ॥ मिता० या०-
स्मृ० 2.53

57. द्र० मनुः 8.160-162, या० स्मृ० 2.54, कात्या. 531, 532,
538, 539, 540

58. Vide. (a) Tukaram Bhat V. Ganguram (ILR. 23.
Bom. 454 at 459)

(b) Chittikulam Venkatachala Reddiar V.
Chittikulam kumar Venkatachal Reddiar
(ILR, 28. Mad. 377

(c) Rasiklal Mondal V. Singheswar Raj (ILR.
39, Cal. 843

(d) Maharaj of Benaras V Ramakumar
mishra (ILR. 39, 26, All. 611)

(e) Narayan V. Venkatacharya (ILR. 28.
Bom. 408)

59. Vide. Comparable provisions of the Indian Con-
tract Act. Sections 126, 128, 140 & 146

60. आश्रितु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥ नारदः 4.3.139

61. तत्रैव 4. 1/124-125

62. मनुः 8.144

63. रोमीयविधौ एतस्य सामञ्जस्यं विद्यते ।

Vide. Fiducia Cum Creditore, pignus and Hypo-
theca इति शब्दैः अस्य विभागो दृश्यते । विस्तारार्थं द्रष्टव्यम्—

cf. Leage, R. W. : *Roman private Law* (1961) pp.
220.226

64. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम्

(a) Sections 172, 173, 176 & 187 of *Indian
Contract Act*

(b) Sections 58, 60, 62, 67, 68 & 76 of *Transfer of property Act*.

65 मनु: 8.179-181

66. नारद: 4. 2/1

67. ओपनिषिकं (नारदः), श्यासः (बृह०), अन्वाहितः / अन्वाधिः
(कात्या० 611), याचितः (या० स्मृ० मित० 2/67), प्रतिश्यासः
(नारदः), शिल्पिभ्यासः, सान्निमानितश्च (attested) सप्त उपनिषयः ।

68. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम् ।

(a) शिल्पिभ्यासः Ch. IX of the *Indian Contract Act*.

(b) Sections of 148, 159, 151-152, 160-162 & 70 of *Indian Contract Act*.

(c) Mulachand V. State of M. P.—AIR. 968. SC-1218 at 122

(d) State of West-Bengal V. B.K. Mondal—AIR. 1962, SC. 779

(e) Annavi Moopan V. Munia Moopan AIR. 1959 Mad. 437

(f) Shyamlal V. State—AIR. 1058 Ail.39

(g) Mariam V. Narayan—AIR. 1975 Kcr. 55

69. नारद: 4.7/1

70. तत्रैव 4.8/2

71. Cf. Section 2(7) & 4 of the *Sale of Goods Act*. 1930

72. *HDS*. Vol. III. pp 496-7

आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम् —

(a) Sections 17, 27, 45-54 & 57 of *Sale of Goods Act*.

(b) Sections 7, 53, 54 & 120 of the *Transfer of property Act*.

- (c) Chitu V. Charan Singh—AIR. 1923. All. 463
(d) Nawab Sadiq Ali Khan V. Jai Kishori—1928
PC. 152
(e) Amina bibi V. Saiyid yusuf—AIR. 1922 All.
449
(f) Bali Charan Mondal V. Indurekha Devi—AIR.
1978 SC. 782

73. नारदः 4-4/1

74. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम्
Sections 122, 123, 126 Of *Transfer of property Act.* 18

75. नारदः 4.3/1

76. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम्—
(a) Sections 4, 5, 9, 18, 19 & 25 of *Partnership Act.*
(d) Kushal Khemgar Shah V. Mrs. Khorshed Banu
AIR 1970, SC. 1147

77. समयः पुरुषकृतव्यवस्था इति उज्ज्वलावृक्षो हरदत्तः । आप० घ० सू०
1.1.1.1

78. नारदः 4.10/1

79. Rama Jois. op. cit. p. 177

“As the provisions of compacts were enforceable, the king was expected to know the laws applicable to caste groups, district groups, guilds or other types of associations, and was required to protect the special law of each group. One important matter to be noticed in connection with the provisions relating to associations is the highest degree tolerance and Respect exhibited

by the Ancient Hindu Society for the rights and beliefs of every individual. The ancient Society firmly believed in the supremacy of the Vedas and more particularly those who wrote Dharmasutras, and the Smritis were uncompromising as far as the supremacy of the Vedas was concerned. But those very writers respected the rights of others not believing in the supremacy of the Vedas, and their beliefs, as also their right to form their own associations and compacts, and declared that it was the duty of the state to protect the associations of even heretics who were non-believers in the Vedas, and to enforce their usage and customs amongst the members of the group."

80. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम्

(a) *Society Registration Act, 1860* (Central Act. XXI of 1860)

(b) *Companies Act, 1856*

(c) *Indian Companies Act, 1913*

(d) Majumdar, R. C. : *Corporate Life in Ancient India* pp. 421-428

88. नारदः 4.5/1

82. तत्रैव 4.6/1

83. आधुनिकविधौ अस्य स्वरूपज्ञानार्थं द्रष्टव्यम्

Chandre Bhavan Boarding and Lodging V. State of Mysore, AIR. 1968 Mys. 156 at 170

84. नारदः 4.11/1

85. तत्रैव 4.11/9

86. कात्या 733-35, या. स्मृ. 2. 150-51, मनु: 8. 265

87. नारद: 4.16/1

88. HDS. Vol. III pp. 540-542

संप्रत्यस्य स्वरूपज्ञानाय द्र० Entry 34 List II of sch. VII
to the Constitution. B13. 1957 Sc. 699 af 719-721

89. नारद: 4.13|1

90. Jols. op cit. p. 225

91. Pawte, I. S. : *Davavibhaga : The Individualisation
of Comunal property and the Communalisation
of Individual property in the Mitaksara law.*
(Karnatak University , Dharwar 1975)

92 Ibid

93. Vide. (a) HDS. Vol. III.

(b) *Hindu inheritance Act*, (Removal of
Disabilities). 1928

(c) *Hindu Law of Inheritance Act (Amend-
ment)* 1929

(d) *Hindu Gains of Learning Act*, 1930

(e) *Hindu Women's Right to property Act.*
XVIII. of 1987

(f) *Hindu Married Women's Right to
Separate Residence and Maintenance
Act* 1946.

(g) *Hindu Succession Act*, 1955

(h) Mulla : op cit

94. को० शा० 3.2.1

95. नारद: 4.12/1

96. मनु: 9.96

97. आ. घ. सू० 2.2.13.16

98. उदाहृतपूर्वः

99. द्र० घर्माचरणार्थं स्त्रीपुंसयोः संबन्धज्ञानार्थं द्र०

देवदत्तां पतिर्मायिं विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं विभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ मनु: 9.95

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियो ।

यथा नातिचरेतां तौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ तत्रैव ॥ 9.102

अन्योऽन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणाश्रितकः ।

एष घर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ तथैव ॥ 9.101

100. इषे एकपदी भव

ऊर्जे द्विपदी भव

रायस्पोषाय त्रिपदी भव

मायो भव्याय चतुष्पदी भव

प्रजाभ्यः पञ्चपदी भव

ऋतुभ्यः षट्पदी भव

सखा सप्तपदी भव

सामाभनुव्रता भव । पुत्रात् विन्दावहै । बहून्ते सन्तु जरदष्टयः०

इतिसप्तपदी मन्त्राः ।

101. मनु:

102. Vide. *Indian Easement Act*. 1882

103. Jois : op. cit. pp. 265-266

104. कानेमहामागेः पाटकरमहामागेश्च व्यवहारमातृकायाः बह्वी चर्चा
कृता, इति कृत्वा भूमिकायां न मया विमृष्टम् ॥

HDS. Vol. III. pp. 284-358

Patkar, M. M. : *Narada Brhaspati & kaiyayana*

(Delhi, 1978)

105. *HDS*. Vo1. II. part II pp. 546-551

106. *ibid*

107. नारायणचन्द्रस्मृतिनीयः (सं० अनु), नारदस्मृतिः, (संस्कृतमहा-
विद्यालय, कलकत्ता, शक. 1873)

108. (a) *HDS*. Vo1. I part. I. pp. 457-483

(b) *SBE*. Vo1. XXXIII (intro). pp. xv-xvii

(c) पूर्णविमर्शायं द्र० *HDS*. Vol. III pp. 242-802.

TABLE OF CASES

Amjna Bibi Versus Saiyid yusuf. AIR. 1922. Allahabad. 449

Annavi Moopan Versus Munia Moopan. AIR. 1969. Madras. 437

Boli charan Mandal Versus Indurekha Devi. AIR. 1873, Supreme Coart. 782

Chandra Bhavan Boarding and Lodging Versus State of Moysore. AIR. 1968. Mys. 156 at 170

Chittikulam Venkatachala Reddiar Versus Chittiknlam kumar Venkatachala Reddiar, ILR. 3a; calacatta. 843

Chittu Versus Charan Singh. AIL. 1923. Allahabad. 463

Kushal Khemgar Shah Versus Mrs. Khorshad Banu. AIR. 1970, Supreme Court. 1147

Maharaja of Benaras Versus Ramakumar Mishra. ILR. 26

Mariam Versus Narayan AIL, 1968. Kerala. 55

Mulchand Versus State of Madhya Pradesh. AIR. 1968, Supreme Court, 1218 at 122

Narayana Versus Venkatacharya ILR. 28 Bombay. 408

Narottama Versus Nanka. ILR. Bombay. 75

Nawab Sadiq Ali khan Versus Jai kishori. 1928. Priri Council. 152

Rasiklal Mandal Versus Singheswar Raj. ILR. 3a; Calcutta. 843

Shyamlal Versus State. AIR. 1968. Allahabad. 39

State of West-Bengal Versus B. K. Mandal, AIR.
1962, Supreme Court. 779

Tukaram Bhat Versus Ganguram. ILR. Bombay. 454
at 459

Viraswamy Versus Appaswamy I. Madras. H. C. R.
375 at 379

नारदस्मृतिः

“तिलोत्तमा” टिप्पणीविभूषिता

सूचीपत्रम्

नारदस्मृतिः (मूलग्रन्थः तिलोत्तमाटिप्पणीसहितः)	१-३२७
प्रथमोऽध्यायः	
• नारदमातृकायां विचारदर्शनम्	१-३३
द्वितीयोऽध्यायः	
• व्यवहारमातृका	३४-४८
तृतीयोऽध्यायः	
• समाप्तक्षणम्	४९-५१
चतुर्थोऽध्यायः	
• व्यवहारपदानि	५७-२६३
• ऋणादानम्	५७-१५६
• निक्षेपः	१६०-१६५
• संभूयसमुत्थानम्	१६६-१७१
• दत्ताप्रदानिकम्	१७२-१७६
• अभ्युपेत्याशुश्रूषा	१७६-१८७
• वेतनस्थानपाकम्	१८८-१९३
• अस्वामिविक्रमः	१९६-१९८
• विक्रीयासंप्रदानम्	१९९-२०२
• क्रीत्वानुशयः	२०३-२०७
• समयस्थानपकर्म	२०८-२१०
• सीमाबन्धः	२११-२२२
• स्त्रीपुंसयोगः	२२३-२५३
• दायभागः	२५७-२७२
• साहसम्	२७३-२८०

• पारुष्यम्	२८१-२८०
• द्यूतसमाह्वयः	२८१-२८३
• प्रकीर्णकम्	२८४-३०८
• परिशिष्टम्	३०६-३२७
• पादानुक्रमणिका	३२८-
• पारिभाषिक शब्दावली	
• सहायकग्रन्थसूची	
• Table of Acts	
• Law Journals	

संक्षेपसङ्केतः

अनु	• अनुशासनपर्व
अप	• अपराकः
अपु	• अग्निपुराणम्
अभा	• असहायभाष्यम्
आप	• आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
ऋवे	• ऋग्वेदसंहिता
कात्या	• कात्यायनस्मृतिः
कोष	• कोट्यार्यशास्त्रम्
गोषसू	• गोतमधर्मसूत्रम्
गौमि	• गोतममिताक्षरा
चसू	• चरकसूत्रस्थानम्
तं० सं	• तैत्तिरीयसंहिता
दवि	• दण्डविवेकः
दात	• दायतत्त्वम्
धको	• धर्मकोशः
धशको	• धर्मशास्त्रशब्दकोशः
नाभा	• नारदीयस्मृतिभाष्यम्
नारदः	• नारदस्मृतिः
नासं	• नारदीयमनुसंहिता
न्यासू.	• न्यायसूत्रम्
पमा	• पराशरमाधवीयम्
बाल	• बालमट्टिः
बृह	• बृहस्पतिस्मृतिः
बौध्वा	• बौधायनधर्मसूत्रम्
मनु	• मनुस्मृतिः
मिता	• मिताक्षरा

मू०पु	• मूलपुस्तकम्
मेघा	• मेघातिथिः
यवे	• यजुर्वेदः
यास्मृ	• याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रत्नम्	• मदनरत्नम्
राको	• राजधर्मकोस्तुभः
रार	• राजतौतिरत्नाकरः
वसि	• वसिष्ठधर्मसूत्रम्
वसिष्ठ	• वसिष्ठधर्मसूत्रम्
विच	• विवादचन्द्रिका
विचि	• विवादचिन्तामणिः
विठा	• विवादताण्डवम्
विष्णु	• विष्णुधर्मसूत्रम्
विपु	• विष्णुपुराणम्
विर	• विवादरत्नाकरः
विष्य	• विवादव्यवहारः
विष्णु	• विष्णुस्मृतिः
व्यक	• व्यवहारकल्पतरुः
व्यप्र	• व्यवहारप्रकाशः
व्यचि	• व्यवहारचिन्तामणिः
व्यमा	• व्यवहारमातृका
व्यसो	• व्यवहारसौख्यम्
व्यत	• व्यवहारतत्त्वम्
व्यम	• व्यवहारमयूखः
व्यनि	• व्यवहारनिर्णयः
व्यासु	• व्याससूत्रम्

शुक्र • शुक्रनीतिः
 शुनी • शुक्रनीतिः
 सवि • सरस्वतीविलासः
 संवतः • संवतस्मृतिः

स्मृच(व्य) • स्मृतिचन्द्रिकाव्यवहार-
 काण्डम्
 स्मृचि • स्मृतिचिन्तामणिः
 स्मृसा • स्मृतिसारः

७९/२६९

नारदस्मृति

‘तिलोत्तमा’ संस्कृत टिप्पणी विभूषिता
हिन्दी भाषाटीका सनाथिता च

प्रथम अध्याय

नारदमातृकायां विचारदर्शनम्

इह हि भगवान्^१ मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमाचारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रं^२ चकार । यत्र लोकसृष्टिर्भूतप्रविभागः सद्देशप्रमाणं पर्वल्लक्षणं वेदवेदाङ्ग्यज्ञविधानमाचारो व्यवहारः कण्टकशोधनं राजवृत्तवर्णाश्रमविभागौ विवाहत्यायः स्त्रीपुंसविकल्पादायानुक्रमः श्राद्धविधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यलक्षणं विक्रेयाविक्रेयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्गनरकानुवर्णनं प्रायश्चित्तान्युपनिषदो रहस्यस्थानानि । एवं चतुर्विंशति प्रकरणानि ॥ १ ॥

षडैश्वर्यशाली भगवान् मनु ने सब प्राणियों के हित के लिये पहले आचार परंपरा की संरक्षण के हेतुभूत इस धर्मशास्त्र की रचना की । यहाँ २४ प्रकरण

१. भगवत्लक्षणं विष्णुपुराणे यथा—(६।५।७४)

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धर्मां भग इतीरणा ॥

उत्पत्तिं च प्रलयं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति । तत्रापि । सर्वमेतत्प्रमाणं “भग एव भगवां अस्तु देवा”ः (ऋ० वे० ७।४।१५) इति श्रुत्या समर्थ्यते । ऐश्वर्यत्वेन विद्यमानं पदं भगशब्दभिधेयायं गृहीत्वा भगवच्छब्दवाच्यमर्थं लोके धनवत्त्वेन व्यापयति । सायणं स्तथाभिधानुं भगशब्देन धनमाचष्टे ।

२. धर्मशास्त्रमाचारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रम् । आचारेणावस्थितिर्ब्रवीते ।

तदेतदत्र श्लोकशतसहस्रेण साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान्मनु-
रूपनिबद्धय देवर्षये नारदाय प्रायच्छत् । स च तस्मादधीत्य महत्वान्नायं
नायं ग्रन्थः सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वादशभिः सहस्रैः संचिक्षेप
तं च महर्षये मार्कण्डेयाय^१ प्रायच्छत् ॥ २ ॥

स च तस्मादधीत्य तथैवायुः शक्तिमपेक्ष्य मनुष्याणामष्टभिः सहस्रैः
संचिक्षेप तं च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् ॥ ३ ॥

हैं, यथा—संसार की सृष्टि, प्राणिओं का प्रविभाग, न्याय्य देश का प्रमाण,
परिषत् का लक्षण, वेद और वेदाङ्गों के अनुसार यज्ञ का विधान, आचार, व्यव-
हार, कांटकशोचन, राजधर्म, वर्णाश्रम को दो विभाग, विवाह न्याय, स्त्री और
पुरुषों का वैकल्पिक धर्म, दाय भाग, श्राद्ध विधान, शौचाचार की विकल्प
व्यवस्था, भक्ष्याभक्ष्यलक्षण, विक्रेय और अविक्रेय की मीमांसा, पातकभेद, स्वर्ग-
नरक वर्णन, प्रायश्चित्त और उपनिषदों का रहस्य स्थान ॥ १ ॥

१००८ अध्यायों में १००००० श्लोकों में इन सब विषयों को उपनिबद्ध
कर मनु ने देवर्षि नारद को इस शास्त्र प्रदान किया । उसने भी उनसे अध्ययन
कर, इतना बड़ा ग्रन्थ का मनुष्यों ग्रहण और धारण नहीं कर सकते हैं, इसलिये
१२.००० श्लोकों में संक्षेप करके महर्षि मार्कण्डेय को सौंप दिया ॥ २ ॥

उसने भी उससे अध्ययन कर मनुष्यों की आयु और शक्ति को देखकर उस
ग्रन्थ को ८००० श्लोकों से संक्षिप्त कर दिया और बुद्धिशाली भार्गव को सौंप
दिया ॥ ३ ॥

तदुक्तं मनुना (४।१५६) आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः । आचा-
राद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ इति ॥ रागप्राप्तं कर्माश्रित्य शास्त्रेण पु-
षाम्युदयाय विधीयमानोऽर्थ आचार इति अपराकः ॥ एतेन समाजे आगमननिर्ग-
मने भवतः । आचरणस्य तदर्थबोधक प्रमाणं श्रुती 'ये अस्या आचरणेषु दध्निरे'
(१/४८।३) इति । लोकसृष्ट्यधदेस्तेन वर्त्तमानत्वात् तस्यात्र संप्रतिपत्तिः :

१. धर्मसंकटे पतितो मार्कण्डेयो नारदं पृष्ट्वा धर्म निश्चिनोतीति (अनु । २२)
महाभारतस्य दाक्षिणात्यपाठे विद्यते ।

मुमतिरपि भार्गवस्तस्मादधीत्य तथैवायुर्ह्यासादल्पीयसी शक्तिर्मनु-
ष्याणामिति चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप ॥ ४ ॥

तदेतत्पितृमनुष्या ह्यधीयते विस्तरेण शतसहस्रं देवगन्धर्वादयः । तत्रा-
यमाद्यः श्लोकः ।

आसीदिदं तमो^१ भूतं न प्राज्ञायत किंचन ।

ततः स्वयंभूर्भगवान् प्रादुरासीच्चतुर्मुखः ॥ ५ ॥

एवमधिकृत्य क्रमात् क्रमं^२ प्रकरणात् प्रकरणमनुक्रान्तम् । तत्रं^३ प्रथमं
प्रकरणं व्यवहारो नाम यत्रेमामादौ देवर्षिनारदः सूत्रायां मातृकां चकार ।
अस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ६ ॥

^४धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन् सत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥

उत्तम बुद्धिशाली होने पर भी भार्गव जी ने उनसे अध्ययन कर मनुष्यों का
आयुर्ह्यास के कारण उस ग्रन्थ को ४००० श्लोकों से संक्षिप्त कर दिया ॥ ४ ॥

उस समय से पितृ और मनुष्यों में उसका अध्ययन प्रारंभ हुआ, देवता और
गन्धर्वों के लिये सौ हजार श्लोकों से उस ग्रन्थ का निर्माण हुआ । उसका यह है
पहला श्लोक—यह संसार बंधकाराद्यन्त था । उसके बारे में कोई कुछ नहीं जानता
था । उसके बाद अपने आप चारमुख वाले भगवान् ब्रह्माजी की उत्पत्ति हुई । ५।

इस विषय को आधार कर क्रमानुसार प्रकरणों का वर्णन हुआ । उसका
पहला प्रकरण में व्यवहार विषय स्थानावन्न हुआ, जिस पर देवर्षि नारद ने व्यव-
हारमातृका की रचना की । यह है उसका पहला श्लोक ॥ १ ॥

जब लोग सत्यवादी थे तब मुकद्दमा नहीं होता था । द्वेष और मत्सरता भी
नहीं थी ॥ १ ॥

१. आसीदिति भूतकालप्रत्ययेन प्रागवस्था जगतो निर्दिशमते । तमोभूतमिति
अलक्ष्यरूपत्वात्तम एवेदमिति जगदभि संवध्यते । अमुमेवार्थे स्फुटं चिकोर्पुराह । न
प्राज्ञायत किं चनेति । अ. भा.

२. मु. पु. नास्ति ।

३. नवममिति मातृकान्तरपाठः ।

४. धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः शिष्टाचारलक्षणश्च । धर्म एकतानो येषां ते धर्मैक-

नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते ।

द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥ २ ॥

लिखितं साक्षिणश्चैव द्वौ विधी परिकीर्तितौ ।

संदिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥ ३ ॥

जब मनुष्यों का धर्म नष्ट हो जाता था धर्म समझ में नहीं आता तब मुकद्दमा या व्यवहार का उद्रेक होता है । उस व्यवहार में वादी और प्रतिवादी के पक्षों को देखने के लिये राजा ही अधिकारी है क्योंकि वह उन दोनोंमें कौन दोषी है निर्णय करके उसे दंड देता है और अपनी दंडधर आख्या को मार्ग्य करता है । २।

विवादों में दो पक्षों के संदिग्ध विषय का निराकरण कर विशुद्धिप्रकाश करने के लिये दो विधियाँ निश्चित हैं—एक है लिखित पत्र और दूसरा है साक्षी ॥ ३ ॥

तानाः । तानशब्दो बलवाची प्रधानवाचो च । तेन धर्मेकबलाः धर्मेकप्रधानाश्च पृष्ठा यदाऽऽसन्निति यदाऽभवन् तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो न मत्सरः । तस्मिन् काले एषां त्रयाणामप्यसंभवहेतुरयमेव प्रथमः । धर्मस्य व्यवहार-द्वेष-मत्सरैः सह छायाऽऽतपविरोधः । यत्रातपस्तत्र न छाया यत्र छाया तत्र नातपः । यदा धर्मस्तदा न व्यवहारद्वेषमत्सराः । यदा पुनरिमे तदा न धर्मः । अ० भा० ।

१. पुरुषस्य स्वाभिलक्ष्यसाधनीभूतो धर्मः प्रयोजनभेदेन पृथक्भवति । तस्य मनमिति संज्ञा । एतन्मतं तु नीतिमविरुध्य प्रवर्तते । नीतिर्युक्त्या स्थिरीक्रियते । तस्यास्तत्त्वमिति संज्ञा । तत्त्वमनुसरति मतम् । श्रुतौ तत्त्वं तु ऋतम् । मतं तु धर्मः । यदा मते तत्त्वं न प्रतिफलितं भवति तदा मतं न तत्त्वानुसारि भवति । तदानीं तन्मतं धर्मत्वेन न प्रतिपद्यते । धर्मस्तस्मिन् दृश्यते । नश्यति । नष्टे धर्मे तत्प्रदर्शनार्थं व्यवहारः प्रवर्तते । तस्य द्रष्टा राजा इन्द्रत्वात् । इन्द्रः सहस्राक्षः । ईश्वरत्वात्सवं प्रभवति । सर्वं द्रष्टुं शक्नोति । राज्ञो नरेन्द्रत्वात् सर्वानभिभवति सर्वावस्थामु परिचिनोति सर्वेषां धर्मं निश्चिनोति । तत्त्वेन सह मतं परोक्षते । यो नाशकस्तं दण्डयति । आत्मनो दण्डधर इत्यन्वर्थं नामतां पुष्णाति ।

२. लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । धनस्वीकरणं पूर्वं कनी

सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः^१ ॥ ४ ॥

विवादे^२ सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स एव हि पणं दाप्यो विनयं च पराजये ॥ ५ ॥

यह व्यवहार का दो प्रकार हैं । यथा—सोत्तर और अनुत्तर । जब पण रख कर वादी या प्रतिवादी उत्तर देता है तब व्यवहार सोत्तर होता है । यह व्यवहार लेखापूर्वक होना चाहिये ॥ ४ ॥

दोनों के बीच वादी या प्रतिवादी जो पराजित होता है वह पण देता है और राजा के द्वारा विदित दण्ड भी भोगता है ॥ ५ ॥

घनमवाप्नुयात् । वसिष्ठः । १६।१० । तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समयक्रिया च । विष्णुः ६।२३, प्रमाणं लिखितं भुविनः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । याज्ञ. स्मृ. २।२२

१. सोऽपि पणोऽशपादोपलक्षितलोकसंव्यवहारस्य या शीघ्रमुखोपायसाधन-भूता मानुषी क्रियैवैषा साक्षिलिखितपूर्वा तावन्नित्योपयोगिनी । या पुनर्देविकी क्रिया साऽतिमहत्स्वेव प्रयोजनेषु महतैव प्रारंभेण परिक्षीणोपक्षय-स्वरूपा भव-तीत्यर्थं साक्षिलिखितावेवात्र श्लोके गृहीतो । अ० भा० ।

२. विरुद्धवादो विवादः । तस्मिन् सोत्तरपणे यो हानिः संपादयति स एव पणं पूरयति । यस्य पराजयोऽसौ विनेयो भवति । इच्छाविरोधेनाधिकारिणा इदं कुरु इत्यभिलष्यमान आदेशो नयः स च राजाज्ञा । द्वयोर्विवदमानयोः पराजयं प्राप्नवतः पक्षस्य कृते विजेत्रेक्षया विशेषो नयो विनयो राजाज्ञा राजदण्ड इति आख्यायते । अत्र असहायो यथा—येन धनिकेन ऋणिकपार्श्वे द्रव्यं लभ्यते तेन द्रव्य-प्रार्थनमात्रेणैव भाषा करणीया तं वोपन्यस्यति वादी । तदा भाषायामधिकप्रार्थना-दोषः । अतो यदा प्रतिवादी सत्यार्थेऽपि तस्य मिथ्योत्तरं ददाति तदा स स्वस्य सत्यावष्टम्भस्वीकरणार्थमृणिकस्यामर्षादधिकद्रव्यवाहनार्थं च । तृतीयपादे स्थितः । पणमुपन्यस्य क्रियोपन्यासमपि करोति तदा एष वादिनः क्रियोपन्यासकालः । प्रति-वाद्यपि यदा असत्याभियोगं यत्तमात्मनो जानाति तदा भाषावतरमेव मिथ्योत्तरं दत्त्वा यस्यैवोत्तरस्यावष्टम्भनिश्चयार्थं वादिनः स वामर्षात् साकोटनद्रव्यवाहनार्थं पणोपन्यासं करोति एवं प्रतिवादिनः पणोपन्यासकालः । अत्र च यः पणः वादि-प्रति-

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानो हीयते वादी तरंस्नामुत्तरो भवेत् ॥ ६ ॥

कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥

मुकदमा में भाषा पत्र में लिखित सार वस्तु 'प्रतिज्ञा' के रूप में मानी जाती है । इस प्रतिज्ञा में लिखित वस्तु यदि प्रमाणित नहीं हो सकती तो वादी पराजित होता है और प्रमाणित होता है तो विजयी होता है ॥ ६ ॥

कुल, श्रेणी (नाना स्थानों में रहकर एक कर्म करनेवालों की गोष्ठी), गण, राजा के द्वारा अवस्थापित अधिकारी पुरुष और स्वयं राजा ये छ व्यवहारों का निर्णय करते हैं । उनमें से परवर्त्तों पूर्ववर्त्तों से प्रबल हैं और उसकी निष्पत्ति को भी रद्द कर सकता और पुनर्विचर भी कर सकता है ॥ ७ ॥

वादिनोरेकतरेणापि रोषावमर्षादुपन्यस्तः स सोत्तरशब्देनोच्यते तेन सहायो वादः स सोत्तरपणः । तस्मिन् विवादे सोत्तरपणे य एव कश्चिद्दीयते अवसायं प्राप्नोति स एव हि पराजयेण मिथ्यावादित्वाद्विगुणं दण्डं च राज्ञाऽऽत्मने दाप्यत इति ।

१. साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा न्या० सू० १/१३३. प्रज्ञापनीयोनं धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेति तत्र वात्स्यायनः । असहायो यथा—पणं एव तावत्प्रतिज्ञा न भवति । तस्य श्लोकद्वयेन निर्णीतत्वात् पुनरुक्तदोषसंभवाच्च । ततः प्रतिज्ञां केचिच्छरीरनिग्रहीपन्यासं वदन्ति । यस्य किल धनपणो न संभवति स व्यवहारे रोषवत्त्वादेवमपि वदति । यथा—यद्यहं हारयामि तदा मम हस्तोऽपगच्छति पादो वा मम प्रतिज्ञेयम् । तदिदमपि वचनं प्रतिज्ञा । इति ।

२. नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च । पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहार-विधौ नृणाम् ॥ या० स्मृ० २/३०. मिताक्षरायां यथा—कुलानि ज्ञातिसंबन्धि-भूतानां समूहाः श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येककर्मोपजीविनां संघाताः यथा हेडाबुकादीनां ताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनां च । नारदोक्तगणस्थाने याज्ञवल्क्येन पूगा इति पठितम् । तत्र मिताक्षरा यथा—पूगाः समूहाः, भिन्नजातीनां भिन्नवृ-

‘स चतुष्पाच्चतुः स्थानश्चतुः साधन एव च ।

चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ।

त्रियोनिर्द्वयभियोगश्च द्विद्वारो द्विगति^३स्तथा ॥ ९ ॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद^३ व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥ १० ॥

व्यवहार का चार पादों, चार स्थानों और चार साधनों हैं । वह चतुर्दिन, चतुर्व्यापी और चतुष्कारी भी है । उनका आठ अङ्गों, अठारह पदों, सौ शाखायें, तीन उत्पत्ति स्थल, दो अभियोग, दो द्वार और दो गतियाँ भी हैं ॥ ८-९ ॥

धर्म, व्यवहार, चरित्र और राजाज्ञा व्यवहार का चारपाद हैं उनमें परवर्ती पूर्ववर्ती से प्रबल है और राजाज्ञा सबसे बड़ी है ॥ १० ॥

त्तीनामेकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः । राजा अधिकृता व्यवहारदर्शने वियुक्ताः (प्राड्विवाकाः) । इति नृपोऽभिषिक्तध्रियः ।

१. पात्स्थानसाधनहितव्यापिकार्यङ्गपदशास्त्रायोन्यभियोगद्वारगतिप्रदैः व्यवहार-विच्छिदिः प्रतिपाद्यते । असहायस्तु ‘व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृत’ इति उक्तवान् ।

२. पादादिगत्यन्तानां त्रयोदशानां व्यवहारप्रकाराः पृथ्वीचन्द्रोदयव्यवहार-प्रकाशे (पृ० ४) व्याख्याता यथा—‘स पुनरपि चतुष्पात्त्वादिभिः त्रयोदशभिः प्रकारैर्भिद्यते । तत्र धर्मव्यवहारचरित्रराजशासनाख्यचरणचतुष्टयेन चतुष्पात् । एतेषामेव चतुर्णां सम्प्रसादिपुस्तककरणराजाज्ञासु स्थितत्वाच्चतुः स्थानः, स एव सामदानभेददण्डाख्योपायसाध्यत्वाच्चतुः साधनः, स एव वर्णचतुष्टयहितत्वाच्च-तुर्हितः । पुनः स एव कर्तृनाक्षिसम्भ्यराजाख्याश्चतुरः पादशो यतो व्याप्नोति अत-श्चतुर्व्यापी । तथा धर्माय्यशोलोकानुरञ्जनानां चतुर्णां करणाच्चतुष्कारी । तथा कामक्रोधलोभैः प्रवृत्तत्वात् त्रियोनिः, स एव शङ्कया अव्यभिचारितचिन्हेन वाड-भियोगाद् द्वयभियोगः । तथा वादिप्रतिवादिरूपद्वारद्वयसंबन्धाद् द्विद्वारः । स एव तत्त्वच्छलानुगामित्वाद् द्विगतिः । तथा वक्ष्यमाणराजाद्यङ्गसहितत्वादष्टाङ्गः । तथा ऋणादानाद्यष्टादशपदोपेतत्वादष्टादशपद इति’ ।

३. चतुष्पात् नाम चतुश्चरणः । पात्पदेन गमनसाधनीभूतचरणस्योपपत्तिः ।

तत्र सत्ये^१ स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु^२ साक्षिषु ।
 चरित्रं^३ पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम्^४ ॥ ११ ॥
^५सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते ।^६

जब वादी की आपत्ति को प्रतवादी मान लेता है तब वह धर्म है । जब साक्षियों द्वारा प्रमाणित किया जाता है तब वह व्यवहार है । जब लिखित पत्रों के द्वारा प्रमाण अपेक्षित है तब वह चरित्र है और जहाँ राजा की आज्ञा के द्वारा निष्पत्ति की जाती है तब वह 'शासन' है ॥ ११ ॥

नाम, दान, भेद और दंड ये चार उपाय हैं । उन चार उपायों से संबन्धित होने पर व्यवहार चतुः साधन कहा जाता है । ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ और स च पवाद् भिन्नः । विज्ञानेश्वरः (२।६) 'व्यवहारः नस्य पदं विषय' इत्याह । अपराकंस्तु 'पदं स्थानं निमित्तमिति यावत्' इति तत्रैव ।

१. यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारेऽपि परस्परं सत्याच्चलनं नास्ति तदाऽसौ मत्य व्यवहारः उच्यते । अ० भा० ।

२. धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ मञ्जातायां साक्षि-
 प्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहारः इत्युच्यते । अ० भा० ।

३. पत्रकभूर्जचौरकसंपुटिकादिषु स्वहस्तमुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते । अ० भा० ।

४. यस्तु राजा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायतः सर्वेषामप्येतेषा-
 मधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तं—ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
 राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पीनर्भावो विधिः इति । अ० भा० ।

५. उपायः स्वार्थसिद्धिकोशलमिति (भाग—१ पृ० १३७) धर्मशास्त्र-
 शब्दकोशे गुरुचरणाः । उपायः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च (१ | ३४६)
 इति या० स्मृ० । मत्स्यपुराणे तु सप्तोपायाः । साम भेदस्तथा दानं दण्डं च मनुज-
 श्वर । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिवः ॥ प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे
 निगदतः शृणु । २२।-३

६. प्रियपूर्वं वचः साम भेदो वस्तूपदर्शनम् । अर्धोपिकर्षणं दण्डस्ताडनं
 बन्धनं तथा । बृहस्पतिः व्यवहारकल्पतरो । पृ० १३ ।

चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्^१ स चतुर्हितः ॥ १२ ॥
 कर्तृनथो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।
 व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी^२ ततः स्मृतः ॥ १३ ॥
 धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्ते^३ स्तथैव च ।
 चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारीति चोच्यते ॥ १४ ॥
 राजा सत्पुरुषः^४ सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

संन्यास इन चार आश्रमों की रक्षा व्यवहार के द्वारा होने से यह चतुर्हित कहा जाता है ॥ १२ ॥

वादी और प्रतिवादी व्यवहार का कर्त्ता है । कर्त्ता, साक्षी, धर्माधिका-
 रिशों की मंडली के अन्तर्गत सदस्य और राजा ये चार पाद हैं । उनको व्यवहार
 पन्व्याप्त होकर रहता है । इसलिये व्यवहार चतुर्व्यापी है ॥ १३ ॥

धर्म, अर्थ, यश और लोग के अनुराग को जन्म देकर व्यवहार चतु-
 ष्कारी है ॥ १४ ॥

स्व पुरुष के साथ राजा सभ्यों, शास्त्र गणक, लेखक, हिरण्य, अग्नि और
 जल ये व्यवहार के आठ अंगों हैं ॥ १५ ॥

१. चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च लोकपदेनाभिधानमर्थशास्त्रे 'चतुर्वर्णाश्रमो
 लोकः' (१।४।१६) को० अ० । तस्य रक्षणमेवहितम् ।

२. स च यदि सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान् पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति ।
 अथ कुदृष्टो भवति ततस्त्रानेव पादरूपेण व्याप्नोतीति चतुर्व्यापी । अ० भा० । मन्यते
 तु कर्त्ता व्यवहारमुद्भावयति साक्षी प्रतिष्ठापयति सभ्यो युक्तिप्रतियुक्ती निभाल-
 यति राजा शासने निर्णयमभिव्यनक्ति । उद्घाटनं, प्रतिष्ठापनं, निभालनं निर्णय-
 विज्ञापन चेति प्रत्येकं व्यवहारस्य पृथक् पादम् । तवभिव्याप्य प्रवर्तनात् चतुर्व्या-
 पित्वं सुसिद्धम् ।

३. लोकपङ्क्तिः जनानुरागः । अ० भा०

४. सत्पुरुष इति पदं राज्ञो विशेषणम् । एवं सति अष्टौ अंगानि सिद्ध्यन्ति
 व्यवहारस्य । असहायस्तु सत्पुरुष इति पठित्वा राजा नियुक्तं प्राड्विवाकमाचण्डे ।
 सत्पु राज्ञो भिन्नः । यथा—“तत्र राजा सत्पुरुषः दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे ।
 राजकीयचक्षुर्भूतो राजनियुक्तः प्राड्विवाकः पुरुषः स उभयात्मकः” । इति एवं
 सति नवाङ्गानि भवन्ति तन्न मुन्यभिमतम् ।

१ हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥ १५ ॥
 ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ।
 दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ १६ ॥
 वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ १७ ॥
 सययस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रोपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽय साहसम् ॥ १८ ॥
 वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकं^२ चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ १९ ॥

१. ऋणादान, (२) उपनिधि, (३) संभूयसमुत्थान, (४) दत्त पदार्थ का अस्वीकार, (५) शुश्रूषा का अस्वीकार, (६) वेतन लेकर काम न करना, (७) किसी वस्तु का स्वामी न होने पर भी उसे बेच देना, (८) विक्रय करके भी क्रेता को न देना, (९) खरीद करके अनुशोचना, (१०) चुक्तिमङ्ग, (११) भूमि संबन्धी विवाद, (१२) स्त्री-पुरुषों का संबन्ध, (१३) दायभाग, १४) साहस (डाका डालना), (१५) वाक् पारुष्य (अनधिकार गाली देना), (१६) दण्डपारुष्य (मार पिट करना), (१७) द्यूत (दांव पर धन आदि रखकर जुआ खेलना और (१८) प्रकीर्णक (पूर्वोक्त प्रकरणों में जो नहीं आते हैं उन विविध विषयों का समाहार) इन अठारह व्यवहार पद हैं ॥ १६-१९ ॥

१. हिरण्यमग्निरुदकमिति एतान्यपि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । अ० भा० ।
 हिरण्यशब्देन हिरण्यगर्भो लक्ष्यते तस्य देवतात्वं 'हिरण्यगर्भः समवर्तनाग्रे' (ऋ० वे० १०।१२।११), प्रजापति वै हिरण्यगर्भः (तै० सं० ५।५।१।२) इति ।
 अग्नेर्देवतात्वं 'अग्निमीले पुरोहितमि' (ऋ० वे० १।१।१) त्यादिना उदकस्य देवतात्वं चोपोहिष्ठा भयो भुवः (य० वे० ५।१।५०) इत्यादिना सिद्धम् । पक्षान्तरे हिरण्यं राष्ट्रियमुद्रायाः प्रतिभूः, अग्निश्चिरन्तनसत्यस्य प्रतिभूः, उदकं नीतिमविरुध्य देशकालावुपजीव्य व्यक्तपुद्गेत्य सफलयितुमुपादीयमानस्य घर्मस्य प्रतिभूरिति ।

२. यदनुवर्तं प्रकीर्णकम् ।

एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो' निगद्यते ॥ २० ॥

ऋणादानं पञ्चविंशति षडौपनिधिके स्मृताः ।

इनका प्रभेद १३२ हैं । मनुष्यों की साक्षी प्रमाणादि क्रिया भेदसे सौ प्रकार व्यवहार की शाखायें हैं ॥ २० ॥

ऋणादान का = २५, उपनिधि का = ७, संभूय समुत्थान का = ३, दत्ता-
प्रदान का = ४, अभ्युपेतमाश्रूषा का = ९, वेतन का = ४, अस्वामिविक्रय

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे तस्मात् प्रकीर्णकम् ।

—नारदः ।

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

—शि० व० २।७३ ॥

मनु-कौटिल्य-याज्ञवल्क्य-नारद-बृहस्पतिषु मनुना व्यवहारस्य यानि अष्टादशपदान्यु-
क्तानि तानि कौटिल्येन षोडशपदेषु याज्ञवल्क्येन विंशतिपदेषु नारदेनाष्टादशपदेषु
बृहस्पतिना चैकोनविंशतिपदेषु अन्तर्भावितानि । मनुं व्यतिरिच्य सर्वेः प्रकीर्णकनाम्ना
व्यवहारपदमेकं कल्पितम् । तत्र कौटिल्यः षोडशस्थाने याज्ञवल्क्यो विंशस्थाने
नारदोऽष्टादशस्थाने बृहस्पतिश्चैकोनविंशस्थाने प्रकीर्णकमुपपादयति । वस्तुगत्या
इतोऽधिकान्यपि प्रयोजनपरवशतया व्यवहारपदानि भवितुमर्हन्तीति धिया । “एषु
स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् । धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम्”
(८।८) इति मनुवचनव्याख्याने मेधातिथिर्बदति यथा—‘भूयिष्ठग्रहणं प्राधान्य-
ख्यापनार्थम् । अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति यथा निवसनार्थं त्वया मे वेश्म दत्तं
तत्र किमित्यर्वाक् संवत्सरादन्यस्मै ददासीति न चेदं दत्तानपकर्म न ह्यत्र स्वत्व-
निवृत्तिरस्ति भोगानुष्ठानमात्रं वसतः’ । कुल्लूकोऽपि यथा—‘भूयिष्ठशब्देनान्या-
न्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति । तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारादायुक्तानि’ ।
इति ।

१. एषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपार्था
व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टाः तस्य तस्यैवं ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरण-
स्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेद-
सहितानामष्टादशव्यवहारपदानामनुलग्ना एव निर्णया भविष्यन्ति तेन व्यवहारभेदा
अपि द्वात्रिंशदधिकशतप्रमाणाः शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेपविस्तरसङ्ख्यापलक्षिता
इहाभिलिख्यन्ते । अ० भा० ।

संभूयोत्ये त्रयो भेदाच्चतुर्दत्ताप्रदानके ॥ २१ ॥
 नवभेदा अशुश्रूपा वेतनं स्याच्चतुर्विधम् ।
 अस्वामिविक्रये तु द्वौ विक्रियादानमेकधा ॥ २२ ॥
 क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेदं समयाकार्यमेकधा
 क्षेत्रवादो द्वादशधा स्त्रीपुंसोर्भेदविंशतिः ॥ २३ ॥
 दायभागे तु एकोना भेदा द्वादश साहसे ।
 वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु द्वयोर्भेदास्त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥
 द्यूताह्वयं चैकभेदं षड्भेदं तु प्रकीर्णकम् ।
 एवमेषां प्रभेदानां द्वात्रिंशच्छतमेव वै ॥ २५ ॥
 कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।
 त्रियोनिः कोट्यति तेन त्रयमेतद् विवादकृत् ॥ २६ ॥
 द्वयभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ॥

का = १२, विक्रियादान का = १, क्रीत्वातुश्व में ४, चुक्तिभंग का = १, क्षेत्र-
 वाद का = ३२, स्त्री-पुरुषवाद का = २०, दायभाग का = १९, साहस का = १२,
 वाक्पारुष्य का = ३, दंड पारुष्य का = ३, द्यूत का = १ और प्रकीर्णक का ६
 भेद हैं ॥ २१-२५ ॥

काम, क्रोध और लोभ से यह व्यवहार उत्पन्न होता है । इसलिये यह त्रियोनि
 है । ये तीन विवाद का कारण हैं ॥ २६ ॥

अभियोग दो प्रकार है । एक शंकाभियोग और दूसरा तत्त्वाभियोग । असत्
 संपर्क से जो शंका उत्पन्न होती है उससे होने वाला अभियोग शंकाभियोग है ।
 चोरी के माल को जान कर जो अभियोग होता है वह तत्त्वाभियोग है ॥ २७ ॥

१. तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः प्रतिषेधात्मको विषयात्मकश्चेति । यथा—‘मत्तो
 हिरण्यादिकं गृह्यत्वा न प्रयच्छति’, ‘क्षेत्रादिकं ममायमपहरति’ इति च । उक्तं च
 कात्यायनेन—‘न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः’ इति । मिताक्षरा
 २।५ तत्र शङ्काभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्थानं तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति ।
 अ० भा० । होढाभिदर्शनं लोप्त्रदिक्किङ्गस्य दर्शनं प्रत्यक्षदर्शनं वा । एवं च-
 ऋणादानादौ प्रमाणपूर्वकः संशयपूर्वकश्चाभियोगः संभवितीति भवति द्वयभि

शङ्का सतां तु संसर्गित्त्वं होढा भिदर्शनात् ॥ २७ ॥

पक्षद्वयाभिसंबन्धाद् द्विद्वारं समुदाहृतः ।

पूर्ववादस्तयोः पक्षः^२ प्रतिपक्षस्तदुत्तरम् ॥ २८ ॥

^१भूतच्छलानुसारित्वाद्विगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥ २९ ॥

व्यवहार में दो पक्षों का संबंध रहता है । एक एक पक्ष एक-एक द्वार है । इसलिये व्यवहार में दो पक्षों की अवस्थिति के कारण व्यवहार दो द्वारवाला है । और जो पहला वाद करता है वह पक्ष है और जो उत्तर देता है वह प्रतिपक्ष या प्रतिवादी है ॥ २८ ॥

व्यवहार की दो गति हैं । एक भूत और दूसरा छल ॥ २९ ॥

योगत्वम् । अभियोग आक्षेपः । अपरार्कः २।१ कितवस्तेनाद्यसद्भिः संसर्गस्ति-
धावपि स्तेयादिशङ्का भवति । होढादिदर्शनमपहृतैकादेशादिलिङ्गावलम्बः प्रत्यक्ष-
दर्शनं वा । उदाहरणमात्रममतां संसर्गः, सतामप्याद्यनां संसर्गं सति निक्षेपादि-
शङ्कासंभवात् । स्मृ० च (व्य०) पृ० १२

१. होढा लोप्त्रं लिङ्गमिति व्यभिचरितचिह्नमिति यावत् विज्ञानेश्वरः २।५
अपहृतद्रव्यैकदेश इति वरदराजः, चौर्यघनं चौर्यसाधनं चेति कुल्लूकः मनुः १।२७०,
चोरलिङ्गमिति व्यवहारकल्पतरो पृ० ४२ स्वकीयं द्रव्यं द्रव्यं यन्नष्टं तत् होढ-
मुच्यते । अ० भा० ।

२. पक्षः प्रतिज्ञा भाषा इति पर्यायशब्दा इति ध. श. को. भा. २. पृ. ४२० ।
सन्दिग्धसाध्यवान् पक्ष इति न्यायविदः । पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यव-
हारः प्रविशति । द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण
प्रविशति । अ० भा० द्वार कार्यारंभ प्रवृत्तिः । अप०

३. 'भूतच्छलानुरोधेन द्विगतिः समुदाहृता' इति व्यवहारस्य छलानुसरणं
तत्त्वानुसरणमिति गतिद्वयमुक्तम् । तत्र तत्त्वानुसरणेन सप्तदश विवादपदान्यनुक्रा-
न्तानि । छलानुसरणेन प्रकीर्णकार्थं विवादपदमनुक्रान्तमिति । स० वि० पृ० ५३

१ दिव्यान्यप्यप्रमाणानि नोयन्ते वाक्यवञ्चकैः ।

देशकालप्रमाणादावप्रमादो भवेदतः । ३० ॥

तत्र शिष्टं^२ छलं राजा मर्षयेद् धर्मसाधनः ।

भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥ ३१ ॥

२ धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।

संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वल्लेरिवार्चिषः ॥ ३२ ॥

अग्नि और जल प्रभृति दिव्य प्रमाणों को छोड़कर वाक्य वञ्चक दुर्जन लोग व्यवहार शुरू कर देते हैं । इसलिये देश, काल और प्रमाणों के बारे में प्रमादशून्य रहना चाहिये ॥ ३० ॥

जब वादी का अभियोग मिथ्या होता है, उस स्थल में राजा न्याय के अनुसार विचार कर समाधान देता है और वास्तविक सत्य के बारे में सत्यपथ का आश्रय लेकर विचार करता है क्योंकि राजश्री धर्म के ऊपर ही आधारित है ॥ ३१ ॥

धर्म के अनुसार जो राजा व्यवहार को देखता है उसके सात गुणोंकी उत्पत्ति होती है जैसे अग्नि की सात रश्मि जन्म लेती हैं ॥ ३२ ॥

१. दिव्यं नाम दैविकं प्रमाणम् । तच्च लिखितसाक्षिभुक्तिरूपत्रिविधमानुष-
प्रमाणाभावे ग्राह्यम् ; इति घ. शा. को. भा. १. पृ. ३५३

२. शिष्टो विशिष्टः । तस्य छलग्राहिणा प्रतिवादिना वा कुलमारोप्यते । तद्राजा मर्षयेत् ग गृह्णीयादित्यर्थः । तथा यावद्व्यवहारस्य निर्णयो न भवति तावत् । यदि वादी स्वकीयं प्रमादाभिहितं वचनं ज्ञात्वा वटपत्रकग्रामं च सम्यक्स्मृत्वा तमेव वटपत्रकग्रामेस्थितसंव्यवहारं कीर्तयति । तदा वादिना तत्स्वकीयं प्रमादाभिहितं छलं शिष्टं कथितमित्यर्थः । तं वादिशिष्टच्छलमनंमर्षयेद् धर्मसाधनः क्षमयेदित्यर्थः । उत्तराक्रान्तभाषाछलेन भूतार्थनाशं कुर्यात् । धर्मन्यायमेव प्रतिपद्येत । यतः कारणात् एवं व्यवहारतो एता धर्ममूलाश्च श्रियस्तस्य यतः कारणादिति । अभा०

३. धर्मेण व्यवहारान् पश्यतो राज्ञो, यथा वल्लेः प्रतापिनः सप्तार्चिषः तथा तस्यापि प्रतापाङ्गभूताः सप्तगुणाः संभवन्ति । अ० भा० धर्मेण यथा व्यवहारान् पश्यतो राज्ञो वल्लेः सप्त शिखा इव गुणाः संभवन्ति । अनेन व्यवहारान् पश्यति

‘धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपङ्क्तिरुपग्रहः ।

प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥ ३३ ॥

तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगनमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु विभ्रद्वैवस्वतः^२ व्रतम् ॥ ३४ ॥

धर्म^३शास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्विवाकमते^४ स्थितः ।

यथा—धर्म, अर्थ, कीर्ति, लोग के अनुराग, प्रजाओं की भक्ति-भाजनता, प्रजाओं के तरफ सम्मान और स्वर्ग में निरन्तर स्थान ये सात राजा का गुणों हैं ॥ ३३ ॥

इसलिये राजा विद्वेषभाव को परिहार कर धर्म के आसन के ऊपर बैठकर सब प्राणिओं में समान भाव रखकर यम (वैवस्वत) व्रत को चारण करता है । ३४ ।

राज्ञि अग्निसाधर्म्यं तिष्ठति । अग्ने व्य्वहारद्रष्टृत्वं महाभारते-पृष्ठो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानामोऽप्यन्यथा वदेत् । स पूर्वात्मनः सप्त कुले हन्यान् तथा रपान् (१।७।३) । अग्निदिव्यं च तत्प्रमाणम् ।

१. धर्मः शिष्टानुग्रहात् स्वधर्मानुष्ठानात् । अर्थस्तत एव निष्पद्यते । कीर्तिर-पक्षपातात् साधु हारीति । लोकपङ्क्तिर्दुष्टनिग्रहात् । उपग्रह आश्रमणीयत्वात् । अवि-संवादात् धर्मं सर्वहितत्वात् । प्रजाभ्यः पूजा च । स्वर्गवासश्च नित्यं ‘राजभिर्घृत-दण्डा’ इत्यादिश्रयणात् दुष्टानामपि स्वर्गप्राप्त्यात् शिष्टदुष्टानुग्रहनिमित्ताद् धर्मतः । नामा० १।२७ लोकाङ्क्तिस्थाने लोकाक्तिरिति धर्मकोशपाठः भा १, पृ० ८८ ।

२. राजा विगनमत्सरो रागद्वेषवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकृतशुभाशुभफलदत्वं, विभ्रद् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति । अ० भा० । वैवस्वतप्रसंगो मनी यथा—(८।९२) यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैव हृदि स्थितः । तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुहं गम । इति विष्णुना (३।९२) ‘सम्यग् दण्डप्रणयनं कुर्यात्’ इति कर्मणा तद्व्रतं लक्ष्यते ।

३. धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य यत् किमपि सम्यैः प्राङ्विवाकसहितैरवधारितं तदेव प्राङ्विवाकमते स्थितः प्रमाणीकृत्य समादितमतिरेकचित्तः, तत्र स्थितः परिहृतगीत-नृत्यक्रियासक्ती राजा व्यवहारान् पश्येत् । अभा० । राजा चेद्, व्यवहारान् पश्यति प्राङ्विवाकोऽनुमन्ता । अन्यदा तु व्यवहारद्रष्टा । अप २।३.

४. प्राङ्विवाकमते स्थितो न समते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्य-

समाहितमतिः पश्येद् व्यवहारानुक्रमात् १ ॥ ३५ ॥

१आगमः प्रथमं कार्यो व्यवहारपदं ततः ।

२चिकित्सा निर्णयश्चैव दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥

राजा धर्मशास्त्र की निष्पत्तिको सामने रखकर प्राड्विवाक (धर्माधिकारी या वकील) मत में आस्था रखकर, अपनी बुद्धि को संयत कर, क्रमानुसार एक के अनन्तर दूसरा को व्यवहार परिसर के भीतर देख भाल करता है ॥ ३५ ॥

इस विचार पद्धति में पहले 'आगम' अर्थात् लिखित प्रक्रिया अवलम्बन करना चाहिये। उसके बाद व्यवहार चालू होता है। अनन्तर चिकित्सा या क्रिया और अन्त में निर्णय ये चार प्रकार व्यवहार का दर्शन है ॥ ३६ ॥

तीतिवत् । तस्य चेयं भौगिकी संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनो पृच्छतीति प्राट् तयोर्वचनं बिरुद्धमविरुद्धं च सम्यैः सह विविनक्ति विवेचयति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । मिता० २ । ३ । मनुस्तु 'यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् । यदा नियुज्ज्याद, विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ (८।९) अत्र ब्राह्मणः प्राड्विवादः ।

१. अनुक्रमादिति भाषोत्तरक्रियानिर्णयचतुष्पादानुक्रमात् इत्यर्थः । अभा० । अनुक्रमात् अधिवचनश्रवणाद्यनुक्रमात् । स्मृ० च० (व्य) पृ० २९ ।

२. आगमः संबन्धः । ततदृणादानाद्यष्टादशपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारा-पदं, तस्यापि मध्ये कतमोऽयं तदीयशास्त्राभेद इति व्यवहारस्य नाम करणीयम् । ततस्तस्य चतुष्पादक्रियानिर्वाहादिका व्याधेरेव चिकित्सा करणीया । ततः प्रमाण-परीक्षानुसारेण तस्य व्यवहारस्य निर्णयः कार्य इति व्यवहारदर्शनं स्याच्चतुर्वि-धम् । अ० भा० । आगमः भाषोत्तरयोः श्रुत्वा लेखनम् । चिकित्सा विचारणा व्यक० पृ० १८ आगमोऽर्थवचः श्रवणम् । तदादौ कर्ताव्यम् । ततस्तद्वचनमृणादा-नाद्यन्यतमे पदेऽन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः । ततः प्रमाणतो जयावधारणमेवम् । स्मृ० च० (व्य) पृ० २१ ।

३. चिकित्सा तु वैद्यके यथा—चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातु वै कृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते । चरक सू० ९।५ । याभिः क्रियाभि-र्जायन्ते शरीरे घातवः समाः । सा चिकित्सा तत्रैव १६।३४ ।

‘धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्नतः ।

संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७ ॥

‘यथा मृगस्य विद्धस्य व्याधो मृगपदं नयेत् ।

किस पक्ष का विरोध न कर धर्मशास्त्र और अर्थशास्त्र के अनुसार निपुण राजा यत्नपूर्वक व्यवहार का निरीक्षण करता है ॥ ३७ ॥

शर के द्वारा आहत मृग का शरीर से गिरा हुआ रक्त को देख कर व्याध जैसे पलायमान मृग का संधान करता है, वैसे धर्म व्यवहारस्थल पर आसीन राजा

१. धर्मशास्त्रस्य लोकपालत्वेनार्थशास्त्रस्य च राजफलत्वेन तदविरोधेन यत्नं आस्थेय इति हृदयम् । अर्थशास्त्रस्य च स्मृतित्वं शुक्र आह (४।५३) “वर्णादिधर्म-स्मरणं यत्र वेदाविरोधकम् । कर्त्तव्यं चार्थशास्त्राणां स्मृति सा च प्रकीर्त्तिता” ! पुनश्च ‘किञ्चिद्धर्मशास्त्रोक्तमर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । किञ्चित्पुनरर्थशास्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतरतारतम्यालोचनेन यथा लोकाचारविरुद्धं न भवति तथा ससम्बोधि राजा व्यवहारगतिं नयेत् । अनया रीत्या । यथा मृग-स्येति’ । अ० भा० । किं च ‘धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि—‘वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्’ । प्रमा-णान्तरदृष्टार्थविषया स्मृतिरर्थप्रधानत्वादर्थशास्त्रतयाऽभिप्रेता । सा च भविष्यत्पुराणे दर्शिता—‘षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्चाप्रयोगः कार्यंचौखात् । सामादीनामुपायामां योगो व्याससंमासतः । अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् । दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गण्डाग्रज’ । इति दृष्टार्थ्याः स्मृतेरुदाहरणमात्रमेतत् । एवं च सन्धिविग्रहादिदृष्टार्थविषया स्मृतिरर्थशास्त्रमित्यर्थः । एतच्चोभयविधशास्त्रानुसरणं तयोर्मिथो विरोधाभाव एव । स्मृ० च० (व्य) २४ ।

२. द्र. यथा नयत्यसृकयातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् । नयेत्तायाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् । मनुः ८।४४ । कश्चं वनगहनम् । यथा तस्मिन्वनगहने स्थितो मृगः संग्रहं दुरानेयो भवति । एवं परमार्थोऽपि संग्रहं दुरानेयः । तस्य विद्धस्य व्याधो मृगलुब्धकः प्रचुरतृणाच्छन्नभूम्यां दुर्लभमपि तन्मागं प्रहारनिर्गमस्थानं संततगोणि-तपातेन पदं तावन्नयेत् यावदग्रतः पतितः स एव मृगो दृष्टस्तेन । एवं राजाऽपि ससम्बुः क्रियामार्गानुसारेण तावद्धर्मपदं नयेत् यावत्परमार्थधर्म एव दृष्ट इति ।

अ० भा० ।

२ ना० स्मृ०

कक्षे शोणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ ३८ ॥

१ यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ ३९ ॥

२ धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

पद पद पर व्याख्यान करके प्रमाणों के द्वारा न्याय का सन्धान करता है ॥ ३८ ॥

विचार के अवसर पर जब धर्मशास्त्र और अर्थशास्त्र के बीच में विप्रतिपत्ति पैदा होती है तब अर्थशास्त्र विषय को छोड़कर धर्मशास्त्र के अनुसार निष्पत्ति लेना चाहिये ॥ ३९ ॥

धर्मशास्त्रों में परस्पर विरोध होने से जिस पक्ष में अधिक युक्ति है उस धर्मशास्त्र में उपनिबद्ध युक्तियुक्त वचन को लेकर लोक-व्यवहार निश्चित करना चाहिये

१. यदा व्यवहारस्य निर्णयदानकाले तथा दण्डनिगमनावसरे सर्वशास्त्रोक्ता महती लघ्वी वा आकोटना दृश्यते । धर्मशास्त्रोक्ता चान्यादृशाकारा दृश्यते । तदा तयोः शास्त्रयोः परस्परं विप्रतिपत्तौ त्रिसंवादे अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमेवाचरेत् । इति अभा० । अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धोऽंशः स उपादेयः । इतरस्तु परित्याज्यः । यमा. पृ. ३८. द्र. अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः या. स्मृ. २।२१ ।

२. यत्र पुनर्स्थापित्या विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रोक्तलोकव्यवहारयोः तत्र धर्मशास्त्रोक्तमुत्सृज्य लोकव्यवहारस्थमाचरेत्, यतः सः एव बलवान् । तथा च धर्मशास्त्रोक्तम्—‘अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डे वा सगोत्रेवा धृताभ्यक्तऋतावियात् ॥’ तथा च ‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पती । पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इत्यादिकधर्मशास्त्रोक्तमपि लोकाचारव्यवहारे परित्यक्तम् । मातुलसंबन्धस्तु धर्मशास्त्रपरिवृतोऽपि दाक्षिणात्यकृतोऽपि परिहार्य एव, सर्वत्र न वर्तते । स्थानपानभोजनादिना सर्वलोकेऽप्यादृतः । अतोऽत्र युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । सर्वथा एवमेव वक्ष्यमाणम् । देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः । स शास्त्रार्थबलान्तेव लङ्घनीयः कदाचन । इति सोऽपि अनुवर्त्तनीय एवेति । अभा ।

३. युक्तियुक्तमपयुक्तिमुक्तं गृह्णीयात्, इतरत्र तदनुरोधेन गौण वा कल्प्यम-

१व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥ ४० ॥

२सूक्ष्मो हि भगवान् धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः ।

अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ४१ ॥

३यात्यचीरोऽपि चौरत्वं चौरश्चायात्यचौरताम् ।

क्योंकि धर्मशास्त्र के अनुसार परिचालित शिष्ट लोग के आचार के द्वारा ही धर्म का निगम होता है ॥ ४० ॥

धर्म भगवान् है इसलिये सूक्ष्म है । परोक्ष में धर्म का विचार करना कठिन है । अतएव स्वयं राजा प्रत्यक्ष उपाय से अर्थात् दलिल आदि के द्वारा व्यवहार की अग्रगति घटाना उचित है ॥ ४१ ॥

जो चोर नहीं हैं, व्यवहार में वह चोर हो सकता है और जो चोर नहीं है प्रमाण वा । यथा क्वचिदुक्तं हंसो भक्ष्य इति । अन्यत्राभक्ष्य इत्युक्तम् । तत्रागृह्यमाणकारणत्वात् प्रतिषेधस्य न किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनमस्ति इति प्रामाण्यमस्यावसीयते । इतरथोत्सर्गः । एवं सर्वत्र । तस्माद् युक्तियुक्तस्याश्रयणम्, इतरस्याश्रयणे यस्माद् धर्मो हीयते । कृतः व्यवहारो हि बलवान् । अन्यथादृष्टो, युक्तियुक्तापाश्रयणेनाऽबलवत्त्वादधर्ममुत्पादयति । तस्माद् युक्तियुक्ताश्रयणे प्रमाणद्वयसंनिधानात् हास्यते धर्मः ॥ नाभा० १।३४ ।

१. व्यवहारो युक्तिः । व्यचि । पृ. २. स्मृतिद्वय विरोधे न्यायो बलवान् व्यवहारस्तु प्रवृत्त्यानुगुण्यात् । विश्वरूपः या. स्मृ० २।२१ ।

२. सौक्ष्म्यं कथं महतो धर्मस्य ? यस्मात् परोक्षो, दुर्विचारणः कथम् ? यस्मादागमानुमानप्रमाणपरिच्छेद्यः । तथा बहुभागमपरस्परविरोधात्संदेहः । तेन दुर्विचारणः, यत आगमे नापि परिच्छेत्तुं न शक्यते । अतः प्रत्यक्षमार्गेण तस्य गतिं नयेत् । प्रत्यक्षोऽस्य मार्गः लैङ्गिकमनुमानम् । शुभाशुभात्मकं सुखदुःखमुपभुज्यत इति । समस्तागमसमर्थितं मिदम् । अथवा प्रत्यक्षमार्गः विवेकिसाधुविशिष्टपूर्वप्राचां मार्गः । तेन धर्मगतिं नयेत् । अभा । सूक्ष्मो दुर्बोधी दुर्विचारः अनुमानादिभिरशक्यो विचारयितुं यथा च संप्रतिपत्तव्यः । अतीन्द्रियः परोक्षः चक्षुरादिभिरग्राह्यः । तस्मात् प्रत्यक्षमार्गेण प्रत्यक्षपूर्वकं लोप्त्रादिना व्यवहारं नयेत् ॥ नाभा० १।३५ ।

३. येन चौरक्षिप्तरिक्यमात्रदर्शनात् अविज्ञातधर्मपरमार्थनृपतिपाश्वादिचौ-

अचोरश्चोरतां प्राप्तो माण्डव्यो^१ व्यवहारतः ॥ ४२ ॥

^२स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥ ४३ ॥

^३गहनत्वाद् विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥ ४४ ॥

वह भी चोर रूप से प्रमाणित नहीं हो सकता । माण्डव्य ऋषि जो बिल्कूल चोर नहीं थे वे भी चोर रूप से व्यवहार में प्रमाणित हो गये ॥ ४२ ॥

स्त्रियों में, रात में, ग्राम से बाहार में, घर के भीतर में और शत्रुओं की गोष्टी में जो व्यवहार किया जाता है वह ठीक नहीं है उसका फिर व्यवहार करना चाहिये ॥ ४३ ॥

विवादों का प्रकार भेद अनेक है, इसलिये वह गहन है । मनुष्यों की स्मृति ऋणादान प्रदान के बारे में सब विषय रखने के लिये समर्थ नहीं है । सब तत्त्व को जानने के लिये समय भी यथेष्ट नहीं है ॥ ४४ ॥

रोऽपि महर्षिमाण्डव्यो मौनव्रततपः स्थितोऽदत्तोत्तरत्वाच्चोरतां प्राप्तः । अतः कारणात् पात्राऽपात्रपर्यालोचनाऽपि निपुणतया कर्तव्या । अभा० ।

१. अचोरस्य माण्डवस्य चोरताप्रसंग महाभारते (१।१०७।२-१२) विब्रुतः । विश्वरूपेणापि (२।२१) या० स्मृ० व्याख्याने उदाहृतः । बृहस्पतिनापि—चोरोऽचोरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः । युक्तिः विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ।

२. स्त्रीषु इति पत्नीदुहितृस्त्रीकृतः अथवा स्त्रीभिरेव व्यवहारो दृष्टः । रात्राविति रात्रिः शयनायाननुव्यवहाराय तस्यां साक्षादेव प्रमाणव्यवहारसंभवः । बहिर्ग्रामात् अरण्य इति । अन्तर्वेश्मनि गृहमध्ये । अरातिषु शत्रुषु । एतेषु प्रदेशेषु व्यवहारः कृतोऽपि न प्रतिष्ठते । तेन पुनः कर्तव्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः । अभा०

३. विवादानां गहनत्वात् लोकानां च व्यग्रतया चिरवृत्तप्रयोजनस्मरणस्यासामर्थ्यात् ऋणादिषु व्यवहारेषु उत्तरे वादिन उत्तरकालं दद्यात् काममेवमपि भवति । सद्भावबोद्धार्यं वोद्धमिच्छा बुभुत्सा । अभा० ।

१ गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।

साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ ४५ ॥

२ अनावेद्य तु यो राज्ञे सदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्यः स विनेयः स्यात् स चाऽस्यार्थो न सिद्ध्यति ॥ ४६ ॥

३ वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।

आसेधयेद्* विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्* ॥ ४७ ॥

गो, भूमि, हिरण्य, स्त्री स्तेय (चोरी), वाक्पाण्ड्य, दंडपाण्ड्य, आत्ययिक (प्राणनाश आदि), साहस (डाकायतो) और अभिशाप के स्थल पर सद्य विवाद होना चाहिये, वहाँ कालक्षेप करना उचित नहीं है ॥ ४५ ॥

राजा को आवेदन न कर जो बल पूर्वक सन्देहास्पद विषय में प्रवृत्त हो जाता है विधि के अनुसार वह दण्डनीय है । वह और उसका अर्थ (किया हुआ काम) गृहीत नहीं होता है ॥ ४६ ॥

प्रतिवादी अगर अपना दिया होगा उत्तर को यथायथ भाव से नहीं दे सकता और स्ववाक्य को विरोध करता तो वादी राजा के द्वारा आह्वान जारी होने का समय तक उसको अवरोध (आसेध) करके रखना है ॥ ४७ ॥

१. ऋणादिषु मध्यपातितत्वात् एष्वपि कालहरणे प्राप्ते तदपवादः क्रियते । एतेषु पुनर्व्यवहारविशेषेषु सद्य एव उत्तरं दापयेत् । अभा० । याज्ञवल्क्यो यथा — साहासस्तेयपाण्ड्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः । २।१२ विवादयेत् उत्तरं दापयेत् इति मिताक्षरा ! विश्वरूपस्तु “स्त्रियश्च यत्राभियुज्यन्ते, तत्र कालप्रतीक्षणे विरोधात् सद्य एव विवादयेत् विवादं समापयेदित्यर्थः । अन्यत्र ऋणादानादौ कालप्रतीक्षणमपि कार्यम् । ध्रुवादिकरणेच्छया वा भवति’ । इति

२. साधारणसन्दिग्धेऽर्थे यो राज्ञे नावेद्यैव प्रवर्तते स विनयप्राप्तो भवति । तदर्थसिद्धिरपि नास्त्येवेति । कर्तव्येऽर्थे सिद्धिरपि नास्त्येवेति । अभा०

३. वक्तव्ये सन्दिग्धे न तिष्ठन्तं निर्णयार्थमप्रवर्त्तमानं न केवलं न प्रवर्त्तते तत्र एवोत्क्रामन्तं च यदि तद्वचस्तदा आसेधयेन्निरुह्यतात् । तथा यावदाह्वानदर्शनं राजा यदाहूयत इत्यर्थः । व्यक. पृ. २२.

४. आसेधो राजाज्ञयाऽवरोधः । मिता २।५ आसेधो राजशपथः । विता. ४३.

५. आहूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या राजपुरुष आह्वानः ॥ अप. २।५. प्रथमं तावदर्थी

१स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ ४८ ॥

२नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ ४९ ॥

१राजप्रत्यक्षदृष्टानि सुहृत्संबन्धिवान्धवैः ।

आसेध चार प्रकार हैं । स्थानासेध, कालासेध, प्रवासासेध और कर्मसिध ।
आसिद्ध (अवरुद्ध) उन चार का उल्लंघन नहीं करता है ॥ ४८ ॥

नदी को पार करके आना, कान्तार (भयानक दुर्गम अरण्य) विपत्सकुल
स्थान और उपद्रुत स्थान में रहकर आसिद्ध पुरुष अगर उस आसेध व्यवस्था का
उल्लंघन करता तो अपराधी नहीं होता है ॥ ४९ ॥

जो विषय स्वयं राजा के द्वारा या अपना बन्धु, मित्र और संबंधियों के द्वारा
निर्णीत किया गया है, तो पुनर्वार उसका विचार करने की इच्छा होने से दो गुण

प्रत्यर्थिनः अग्रे 'त्वयैतावन्मह्यं देयम्' इत्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमन-
भ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत् तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । पमा० ४७

१. अस्मात्स्थानाद्यदि त्वमद्य गच्छसि ततस्तव राजकीयाज्ञा अयं स्थानासेध
उच्यते । अस्मात्पत्तनादियन्तं कालं यावद्यदि गच्छसीत्ययं कालकृत आसेधः । यत्
उच्चलितस्तत्र यदि यास्यसीति प्रवासादासेधोऽयम् । अस्मिन् कर्मणि यदि लगिष्य-
सीति कर्मण आसेधोऽयम् । एवमयमासेधश्चतुर्विधो भवति । एतेषामेकेनापि प्रका-
रेण आरंभके आरब्धोऽसिद्ध न व्यतिव्रमेत्तमासेधम् । अन्यथा राजापराधपतितः
संभवेदिति । अभा । द्र—शुनी० ४।९५

२. नदीसन्तारः पारगमनम् । कान्तारं भयानकं वनम् । दुर्देशः कुप्रदेशः ।
उपप्लवो देशभङ्गः शोकाद्युपप्लवो वा । ईदृशेषु प्रदेशेषु अवसरेषु च आसिद्ध आसेध
न्युत्क्रामन्नृपस्यापराधप्राप्तो न भवति । अभा० । संतितीर्षन् नासेध्यः साधनप्रतार-
कश्चेत् । पलायमानस्य नियमो नास्ति । उपप्लवादयोऽन्युदकमरणपरचक्रादयः ।
तेषु चासिद्धः, न कारणपूर्वं वारितः । परस्यासेधः परासेधः तमतीत्य गच्छन् न
दण्ड्यः । ना भा० १।४३.

३. 'राज्ञा' इति घ. को (भा १. पृ. ५४९) पाठः । 'अयं श्लोकोऽत्राप्रस्तु-
तोऽपि मूलग्रन्थं दृष्ट्वा लिखितः । यानि कार्याणि राज्ञा स्वयं प्रत्यक्षदृष्टानि कृतानि,

प्राप्तद्विगुणदण्डानि कार्याणि पुनरुद्धरेत् ॥ ५० ॥

^१आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो व्यतिक्रमेत् ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेधा दण्डभाग् भवेत् ॥ ५१ ॥

^२निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षु व्यसनेस्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ ५२ ॥

दंडभोग का पण रखकर विचार शुरू करना चाहिय (क्योंकि यह अप्राप्तगिक विचार है) ॥ ५० ॥

आसेध काल में जो आसिद्ध (अवरोध में रखा हुआ लोक) आसेध का व्यतिक्रम करता है वह दंड भोगता है और आसेध नियम को अन्यथा करके जो अवरोध करता है वह अवरोधकारी पुरुष भी दंड भोगता है ॥ ५१ ॥

विवाह के लिये वरण प्राप्त वर, रोग से पीड़ित, यज्ञ करने के लिये इच्छुक, विपत्ति में पड़ा हुआ लोग, दूसरा कोई लोक के द्वारा अभियुक्त होकर दूसरा धर्माधिकरण में उपस्थित, राजकार्य में निरत, गोसेवा में नियुक्त गोपाल, शस्य क्षेत्र का किसान, शिल्पकला में निमग्न शिल्पी, युद्ध में लगा हुआ सैनिक, अप्राप्त

यानि च सुहृत्संबन्धिवान्धवैर्दण्डानि, परं यानि द्विगुणदण्ड प्राप्तानि, द्विगुणपणेन द्वितीयवारं दृष्टानि, तानि पुनरुद्धरेत् । न पुनः पुनरपि तान्येवापदिशेदिति । अभा ।

१. ये शास्त्रे निषिद्धा आसेधकालास्तैर्विना सुस्थकालस्थितो य आसिद्धः यथा प्रयोजनं संबध्यमानाऽर्थे य आसिद्धः । यस्तमासेधं न गणयति क्रमत्येव स राज्ञा स्वकीयप्रतापस्यास्त्रण्डनार्थं विनेयः विनयं ग्राह्यं । अथ कदाचिदासेधदाताऽपि च शास्त्रनिषिद्धकाले वा प्रयोजनसंबन्धरहितोऽपि वा एवमेव राजाज्ञया कस्यापि आसेधं करोति, तत एषमन्धथा कुर्वन् स एव आसेद्धा दण्डमर्हति । अभा० । आसेधे वारणकाले आसिद्धः । पणपूर्वं निषिद्धो निषेधं योऽतीत्य वसंतं स दण्ड्यः । अकाले प्रतिषिद्धे काले वारयन् वारयिता दण्ड्यः ॥ ना भा० १।४४. व्यतिक्रमेत् स्थाने शुनोः निवसंतं मिताः । अतिवसंतं इति पाठः २।५.

२. निर्वेष्टुकामः परिणेतुमुद्यतः । तथा रोगार्तः । यियक्षुः यज्ञार्थमुद्यतः । व्यसनाभिभूतश्च यो भवति । तथाऽन्येन य आसिप्तः तथा गोषु गोप्रचारस्थिता गोपालाः । सस्यारंभकाले कृषीवलाः । शिल्पिनश्च प्रतिष्ठाकाले आयुधधारिणो विग्रहकाले । अप्राप्तव्यवहारः पोगण्डः । दूतः राजकार्योद्यतः अन्यत्रैरित्यर्थो दूतो

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यारम्भे कृषीबलाः ।
 शिल्पनश्चापि तत्कालमायुधोयाश्च विग्रहे ॥ ५३ ॥
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥ ५४ ॥
 'नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत तमतीत्वार्थमन्यतः ।
 न चाभियुक्तमन्येन न विद्धं वेद्धमर्हति ॥ ५५ ॥

व्यवहार बालक, दूत, दान करने के लिये उद्युक्त व्रती और विषम स्थान में रहा हुआ लोग आसिध योग्य नहीं होते हैं । राजा उनका आह्वान नहीं करता है ॥ ५२-५४ ॥

अभियोगकारी लोग ने अभियोग विषय को छोड़कर दूसरा विषय का उपस्थापन नहीं करना चाहिये । एक अभियोग से अभियुक्त को दूसरा अभियोग से अभियुक्त नहीं करना चाहिये क्योंकि विद्ध होने वाला को फिर विद्ध करना उचित नहीं ॥ ५५ ॥

वादानोन्मुखः पर्वनिमित्तकाले । व्रती निमित्तगृहीतव्रतस्थः । विषमस्थश्च तत्काले राजदैविकाभिभूतः । एते सर्वेऽपि एवस्थिताः कार्यकर्त्रा बलेनाऽपि नासेधनीयाः । न च राजच्छलपतिता भवन्तीति । अथवा उक्ता बलेन आवेदिता भवन्ति । तत एवं भूतान् राजाऽपि ज्ञात्वा नाह्वयेदिति । अभा०

१. वादिना प्रतिवादी योऽभियुक्तः स तं वाद्यभियोगमन्तेऽनीत्वा परिसमाप्तिमनीत्वा तमेव वादिनं न प्रत्यभियुञ्जीत । द्वयोर्वादिनोरेककालमनिर्णयगमकत्वात् । तं च स्वकीयाभियोगं निर्वाह्य यदि सत्यमेव किमपि तस्य स्वकीयमभियोगकारणमप्यस्ति, ततः स एव प्रतिवादी तस्य वादिनस्तत्क्षणमेवाभियोगं दत्त्वा स्वयंवादी भवति । यश्चान्येनाभियुक्तः प्रारब्धव्यवहारस्तिष्ठति, तमपि नाभियुञ्जीत । यतो न विद्धं वेद्धमर्हति । येन व्याघेन मृगः प्रथमं विद्धः, त यदि द्वितीयोऽपि विध्यति तस्य वृथाश्रमः । प्रथमस्यैव तत्राधिकारो न द्वितीयस्येति । अभा० । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वान्नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्याप्ये निषेधः ॥ मिता २।९. अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् । अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् । या. स्मृ. २।१.

१यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।

नान्यत् पक्षान्तरं गच्छेद् गच्छन् पूर्वात् स हीयते ॥ ५६ ॥

न^२ च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः ।

यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सोऽभियोक्तारमात्रजेत् ॥ ५७ ॥

जिस विषय को लेकर अभियोग किया जाता है, उसका अलग प्रकार नहीं करना चाहिये । स्व पक्ष को छोड़कर दूसरा पक्षको नहीं जाना चाहिये, अगर ऐसा होता तो पूर्व अभियोग की हानि होती है ॥ ५६ ॥

मिथ्या अभियोग से अभियुक्त होकर फिर स्वयं मिथ्या अभियोग नहीं करना चाहिये क्योंकि उसमें जो दंड विधान होता है, वह अभियोक्ता के ओर जाना है ॥ ५७ ॥

१, अत्र प्रथमं भाषाकृता अस्य पार्श्वे मयोपलभ्यसुवर्णगद्याणकदश, द्वितीय वेलायां विशतिद्रम्माणकावतारं परिकल्प्य स्वहृदये आवेदयति मया अस्य पार्श्वे लभ्यद्रव्यशतद्वयमिति । अथवा, प्रथमं लभ्यद्रव्यं जनं प्रार्थयित्वा द्वितीयवेलायामधिकं प्रार्थयते, अधिकं वा प्रथममुक्ता जनं वदति—इमां सर्वयाऽपि अर्थविप्रकृतिं विनाशतां न नयेत् । तथा अन्यत्पक्षान्तरं गच्छेदिति । प्रथमं स्वकीयसुवर्णस्य विशति गद्याणकप्रार्थनां कृत्वा द्वितीयवेलायां वदति, मदीयपुत्रस्यानेन दातव्यमस्ति द्रम्माञ्चाशदिति । एतदन्यत्पक्षान्तरमुच्यते । तं न गच्छेत् । यतो द्वितीयपक्षान्तरं गच्छन् पूर्वपक्षात् वादो हीयते । अ० भा० । ब्रूयमर्थं धान्यहिरण्यादिकमुद्दिश्य व्यवहारो लेखितः, तमर्थं क्रियाकालेऽन्यथा न यात् । हिरण्यं लेखयित्वा साक्षिप्रश्नकाले धान्यमिति । नान्यत्पक्षान्तरमिति । गच्छेत् साक्षिणमुद्दिश्येत्युक्तम् । नार्थान्तरमुद्दिश्येति । इदमन्यन्मम वारयति तत् तावद् दाप्यतां तिष्ठन्तु साक्षिण इति । स पूर्वोक्तादर्थोद्दीयते । तत्र पराजीयत इत्यर्थः । तच्च न लभते दण्डश्चेति ॥ नाभा. १।४९ । द्र० या० स्म० २।९ ।

२. न च अर्थसंबन्धं विनैव कामक्रोषलोभान्धतया मिथ्याभियोगः केनाऽपि कार्यः कर्तव्यः कदापि । यतो मिथ्याऽभियोगदातुर्महान् दोषः । यस्तत्र विनयः प्रोक्तः स मिथ्याऽभियोगदातारमात्रजेत् आगच्छेदित्यर्थः ॥ अ० भा० अगुरुतल्पगः गुरुतल्पग इत्युक्ते गुरुतल्पगस्य यत्कार्यं तदभियोक्तुः कर्तव्यम् । नाभा. १।५०

'सापदेशं हरन्कालमब्रुवंश्चापि संसदि ।
 उक्ता वाचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
 २पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्न यः ।
 विनेयः स भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥ ५९ ॥
 ३सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ।
 अपदिश्य च यो देशं पुनस्तमनुधावति ॥ ६० ॥

जो लोग धर्माधिकरण में कालक्षेप करके निर्वाक् होकर खड़ा रहता है और पहले कहा हुआ वचन का विरोध करता है वह हीन वादी है । उसका पराजय का यह लक्षण है ॥ ५८ ॥

जो आहूत होकर पलायन करता है या प्राप्त होने पर कलह करता है, वह राजा ने दंडनीय होकर विवाद में हीनवादी हो जाता है ॥ ५९ ॥

जो अपना विवादविषय को विचारपूर्वक उपस्थापित करता है, किन्तु धर्माधिकरण में प्रश्न होने पर उत्तर नहीं देता है और फिर कहा हुआ विषयको अनुसरण करता है वह हीनवादी होता है ॥ ६० ॥

१. तत्रापदेशो व्याजः । सव्याजं कालहरणं कुर्वन् 'तावदपटुरहं तावदशुचिरहं नोत्तरं प्रयच्छामि इति । तथा च सम्यैः पृष्ठो न ब्रवीति । यश्च प्रथमं वचनमुक्त्वा पश्चात् ब्रवीति—न मया तदुक्तमिति । एतैश्चिह्नैस्तस्य हीयमानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति । अ० भा० ।

२. यश्च राजा चाहूतः सन् पलायते, तथा पलायमानोऽपि पुरुषैर्यत्नादानोतः तत्र प्राप्तः प्रबोध्यमानोऽपि किञ्चिन्न वदेत् स विनेयो राजा भवति, यतो हीन एव स तस्माद्वादत इति ॥ अभा. द्र. संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् । न चाहूतो वदेत् किञ्चिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः । या. स्म. २।१६, मनु ८।५५-५६ ।

३. सम्यक्करणेन करणाय प्रथममावेदितमपि यावत्सम्यैः पृष्ठस्तावत्तमेव नाभिनन्दति न समर्थयतीत्यर्थः । तथा अपदिश्य अर्थमलपित्वा पुनस्तमेवानुधावति । अस्यायमर्थः—सम्यैः पृष्ठः किं तव साक्षिणो लिखितं च किञ्चिदस्ति ? एवं पृष्ठः प्रथमं वदति—न किञ्चिदस्ति । एवमपदिश्य पुनस्तमेव वदति—अनुधावति । यथा विद्यते मम लिखितं साक्षिण एवेति सोऽपि हीयमानः । अभा. ।

‘सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

एतेस्तु कारणैः सर्वधर्महीनान् विनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥

‘निर्णिक्तव्यवहारेषु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ ६२ ॥

धर्माधिकरण में व्यवहार उपस्थापन के समय ‘दलिल है’ ऐसा प्रश्न होने पर ‘है’ ऐसी स्वीकृति जिसने दी है और ‘उपस्थापित करो’ ऐसा आदेश होने पर भी नहीं कर सकता है, तो इन सब कारणों से यह व्यवहार न्याय संगत नहीं ऐसा निर्दिष्ट किया जाता है ॥ ६१ ॥

व्यवहार निर्णय से पहले अगर आवेदन नहीं होता और लिखित प्रमाण या साक्षी उपस्थापित नहीं हो सकता, तो निर्णय घोषणा होने के बाद उपस्थापित करने से भी कुछ फल नहीं मिलता है ॥ ६२ ॥

१. यश्चैवं वदति यथा लिखितं मम विद्यते साक्षिणो वा । तत् श्रुत्वा मभ्य-
रुक्तम्—यदि ज्ञातारः सन्निततो दिश आवेदेत्यर्थः । यावता न दिशति न तत्रा-
नयति । एतान्सर्वानप्येतैर्लक्षणैर्धर्महीनान् विनिर्दिशेत् ॥ अभा. द्र. मनुः ८/५७

२. इह सर्वव्यवहारेष्वपि वादिना विद्यमानप्रमाणोपन्यासो नियमेन तृतीय-
पादे कर्तव्यः । यदि पुनस्तेन स न कृतः तत उभयपक्षप्रतिभूग्रहणपूर्वकमनिर्णिक्त-
व्यवहारेण समुपन्यस्तमपि विफलं भवेत् व्यर्थमित्यर्थः । पूर्वमावेदितं न चेदित्यस्य
तु विकल्पवाक्यस्यार्थः—‘यावदद्यापि राजकुलधर्माधिकरणे व्यवहारो न प्रविशति
तावद्यदि तेन वादिना दुष्टाणिकोपालम्भावसरे साषूदासीनलोकानां पुरतः पूर्वमेवैव-
मावेदितं न भवेत्—अनेन दुष्टाणिकेन मम द्रव्यं दातव्यमस्ति तच्च साक्षिप्रमाण-
सहितं, तथापि न प्रयच्छति, अतोऽयं मया राजकुले समर्पणीय इत्यादिपूर्वजल्पावसरे
यदि साक्षिप्रमाणं क्वचिदपि नावेदितं न कीर्तितं भवेत् । ततो निर्णिक्तव्यवहारे
तत्पश्चादुपन्यस्तमपि न प्रमाणं भवति’ । यदि पुनरेवं तत्पूर्वमावेदितो यद्यपि
दैवयोगाद्वा करणराजसभाक्षोभाद्वा मतिविभ्रमाद्वा वादिना तृतीयपादे तन्नोपन्यस्तं
तथापि प्रतिभूपर्यन्तनिर्णिक्तव्यवहारेऽपि यावदद्यापि करणं तत्रैव तिष्ठति । ताव-
त्तेन तत्प्रमाणमुपन्यस्तं सम्यैः परीक्ष्य प्रमाणीकरणीयमेव । न पुनस्तत्र छल-
भवतारणीयम् । तथा हि पूर्वमेव सूक्तं कृतमिदम् ‘तत्र शिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्म-
साधनः । भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः । इत्यादिभिर्वचनैः । अयं च प्रमा-

यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।

निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ ६३ ॥

अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत् ।

यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥ ६४ ॥

जैसे धान्य पक्व होने के बाद वृष्टि की धारा निष्फल है, वैसे व्यवहार का निर्णय हो जाने पर सब प्रमाण निष्फल हो जाता है ॥ ६३ ॥

व्यवहार में जो असत्य वस्तु कहा जाता है उसकी यथा संभव प्रश्नादि द्वारा परीक्षा होनी चाहिये । प्रमाद से अगर सत्य वस्तु नहीं कहा जा सकता तो ठीक विषय होने पर भी अपने पक्ष में निर्णय नहीं आता है ॥ ६४ ॥

णावकाशः पूर्वविदितविस्मृतस्मैवोक्तः । अ० भा० निर्णक्तेऽवसिते व्यवहारे प्रमाणं लिखितं निष्फलं भवेत् साक्षिणो वा पूर्वं व्यवहारदर्शनात् प्रमाणमस्तीति यत् तावेदितम् । आवेदितं चेत् पत्रसाक्ष्यत्तावादवसितेऽपि पुनर्दर्शिते न पराजितो भवति । नाभा. १।५३. द्र. या. सो २।२०

१. यत्पुनः प्रमाणं न पूर्वविदितं न वाऽपि क्रियाकाले सूपन्यस्तं, तद् विद्यमानमपि निर्णिक्तव्यवहाराणां यथा अत्यन्ताभावेनाप्रमाणं तदाऽयं सोदाहरणश्लोकोऽभिहितो मर्हषिणा । यथा पक्वेष्विति । यथा पक्वेषु धान्येषु वृष्टेर्गुणाः पुनः प्रकरणप्रारम्भादिका निष्फलाः एवं निर्णिक्तव्यवहाराणामपि वादिप्रतिवादिसम्यानां पुनर्वादप्रारंभविचारादिका गुणा निष्फलाः, अतिक्रान्तावसरत्वादिति" अभा० द्र० मिता २।८०

२. प्राप्तावसरं यदुपन्यस्तं भवति, तत्प्रदुष्टसाक्षिकं परीक्ष्य परिहरेत् । यत्पुनरतिक्रान्तस्वकीयावसरं तद्भूतमप्युपन्यस्तं वादिप्रमादात्तस्य ग्रन्थिछुटितद्रव्यमिव तदेवापुण्यैरेव तद्भूतं प्रणष्टमिति । अतो वितर्क्यते । ननु प्रथममुक्तं तत्र शिष्टं छलं राजा मर्षयेत् । यथा भूतमेवार्थं प्रतिपद्येत इत्यादिकमुक्त्वा सांप्रतमेतदुक्तम् । अतिक्रान्तकालोपन्यासच्छलाद्भूतमपि हीयते तदयं स्ववचनविरोधः कथम् ? अत्रोच्यते, प्रवृत्तव्यवहारमध्ये वादिप्रतिवादिनोः स्वकीयस्वकीयावसरेषु वदतो र्यानि वा आकुलानि भवन्ति तानि राजा ग्रहीतव्यानि । तेष्वेन छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्जयेत् नु यः । यत्पुनर्निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणं तद्यदि गृह्यते यथा निष्पन्नप्रासादस्यादिसूत्रस्थितएकपक्षेष्ववकाशात् सर्वध्वंसं कृत्वा मूलादारम्य पुनः प्रारम्भो दुष्करो

१ तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुरुद्धरेत् ॥ ६५ ॥

२ दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।

न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गोऽवतिष्ठते ॥ ६६ ॥

३ रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।

जिस क्षेत्र में विचार से निष्पत्ति हो गई और निष्पत्ति के अनुसार दंडविधान या जय-पराजय की घोषणा हो गई, वहाँ पराजित व्यक्ति दण्ड का दो गुण पण रखकर पुनर्विचार करने के लिये समर्थ हो सकता है ॥ ६५ ॥

दोष युक्त व्यवहार में विचार मंडली के सभ्यों दंड पाते हैं क्योंकि दंड के विना कोई मार्ग का निर्णय नहीं हो सकता है ॥ ६६ ॥

भवति । तथा व्यवहारस्यापि तेन, यत्तु प्रमादादवसरप्राप्तं नोच्यते । तस्मैव ग्रन्थिछुटितमिव नष्टं नात्र धर्माधिकरणस्य स दोषः । अत एवैतद्वक्ष्यति । मुनिश्चितबलाधानेन भवितव्यम् । अर्थिना साधनेनेत्यर्थः । अ० भा० । द्र. या. स्मृ. २।१९ ।

१. अत्र तीरितानुशिष्टशब्दौ द्वावप्येते स्मृतितन्त्रसामयिकौ । उपदेशात् प्रक्रमाच्च तयोः सार्थकत्वमिदम् । यत् तीरितमित्युक्तं तद्व्यवहारस्य चतुर्थपादनिर्णयवसरे वादिप्रतिवादिनोः सभ्यैरेकवाक्यतयोच्चरितजयपराजयशब्दमात्रप्रकटीकृतनिर्णय एतत्तीरितमित्युक्तम् । अनुशिष्टपुनरुच्यते, यत्सभ्यैरेव तदनन्तरमपराधसारासारपर्यालोचनया निष्टद्धितं निगदितदण्डं तदनुशिष्टम् । तथा हि—‘उद्दिष्टजयशब्दं यत्तीरितमिहोच्यते । उद्दिष्टाद्दण्डं च अनुशिष्टं कुदृष्टके’ ॥ एतन्निर्णयस्य स्वरूपमास्थानद्वयम्, अस्मिन्निगदस्थानद्वयम्, अस्मिन्निगदस्थानद्वये एकतमप्रदेशेऽपि स्थित्वाय एवात्मानं विधर्मणा कुन्यायेन पराजितं मन्येत, स एव तत्र स्थित एव । राजकुले द्विगुणं दण्डं स्वमास्थाय उत्तरकरणं चोद्दिश्य तत्पुरतः तत्कार्यं पुरुद्धरेदिति । अभा. द्र. या. स्मृ. २।१०५

२. दुर्दृष्टे व्यवहारे अन्तःकरणेन पुनर्विचारिते कृते वादिप्रतिवादिनोर्यस्यैवावसायो भवति स एव द्विगुणं दण्डं प्राप्नुयादिति । तद्दण्डहेतुश्चात्रैवायमुक्तः न हि जातु इत्यादि । अभा. द्र. या. स्मृ. २।४

३. रागात् पूर्वसंभूतक्रोधात् । अज्ञानतो मूर्खत्वात् । लोभादुपचारात् । यत-

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः तं पापं विनयेन्नृपः ॥ ६७ ॥

किं तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता ।

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षया साध्वसाधुता ॥ ६८ ॥

अनुराग या स्नेह मे पक्षपात करके, अज्ञानता से या लोभ से जो अन्यथा कहता है, वह सम्य होकर भी असम्य होता है । उस पापाचारी को राजा ने दंड देता है ॥ ६७ ॥

किन्तु विशेषतः स्वधर्म का रक्षा करनेवाला राजा ने साधुता और असाधुता की परीक्षा करनी चाहिये, क्योंकि मनुष्यों की चित्तवृत्ति नाना प्रकार की है ॥ ६८ ॥

स्ततो वा हतोर्योऽन्यथा वदेत् । न्यायविपरीतमित्यर्थः । स सभ्योऽसभ्यो विज्ञेयः । सभायोग्यो न भवतीत्यर्थः । तं पापं विनयेन्नृपः इति अयं च बहुमध्यादेक एवोक्तः । एकवचनं कथमुक्तम् । उच्यते समाधिः । यदि बहूनां मध्ये एक एवाहंकारी भूत्वा शेषसम्यान् स्वावष्टम्भेन निष्प्रभान् कृत्वा रागादिवशादन्यायावादिन एव पक्षपातान् जयं ददाति, ततस्तमेवैकं आत्मशुद्धिपरैः सभ्यैः सूचितं राजा विनयेत् । अथ सर्वेऽपि कृतकोशपासादिसमयस्था एकवाक्यतया अन्यायजयप्रदा भवन्ति ततः सर्वेऽपि राज्ञा विनेयाः दण्डं ग्राह्याः । एकवचनमपि जात्याख्यायां बहुवचनवाचकमेव भवति । यथा संपन्नो यव इति । यथा पक्वो व्रीहिरित्युक्ते पक्वा व्रीहय इति संबध्यते ॥ अभा० योऽन्यथा वदेत् तं पापमित्येव सिद्धे सभ्योऽसभ्य इति ब्रवीति । तस्यैतत्प्रयोजनम्—असम्यार्हेण दण्डेन विनयेदिति ॥ नाभा० १।५८

१. अस्मिन् श्लोके महर्षिणा महती मतिः संपदः संपत् शुभाशुभनिमित्तभूता सर्वसाधारण्येन विशेषेण चोपन्यस्ता । यतः कारणात् सर्वोऽपि लोको दुर्जनकथित-मात्रश्रुतग्राही अविचारकश्च । निर्दोषानपि साधुबन्धुकलत्रपुत्रमित्रान् दुर्जन-मित्रचित्तः सहसा परित्यजन् संपदा शुभेन च परित्यज्यते । असंपदाऽशुभेन च परिगृह्यते । यः पुनः प्रजापालो बहुपरिवार एव सृष्टः प्रजापालो बहुपति ग्रहपरिवार एव सृष्टः प्रजापतिना तेन स्वपरिग्रहपालनधर्ममनुरक्षता विशेषेण साध्वसाधुः परीक्षया, इयमेव साध्वसाधुपरीक्षा सम्यगनुष्ठिता तस्य महतोः श्रीशुभयोर्हेतुभूता भवति सा च मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षया । अथवा परीक्ष्य-मप्येतदेव यन्मनुष्यचित्तवैचित्र्यं चित्तविचित्र्यतावैचित्र्यमनेकप्रपञ्चरूपतेत्यर्थः ।

‘पुरुषाः सन्ति ये लोभात् प्रब्रूयुः साक्ष्यमन्यथा ।

सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥ ६९ ॥

कुछ प्रकार के लोग हैं ज कूट लेख्य करके विवाद में उपस्थित हो जाते हैं वे दुरात्मा हैं ॥ ६९ ॥

तत्र तावत्प्रस्तुतार्थं उच्यते—महर्षिणा सम्या स्तोदनमुक्त्वाऽनन्तरमेव किं तु सर्वं विकल्पवाचकमादौ प्रयुज्य अयं परीक्षादरश्लोकोऽभिहितः । तेनायमर्थः सम्यग्यते यदि कश्चिद् दृष्टदुर्जनस्वभावतया चिरन्तनस्वकीयामर्षं प्रीतिराजः कर्णे स्थित्वा निर्दोषानामपि सभासदां दृष्ट्वं कथयति, ततस्तस्यैव राजाऽर्थविध्वंसकरणेन स्वार्थ-कनिष्ठस्याननुकूलशास्त्रचित्तस्य साध्वसाधुना परीक्ष्या । पश्चात्सम्यानां, यतः सम्या राजाङ्गभूताः । तेषां यस्य तस्यैव वचनात् छायाभङ्गं कृते धर्माधिकरणलाघ-वात् राजा एव प्रतापलाघवं भवति । न केवलमत्रैव सर्वपरिग्रहस्याप्युपरि राजा श्रुत-मात्रग्राहिणा न भवितव्यम् । श्रुतविचारकेण गम्भीरमतिना च भवितव्यम् । अन्यथा ‘बन्धुरपि भवति शत्रुः दुर्जनकृतगूढचक्रिकाभिन्नः’ । निजचित्तशङ्क्याऽपि च कल्पि-तया निरपराधोऽपि । इत्यवधार्य न कार्यं कदाचिदविचार्य कार्यसद्भावं बन्धुसुहृद्-भृत्यकलत्रपुत्रनिर्धातनं सहसा तेषां शङ्कादोषे सञ्जातेऽपि शुभतः स्ववित्ताद्वा सपरि-चरः कर्त्तव्यः प्रयत्नतस्तत्त्वनिर्वादि इति ॥ अ० भा० । किन्तु कर्त्तव्यं राजा स्वधर्मं न्यायप्रवर्त्तनमन्याग्रनिवृत्तिं च सम्यक् परिपालयता, साध्वसाधुता साधुश्चासाधुश्च साध्वसाधू तयोर्भावः साध्वसाधुतापरीक्ष्या अनेक प्रकारम् । हेतुरुच्यते—मनुष्ये चित्तवैचित्र्यात् । वैचित्र्यं क्षणे क्षणेऽन्यथाभावः । अतो दुर्जानत्वात् साधुत्वस्य सर्वो-पवाशुदान् नियुञ्जीतात्मनः प्रत्यवायपरिहारार्थम् ॥ नाभा० १।५९

१. इदानीं मनुष्यचित्तवैचित्र्यस्य व्याख्यामाह—पुरुषाः सन्तीति । अनेन श्लोक-द्वयेन पुरुषचित्तवैचित्र्यं दर्शयित्वा साक्षिप्रमाणयोरपि परीक्षादरो दर्शितः । यथोक्तं—लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः’ । इति । तदग्रतो लेख्या-चारपरीक्षा साक्ष्याचारपरीक्षा च सविस्तरा भविष्यति । तेनोभयाकारप्रकरणे उभयमध्ये तत्परीक्ष्यमित्युक्तम् । तत्रैव वक्ष्यामः ॥ इति अभा० परीक्ष्यत्वे कारण-मुच्यते पूर्वश्लोकेन । उत्तरः साध्वार्थः । अत इत्युत्तरत्र वचनात् पूर्वा हेतुः । यस्मात् मनुष्याः सन्ति तथा भूताः क्षुद्रा लोभमोहगृहीताः, ये कार्यव्यवहारमन्यथा ब्रूयुः दृष्ट-लोभेन धर्मं पृष्ठतः कृत्वा । सन्ति चान्ये क्षुद्राः कूटलेख्यं कुर्वन्तीति कूटलेख्यकृतो

अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः ।
 लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥ ७० ॥
 'असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः ।
 दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥ ७१ ॥
 तलवद् दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
 न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ७२ ॥

इसलिये राजा ने लेख्यविधि के अनुसार लिखित प्रमाण की और साक्ष्य विधि के अनुसार साक्षिओं की इन दोनों की परीक्षा करनी चाहिये ॥ ७० ॥

असत्यों सत्यों की भाँति और सत्यों भी असत्यों की भाँति नाना प्रकार भावों से दिखाई जाते हैं । इसलिये युक्तियुक्त मार्ग से परीक्षा करनी चाहिये ॥ ७१ ॥

भूतल की तरह आकाश और अग्नि की तरह जुगनू दिखाई जाते हैं । किन्तु आकाश में भूतल और जुगनू में अग्नि नहीं है ॥ ७२ ॥

जनाः अन्यथोच्यमानमन्यथा लिखन्ति भिन्नाः । अत एतस्मात् कारणात् परीक्ष्यं साधुत्वमसाधुत्वं च । असाधुत्वं निरासार्थं, साधुत्वं नियोगार्थं च । लेख्याचारेण लिखितं पत्रं कूटलेख्यपरिहारार्थम् । साक्ष्याचारेण साक्षिणः अन्यथानयनपरिहारार्थं वक्ष्यमाणसाक्षिन्यायेन साक्षिणश्च ॥ नाभा० १।६०-६१ ।

१. अत्र यथा आकाशो भूतलवद् दृश्यते । परं दृश्यमानोऽपि तत्र भूतलं नास्ति । यथा च खद्योते बह्निस्फुलिङ्गसदृशोऽपि दृश्यमाने तत्र वह्निर्नास्ति । तथा क्वचित्पुरुषवचनेऽपि सत्याभासे दृश्यमानेऽपि सत्यं न भवति । तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽप्यर्थस्तात्पर्यतः परीक्षितुं युक्तः, अत एव दृश्यन्ते विविधाभावास्तत एव परीक्ष्य जापयन्नर्थान् धर्मात् न परिहीयते ॥ अभा० । दुष्परीक्ष्यत्वान्न्यायस्य पुनः परीक्षणे हेतुरुच्यते । तस्मादित्यन्ते निगमनात् पूर्वो हेतुरिति गम्यते । असत्याः पापाः । सत्यसंकाशाः प्रच्छन्नपापाः साधुवद् दृश्यन्ते । अनेकप्रकाराभावाः । भवन्तीति भावाः प्राणिनः । अथवा असत्याः सत्यसंकाशाः, यथा हि माण्डव्यस्य । सत्याश्चासत्यतुल्याः, यथा तस्यैव चौरत्वं दृश्यते । तेनानेकप्रकारा दृश्यन्तेऽर्थाः । तस्मात् परीक्षणं कर्तव्यमिति ॥ नाभाः १।६२ ।

तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुम् ।
 परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान् धर्मात् परिहीयते ॥ ७३ ॥
 'एवं पश्यन् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।
 वितत्येह यशोदीप्तं प्रेत्याप्नोति त्रिविष्टपम् ॥ ७४ ॥

इति नारदोयमातृकायां विचारदर्शनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इसलिये प्रत्यक्ष दृष्ट पदार्थ की भी परीक्षा करनी चाहिये । परीक्षा पूर्वक आवेदन करने से धर्म की हानि नहीं होती हैं अर्थात् विजय सुनिश्चित है ॥ ७३ ॥

इस प्रकार जो राजा संयतमना होकर व्यवहारों का विचार करता है, वह जीवन काल में यश और मरने के उपरान्त स्वर्ग प्राप्त करता है ॥ ७४ ॥

इस प्रकार नारदस्मृति में व्यवहारमातृका के अन्तर्गत
 विचारदर्शन का पहला अध्याय समाप्त ।

१. एवमनेन प्रोक्तक्रमेण सह नित्यमेव यथार्थाधिकरणेन तात्पर्यतोऽर्थान्, तथा धर्माधिकरणे अधिकतरतात्पर्यतः एकचित्तो राजा व्यवहारान् पश्येत् । इह लोके यशो दीप्तमिति भुवनप्रकाशं वितत्य विस्तार्य । अनेन महता पुण्यसंचयेनोपाजितं परलोकत्रिविष्टपं स्वर्गे स्थानं शाश्वतं प्राप्नोति ॥ अभा० द्र० हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ इति गीता ।

इति श्री पुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीव्रजकिशोरस्वायं प्रणीता नारदस्मृति-
 प्रथमाध्यायतिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

द्वितीय अध्याय

‘मुनिश्चितबलाधानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचोदितः ।

लेखयेत् पूर्वपक्षं तु कृतकार्यविनिश्चयः ॥ १ ॥

‘पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु प्रत्यर्थी तदनन्तरम् ।

पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ॥ २ ॥

‘श्वो लेखनं वा स लभेत् ग्रहं सप्ताहमेव च ।

अर्थी तृतीयपादे तु युक्तं सद्यो ध्रुवं जयी ॥ ३ ॥

अपनी स्वार्थसिद्धि के लिये प्रेरित होकर दृढप्रतिज्ञ वादी विजयी हो सकता है, ऐसा निश्चित कर पूर्वपक्ष रूपक भाषापत्र या अर्जि लिखाता है ॥ १ ॥

अर्जि में उल्लिखित विषय का तात्पर्य को समझ कर प्रतिवादी उसके बाद वादी का अभियोग के संबंधित प्रत्युत्तर निवेशित करता है ॥ २ ॥

वादी का अभियोग को सुनकर प्रतिवादी दूसरा दिन में उत्तर दे सकता है । अगर नहीं दे सकता तो तीन दिन के भीतर दे सकता है । सर्वाधिक सात दिन तक समय ले सकता है । वादी का अभियोग विषय अगर प्रतिवादी ने स्वीकृत हो जाय तो तृतीय वाद में अर्थात् विचारवाद में व्यवहार की निष्पत्ति हो जाती है और वादी विजयी घोषित हो जाता है ॥ ३ ॥

१. अर्थी पूर्वपक्षं लेखयेत् । भाषामित्यर्थः । स्वार्थप्रचोदितः न राजा प्रचोदितो न वैरिणा । स्वकीयेनाथेन प्रचोदितः । तथा कृतकार्यविनिश्चयः यावदिदं प्रारब्ध-प्रयोजनं मयान्तं न नीतं तावदन्यन्तं करोमीति कृतनिश्चयः । एतदधिकतं व्य-मुक्तम् ॥ अ० भा० ॥ स्वनिश्चितबलाधानत्वं कृतकार्यनिश्चयत्वं च हेतुगर्भविशेषणम् ॥ व्य० भा० १९० ।

२. भाषायाः पूर्वपक्षसंज्ञा । तदुत्तरस्य प्रतिपक्षसंज्ञा । अर्थिना लिखिते । उत्तरं दद्यादित्यर्थः ॥ अ० भा० ॥ वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयतीति प्रत्यर्थी, न तु साध्यान्तरस्य । अतएव प्रतिपक्षं निवेदयेदित्याह । अतो यदि साध्यान्तरमप्यस्ति तथैव नेदानीं वाच्यम् । व्या० २९९ ।

३. अत्र श्लोकेन पूर्वार्धेन उत्तरवादिनः कार्यमुक्तम् । उत्तरार्धेन पूर्ववादिनः ।

१ मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा ।

प्राङ्गन्यायविधिषाध्यं वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥

२ मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काल एव मिथ्या चतुर्विधम् ॥ ५ ॥

उत्तर चार प्रकार हैं । यथा—मिथ्या, संप्रतिपत्ति, प्रत्यवस्कन्दन और प्राङ्गन्याय ॥ ४ ॥

मिथ्या उत्तर चार प्रकार हैं । यथा—वाती का अभियोग मिथ्या, अभियोग विषय को मैं नहीं जानता हूँ, अभियोग में उल्लिखित घटना स्थल में मैं नहीं था और उल्लिखित घटना के समय मेरा जन्म नहीं हुआ था ॥ ५ ॥

तद्यथा । अनन्तरोक्तः प्रत्यर्थी यद्युत्तरकालं प्रार्थयति, तत आगामिदिवस उच्यते । ततः श्वो लेखनमागामिदिवसे लेखनं वा स लभेत् । अथवा अयहं सप्ताहं वा उत्तर-कालस्तस्य दातव्यः । अर्थी तृतीयादे तूत्तरकालं न लभते । सद्यो ध्रुवं जयं लभते । तत्पूर्ववादिलिखितार्थस्य क्रियाद्वारेण खरोकरणसहिमिति । अ भा० । द्र० या० स्मृ० २।७ अयहं स्थाने द्वयहम् इति ध० को० (भा० १. पृ० १६१.) पाठः ।

१ मिथ्या अलिखितभाषार्थव्याप्लवः । इयं च मिथ्यायां चतुर्विधा दृष्टा— 'मिथ्यैतन्नाभिजानामि .....' । संप्रतिपत्तिस्तु भाषार्थस्य कल्पसमर्थना । प्रत्यव-स्कन्दनं वादिन एव सकारणं प्रत्यभियोगवादिनः । प्राङ्गन्यायविधिसिद्धिः ममायं पूर्वमेवाऽस्मिन्नर्थेऽमुकामुककुलजस्याग्रे पराजित इति प्रतिवादिवचनम् । एवं चतुर्विधोत्तरलक्षणम् । अभा । इव स्थाने वा, स्कन्दमेव वा स्थाने प्रत्यवस्कन्दनं तथा इति ध० को० (भा० १. पृ० १४३) पाठः ।

२. असहायभाष्यं तु प्राग् विवृतम् । द्र० ४, मिथ्यैतदिति शब्दत इत्यस्यो-दाहरणम् । शिष्टमर्थत इत्यस्य । ज्ञानसमर्थ एवाहं तत्काले न जानामि । तथा तत्काले तद्देशे स्थित एव न । कुतस्तद्देशे ग्रहणं, तथा तत्कालेऽहं न जातः, दूरग्रहण-मिति । अर्थात् ग्रहणाभावप्रतिपादनं प्रकारत्रयेण । अत्र चतुर्विधस्यापि मिथ्यात्वे पूर्ववादिन एव क्रियानिर्देशः । तदुक्तं—मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः । तथा हि—असंनिधानजन्माभावी अभावरूपी, ग्रहणं च भावरूपं, भावाभावयोरभावस्य सुकर-प्रतिपादनत्वात् । किं च असंनिधानजन्माभावाभ्यां व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यग्रहण-

१मिथ्या च विपरीतं च पुनः शब्दसमागमम् ।
पूर्वपक्षार्थसंबन्धमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

२भाषाया उत्तरं यावत् प्रत्यर्थी विनिवेशयेत् ।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥ ७ ॥

मिथ्या, मिथ्या के विपरीत सत्य, पूर्ववाद में पराजित होकर वादी ने फिर किया हुआ अभियोग का पूर्व निष्पत्ति का दलिल का उपस्थापन, और वादी का अभियोग के संबंधित त्रिपय का कारण प्रदर्शन ये चार प्रकार उत्तर हैं ॥ ६ ॥

प्रतिवादी का उत्तर प्रदर्शित होने का पूर्व काल पर्यन्त वादी अर्जी का संशोधन कर सक्ता है ॥ ७ ॥

निवृत्तिः । पूर्ववादिना च साक्षादेव ग्रहणं प्रतिपाद्यम् । अतस्तदेव युक्तम् । किं च यद्युत्तरवादिना असंविधानजन्माभावो प्रतिपादयितुं न शक्येत तथापि सन्देहः । न हि तत्काले स्थितो जातो वाऽवश्यंगृह्णाति । घर्मव्यवहारे छलं निरसनीयमिति पूर्ववादिन एव क्रियादानम् । स्मृ० सा० १२-१३. द्र० श्रुत्वा भाषार्थं यस्तु यदि तं प्रतिषेधति । अर्थनः शब्दता वाऽपि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् । कात्या इति व्यत० पृ० २०७.

१. तत्र मिथ्या सूक्ता कृतैव । विपरीतमिति मिथ्या विपरीतं संप्रतिपत्त्युत्तरं भवति । पुनरपि पुनरपि विपरीतं वादिन एव प्रत्यवस्कन्दनोत्तरमित्यर्थः । चतुर्थं चोत्तरं शब्दसमागममुक्तम् । तत्र बलिताभिप्रायेणाप्तोपदेशः शब्दसमागम उक्तः । तेन पुनराप्तोपदेशः शब्दसमागमः प्राङ्न्यायोत्तरमुक्तम् । एतेषां चतुर्णां यदि पूर्वपक्षार्थसंबन्धं भवति तत्तदुत्तरं प्रतिवादिना दातव्यमिति ॥ अ० भा० ॥

२. अर्थी भाषायां स्वकीयं विवक्षितं वस्तु तावदेव लेखयेत्, यावत् प्रत्यर्थी उत्तरं न निवेशयेत् । उत्तराक्रान्तभाषायां तु तस्य विवक्षितवस्तुनोऽन्यस्यापि भूयो लेखनाधिकारो नास्ति ॥ अ० भा० ॥ नात्र छलजात्यादीनामवसर इत्यभिप्रायः ॥ विश्व० २।६ । केचिन्निविष्टेऽप्युत्तरे शोधनमिच्छन्ति । तदनवस्थाप्रसङ्गात् पूर्वोक्तवचनविरोधाच्च हेयम् । स्मृ च० (व्य) पृ० ४०.

१अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
 लेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषास्तूदाहृताः ॥ ८ ॥
 लब्धव्यं येन यद्यस्मात् स तत्तस्मादवाप्नुयात् ।
 न त्वन्योन्यमथान्यस्मादित्यन्यार्थमिदं त्रिधा ॥ ९ ॥
 मनसाहमपि ध्यातस्त्वन्मित्रेणह शत्रुवत् ।
 अतोऽन्यया महाक्षान्त्या त्वमिहावेदितो मया ॥ १० ॥
 द्रव्यप्रमाणहीनं यत्फलोपाश्रयवर्जितम् ।
 प्रमाणवर्जितं नाम लेख्यदोषं तदुत्सृजेत् ॥ ११ ॥
 २आगमवर्जितं दोषं पूर्ववादे विवर्जयेत् ।
 एकस्य बहुभिः सार्धं पुरराष्ट्रविरोधकम् ॥ १२ ॥

वादी का अभियोग पत्र के सात दोष हैं—यथा-अन्यार्थ, अर्थहीन, प्रमाण-वर्जित, आगमवर्जित, हीन, अधिक और भ्रष्ट ॥ ८ ॥

जिस वस्तु जिमने जिससे पाना उस वस्तु उसने उससे ही पाना होगा । दूसरा लोग दूसरे से दूसरा लोग का वस्तु नहीं ले सकता है यह अन्यार्थ का तीन प्रकार है ॥ ९ ॥

आपका मित्र हमको इस विषय में शत्रु की तरह मानता है । मैं यह वरदास्त नहीं कर सकता हूँ, इसलिये आपके नाम से आवेदन करता हूँ । यह अर्थहीन अभि-योग है ॥ १० ॥

जिस अभियोग में द्रव्य का प्रमाण नहीं है, परिमाण भी नहीं है उस अभि-योग का नाम प्रमाणवर्जित है । लेख्य दोष के कारण यह वर्जनीय है ॥ ११ ॥

वादी का अभियोग में अगर लिखित प्रमाण न हो या अनेक लोग के विरोध में राष्ट्र और नगर का विरोध होनेवाला अभियोग अगर एक लोक ने हो तो यह अभियोग आगमवर्जित होता है । यह वर्जनीय है ॥ १२ ॥

१. अत्र अन्यार्थद्वयो भाषादोषाः प्रोक्ताः । ते च प्रत्येकं प्रकाशार्थाः क्रियन्ते ॥ अ० भा० ॥ लेख्यमिति विशेष्यवद्, भ्रष्टं पूर्वं निवेदितात् च्युतम् ॥ व्यक० पृ० २५० द्र० शुनी० ४।१२९.

२. आगमे इति ध० को० (भा० १, पृ० १४२) पाठः ।

विन्दुमात्रविहीना वा पदवर्णविदुष्टा वा ।
 हीनाधिका भवेद् व्यर्थी तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 भ्रष्टं तु दुःखितं यत्स्याज्जलतैलादिभिर्हतम् ।
 भाषायां तदपि स्पष्टं विस्पष्टार्थं विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 सत्या भाषा न भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।
 बहिःचेद् भ्रश्यते धर्मान्नियताद् व्यवहारिकात् ॥ १५ ॥
 गन्धमादनसंस्थस्य मयास्यासीत्तदर्पितम् ।
 व्यवहारिकधर्मस्य बाह्यमेतन्न सिध्यति ॥ १६ ॥
 'अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
 आकुलं च क्रियादानं क्रिया चेवाकुला भवेत् ॥ १७ ॥

जिस दलिल में अनुस्वार, विसर्गादि मात्रा नहीं हैं, पद और वर्ण में दोष रहकर नाना अर्थ पैदा करता है उस दलिल में यह हीन और अधिक दोष है । यन्त पूर्वक यह दलिल वर्जनीय है ॥ १३ ॥

जिस अभियोग में दलिल प्रभृति पानी और तेल के द्वारा मलिन हो गया है उसमें उल्लिखित विषयवस्तु स्पष्ट होते हुए भी मलिनता के कारण अधिक स्पष्टता के अभाव से वर्जनीय है । यह भ्रष्ट दोष ग्रस्त है ॥ १४ ॥

अभियोग यदि सत्य के ऊपर प्रतिष्ठित नहीं और व्यावहारिक धर्म और नियम से बाहर है तो अग्राह्य होता है ॥ १५ ॥

'जिस समय यह व्यक्ति गन्धमादन पर्वत में थी उस समय मैंने उसको दिया था' इस प्रकार अभियोग में विद्यमान विषयवस्तु व्यावहारिक रीति से बाहर होने के कारण ग्राह्य नहीं होता है ॥ १६ ॥

जिस स्थल पर दलिल में दूसरा प्रकार लिखा जाता है और लिखित पत्र से अभिलिखित विषय से भिन्न अर्थ प्रतीत होता है उस स्थल पर वादी और प्रतिवादी कर्तृक क्रिया और क्रिया का आदान व्यवस्था आकुल हो जाती है । इस कारण से अव्यवस्थित होकर ग्राह्य नहीं होता है ॥ १७ ॥

१. यदा वादी अन्यादृशाऽर्थस्याक्षरनिवेशं कृत्वा, व्यवहारकाले अन्यादृशमेव प्रभूततरार्थोत्पादकमर्थमुपन्यस्यति, तदा क्रियादानमाकुलं भवति—किं तावत्प्रथम-निवेशिताक्षरप्रधानव्यवहारस्य क्रियाः संचारयन्तु सम्याः, किं वा प्रभूततरार्थो-

१ रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं वदेत् ।
 तदादौ तु लिखेत् सर्वं वादिनः फलकादिषु ॥ १८ ॥
 २ राजकुलावबोधाय धर्मस्थैः सुविचारितम् ।
 तस्मादन्यद्व्यपाह्यं स्याद् वादिनः फलकादिषु ॥ १९ ॥
 ३ वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं शेषं च फलके स्थितम् ।
 ससाक्षिकं लिखेयुस्ते प्रतिपत्तिं च वादिनोः ॥ २० ॥

काम, क्रोध और लोभ ये तीन रागादि के नाम से माने जाते हैं । इन तीन से अगर कोई क्रोधित होकर धर्माधिकरण को आकर मौखिक रूप से करण अर्थात् लेखक को कहता है तो वादी का यह सब विषय पटा आदि फलकों में करण पहले लिख कर रखता है ॥ १८ ॥

राजकुल में अवबोध होने के लिये धर्माधिकरण में वादी का आवेदन पत्र में उल्लिखित विषय विचारक मण्डली के द्वारा विचारित होने पर भी अगर कुछ छूट गया होता तो उसको छोड़ देना पड़ता है ॥ १९ ॥

वादी और प्रतिवादी का अनुमोदित विषय जो फलक में है और साक्षी का वयान लिखाना होगा । फिर वादी और प्रतिवादी के बीच जो सहमति है उसको भी उल्लिखित किया जाता है ॥ २० ॥

त्यादकप्रधानस्येति । एवं क्रियाया आदानमाकुलं भवति । यदा च प्रथमवादी द्वितीयेन द्वितीयश्च प्रथमेन सम्प्रांश्च द्वाभ्यामपि व्याकुलाः, तदाऽर्थापत्त्या क्रियाऽपि व्याकुला भवतीति ॥ अ० भा० ।

१. रागादीनां कामक्रोधलोभानां मध्ये येनैव भावेन कोपेन वादी कारण-मागत्य वदेत्तदेव, फलकाश्रिति फलकपत्रभूजंसंपुटिकाकुड्येष्वपि यथासंभवं तत्क्षणमेव लेखको लिखेत् श्रुतित्यक्षरनिबद्धं कुर्यात् । अ० भा० ।

२. निराकुलावबोधाय इति घ० को० पाठः (मा० १. पृ० १४०)

३. तेषु फलकादिषु यत् किमपि वादिनः सक्तं प्रथममेव लिखितं तस्मादन्यदभ्यधिकं किमपि तद्धर्मज्ञैः । सुविचारितं व्यपोह्यमपनेतव्यमित्यर्थः । तच्च किमर्थं राजकुलावबोधार्थं वादिनश्चेति । अ० भा० ।

४. किं लिखेयुरिति क्रियाः, किं लिखेयुः कारणिका । किं लिखेयुः यत् किमपि वादी भाषाप्रथमपादे स्थितो वदति ते फलकस्थितं लिखेयुः । यच्चोक्तं शेषं च

१वादिभ्यां लिखिताच्छेषं यत्पुनर्वादिना स्मृतम् ।
 तत्प्रत्याकलितं नाम स्वपादे तस्य लिख्यते ॥ २१ ॥
 २अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
 यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥ २२ ॥
 ३यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

वादी और प्रतिवादी का आवेदित विषय लिखित होने के बाद फिर अगर वादी ने कुछ स्मरण कर उपस्थापित किया जाता है तो उसको वादी का स्तम्भ में दर्ज किया जा सकता है। उसको प्रत्याकलित कहा जाता है ॥ २१ ॥

अर्थी के द्वारा नियुक्त पुरुष और प्रत्यर्थी के द्वारा प्रेरित पुरुष दोनों का प्रतिनिधि होकर अपना अपना पक्ष से लड़ते हैं। जो जिसके लिये विवाद करता है, उसने जय-पराजय अर्थी और प्रत्यर्थी की ही होती है ॥ २२ ॥

जो व्यक्ति व्यवहार कार्य में प्रवृत्त व्यक्ति का भाई, पिता, पुत्र या नियुक्त लिखेयुरिति तदिह भाषा यावत्फलकेऽभिलिख्यते, यावच्च सौत्तरेणावष्टभ्यते तावत्सर्वोऽपि भाषावादिनामेव स्वकीयपादे स्थितो वादी यदि किमपि विस्मृत्य कुलेखितं प्रसाधयति, सुस्मृतं च सत्यं च लेखयति। तत इदं तस्य प्रत्याकलितमुच्यते पश्चादाकलितमित्यर्थः। तच्च कालप्रदेशघनिकणिक्कवित्तसंख्याफलोपाश्रवाणां षण्णामपि प्रधानवस्तूनां मध्ये यदभिप्रेतं तमच्छलग्राहिणो भूत्वा कारणिका लिखेयुरिति। अ० भा० प्रतिपत्तिः संप्रतिपत्तिः सत्योत्तरमिति बाल २/७।

१. तत्र वादिभ्यामिति द्विवचननिर्देशः कृतस्तद्वितीयस्थोत्तरवादिनोऽपि प्रत्याकलितस्यायमेव विधिर्दृष्टः। यच्च समाक्षिकमुक्तं तच्च साक्षिनिर्देशकाले तृतीयपादेऽप्ययमेव विधिर्दृष्टव्यः। यच्चानुज्ञातमित्युक्तं नद् द्वाभ्यामपि वादिभ्यां श्रुतधारिभ्यां द्वयोरपि यथासंभवं लिख्यत इति। अ० भा०।

२. यदि कदाचिच्छरीरापाटवात् वा स्वयं वक्तुं, निष्प्रभत्वाद्वा अर्थिना प्रत्यर्थिना वा अपटुशरीरेण करणाग्रे स्वयमेव नियुक्तो भवति। एवमुक्त्वा यथाऽस्य जयेन मम जयः, पराजयेन पराजयः। अथवा पटुशरीरेण गृहस्थितेनैव तस्यापि प्रधानपुरुषस्य हस्ते संदिश्य यः कोऽपि प्रहितो भवेत्। एवं तयोरर्थिप्रतिहस्तकयोः करणाग्रे प्रतिष्ठितोः यस्यार्थे विवदते तस्य जयपराजयाविति। अ० भा०।

३. अनेके पुरुषाः कामक्रोधलोभग्रस्ताः पस्कीयाय एव संबध्यमाना अनियुक्ता

परार्थवादी दण्ड्यः स्याद् व्यवहारेऽपि विव्रवन् ॥ २३ ॥

१ पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ २४ ॥

२ सर्वेष्वपि विवादेषु वाक्छलेनापहीयते ।

३ पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्नि हीयते ॥ २५ ॥

४ अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

प्रतिनिधि भी नहीं है किन्तु दूसरा को समर्थन करके या विरोध करके व्यवहार में कर बोलता है तो वह परार्थवादी है और दण्डनीय है ॥ २३ ॥

जो वादी अपना पूर्व आवेदित विषय को छोड़कर दूसरा विषय को अवलम्बन कर बोलता है, तो विवाद विषय का संक्रमण होने का कारण वह हीनवादी होता है ॥ २४ ॥

सब प्रकार विवादों में सम्मत मामला को आधार कर वाक्य मिथ्या होने से पराजय निश्चित है । किन्तु पशु, स्त्री, भूमि और ऋणादान के स्थल पर मिथ्यावाद होने से दण्ड विधान होता है उसका प्रकृत दात्री नष्ट नहीं होता ॥ २५ ॥

अभियुक्त प्रतिवादी यदि अभियोग विषय को फेंक देता है, तो अभियोगकर्त्ता

अपि घनिकत्वं कृत्वा परान् विद्वेषयन्ति तन्निवारणार्थं श्लोक इति । अ० भा० ।

१. यो वादी पूर्वपादलिखितस्वप्रतिज्ञार्थं क्रियया निर्वाहयितुममर्थः, अन्यपादाश्रितमभियोगमवतारयति स तस्मात्संक्रमणाद्धीनवादीति ज्ञेयः । वक्तव्य इत्यर्थः । अ० भा० । पदसंक्रमणम्—ऋणादानादिपदान्यतमं पदं विहाय अन्यतमपदस्वीकारपूर्वमावेदनम् । सन्धि० पृ० १०२ ।

२. अन्येषु सर्वेषु विवादेषु वाक्छले नापहीयते, नावसायं प्राप्नोति । यत्र पुनर्गोमिहिष्यादिपशुवादः, यश्च स्त्रीविषयसंबद्धयमानो वादः, तथा गृहक्षेत्रादिको वादः, यो भूमिवादः, यश्च पञ्चविंशतिभेदभिन्नार्णादानवादः, एतेषु सर्वेष्वपि प्रघानवादेषु केनापि द्विरुक्तवाक्छलमात्रेणावसायं न प्राप्नोति । शास्योऽपि त्रिनयं प्राप्तोऽपि । तस्मात्प्रक्रान्तस्वकीयार्थान्नावहीयते न परिच्यवते । अ० भा० ।

३. परस्त्री इति मिता० पाठः (२।९) ।

४. अभियुक्तः प्रतिवादी यद्यभियोगस्यापह्नवं मिथ्या करोति तदाऽभियोक्ता वादी देशं दिशेदिति क्रियामानयेदित्यर्थः । यदि स एव वादी प्रतिवादिना प्रत्य-

अभियोक्ता दिशेद्देश्यं प्रत्यवस्कन्दितो न चेत् ॥ २६ ॥

‘पूर्वपादे हि लिखितं यथाक्षरमशेषतः ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥ २७ ॥

क्रियापि^२ द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां घटादिदैविकी स्मृता ॥ २८ ॥

दिवा^३ कृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु वा ।

वादी प्रतिपाद्य विषय को प्रमाण के द्वारा सिद्ध करता है अगर कारण उत्तर के द्वारा प्रतिवादी नहीं खण्डन करता ॥ २६ ॥

वादी पूर्ववाद में अर्थात् अभियोग पत्र में लिखित विषय को तृतीयपाद में अर्थात् विचार के समय क्रिया या प्रमाण के द्वारा प्रमाणित करता है ॥ २७ ॥

मानुषी और दैविकी भेद से क्रिया दो प्रकार की होती है । लिखित और साक्षी ‘मानुषी’ और घट अर्थात् तुला, अग्नि प्रभृति दैविकी क्रिया है ॥ २८ ॥

दिन में, गांवों में और नगरों में अगर घटना हुई है तो उस स्थल में वस्कन्दनोत्तरेण नाभियुक्तो भवति । तत्र च प्रत्यवस्कन्दनोत्तरे प्रतिवाद्येव नयेद्देश्यमिति । अ० भा० ।

१. यदर्थिना पूर्वभाषायां लिखितं तत्तेन तृतीयपादेन क्रियया स्वीकरणीयमित्यर्थः । अ० भा० । पूर्ववाद इति स्मृच० (पृ ५४) पाठः । तत्र यथा—पूर्ववादो भाषा । अभिलिखितं पूर्वपक्षाभिभावकतया लिखितमुत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः । तस्मिन् सति क्रिया प्रमाणम् । एवं चायमर्थः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया प्रतिपादयेत् स्वकार्यमर्थी प्रमाणेन साधयेदिति । पृ० ५४ ।

२. मिथ्या कुर्वन्तः प्रतिवादिनः साधनार्थं क्रिया द्विप्रकारा दृष्टा मानुषी दैविकी च । तत्र मानुषी लेख्यसाक्षिरूपा । दैविकी—घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः । इति अ० भा० । लेख्यसाक्षिभ्यां मुक्त्या च प्रोक्ता मानुषीत्यर्थः । भुक्तेरपि मनुष्यसंबन्धित्वात् । स्मृ० च० पृ० ५० ।

३. यानि दिवा कृतानि कार्याणि भवन्ति तेषु श्रोतारो द्रष्टारश्च संभवन्ति । लिखितमपि संभवति । तेनैतेषु प्रदेशेषु मानुष्येव क्रिया प्रमाणं न दैविकी । तथा

संभवे साक्षिणां चैव दिव्या न भवति क्रिया ॥ २९ ॥

अरण्ये^१ निर्जने रात्रावन्तर्वश्मनि साहसे ।

न्यासस्यापह्नुवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ ३० ॥

^२कारणप्रतिपत्त्या च पूर्वपक्षे विरोधिते ।

अभियुक्तेन वै भाव्यं विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् ॥ ३१ ॥

पलायते^३ च आहूतो मौनी साक्षिपराजितः ।

स्वयमभ्युपपन्नश्च अवसन्नश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥

साक्षी प्रमाण उपलब्ध होने पर दिव्य प्रमाण स्वीकृत नहीं होता है ॥ २९ ॥

अरण्य में निर्जन स्थान में, रात में, घर के भीतर, डाकायत के स्थल पर या विश्वास में रक्षित वस्तु को फेंक देने की घटनाओं में दिव्य प्रमाण स्वीकृत किया जा सकता है ॥ ३० ॥

प्रतिवादी ने वादी के विरोध में अपने उत्तर में कारण प्रदर्शित करके वादी की तरह अपने सपक्ष में प्रमाण उपस्थापित करना चाहिये ॥ ३१ ॥

अगर अभियुक्त व्यक्ति धर्माधिकरण का आह्वान को पाकर पलायन करती है, मौन रहती है, जिसका साक्षि प्रमाण पराजय देती हैं और जो अपना पक्ष की संभवे साक्षिणामिति—यश्च ससाक्षिकमेव प्रयोजनं वृत्तं तत्र साक्षिसंभव एव विद्यमाने दिव्या क्रिया न भवति । अ० भा० ।

१. अरण्ये वनमध्ये पत्तने वा निर्जनप्रदेशे रात्रौ च मानुषासंभवे एकान्ते गृहमध्ये वा । तथा साहसे व्यवहारे, तथा न्यासापह्नुवे एतेषु प्रदेशेषु अर्थेषु च मानुषीक्रियाभावे दिव्या संभवति क्रिया । अ० भा० ।

२. अत्र कारणप्रतिपत्तिरिति संस्कारेण सह संप्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनोत्तर-मित्यर्थः । सर्वत्र कारणोत्तरे प्रतिवादी संप्रतिपत्तिं कृत्वा कारणं ब्रवीति । अतस्तेन कारणप्रत्युत्तरेण पूर्वपक्षे विरोधिते भाषाऽर्थे निरर्थकीकृते अभियुक्तेन प्रतिवादिना भाव्यं भावनीयम् । तत्त्वकीय कारणमुपन्यस्तं खरीकरणीयमित्यर्थः । एतत्तेन विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् । पूर्वपक्षं वादित्वं प्रति प्राप्तेन तत्त्वकीयं कारणं क्रियया खरीकरणीयमित्यर्थः । एतत्तेनानियुक्तेन ज्ञेयमिति । अ० भा० ।

३. च स्थाने 'य' इति धको० (भा० १. पृ. २०४) पाठः । य आहूतः

‘अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ३३ ॥

३मणयः पद्मरागाद्याः दीनारादि हिरण्मयम् ।

मुक्ताविद्रुमशंखाद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगामिनः ॥ ३४ ॥

दुर्बलता के कारण स्वयं उपस्थित हो जाती है, वे चार प्रकार ‘अवसन्न’ अर्थात् पराजित पक्ष हैं ॥ ३२ ॥

हीन पाँच प्रकार हैं । जैसे अन्यवादी अर्थात् जो पुछा हुआ विषय को दूसरा प्रकार से कहता है, क्रियाद्वेषी अर्थात् जो साक्षी प्रभृति के द्वारा उपस्थापित विषय को विद्वेष करता है, नोपस्थाता अर्थात् जो उपस्थित नहीं होता है, निरुत्तर अर्थात् जो उत्तर नहीं होता है, और आहूतप्रपलायी अर्थात् जो आहूत होकर भी पलायन करता है ॥ ३३ ॥

पद्मराग प्रभृति मणि, दीनार प्रभृति स्वर्णमुद्रा, मुक्ता, विद्रुम और शंख प्रभृति पदार्थ का कृत्रिम वस्तु अकृत्रिम के नाम से बेचकर पश्चात् अगर वास्तविकता मालूम होती तो क्रेता से विक्रेता कृत्रिम को वापस ले जाता है और अकृत्रिम वस्तु क्रेता को सौंप देता है ॥ ३४ ॥

आकारितोऽपि राजपुरुषः प्रस्तुतव्यवहारखेटनार्थं पलायते सोऽवसन्नः प्राप्तावसाय उच्यते । मौनीति—यः प्रस्तुतव्यवहारे स्वकीयं प्राप्तावसरं प्रोत्साह्यमानोऽपि न वदति मौनी तूष्णीं स्थितः तिष्ठति, अयमप्यवसायं प्राप्तो द्वितीयः । तथा च साक्षिभिर्यः पराजयं प्रापितः, अयमप्यवसन्नस्तृतीयः । तथा व्यवहारार्थमागतः स्वकीयमन्यायं यः स्वयमेव प्रतिपद्यते स स्वयमभ्युपपन्नश्चतुर्थोऽवसाय प्राप्तः । इत्ययमवसन्नश्चतुर्विधः । अ० भा० । द्र० या० स्मृ० २।१६, मनुः ८।५५-५८

१. अन्यवादी यो मतिभ्रंशात् किञ्चिदन्यद् वदति, यश्च क्रियाद्वेषाद्दूषणं प्रयच्छति, यश्च राजदैविकादिना नोपस्थानकर्त्तरि जातः । यश्च तत्क्षणमेवोत्तरमदत्वा उत्तरकालं प्रार्थयति, यश्च स्वकीयवैरिणं दानग्रहणिकं वा दृष्ट्वा तद्भयात् प्रपलायनः, एते पञ्चापि एतरेव छलैश्च प्राप्तावसाया न भवन्ति । तत्क्षणमात्रवादहीनाः पुनरपि वादयोग्या भवन्ति । अ० भा० ।

२. यद्येतेषां वस्तूनां स्वामी एतानि जातित्रिशुद्धानि निर्दोषाणि भणित्वा विक्री-
यत्वणाति ग्राहकोऽपि तत्प्र यादेव मूल्यं दत्त्वा गृह्णाति । यावदन्यत्र सुदूरमपि

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।
 पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन् वधमर्हति ॥ ३५ ॥
 २पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यच्चावहारकम् ।
 वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ३६ ॥
 ३मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
 तेषां जिह्वां नमुत्कृत्य राजा शूले निधापयेत् ॥ ३७ ॥

राजा ने नहीं दिया हुआ राजकोय गन्ध, माल्य, अलंकार, वस्त्र या पादुका अगर कोई व्यवहार करे तो वह दण्ड योग्य है ॥ ३५ ॥

विक्रय वस्तु का मूल्य, भत्ता, विश्वास से रखा हुआ धन, राजदंड के निमित्त देय धन, उपेक्षित वस्तु का लाभ, धर्मार्थभिन्न वृथा दान और द्यूत क्रीडा लब्ध धन की वृद्धि नहीं हो सकती अगर पूर्व से चुक्ति नहीं है ॥ ३६ ॥

जो शूद्रलोक द्विजाति के विरोध में मिथ्या अभियोग करते हैं, राजा उनके जिह्वा कर्तन कर शूल में अवस्थापित कर सकता है ॥ ३७ ॥

गत्वा परीक्षापयति, तावत्कृत्रिमाणि कूटानि यदि भवन्ति ततस्तानि स्वामिणानि भवन्ति । तेन तेषां स्वामिना तानि गृहीत्वा अन्यानि वा गुणप्रयुक्तानि दत्त्वा परि-
 तोषणीयो ग्राहकः । मूल्यं वा समर्पणीयमस्येत्यर्थः । अ० भा० ।

१. वधोऽत्र शारीरिकदण्ड उच्यते ।

२. पण्यमूल्यं विक्रीतक्रियाणकमूल्यं, भृतिः कर्मकरवृत्तिः । न्यासः स्थपतिक-
 मूल्यं द्रव्यं, दण्डो दोषविनयो राजकुले । अवहारकम् उच्छिन्नकं गृहीतं वृथादानं
 यच्चावहारणमा णकादीनां प्रतिपन्नम्, आक्षिकपणा द्यूतहारितद्रव्यम् । एते पणाः ।
 सुचिरकालागतेनापि धनिना सामकाः स्वरूपस्थिता ग्रहीतव्याः एते अविवारिता
 अविवक्षिता न वर्धन्ते इत्यर्थः । अ० भा० ।

३. द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणकारिण एव विहिता यदा पुनस्ते एव शूद्राः
 द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो ये स्युः भवन्ति दर्पाद्वा दुर्वचना विक्षेपकारिणो
 भवन्ति तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिह्वान् कृत्वा शूले निधापयेत् । ततस्तेन
 पापेन न गृह्यते । अन्यथा शिष्टपालनाथं दुष्टनिप्रहायं करग्राहिणो..... राज्ञ एव
 स दोष इत्यर्थः । अ० भा० ।

आज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा

आधिः पत्रं विक्रेयो वा क्रयो वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं य-

स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः ॥ ३८ ॥

१ साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशोधनम् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् साक्ष्यं विशोधयेत् ॥ ३९ ॥

२ साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

विधि या कानून को जानने वाले लोग उसको ही पूर्वपक्ष या वादी के रूप-
में मानते हैं जो राजा की आज्ञा, दलिल, पट्टा, शासनपत्र (सरकारी शिरस्ता),
बन्धक, चुक्तिपत्र, क्रय और विक्रय के बारे में राजा के निकट आवेदन करता है
॥ ३८ ॥

वादी ने साक्षी प्रमाण उपस्थापित करने के बाद यदि प्रतिवादी उसमें दोष
दिखाता है तो वादी ने उस दोष का खण्डन या संशोधन करना चाहिये । साक्षी
की निर्दोषता प्रमाणित होने के बाद साक्ष्य की विशुद्धि हो सकती है ॥ ३९ ॥

साक्षी या विचारकमण्डली के सम्यों का दोष से पराजित होकर फिर विचार

१. यो राजे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । एतेन राजाज्ञा न गणिता ।
लेखः प्रभुसक्तलेखेनायं प्रारब्धः । पट्टकः अनेन दासी मदीयावष्टब्धा, पट्टकलि-
खितम् । शासनमयं मदीयं शासनग्राममवष्टम्भ्य भुङ्क्ते, ममेदं शासनं तिष्ठति ।
आधिः अयमाधिः प्रथमं मम ऋणिकेन कृतः, तत्केन भोक्तव्यः । पत्रम् एष मम
पत्रलिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छति । क्रयः अस्य हस्ताद् भाण्डं मया क्रीतं मूल्य-
द्रव्यं च दत्तं भाण्डं मम नार्पयति इत्यादिकानि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वा आवे-
दनोदाहरणानि उक्तानीति । अ० भा० ।

२. यदा प्रतिवादी साक्षिकदूषणं प्रयच्छति तदा पूर्वं साक्षिविशोधनं साक्षि-
प्रकरणोक्तन्यायेन कर्तव्यम् । यदि चादुष्टदूषणं करोति ततः क्रियाद्वेषिहीनवादि-
विनयं ग्राह्यः । ततः शुद्धेषु साक्षिषु साक्षिवचनं विशोध्यम् । व्याजं निव्याजं
चेति । अ० भा० ।

३. ये साक्षिभिर्वा स्वसाक्ष्येणावसायं प्राप्ताः ये च सम्प्रैर्वावसायंप्रापिताः
विभर्मिणो मन्यन्ते । तेषां तीरितानुशिष्टन्यायेन राजोत्तरकरणस्याधिष्ठितो भूत्वा

स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥ ४० ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सम्भावधारणम् ॥ ४१ ॥

पक्षानुत्सार्य तु सम्यैः कार्यो विनिश्चयः सदा ।

अनुत्सारितनिर्णक्ते विरोधः प्रेत्य चेह च ॥ ४२ ॥

करा जा सकता है । अगर अपने साक्षीओं के कारणों से पराजय हो तो पुन-
विचार नहीं होता है ॥ ४० ॥

अपना स्वीकार, दलिल और साक्षी प्रमाणों के द्वारा पराजित व्यक्तिको राजा
इच्छानुसार दण्ड नहीं दे सकता जब तक विचारों की निष्पत्ति उपस्थापित नहीं
होती ॥ ४१ ॥

साक्षी प्रमाणादि का ग्रहण के अनन्तर निर्णय समय में उभय पक्षों को अप-
सारित कर तथ्यों ने निर्णय किया जाता है । अगर ऐसा नहीं होता अर्थात्
अपसारण नहीं किया जाता तो राजा का इहलोक और परलोक की क्षति
साधित होती है । ४२ ॥

पुनर्व्यवहारदर्शनं कुर्यादिति । ये पुनः स्वचर्यावसिता भवन्ति, कूटसाक्षिप्राञ्चकर-
णेन वा कूटीभूताः स्वयमेव स्वकीयसंबन्धाः प्रपश्यन्ते तेषां नास्ति पौनर्भवो
विधिः । पुनर्व्यवहारदर्शनं च नास्तीति । अ० भा० । साक्षिसम्भावसन्नानां साक्षि-
सम्यग्द्वारेण प्राप्तावसादानां, दूषणे साक्षिषु सम्येषु चेत्यर्थः । दर्शनं पुनः पुनर्व्यव-
हारदर्शनं कर्त्तव्यम् । स्वचर्यावसितः स्वव्यासारेण परस्परविरुद्धभाषणादिना परा-
जितः ॥ व्यक. पृ. १०२ ॥

१. अत्र अवसन्नास्त्रयोऽभिहिताः एकः स्वयमभ्युपपन्नः स्वमुखेनक्षिप्तावसायः
द्वितीयः स्वचर्यावसन्नः कूटलिखितसाक्षिप्रपञ्चेन प्रपञ्चकरणेन स्वकीयदुष्टचर्याया
दुश्चरित्रेणावसन्नस्तृतीय उद्दिष्टसाक्षिभिरेवावसायं प्राप्तिः अयं त्रिविधोऽप्यवसन्नः ।
राज्ञा स्वेच्छया विधूत्य दण्डनीयः किं तर्हि परं सम्यावधारणं.....यावत्सम्यैर्द-
ण्डावधारणमत्र निगदितं न धारणोयोऽसाविति । अ० भा० ।

२. पक्षानुत्सार्य कार्यस्तु सम्यैः कार्यविनिश्चय इति ध० को (भा० १, पृ०
४७) पाठः । यदा निर्णयकालो भवति लग्नः तदा वादिप्रतिवादिनोः पक्षैः सर्वैस्त-
त्क्षणसंबन्धमानकैः सह द्वावप्युत्सार्य सम्यै निर्णयः कर्त्तव्यः । यदा पुनः अनुत्सारि-

आज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा

आधिः पत्रं विक्रेयो वा क्रयो वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं य-

स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः ॥ ३८ ॥

१ साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशोधनम् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् साक्ष्यं विशोधयेत् ॥ ३९ ॥

२ साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

विधि या कानून को जानने वाले लोग उसको ही पूर्वपक्ष या वादी के रूप-
में मानते हैं जो राजा की आज्ञा, दलिल, पट्टा, शासनपत्र (सरकारी शिरस्ता),
बन्धक, चुक्तिपत्र, क्रय और विक्रय के बारे में राजा के निकट आवेदन करता है
॥ ३८ ॥

वादी ने साक्षी प्रमाण उपस्थापित करने के बाद यदि प्रतिवादी उसमें दोष
दिखाता है तो वादी ने उस दोष का खण्डन या संशोधन करना चाहिये । साक्षी
की निर्दोषता प्रमाणित होने के बाद साक्ष्य की विशुद्धि हो सकती है ॥ ३९ ॥

साक्षी या विचारकमण्डली के सम्पत्तियों का दोष से पराजित होकर फिर विचार

१. यो राज्ञे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । एतेन राजाज्ञा न गणिता ।
लेखः प्रभुसक्तलेखनायं प्रारब्धः । पट्टकः अनेन दासी मदीयावष्टब्धा, पट्टकलि-
खितम् । शासनमयं मदीयं शासनग्राममवष्टम्भ्य भुङ्क्ते, ममेदं शासनं तिष्ठति ।
आधिः अयमाधिः प्रथमं मम ऋणिकेन कृतः, तत्केन भोक्तव्यः । पत्रम् एष मम
पत्रलिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छति । क्रयः अस्य हस्ताद् भाण्डं मया क्रीतं मूल्य-
द्रव्यं च दत्तं भाण्डं मम नार्णयति इत्यादिकानि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वा आवे-
दनोदाहरणानि उक्तानीति । अ० भा० ।

२. यदा प्रतिवादी साक्षिकदूषणं प्रयच्छति तदा पूर्वं साक्षिविशोधनं साक्षि-
प्रकरणोक्तन्यायेन कर्तव्यम् । यदि चादृष्टदूषणं करोति ततः क्रियादृष्टिहीनवादि-
विनयं ग्राह्यः । ततः शुद्धेषु साक्षिषु साक्षिवचनं विशोध्यम् । व्याजं निव्याजं
चेति । अ० भा० ।

३. ये साक्षिभिर्वा स्वसाक्ष्येणावसायं प्राप्ताः ये च सम्पदैर्वावसायंप्रापिताः
विधिमिणो मन्यन्ते । तेषां तीरितानुशिष्टन्यायेन राजोत्तरकरणस्याधिष्ठितो भूत्वा

स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥ ४० ॥

१ स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

कियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सम्भावधारणम् ॥ ४१ ॥

२ पक्षानुत्सार्य तु सम्यैः कार्यो विनिश्चयः सदा ।

अनुत्सारितनिर्णयते विरोधः प्रेत्य चेह च ॥ ४२ ॥

करा जा सकता है । अगर अपने साक्षीओं के कारणों से पराजय हो तो पुन-
विचार नहीं होता है ॥ ४० ॥

अपना स्वीकार, दलिल और साक्षी प्रमाणों के द्वारा पराजित व्यक्तिको राजा
इच्छानुसार दण्ड नहीं दे सकता जब तक विचारों की निष्पत्ति उरस्थापित नहीं
होती ॥ ४१ ॥

साक्षी प्रमाणादि का ग्रहण के अनन्तर निर्णय समय में उभय पक्षों को अप-
सारित कर सम्यों ने निर्णय किया जाता है । अगर ऐसा नहीं होता अर्थात्
अपसारण नहीं किया जाता तो राजा का इहलोक और परलोक की क्षति
साधित होनी है ॥ ४२ ॥

पुनर्व्यवहारदर्शनं कुर्यादिति । ये पुनः स्वचर्यावसिता भवन्ति, कूटसाक्षिप्राञ्चकर-
णेन वा कूटीभूताः स्वयमेव स्वकीयसंबन्धाः प्रपश्यन्ते तेषां नास्ति पौनर्भवो
विधिः । पुनर्व्यवहारदर्शनं च नास्तीति । ३० भा० । साक्षिसम्भावसन्नानां साक्षि-
सम्यद्द्वारेण प्राप्तावसादानां, दूषणे साक्षिषु सम्येषु चेत्यर्थः । दर्शनं पुनः पुनर्व्यव-
हारदर्शनं कर्तव्यम् । स्वचर्यावसितः स्वव्यासारेण परस्परविरुद्धभाषणादिना परा-
जितः ॥ व्यक. पृ. १०२ ॥

१. अत्र अवसन्नास्त्रयोऽभिहिताः एकः स्वयमभ्युपपन्नः स्वमुखेनक्षिप्तावसायः
द्वितीयः स्वचर्यावसन्नः कूटलिखितसाक्षिप्रपञ्चेन प्रपञ्चकरणेन स्वकीयदुष्टचर्याया
दुश्चरित्रेणावसन्नस्तृतीय उद्दिष्टसाक्षिभिरेवावसायं प्राप्तिः अयं त्रिविधोऽप्यवसन्नः ।
राजा स्वेच्छया विधूत्य दण्डनीयः किं तर्हि परं सम्यावधारणं.....यावत्सम्यैर्द-
ण्डावधारणमत्र निगदितं न धारणीयोऽसाविति । अ० भा० ।

२. पक्षानुत्सार्य कार्यस्तु सम्यैः कार्यविनिश्चय इति ध० को (भा० १, पृ०
४७) पाठः । यदा निर्णयकालो भवति लग्नः तदा वादिप्रतिवादिनोः पक्षैः सर्वैस्त-
त्क्षणसंबध्यमानकैः सह द्वावप्युत्सार्य सम्यै निर्णयः कर्तव्यः । यदा पुनः अनुत्सारि-

सम्यगेव जितः पश्चाद्राज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।

जयिने चापि देयं स्याद्याथावज्जयपत्रकम् ॥ ४३ ॥

व्यवहारमुखं^१ चैतत् पूर्वमुक्तं स्वयंभुवा ।

मुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्याद् व्यवहारस्य नान्यथा ॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां व्यवहारमातृका नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सम्यो के द्वारा पराजित द्योतित पक्ष को राजा अपना शास्त्र के अनुसार दंड और विजित पक्ष को आवश्यकता के अनुसार जय पत्र देता है ॥ ४३ ॥

ब्रह्मा के कथन के अनुसार यह व्यवहार का मुख है । मुख शुद्ध होने से व्यवहार शुद्ध हो सकता है । इसका दूसरा प्रकार नहीं है ॥ ४४ ॥

इस प्रकार नारदस्मृति की व्यवहारमातृका का दूसरा अध्याय समाप्त ।

तपक्षयोः प्रत्यक्षयोरेव सम्याः निर्णयं पर्यालोचयित्वा प्रयच्छन्ति, तदा तयोर्ग्यैकः प्राप्तावसन्नः तैः कर्तुमभिप्रेतः एवाकृतप्रतिभूतिबद्ध एव किञ्चिदन्तरायमुत्पादयति राज्ञः कारणिकानां च । तेनैव विघ्नेनार्थनाशादैहिकविरोधः दुष्टनिग्रह-शिष्टप्रतिपाल्याश्च पारत्रिकविरोधः प्रपद्यत इति । अ० भा० ।

१. तत्र व्यवहारे यः कश्चित्प्राप्तावसायो भवति स सम्यैः प्रकटितदण्डो निगदितदण्ड इत्यर्थः । राज्ञा शास्त्रानुसारवच्छास्यः । यश्च प्राप्तजयो भवति तस्मै जयपत्रं दातव्यमिति । अ० भा० ।

२. जयपत्रे उल्लेख्यविषया बृहस्पतिना दर्शिताः । यथा—यद्वृत्तं व्यवहारे तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । क्रियावधारणोपेतं जयपत्रंऽखिलं भवेत् । इति साक्षिवचनसम्य-प्राड्विवाककुलानां शास्त्रस्य च मतं स्वहस्तेनान्यहस्तेन वा लिखेदिति तज्जयपत्रम् । सवि० १११२.

३. योऽयं व्यवहारमातृकानामाध्याय उपलक्षित एतत्सर्वं व्यवहाराणां मुखम् । सर्वव्यवहारव्याप्तित्वात् । स्वयंभुवा ब्रह्मणोऽभिहितमनया प्रत्यग्रीकृतव्यवहारमुख-शुद्धिः स्यात् । मुखशुद्धौ तु शुद्धिव्यवहारस्य स्वयंभुवा कीर्तितेति । अ० भा० ।

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्य पण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वायं प्रणीता नारदस्मृति-द्वितीयाध्यायतिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

तृतीय अध्याय

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ १ ॥

अनियुक्तो^३ नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।

दैवीं स वाचं वदति यः शास्त्रमनुजीवति ॥ २ ॥

विचारसभा में वादी या प्रतिवादी के पक्ष में कोई नियुक्त न होकर अपना वक्तव्य उपस्थापित नहीं कर सकता है । नियुक्त होकर निष्पक्षपातभाव से अपना वक्तव्य उपस्थापित कर सकता है ॥ १ ॥

व्यवहारशास्त्र के ज्ञाता नियुक्त या अनियुक्त होकर भी शास्त्रानुसारी वक्तव्य उपस्थापित कर सकता है । क्योंकि जो शास्त्रानुसरण करता है वह दैवी वाक् कहता है अर्थात् निष्पक्ष कहता है ॥ २ ॥

१. राजसभाव्यवहारकाले लोकाचारजन्यपक्षपक्षाश्रयस्थिता बहवो लोकावादिप्रतिवादिभ्यां सह धर्माधिकरणमागच्छन्ति । तत्र केचिज्ज्ञानिनः, केचिदज्ञानिनः केचित् ज्ञानाऽभिमानिनः. यदि सा कोटनं निषिद्धा न भवन्ति ततस्ते सम्यानेवानेकप्रमादवाक्यैर्विश्योभ्य द्रावयन्ति । परस्परं च वादकलहकारिणो भवन्ति । ततोऽर्थनिगदमुच्यते । ये सम्याः सभायां व्यवहारदर्शननियुक्ताः तानेव केवलान् मुक्त्वा यः कश्चिदनियुक्तस्तटस्थितः कोऽपि किमपि वदति, स राजा विनयं ग्राह्यः, 'नानियुक्तेन वक्तव्यम्' इत्यागमबलात् इति श्लोकपूर्वाधेनाऽनियुक्तवक्तव्याकोटनाऽभिहिता । उत्तरार्धेन नियुक्तानामपि सैव दर्शिता । यथा—'नियुक्तेनैव वक्तव्यमपक्षपतितं वचः' । नियुक्तेन तु सम्येन धर्मासनस्थेन केवलं धर्ममूर्तिमेवावस्थापयिता किमपि धर्मशास्त्रोक्तव्यवहारनिर्णयवचनं तदेव वक्तव्यम् । न पुनर्वादिनोरेकतमस्यापि पक्षपाताश्रितं वक्तव्यम् । अ० भा० ।

२. यदि कथमपि सर्वेऽपि सभासदो बुद्धिक्षोभाच्छास्त्रार्थं विस्मृत्य, अथवा लोभादिना कारणेन शास्त्रोक्तं न्यायमार्गमुत्सृज्य व्यवहारस्य अन्याययुक्तं निर्णयं दातुं प्रवृत्ता भवन्ति । तत्र च प्रसङ्गागतः कश्चित्समृतितन्त्रव्यवहारमागंजो ब्राह्मणः प्रत्यक्षस्तिष्ठति, तेन शास्त्रोक्तवचनपाठपूर्वकं प्रतिषेधनीयाः सभासदः । एवं

युक्तरूपं^१ वदन् सम्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्बिषे ।
 ब्रुवाणस्त्वन्यथा सद्यस्तदेवोभयमाप्नुयात् ॥ ३ ॥
 राजा^२ तु धार्मिकान् सम्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् ।
 व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव ॥ ४ ॥
 धर्मशास्त्रार्थकुशलाः^३ कुलीनाः सत्यवादिनः ।

युक्तियुक्त रूप से कहनेवाला सम्य द्वेष या पाप को नहीं पाता है, जो अन्यथा करता है वह इन दोनों का सद्यभागी होता है ॥ ३ ॥

जैसे भार वहन करने के लिये दृढ़ बैल का नियोग किया जाता है, वैसे राजा द्वारा परीक्षापूर्वक धार्मिक पुरुषों को सम्य के रूप में नियुक्ति दी जाती है ॥ ४ ॥

प्रबोधयतो वदतस्तस्य छलं नास्ति । अनियुक्तोऽपि शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति यतः शास्त्रं नाम देवभाषा । अतः देवी वाचमिति । अ० भा० ।

१. वदन् स्थाने ब्रुवन् इति घ० को० (भा० १. पृ० ४५.) पाठः । शास्त्राचारविरुद्धं यत् तद्युक्तरूपमुच्यते एवंविधं वाक्यं ब्रुवन् सम्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्बिषे ऐहिकामुष्मिकबाधे इत्यर्थः । युक्तवादी सम्य इहलोकबाधाकरं लोकद्वेषं, परलोकबाधाकरं च किल्बिषं नाप्नुयात् । अन्यथा तु ब्रुवाणः सद्यस्तत्क्षणात्तदेवोभयमाप्नुयात् । अ० भा० । मन्मते तु व्यवहारधर्मे किल्बिषापेक्षया द्वेषस्याधिवयं लोकव्यवहारस्य प्राधान्यात् ।

२. अत्र योऽयं व्यवहारः स दुर्विज्ञेयः । विषमपदधर्मागो अजाताऽकृतस्कन्धैः बालवृषभकैरिव बालबुद्धिभिः निर्वाहयितुं न पायंते । अतो व्यवहारधुरं वोढुं शक्ताः सद्गवा इव शास्त्राचारलोकाचारदृष्टपरंपराः प्रौढमतयो ये तान् धार्मिकान् राजा नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् कृत्वेति । अ० भा० । सम्यान् कुर्वीत व्यवहारदर्शनार्थं सभायां स्थितिं यथा न त्यजन्ति तथा अर्थादानमानप्रभृतिनोपायेन नियुञ्जीतेत्यर्थः । स्मृच० (व्य) पृ० १५. सम्यानां तु दण्डे नाधिकारः किन्तु निर्णयमात्रे । व्यवहारोद्योतः १७-१८. द्र० विष्णुः, ३।७४ ।

३. अत्र सभासलक्षणमभिहितम् । इह धर्मशास्त्रेषु स्मृतितन्त्रसांकेतिकशब्दगूढार्थद्वुःखबोधानि मुनिवचनानि बाहुल्येन भवन्ति । तेषु सूक्तप्रतिषिद्धपुनःसंभावितसापेक्षनिरपेक्षवचनार्थेषु अप्राप्तगुरुपारंपर्यार्थविचारक्षोदकीशलाः मन्दमतयः न

समा शत्रो च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ ५ ॥
तत्प्रतिष्ठः^१ स्मृतो धर्मा धर्ममूलश्च पार्थिवः ।
सह सदभिरतो राजा व्यवहारान् विशोधयेत् ॥ ६ ॥
शुद्धेषु^२ व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।

राजा के विचारनिमित्त निर्दिष्ट सभा में धर्मशास्त्र में पारंगत विद्वान् आभि-
जात्य संपन्न कुलीन, सत्यवादी, शत्रु और मित्र को समान दृष्टि से देखनेवाले
सम्य रूप से नियुक्त होते हैं ॥ ५ ॥

उस सभा में स्मृति या धर्मशास्त्र के द्वारा धर्म प्रतिष्ठित होता है, धर्म का
मूल है राजा । इसलिये सज्जन विद्वान् मर्म्यों के साहचर्य से राजा द्वारा व्यवहारों
की विशुद्धि की जाती है ॥ ६ ॥

सम्यग् न्यायदण्डप्रमाणनिर्णयविदः सभासदः सभायोग्या न भवन्तीत्येतदर्थं सविशेष-
मिदमभिहितं धर्मशास्त्रार्थकुशला इति । कुलीनाः कुलमाहात्म्यात् पक्षपातविकृति न
भजन्ते । सत्यवादिनः स्वभावादेवाऽनृतादुद्विजन्ते । समाः शत्रो च मित्रे च तस्मि-
न्काले परित्यक्तद्वेषस्नेहभावा एव विधा नृपतेः सभासदः स्युरिति । अ० भा० ।
मन्वादिधर्मशास्त्राणामर्थे कुशला इति प्राञ्चः । नव्यास्तु अत्र धर्मशास्त्रं मुनिप्रणीत-
धर्मप्रयोजकशास्त्रमात्रम् । तेन भीमांसादेरपि संग्रहः । (रार. २२) । मन्मते तु
अर्थकुशलाः नाम धर्मशास्त्रस्य देशकालपात्रभेदेनातिदेशोहवाधाम्युचयप्रवीणाः
तेषां हि विवेकः लौकिकसत्यं विभक्ति । द्र० या० स्मृ० २।२ ।

१. एवंक्षणोक्तसम्यप्रतिष्ठितो धर्मो भवति । पार्थिवश्च धर्ममूलः अतः
कारणात्सह सद्भिः सभासद्भिर्विशोधनं कुर्यात् । तथा राज्ञः प्रत्यक्षस्य प्रमाण-
धर्ममार्गस्थिता व्यवहारा विशुध्यन्ति, तथा न परोक्षस्य । अतोऽत्यादरेणेदमुक्तं सह
सिद्धिरिति । अ० भा० । मन्मते तु राजा निर्णीतधर्माणां कार्यान्वयनं विधत्ते तेन हि
समाजे धर्मव्यवहारप्रसक्तेः । एतेन राजा धर्ममूल इति । द्र. मनुः ८।१। या. स्मृ.
२।१।

२. यदा राजा व्यवहारान् विशोधयेत्तदा शुद्धेषु व्यवहारेषु सभासदः शुद्धिं
प्राप्नुवन्ति । दुराराधोऽपि लोक एवं ब्रवीति—यत्र राज्ञा प्रत्यक्षेणाऽयं व्यवहारो
दृष्टः तत्रावश्यं सभासदां कश्चिदोषो नास्तीति इत्येवं शुद्धिं यान्ति सभासद इति ।
अ० भा० । मन्मते तु शुद्धिर्नाम निरपेक्षत्वम् । अशुद्धिस्तु पक्षपातः स एव मूलः

शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि धर्ममेव वदेत्ततः ॥ ७ ॥

यत्र धर्मो^१ ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ८ ॥

विद्धो^२ धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ९ ॥

सभायां^३ न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

व्यवहार शुद्ध होने से सभासद् शुद्ध होते हैं । धर्म के द्वारा ही उनकी शुद्धि होती है और धर्म ही उनकी शुद्धि को प्रकाशित करता है ॥ ७ ॥

जिन दो पक्षों का विचार होता है, वहाँ अगर धर्म अधर्म के द्वारा और सत्य मिथ्या के द्वारा आहत होता हो तो सभी सभासद आक्रान्त होते हैं ॥ ८ ॥

जिन सभा में धर्म अधर्म के द्वारा विद्ध होता है, उस सभा में विद्ध करने वाला शल्य अर्थात् अन्याय विचार सभासदों को भी विद्ध करता है ॥ ९ ॥

सभा को नहीं जाना चाहिये, अगर जाना है तो उचित वक्तव्य बोलना

तदभावात् धर्म इति ।

१. अत्र धर्मन्यायाचारस्य मूलं सभासद एव, प्रधानेऽप्रधाने च गुणदोषाः सृज्यन्ते । तेन तान्त्रति पुनरिदमुक्तम् । यत्र धर्मोऽधर्मेण सत्यमनृतेन च, प्रेक्षमाणानां सर्वेषामेव हन्यते तदा हतास्तत्र सभासद एव ये व्यवहारनियुक्तवादिनः । ये पुनरनियुक्तवादिनो निषिद्धवक्तव्यास्तेषां धर्मे सत्यघातकमपि दूरवर्त्तीति । अ० भा० । मन्मते तु ऋतं नित्यनीतिः, अनुतं तद्विरोधी, सत्यं प्रयोजनानुसारेण साक्षाद् व्यवहारयोग्यो मार्गः स चेत् अनीतिद्वारा हन्यते नाम नीतिविहीनमार्गेण वैधाचरणस्य विरोध इत्यर्थः । द्र० मनुः ८।१४ ।

२. तत्र यथा लोकः शस्त्राभिघातपीडितो वैद्यपाश्वर्मागच्छति । तत्र च ते सभासदस्तस्य तदवस्थधर्मस्य, अधर्मस्योद्धरणव्यापारनियुक्ताधिकारिणोऽपि यदा तत्पापशल्यं न कृन्तन्ति नापनयन्ति तदा संक्रमणतन्त्रप्रयोगसंक्रामितवृश्चिकविषेणैव उपेक्षितपापशल्येन त एव सभासदो विद्धा भवन्ति । अतः कारणादित्युक्तम् । अ० भा० । द्र० मनुः ८।१२ ।

३. अत्र सभ्यैः सभायामेककालमेव न प्रवेष्टव्यम्, न पुनरधर्मन्याययुक्तमित्यर्थः । तथा तस्यां प्रविष्टः सभ्योज्ज्वलन् निर्णयप्राप्तावसरश्च विब्रुवन् धर्मन्याय-

अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १० ॥

ये तु^१ सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

यथा प्राप्तं न ब्रूवते सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ ११ ॥

पादोऽधर्मस्य^२ कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ १२ ॥

चाहिये । सभा में जाकर कुछ न कहने से या अनुचित बोलने से मनुष्य पाप-
भागी होता है ॥ १० ॥

जो सभ्य सभा में जाकर मौन रहते हैं या यथार्थ नहीं बोलते वे सब मिथ्या-
वादी होते हैं ॥ ११ ॥

इस अधर्म के चार पाद हैं । एक पाद अधर्मकर्ता का, एक पाद साक्षी का,
एक पाद समर्थों का और एक पाद राजा का होता है ॥ १२ ॥

विपरीतं किल्बिषी भवति महापातकीत्यर्थः । अ० भा० । वा शब्दो वक्ष्यमाणेन सह
विकल्पायः । श्रद्धेयवाक्येनाधिकारी वा न प्रतिपत्तव्यः । यदि प्रविशेन्नियोगं वा
प्रतिपद्येत, वक्तव्यं वा समञ्जसमधिकृतेन सह संमन्थ्य । तस्मान्निर्गन्तव्यं भूतं वा
द्रष्टव्यमिति । नाभा. १।७३ । अकथयित्वा उक्तस्य स्वीकारो घटते (मौनं सम्प्रति-
लक्षणमिति न्यायेनेति मन्मतिः । द्र० मनुः ८।१३.

१. ये सभ्या अधर्मविच्छेदस्थानभूतां सभां प्राप्य वादिप्रतिवादिनोः सन्देह-
विच्छेदायिनोरपि अन्यकार्यव्यासक्ता इव किञ्चिदन्यदेव कार्यान्तरं ध्यायन्त इव
तूष्णीं तथा आसते तिष्ठन्ति, एकस्य जयं द्वितीयस्य पराजयमवसरप्राप्तमपि न
ब्रुवते, ततस्ते सर्वेऽपि अनृतवादिसमाना राज्ञा द्रष्टव्याः । अनृतवादिविनम्रयोग्या
इत्यर्थः । अ० भा० । अनृतवादिनो द्विधा । विपरीतवादिनो ये नीति धर्मं च
व्याहन्ति, अनीतिवादिनो ये धर्माभासं नीतिविरुद्धं च ब्रुवन्ति । आद्याः सर्वथा
दण्डार्हाः अपरे च तर्जन्या वक्तव्या इति मन्मतिः ।

२. एतत् श्लोकद्वय (१२, १३) मपि संततार्थनिगमप्रतिबद्धत्वादेकत्रैवो-
क्तम् । यदत्र यो वातिप्रतिवादिनो व्यवहारमत्सराखण्डो धर्माधिकरणमुपस्थितो ।
न तो द्वावपि सत्यो न चाऽपि द्वावप्यसत्यो । तयोरवश्यमेकेन सत्येन भवितव्यम् ।
अपरेणासत्येन । तत्र यदाऽसत्यस्यैव सभासदो जयं प्रयच्छन्ति पराजयं तु सत्यस्यैव,
तदा तस्य कुदृष्टव्यवहारस्य यत्पापमेनः शब्देनोक्तम् । ततश्चतुर्भाविभक्तः

शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि धर्ममेव वदेत्ततः ॥ ७ ॥
 यत्र धर्मो^१ ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ८ ॥
 विद्धो^२ धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
 न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ९ ॥
 सभायां^३ न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

व्यवहार शुद्ध होने से सभासद् शुद्ध होते हैं । धर्म के द्वारा ही उनकी शुद्धि होती है और धर्म ही उनकी शुद्धि को प्रकाशित करता है ॥ ७ ॥

जिन दो पक्षों का विचार होता है, वहाँ अगर धर्म अधर्म के द्वारा और सत्य मिथ्या के द्वारा आहत होता हो तो सभी सभासद आक्रान्त होते हैं ॥ ८ ॥

जिन सभा में धर्म अधर्म के द्वारा विद्ध होता है, उस सभा में विद्ध करने वाला शल्य अर्थात् अन्याय विचार सभासदों को भी विद्ध करता है ॥ ९ ॥

सभा को नहीं जाना चाहिये, अगर जाना है तो उचित वक्तव्य बोलना तदभावात् धर्म इति ।

१. अत्र धर्मन्यायाचारस्य मूलं सभासद एव, प्रधानेऽप्रधाने च गुणदोषाः सृज्यन्ते । तेन तान्त्रित पुनरिदमुक्तम् । यत्र धर्मोऽधर्मेण सत्यमनृतेन च, प्रेक्षमाणानां सर्वेषामेव हन्यते तदा हतास्तत्र सभासद एव ये व्यवहारनियुक्तवादिनः । ये पुनरनियुक्तवादिनो निषिद्धवक्तव्यास्तेषां धर्मे सत्यघातकमपि दूरवर्त्तीति । अ० भा० । मन्मते तु ऋतं नित्यनीतिः, अनृतं तद्विरोधी, सत्यं प्रयोजनानुसारेण साक्षाद् व्यवहारयोग्यो मार्गः स चेत् अनृतिद्वारा हन्यते नाम नीतिविहीनमार्गेण वैधाचरणस्य विरोध इत्यर्थः । द्र० मनुः ८।१४ ।

२. तत्र यथा लोकः शस्त्राभिघातपीडितो वैद्यपार्श्वमागच्छति । तत्र च ते सभासदस्तस्य तदवस्थधर्मस्य; अधर्मस्योद्धरणव्यापारनियुक्ताधिकारिणोऽपि यदा तत्पापशल्यं न कृन्तन्ति नापनयन्ति तदा संक्रमणतन्त्रप्रयोगसंक्रामितवृश्चिकविषेणैव उपेक्षितपापशल्येन त एव सभासदो विद्धा भवन्ति । अतः कारणादित्युक्तम् । अ० भा० । द्र० मनुः ८।१२ ।

३. अत्र सम्यैः सभायामेककालमेव न प्रवेष्टव्यम्, न पुनरधर्मन्याययुक्तमित्यर्थः । तथा तस्यां प्रविष्टः सम्योज्जुवन्-निर्णयप्राप्तावसरश्च विबुवन् धर्मन्याय-

अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १० ॥

ये तु^१ सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

यथा प्राप्तं न ब्रूते सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ ११ ॥

पादोऽधर्मस्य^२ कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ १२ ॥

चाहिये । सभा में जाकर कुछ न कहने से या अनुचित बोलने से मनुष्य पाप-
भागी होता है ॥ १० ॥

जो सम्य सभा में जाकर मौन रहते हैं या यथार्थ नहीं बोलते वे सब मिथ्या-
वादी होते हैं ॥ ११ ॥

इस अधर्म के चार पाद हैं । एक पाद अधर्मकर्त्ता का, एक पाद साक्षी का,
एक पाद सम्मर्षी का और एक पाद राजा का होता है ॥ १२ ॥

विपरीतं किल्बिषी भवति महापातकोत्यर्थः । अ० भा० । वा शब्दो वक्ष्यमाणेन सह
विकल्पात् । श्रद्धेयवाक्येनाधिकारी वा न प्रतिपत्तव्यः । यदि प्रविशेन्नियोगं वा
प्रतिपद्येत, वक्तव्यं वा समञ्जसमधिकृतेन सह संमन्व्य । तस्मान्निर्गन्तव्यं भूतं वा
द्रष्टव्यमिति । नाभा. १।७३ । अकथयित्वा उक्तस्य स्वीकारो घटते (मौनं सम्मति-
लक्षणमिति न्यायेनेति मन्मतिः । द्र० मनुः ८।१३.

१. ये सभ्या अधर्मविच्छेदस्थानभूतां सभां प्राप्य वादिप्रतिवादिनोः सन्देह-
विच्छेदायिनोरपि अन्यकार्यव्यासक्ता इव किञ्चिदन्यदेव कार्यान्तरं ध्यायन्त इव
तूष्णीं तथा आसते तिष्ठन्ति, एकस्य जयं द्वितीयस्य पराजयमवसरप्राप्तमपि न
ब्रुवते, ततस्ते सर्वेऽपि अनृतवादिसमाना राज्ञा द्रष्टव्याः । अनृतवादिनम्योग्या
इत्यर्थः । अ० भा० । अनृतवादिनो द्विधा । विपरीतवादिनो ये नीतिं धर्मं च
व्याहन्ति, अनीतिवादिनो ये धर्माभासं नीतिविरुद्धं च ब्रुवन्ति । आद्याः सर्वथा
दण्डार्हाः अपरे च तर्जन्या वक्तव्या इति मन्मतिः ।

२. एतत् श्लोकद्वय (१२, १३) मपि संततार्थनिगमप्रतिबद्धत्वादेकत्रैवो-
क्तम् । यदत्र यी वातिप्रतिवादिनो व्यवहारमत्सरारूढौ धर्माधिकरणमुपस्थितौ ।
न तौ द्वावपि सत्यौ न चाऽपि द्वावप्यसत्यौ । तयोरवश्यमेकेन सत्येन भवितव्यम् ।
अपरेणासत्येन । तत्र यदाऽसत्यस्यैव सभासदो जयं प्रयच्छन्ति पराजयं तु सत्यस्यैव,
तदा तस्य कुदृष्ट्यवहारस्य यत्पापमेनः शब्देनोक्तम् । ततश्चतुर्भागविभक्तं

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।^१
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ १३ ॥
 अन्धो^२ मत्स्यानिवाशनाति निरपेक्षः सकण्टकान् ।
 परोक्षमर्थवैकल्याद् भाषते यः सभां गतः ॥ १४ ॥

जिस विचारसभा में निन्दायोग्य पुरुष निन्दित घोषित किया जाता है उस सभा में राजा निष्पाप और सम्पूर्ण पापमुक्त होते हैं । पाप आचरण करने वाले पुरुष को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

शास्त्रज्ञानरहित लोक सभा में जाकर किसी शास्त्रज्ञ का साहाय्य न लेकर अज्ञातभाव से विचार उपस्थापित करने से निन्दा और पापरूपी कष्ट पाता है जैसे कोई अन्धा न जान बूझकर मत्स्य भोजन करके मत्स्य के कण्टक के द्वारा गला-तालू आदि का वेधन कष्ट पाता है ॥ १४ ॥

भवति । तस्य पापस्य पादो गच्छति कर्तारं, पादः साक्षिणः, पादः सभासदः सर्वान्, पादो राजानमृच्छति राजानं गच्छतीत्यर्थः । यदा पुनर्निन्दाहं एव निन्द्यते— असत्यस्य पराजयः क्रियत इत्यर्थः । तदा राजा भवत्यनेनाः अपापः । सभासदोऽपि तस्मात्पापाद् विमुच्यन्ते । तत्सर्वमेवैनः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते । अन्यायकर्तारमित्यर्थः । अ० भा० । निन्दाहो नाम पराजययोग्यः । निन्द्यते नाम पराजितो भवति इत्यर्थः ।

१. द्र० मनुः ८।१८, १९ ।

२. अत्र व्यवहारशास्त्राध्ययनस्याऽनध्ययनस्य माहात्म्यमुपवर्णितं किल । यस्य चक्षुरिन्द्रियं भवति निर्मलं च, स वक्त्रजिह्वातालुभेदिनो मत्स्यकण्टकानपनीय मत्स्यानेवाशनाति । यः पुनरन्धः स कण्टकातिव्याप्तान् तदपनयनासमर्थः निरपेक्षः सकण्टकानेव मत्स्यानशनाति । एवं शास्त्रचक्षुः । परोक्षमर्थवैकल्यात् अर्थसामर्थ्यात् भाषते यः सभां गत इति । अ० भा० । यथा अन्धो मत्स्यान् सकण्टकान् स्नमति । अन्धग्रहणं चक्षुष्मान् कदाचित् वर्जयेत् । तदभावात् फलकाल एव चेतयते । एवं निरपेक्षो धर्मानपेक्षः परोक्षमनुपलब्धं प्रमाणैरपरिच्छिन्नमर्थवैकल्यात् । अर्थवैकल्यात् तत्त्वानुपलब्धिः । अनुपलभ्य तत्त्वं रागादिना यथेष्टं भाषते सभागतः । यथात्मा सुखार्थं मांसे विद्यमाने कण्टकान् भक्षयन् दुःखमवाप्नोति सुखं च न लभते । एक-
 यज्ञं वदन् सुखहेतौ मांसस्थानीये भूते विद्यमाने कण्टकस्थानीयमभूतं वदन् दुःखेन

तस्मात्सभ्यः^१ सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।
 वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 यथा शल्यं^२ भिषग् विद्वानुद्धरेद् यन्त्रशक्तिः ।
 प्राड्विवाक^३स्तथा शल्यमुद्धरेद् व्यवहारतः ॥ १६ ॥
 यत्र^४ सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
 स निःशल्यो विवादः स्यात् सशल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥ १७ ॥

इसलिये सभ्यों ने सभा में जाकर किमके प्रति आनुगत्य और किसके प्रति आक्रोश न रखकर यथोचित न्याय बोलना उचित है जिससे नरकप्राप्ति न हो ॥ १५ ॥

जैसे वैद्य यन्त्रशक्ति के द्वारा कण्ठकोट्टार करता है वैसे प्राड्विवाक व्यवहार के द्वारा अघमरूपी कंटक को बाहर कर देता है ॥ १६ ॥

‘यह उचित है’-ऐसा अगर सब सभ्य एकमत से घोषित करते हैं तो विवाद निर्णीत हो जाता है, अगर नहीं तो विवाद फिर सकंटक होकर रह जाता है ॥ १७ ॥

युज्यते सुखेन च वियुज्यते । तस्मादभूतं वर्जयेदित्यभूतनिन्दा । ना. भा० १।७६.

१. तस्मादेतत्सर्वमवधार्य सभ्यः सभास्थानं प्राप्य रागद्वेषविवर्जितो भूत्वा तादृशमपक्षपतितं वचो ब्रूयात् यथा नरके न गच्छेत् परकीयदोषसमर्थनपातकादिति । अ० भा० ।

२. यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमिति भिषग्वैद्यः स च विद्वान् शल्योद्धरणप्रयोगकुशलः बहुप्रकारं मन्त्रतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत् । एवमेव प्राड्विवाकः पापशल्यं व्यवहारान्तर्गतमनुपलक्ष्यमपि व्यवहारयुक्तिभिर्मुद्धरेदिति । अ० भा० ।

३. प्राड्विवाकनिरुक्तिर्यथा-अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित् । आन्वीक्षिक्यादिकुशलः श्रुतिस्मृतिपरायणः । विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् । विवेचयति यस्तस्मात्प्राड्विवाकस्तु स स्मृतः । प. मा. धृतम्० २८ ।

४. व्यवहारदर्शनागतोऽपि लोकः सभ्यजनो जनशब्दादवगम्यते । अत्र व्यवहारे निष्पन्ने सर्वे सभ्याः तथा सर्वोऽपि सभ्यजनः साधु तदस्य लोकेऽपि साध्वेतदिति मन्यते जानाति, स एव व्यवहारो निःशल्यो ज्ञेयः । अतोऽन्यथा विपरीतस्वरूपः सशल्य एवावमन्तव्यः । अ० भा० । सभ्यानां विप्रतिपत्तौ तु द्वैधे बहूनां वचनं समेषु

न^१ सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
 नासी धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
 न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ १८ ॥

इति नारदीय मातृकायां सभालक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

वह सभा सभा नहीं जहाँ वृद्ध नहीं हैं । वे वृद्ध वृद्ध नहीं जो धर्म नहीं बोलते हैं, वह धर्म धर्म नहीं जहाँ सत्य नहीं और वह सत्य सत्य नहीं जो छल-कपट से भरपूर हैं ॥ १८ ॥

गुणिनां तथा । गुणद्वये तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः । इति साक्ष्युक्तं ज्ञेयम् ।
 विता० पृ० १२३. मन्मते तु सर्वसम्मतनिष्पत्तौ धर्मोऽवतिष्ठते, वैमत्ये च व्यव-
 स्थापनव्यतिरेकेण अधिकसमर्थनमतस्वीकारेऽधर्मः । विमतार्थनिरूपणपुरःसरमेव
 व्यवस्थीयते मतमेतेन सर्वप्रकारकस्य मतस्य अवकाशप्रदानेन सर्वसम्मतिः फलति
 स एव मुनेराशयः इति ।

१. एवमत्र क्रमाक्रमं तारतम्येन छलरहितस्य सत्यस्यैव प्रतिष्ठा दर्शिता इति ।
 अ०भा० । मन्मते तु छलरहितसत्योद्दीपकधर्मं ब्रुवद्भिर्वृद्धैरलङ्कृतत्वं हि सभात्वम्
 सर्वत्र छलाद्धि बिभेति धर्मः इति ।

इति श्री पुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वाङ्गप्रणीता नारदस्मृति-
 सभालक्षणतृतीयाध्यायतिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

चतुर्थ अध्याय

ऋणं^१ देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥

पितर्युपरते^२ पुत्रा ऋणं दद्यार्यथांशतः ।

विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्धरेद्धुरम् ॥ २ ॥

^३पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

जिसने जहाँ जिस धन की जैसे ऋण के रूप में दिया जाता है और नहीं दिया जाता है, ऋण का दान और आदान और ऋणदान कानून ये सब 'ऋणदान' प्रकरण में विवेचनीय विषय धर्मशास्त्र में प्रसिद्ध हैं ॥ १ ॥

पिता की मृत्यु के बाद पुत्रों को अपने अंशानुसार पितृकृत ऋण दे देना चाहिये । वे विभक्त हों या अविभक्त अथवा जिसके ऊपर पारिवारिक दायित्व न्यस्त है उसे परिशोधन करना पड़ता है ॥ २ ॥

अविभक्त अवस्था में पितृव्य ने, भाई ने या माता ने परिवार के पोषण के

१. अत्रायं ऋणशब्दः स्मृतितन्त्रसमयसांकेतिकः । यस्य पार्श्वार्त् येन किमपि गृहीतं संबध्यमानपुरुषसहितस्य तेन संबध्यमानपुरुषसहितेन तत्संव्याजमपि, यत्र पुनः प्रदेयं प्रत्यर्पणीयं तत्र एवायं ऋणशब्दो रूढिमुपागतो नान्यत्र । स च पुनरपि सांकेतिकशब्दद्वयोपलक्षितो विषयव्यापकत्वेन स्थितः । अ० भा० । ऋणग्रहणापेक्षया ऋणपरिशोधस्य गुरुत्वमावहति परंपरेति मन्यतिः ऋणत्रयापाकरणप्रसिद्ध्या ।

२. अत्र येषां पित्राकृतमृणं स यावज्जीवति तावत्स्वयमेव दद्यात् । तस्मिंस्तु पितरि उपरते मृते तदृणं तत्पुत्रा एव दद्युः । यदि विभक्तास्ततः स्वांशतो दद्युः । अत्राविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युः । यो वा तामुद्धरेद्धुरमिति अत्रैतदुक्तं भवति । यदि ज्येष्ठः सुचिरं दूरप्रवसितो भवति कुष्ठ-क्षय-पातकादिभिरयोग्यो भवति तदा यः कोऽपि पितृधनभारस्य धुरमुद्धरेत् स कनिष्ठोऽपि पितृकृतमृणं दद्यादित्यर्थः । अ. भा. ।

३. पितुर्भ्राता पितृव्यशब्देनोच्यते । तेन पितृव्येणाविभक्तेन यदृणं कृतम् अथवा मात्रा भ्रात्रा वा कुटुम्बार्थं यदृणं कृतं भवति । ये केचित्तद्विक्रयभाजस्ते सर्वे

मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थं दद्युस्तद्विविधनोऽखिलम् ॥ ३ ॥

क्रमादव्याहृतं^१ प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पितामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ ४ ॥

इच्छन्ति^२ पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

लिये जो ऋण किया है विभाग के अनन्तर घनभागियों को उस ऋण का पूर्ण रूप से परिशोध करना पड़ता है ॥ ३ ॥

पितामह के द्वारा किये हुए ऋण का उसकी मृत्यु के बाद क्रमानुसार उसके पुत्र (पिता) द्वारा परिशोध किया जाता है । अगर नहीं किया जाय तो पितामह का ऋण पौत्र द्वारा परिशोध किया जाना चाहिये । उसके बाद अर्थात् चतुर्थ पुरुष अपरिशोध्य है ॥ ४ ॥

पितरों ने अपने स्वार्थ हेतु जहाँ तहाँ पुत्रों को चाहा है । क्योंकि उन्होंने तत्सर्वमिति । यदि विभक्तास्ततः स्वांशतो दद्युः । अथवा अविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युरिति । अ० भा० । द्र० मनुः ८/१६६, विष्णुः ६/२१, ३५, ३६; या० स्मृ० २/४५, ५० ।

१. येन स्वयमेव कृतमृणं सोऽवश्यं ददात्येव । न तु चवितचवृणं कोऽपि करोति । तन्न कोऽपि गणयति । ये पुनस्तदीयपुत्रतः सन्ततिपुरुषाः स्वयमकृतमपि ऋणं संततिसंबन्धेन दाप्यन्ते लज्जताः । त एव पितामहाः पौत्रिका ग्राह्यन्ते । तेनैतदुक्तम् । स्वयमकृतार्णैरपि सन्ततिगुणदाप्यैः पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं तत्तेषामेव ये पौत्राः स्वयमकृतधनदायकाः । तेषामेव स्वकीयपितामहानां स्वयमकृतर्णदायकानां सक्तं तदुणम् । तस्मादेव क्रमादव्याहृतं प्राप्तं त एव दद्युरिति । तच्चतुर्थीदिति च । तेभ्यः सन्ततिगुणदायकेभ्यः पुत्रेभ्यो यश्चतुर्थः । तस्मादृणसंबन्धो निवर्तते मूलिकस्य पञ्चमत्वात् । अ भा. । मन्मते तु त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते इति न्यायेन पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः पिण्डं दद्यात्, दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति न्यायेन च तेषां घनं प्राप्नुयात् अतः तत्कृतर्णं शोधयितुमर्हदिति सिद्धम् । इति । द्र० विष्णुः ६/२७, २८; या० स्मृ० २/५०. ना. भा० ४/५ ।

२. पितृकृतर्णस्यापाकरणमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह नारदः—इच्छतीत्यादि । यतस्ततो भार्योपगमनपुत्रकरणपुत्रप्रतिग्रहाद्युपायानां मध्ये येन केनचिदुपायेनेत्यर्थः । उत्तममृणं 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इत्यादि श्रुत्युक्तम् । अध-

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥ ५ ॥

*पूजनीयास्त्रयोऽतीता उपजीव्यास्त्रयोऽग्रतः ।

एतत्पुरुषसन्तानमृणयोः स्याच्चतुर्थके ॥ ६ ॥

याच्यमानं^२ न दीयेत ऋणं वापि प्रतिग्रहः ।

तद्धनं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥ ७ ॥

कोटिशते^३ तु संपूर्णं जायते तस्य वेश्मनि ।

ऋणसंशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥ ८ ॥

किये हुए ऋण का परिशोध पुत्रों द्वारा किया जायगा । और दिये हुए ऋण का भी संग्रह किया जायगा । इससे उनकी मुक्ति होगी ॥ ५ ॥

पूर्ववर्त्ती तीन पुरुष पूजनीय हैं और परवर्त्ती तीन पुरुष सहायता पाने वाले हैं । चौथे पुरुष ने इन दोनों वर्गों को ऋणमुक्त करना चाहिये क्योंकि ये एक ही कुल के सापिण्ड्य के भीतर के पुरुष हैं ॥ ६ ॥

ऋण या प्रतिग्रह धन माँगने पर भी अगर नहीं दिया गया तो सौ सौ करोड़ होकर यह धन बढ़ जाता है ॥ ७ ॥

ऋणधन वृद्धि को प्राप्त होकर जब सौ करोड़ हो जाता है तब अधमर्ण के

ममृणं परहस्तात्कुसीदविधिना गृहीतम् । अथवोत्तमर्णाधमर्णशब्दतो लक्षणया कुसीद-
विधिना गृहीतमेवर्णमवगन्तव्यम् । स्मृ. च. (व्य) पृ. १६८. । मोचयिष्यति
स्थाने मोक्षयिष्यतीति घ. मो. (भा १. पृ. ६९२) पाठः ।

१. पूजनीयास्त्रयोऽतीता इति । अतीताः पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयोऽपि चतु-
र्थकेनोत्तमर्णाधमर्णयोर्द्वयोरपि नि ऋणीकर्तव्यास्त्रयोऽग्रत इति । तेनैव चतुर्थकेन
पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त्रयोऽप्युत्तमर्णाधमर्णयोर्नि ऋणीकरणार्थमेव उपजीव्या इति । एतत्
पुरुषसन्तानमृणयोः स्याच्चतुर्थके एतत्पुरुषसंततिक्रमोद्दिष्टचतुर्थपुरुषस्येति । अ. भा.

२. अत्र याच्यमानग्रहणं याच्यमानस्य ऋणादेरप्रतिदाने क्लेशातिशयप्रतिपाद-
नार्थम् । न तु याच्यमानस्यैवाप्रतिदाने क्लेशो नान्यस्येत्यभिधानार्थमिति मन्त-
व्यम् । स्मृ च (व्य) १६२ । मन्मते तु तद्धनं वर्धते इति ऋणवृद्धिसूचनयानिन्दार्थ-
वादेन ऋणस्यावश्यपरिशोध्यत्वमिति ।

३. ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा । अथः खरो दृषो दासो भवे-

तपस्वी^१ चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनां धनम् ॥ ९ ॥
 न^२ पुत्रणं पिता दद्याद्दद्यात् पुत्रस्तु पैतृकम् ।
 कामक्रोधसुराद्यूतप्रातिभाव्यकृतं विना ॥ १० ॥
 पितुरेव^३ नियोगाद्यः कुटुम्बभरणाय वा ।

घर में ऋणसंशोधन के लिये वह जन्म-जन्मान्तर में दास होकर पैदा होता है ॥ ८ ॥

कोई तपस्वी या अग्निहोत्री, ऋण परिशोधन न करके मर जाता है तो तपस्या और अग्निहोत्र का सब फल धनदाता पाता है ॥ ९ ॥

काम, क्रोध, सुरापान, द्यूतक्रीड़ा और जामिनदारी, से अगर पिता ने या पुत्रों ने ऋण किया है तो पिता द्वारा पुत्र का और पुत्र द्वारा पिता का ऋण संशोधित नहीं किया जा सकता है ॥ १० ॥

पिता के परामर्श से या कुटुम्बपोषण के लिये अतिकष्ट अवस्था में जिसने ज्जन्मनि जन्मनि । इति ना. सं. (२।७) पाठः । अत्राप्यर्थवादः ।

१. अत्राजन्माग्निहोत्रपालनमखण्डिततपःसमाचरणं चातिकष्टेन निर्वाह्यते । द्वयमध्येतदपि महाफलम् । तच्च प्रभूतमपि पय इव ऋणिकैकचुलुकप्रवेशेन विनाशितम् । परिपाकफलस्याक्षमत्वं भवति । सर्वं च तद्धनिकस्यैव भवति न ऋणिकस्येति । अ. भा. । नह्यस्य सुकृतमन्यं गच्छति, आत्मनि समवेतत्वात् । काममेतस्माद् दोषान्निष्फलं भवेत् परगमनं तु दुरुपपादमिति । ना. सं. २।७.

२. अत्र पितुः पुत्रस्य परस्परमेकत्वसंबन्धः समान एव । कः केन कृतं ऋणं दद्यादिति विशेष्यते । पुत्रकृतमृणं पिता न दद्यात् । अत्र तावन्निषेधः । 'दद्यात्पुत्रस्तु पैतृकम्' इत्यत्र विधिः । किंतु एतदपि विकल्पितम् । यत्कामान्धेन दासीसंबन्धे कृतम् । यत्पुत्रस्यैवोपरि क्रोधान्धेन कृतम् । तथा यत्सुरापानव्यसनान्धेन कृतम् । तथा यद् द्यूतव्यसनान्धेन कृतम् । तथा यत्परस्य प्रतिभुवा स्थितेन कृतम् । एतावन्न दद्यात् । अ. भा. । पित्रा कृतं ऋणं पुत्रो दद्यात्तद्विषयहरत्वात्तदधीनत्वाच्च पुत्रेण दातव्यम् ॥ ना० भा० २।८॥

३. अथवा कुटुम्बभरणार्थं कृतम्, अथवा ववचिदपि प्राणान्तिककृच्छ्रे यत्कृतं तत्पुत्रकृतमपि पिता दद्यादित्युक्तम् । अ. भा. । अत्र च पूर्वत्र च पुत्रग्रहणं कुटुम्बो-

ऋणं वा यत्कृतं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता ॥ ११ ॥

शिष्यान्तेवासिदासस्त्री वैयावृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना ॥ १२ ॥

ग्राहको^२ यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बे च कृतो व्ययः ।

दातव्यं ज्ञातिभिस्तस्य विभक्तैरपि तदृणम् ॥ १३ ॥

नार्वाक्^३ संवत्सराद् विशात् पितरि प्रेषिते सुतः ।

ऋण किया है उसे पिता को दे देना चाहिये ॥ ११ ॥

कुटुम्ब के स्वामी के बिना आदेश से कुटुम्ब के लिये शिष्य, अन्तेवासी, दास, स्त्री और भृत्यवर्गों द्वारा जो व्यय किया जाता है उसे स्वामी ने देना चाहिये ॥ १२ ॥

कुटुम्ब के लिये ऋण करके अगर कोई ऋणग्राहक मर जाता है तो विभक्त अवस्था में या अविभक्त अवस्था में रहने पर भी ज्ञातियों को ऋण अर्थात् देना पड़ता है ॥ १३ ॥

पिता, पितृव्य या ज्येष्ठ भ्राता अगर ऋण करके विदेश चले जाते हैं या

पलक्षणार्थम् । पितृग्रहणं चेह गृहप्रभोरुपलक्षणार्थम् । स्मृ. च । (व्य) पृ. १७४. मन्मते तु पूर्वं निविध्यमानस्य पुत्रकृतणस्य पित्रा संशोधनरूपमभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसव इति । द्र. या. स्मृ. २/४५-४७; विष्णुः ६।३३, ३९ ।

१. इत्यत्र न केवलमीदृशं पुत्रकृतमेव पिता दद्यात् । कुटुम्बहेतोरुत्क्षिन्न-मुद्यानकं गृहीत्वा व्ययितं तच्छिष्यादिभिरपि कृतं कुटुम्बिना दातव्यम् । तत्र शिष्यो विद्यार्थी । अन्तेवासी जल्पितकालावधिवासी शिष्यः । दासो गृहजातः क्रीतो वा । स्त्री पत्नी माता वा वैयावृत्यकरः । व्यावृत्यस्य भावो वैयावृत्यम् । तत्कृतं शीलमस्येति वैयावृत्यकरः । व्यापारकारीत्यर्थः । एतैरपि कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यमित्युक्तम् । अ० भा० । शिष्यो वेदविद्यार्थी शिल्पविद्यार्थी त्वन्तेवासी उत्क्षिप्तमसंनिधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमिति । स्मृ. च. (व्य) पृ. १७४. प्रेष्यकृत्यकरैश्चेति वंगमुद्रितपाठः । द्र० विष्णुः ६।३९ ।

२. अत्रैतेषां नामोद्दिष्टानां मध्ये येन केनापि कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बप्रतीतं, स यदि देशान्तरं गतो रोगादिना नष्टवान् ततो व्यवहारकस्य तदृणं ज्ञात्याद्यविभक्तैरपि दातव्यमित्युक्तम् ॥ अ० भा०

३. पिता वा पितृव्यो वा ज्येष्ठो भ्राता वा जलवर्त्मना स्थलवर्त्मना वा दूरे

ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ १४ ॥

दाप्यः^१ परणमेकोऽपि जीवत्स्ववियुतैः कृतम् ।

प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥ १५ ॥

न^२ स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा ।

अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् ॥ १६ ॥

नि स्त्रोज हो गये हैं तो बीस भाल से पहले पुत्र को ऋण परिशोध नहीं करना चाहिये ॥ १४ ॥

अविभक्त परिवार में किया हुआ ऋण, सब लोगों की मृत्यु के बाद एक जीवित हो तो उसे परिशोध करना पड़ता है और उसके मरण के बाद उसके पुत्र को अपने भाग के अनुसार परिशोध करना पड़ता है ॥ १५ ॥

पति या पुत्र के मरने के बाद किया हुआ ऋण पत्नी या माता द्वारा परिशोध किया जायगा । ऐसा अगर नहीं स्वीकार किया तो स्त्री ऋण परिशोध नहीं कर सकती ॥ १६ ॥

देशान्तरगतो भवति न चागच्छति जीवमानश्च श्रूयते । अस्मिन् विषये नार्वाक् विंशतिमाद्वर्षात् पितरि प्रेषिते सुतः इत्यादिकं सार्थकम् । अ० भा० । द्र० विष्णुः ६।३४, या. स्मृ. २।५० । मन्मते तु प्रायेण ज्येष्ठभ्रातृकृतर्णमभिलक्ष्य विंशति वर्ष-ग्रहणं कृतं तस्य कनीयसा भ्रात्रा शोध्यमानत्वात् ततः पूर्वं तस्याप्राप्तव्यवहार-त्वात् कालप्रतीक्षा कर्तव्येति स्थितम् ।

१. दाप्यः परणमेकोऽपीत्यस्य श्लोकस्य यथार्थं व्याख्यानं विधिचयनविषयं चेति । उत्तरार्धं तु निषेधविषयं व्याख्यायते । प्रेतेषु तेषु सामान्यग्राहकेषु लोकान्त-रोभूतेषु यथा पिता तथा तत्पुत्रोऽपि न परणं दातुमर्हति स्वकीयांशमात्रमेव ददद्वि-शुद्ध्यतीत्युक्तम् । अ० भा० । अवियुतैः एकच्छायाश्रितैः यदृणं कृतं तदेकोऽपि जीवन् सर्वं दाप्यः । सर्वेषु तु एकच्छायावत्सु ऋणिकेषु मृतेषु तत्पुत्रा अंशकल्पनया दातु-मर्हन्ति न त्वेक एव सर्वं दातुमर्हतीत्यर्थः । विर० पृ० ५२ । द्र. वि. ६/३४, या० स्मृ० २।४५ ।

२. अत्र स्त्री अभ्युपेतादृत इति । स्वयं प्रतिपन्नं विना पुत्रकृतमृणं न दद्यात् । प्रतिपन्नं तु दद्यादित्यर्थः । तथा सह पत्या कृतं विना पतिकृतमपि न दद्यात् । स्त्री-सह कृतं तु दद्यादित्यर्थः । अ० भा० । द्र० विष्णुः ६।३१, या० स्मृ० २/४६ ।

दद्यादपुत्रविधवा^१ नियुक्ता वा मुमूर्षुणा ।
 यो वा तद्विक्थमादत्ते यतो रिक्थमृणं ततः ॥ १७ ॥
 न^२ च भार्याकृतमृणं पत्युर्वापि कथं भवेत् ।
 आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥ १८ ॥
 अन्यत्र^३ रजकव्याधगोपशीण्डिकयोषिताम् ।
 तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥ १९ ॥

मुमूर्षु पति की धोषणा के अनुसार विधवा पुत्रहीना स्त्री को पतिकृत ऋण परिशोध करना पड़ता है । अथवा उसका ऋण रिक्थ धन जो लेता उसको ऋण संशोधन करना पड़ता है । क्योंकि रिक्थ ही ऋण है ॥ १७ ॥

आपत्काल के बिना दूसरे समय में भार्या ने किये हुए ऋण का परिशोध पति नहीं कर सकता । पति दूर स्थान जाने पर कुटुम्ब के लिये पत्नी ने किया हुआ ऋण पति द्वारा अवश्य शोधनीय है ॥ १८ ॥

घोबी, व्याध, गोपाल और शुण्डी इनकी पत्नियों ने किया हुआ ऋण पतियों को परिशोध करना पड़ता है । क्योंकि उनका विश्वास उनके ऊपर है और उनका कुटुम्ब उनके ऊपर निर्भर है ॥ १९ ॥

१. अत्र या स्त्री विधवाभूता अपुत्रा च । तत्र यदि पत्या म्रियमाणेन निरूपिता ततः पतिकृतमृणं दद्यात् । अथवा सैव रिक्थग्राहिणो ऋणं दद्यात् । अथवा तस्या अयोग्यत्वात् दयादा रिक्थं गृह्णन्ति । ततो य एव रिक्थं गृह्णाति स एव ऋणं ददाति । यतो रिक्थं संचरति तत ऋणमपीत्युक्तम् । अ० भा० । मन्मते तु ऋणरिक्थयोस्तत्ताविकारसूत्रेणागमनात् यस्तद् गृह्णाति स शोधयेत् इति । द्र. विष्णुः ६।२९, या. स्मृ. २/५१ ।

२. अत्र भार्याकृतमृणं पत्युनं संबध्यते । आपत्कृतादृत इति । पतिपुत्रदुहित्रादिकुटुम्बस्य आपदुद्धरणार्थं तु पत्नीकृतमपि ऋणं कुटुम्बपतिर्दद्यात् । यतः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः । आपत्काले तु संप्राप्ते दूरव्यवहितस्य भर्तुः प्राप्यमिति । अ० भा०, द्र. विष्णुः ६।३२ । आपत्काले कुटुम्बार्थं यो व्ययीकरोतु नाम अथ कुटुम्बाधिपतिर्दद्यादिति मन्मतिः ।

३. अत्र रजकः प्रसिद्धः । शौण्डिको वरटः । एतेषां रजकादीनां स्त्रीप्रत्ययमेव लोकसंग्रहहारो वर्तनं जीवनं च । कुटुम्बमपि तदीयस्त्रोसमाश्रयमेव । एतेषां

पुत्रिणी^१ तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
 तस्या द्रव्यं हरेत् सोऽन्यो निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥ २० ॥
 या^२ तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
 सोऽस्या दद्याद्वहणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥ २१ ॥
 अधनस्य^३ ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

कोई विधवा पुत्रवती पुत्र को छोड़कर अगर दूसरे पुरुष से विवाह कर लेती है तो उसका स्त्रीघन वह पुरुष ले जाता है । अगर स्त्रीघन नहीं है तो प्रथम पति का धन पितृधन के रूप में उसका पुत्र लेता है ॥ २० ॥

जो विधवा स्त्री अपने पुत्र और पतिकृत ऋण के साथ दूसरे से विवाह कर लेती है तो वह पुरुष उस स्त्री के पहले पति का ऋण परिशोधित करके उस स्त्री को ऋणमुक्त करता है ॥ २१ ॥

निर्धन अपुत्रिक मृत पुरुष की स्त्री से जो विवाह करती है वह उसके पति-स्त्रीभिः कृतमृणं कुटुम्बार्थं कृतमापत्कृतं विना, नित्यमेव रजकादयः पतयः निर्विकल्पं दद्युरिति । अ० भा० । एवमन्यत्रापि यत्र प्राधान्यं स्त्रीणां तत्र तथैव न तु जाल्यादरः कार्यः । तत्र योपिदेव सर्वमनुसंधत्ते । पुरुषोऽज्ञ एव । इदं हि प्रपञ्चमात्रं कुटुम्बार्थं ब्राह्मणादिस्त्रीकृतस्यापि कुटुम्बिदेयत्वादिति । विचि० पृ० २८ । द्र० विष्णुः ६/३७ । या. स्मृ. २/४८ ।

१. अत्र या स्त्री विधवा पुत्रवती च क्रमागतस्त्री धनवती च कामान्धा पुत्रमुत्सृज्य त्यक्त्वा अन्यं भर्तारिमाश्रयेत् स्त्रीघनस्वकीयसहिताऽपि तस्या यत्स्त्रीघनं तत्सोऽन्य एव भर्ता गृह्णीयान्न पुत्राः । या पुनर्निःस्वा स्त्रीघनरहिता भर्तृघनसहिताऽन्यं याति तद्धनमन्यो भर्ता न लभते । तस्य पितृघनस्य पुत्रः स्वामी । अ. भा. द्र. विष्णुः ६/३०, या. स्मृ. २/५१ ।

२. अत्र या तु स्त्री विधवा बालपुत्रवती च भर्तृसक्तघनसहिता चान्यं भर्तारिमाश्रयेत् । सोऽन्य एव भर्ता तदीयपूर्वभर्तृकृतमृणं दद्यात् । प्रधनकादितदीयपरिग्रहप्रतिपादितत्वात् । अथ ऋणिकस्य बहुत्वात् पुष्यमाणं न पश्यत्यन्यो भर्ता ततस्तां तथैवा विनाशितप्रधनकामुत्सृजन् विशुद्ध्यति । घनिका एव तत्प्रतिगृह्णाति । अ. भा ।

३. यः यस्य तु पुरुषस्य ऋणयुक्तस्य च अपुत्रस्य च स्त्रियमुपैति गृह्णाति, स तत्पत्नीपरिग्रहमात्रसंग्रहादपि प्रथमपतिकृतमृणं दद्यात् । यतस्तदेव तस्य रिक्थं 'यतो

स आभजेदृणं वोढुः संव तस्य धनं यतः ॥ २२ ॥
 धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाक्^१ यो धनं हरेत् ।
 पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ २३ ॥
 अन्तिमा स्वेरिणीनां^२ या उत्तमा च पुनर्भुवाम् ।

निर्धन अपुत्रिक मृत पुरुष की स्त्री से जो विवाह करता है वह उसके पति (पूर्ववर्ती) ने किया हुआ ऋण का परिशोधन करेगा क्योंकि यह स्त्री उस पुरुष का घनाभाव के कारण धनस्वरूप ही है ॥ २२ ॥

धनहारी, स्त्रीहारी और पुत्र इन तीनों में से जो मृत ऋणग्रस्त पुरुष का धन लेता है उसने या अगर कोई स्त्रीहारी और धनहारी नहीं है तो पुत्र ने या धनहारी और पुत्र के अभाव से यो स्त्री को लेता है उसने ही ऋण का परिशोध करना है ॥ २३ ॥

अन्तिम स्वेरिणी और पहली पुनर्भू उन दोनों का पति ने किया हुआ

रिक्थमृणं ततः' इति न्यायात् । अभा० ब्र. मिता० २।५१; व्यक-१२३। स्मृच-१७३; विर ६२; विचि-२१, स्मृचि-१४, सवि० २६१, विता-५१६-५२० ।

१. अत्र यस्य पुरुषस्य ऋणयुक्तस्य मृतस्य धनं दायार्देराक्रम्य गृहीतम् । पत्नी च निर्धना पुत्रमप्युत्सृज्य अन्यस्य गृहे प्रविष्टा । पुत्रोऽपि धनमातृ-विहीनः केवलस्तिष्ठति तदा व्यवहारकस्त्रयाणां मध्ये विद्युत्य कस्य धनं गृह्णातु । केन च तदा व्यवपिति । अस्यार्थस्य निगमार्थमेतदुक्तम् । धनस्य प्राधान्यात् धनग्राही ऋणं दद्यात् । अभा० स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनो तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्येवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक् पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् । मिता० ॥ यदा तु निरुपद्रवो द्रविणाहो धुर्यश्च पुत्रो भवति तदा स एव ऋणभाक् न स्त्रीहारी इत्यर्थः' व्यक. पृ. १२३. ब्र. स्मृच. पृ. १७२; विर. ६३; सवि २६२, विचि. २६; विता. ५२०; विप्र. २६७, ब्र. या. स्मृ. २।५१ ।

२. अन्तिमास्थाने उत्तमापाठः नासं २।२१ । अत्र उत्तमशब्दः सर्वसाधारणः एतासां सप्तानां मध्ये यैव काचिद्भाग्यसौभाग्यगुणैरुत्तमा तस्या एव ५ ना० स्मृ०

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समन्नुते ॥ २४ ॥
 भार्या^१ स्नुषा च भृत्या च भार्यायाश्च परिग्रहः ।
 एतावद्भिर्ऋणं देयं भूमिं यश्चोपजीवति ॥ २५ ॥
 स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि^२ कार्याण्याहुर्मनीषिणः ।
 विशेषतो गृहक्षेत्रदानाद्यमनविक्रया ॥ २६ ॥

ऋण का वह परिशोध करता है जो उनके उपभोगकारी पुरुष है ॥ २४ ॥
 पत्नी, पुत्रवधू, वेतन लेकर कार्य करनेवाली और पत्नी की आश्रित
 व्यक्ति, उन्होंने किया हुआ (कुटुम्बपोषण या विपद से उद्धार के लिये)
 ऋण वह परिशोध करता है जो उनके सम्बन्धी हैं ॥ २५ ॥
 मनीषियों ने कहा है कि इस प्रकार नारी अधिकारिणी हो पर भी

ग्रहीता तत्पतिकृतमृणं दद्यान्न पुत्र इति विशेषनियमात् । अभा० । देश-
 धर्मानवेक्ष्य स्त्री गृहभार्या प्रदीयते । उत्तमसाहसार्थस्मै साञ्ज्तिमा स्वैरिणी
 मता । व्यक्-पृ० १२३ । एव यः स्वैरिणीं चतुर्थीव्यतिरिक्तामुपगच्छति
 सोऽपि जारमात्रो न योषिद्ग्राह इति स्वैरिणीपतिकृतमनधिकारीति
 मन्तव्यम् ॥ स्मृच० १७३ । ते एव स्त्रियोऽपरिगृह्यन् तत्पतिकृतमृणं दद्यात् ,
 न स्यन्तरपतिकृतम् । विर० ६१. द्र. मिता० २।५१ । विचि० २६; सवि०
 २६१, बिता० ५१६ ।

१. अत्र भार्यास्नुषादीनामेतेषां नामोद्दिष्टानां मध्ये येनैव तत्कुटुम्बार्थं
 कृतमृणं तेनैव देयम् । अत्रास्वातन्त्र्यदोषसंभवो नास्ति । अयं प्रथमः पक्षः ।
 द्वितीयः पुनस्त्वयम् । यदि तेषां मध्ये येनैव कुटुम्बार्थं आपदुद्धरणार्थं कृत-
 मृणं उद्गृह्यपतिना दायादेर्वा दातव्यमिति । अथवा एतेषां मध्ये य एव
 कश्चित्तत्कुटुम्बभूमिमुपजीवति स एव तत्कृतमृणं प्रयच्छत्येष तृतीयः पक्ष इति
 अभा० । द्र० मिता २।५१; बिता० ५२ ।

२. पत्नीदुहितृवधूप्रभृतिसर्वस्त्रीकृतानि सर्वाण्यपि कार्याणि अप्रमा-
 णानि । अतस्ताभिः कृतान्यप्यकृतानीव द्रष्टव्यानि विशेषतो गृहक्षेत्रदान-
 विक्रयाः । प्रमाणकृतानि बलवन्तीत्यर्थः । अभा० । स्त्रीग्रहणमस्वतन्त्रोप-
 लक्षणार्थम् । एवं चापद्यस्वतन्त्रकृतान्यपि प्रमाणानोत्पादिकोऽर्थः प्रत्ये-

एतान्येव^१ प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे च राजा च पतिपुत्रयोः ॥ २७ ॥

भर्ता प्रीतेन^२ यद्वत् स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयाद्द्याद्धा स्थावराद्वते ॥ २८ ॥

विशेषतः गृह और क्षेत्र का दान, बन्धक और विक्रय के बारे में उसका कार्य अप्रमाण है ॥ २६ ॥

उन स्थल पर प्रमाण हो सकता है अगर पति अनुमति देता है । पति के अभाव में पुत्र और पति या पुत्र के अभाव में राजा की अनुमति अपेक्षित है ॥ २७ ॥

पति ने प्रीतिपूर्वक पत्नी को जो देता है, उसका मरण के बाद पत्नी तव्यः । स्मृच० १३१. अनापदीत्यनेनापि भर्ताद्यनुमतिमन्तरेणापि प्रमाणमेव स्त्रीकृतमिति दर्शितम् । स्मृसा-१२४ । विशेषत इति वचनादापद्यप्रमाणमित्यवेक्षते । दासाभरणसुवर्णगवाक्षणापद्यप्रमाणम् । आपद्यपि गृहक्षेत्र न प्रमाणम् । नामा० २।२२ ।

१. अत्र या स्त्री गृहनायिका कुटुम्बभरणपालनक्षमा प्रीद्धा, पतिमन्द-प्रभावोऽप्रीद्धः अनुमतिमात्रदानयोग्यः, स च यद्यनुमन्यते, ततः कृतान्यपि कार्याणि प्रमाणानि । पत्युरभावे पुत्री वा यद्यनुमन्यते । पतिपुत्रयोः भावे राजा वा यद्यनुमन्यते । अमा० । अस्वतन्त्रकृतनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्य-भावविषये कार्यमित्यर्थः । स्मृच० १३१ । द्र० व्यक-१०४; स्मृसा-१२४, व्यचि-१०२; व्यसो० ६४। मेघा० ८।१०३ ।

२. अत्र यत्किमपि भर्ता परितुष्टेन इत्तम् । तच्च द्रव्य यथाकाममश्नीयाद्द्याद्धा गृहक्षेत्रादिस्थावरवर्जितमिति । अमा० । भर्तारि मृतेऽपि न तद्वत्स्थावरे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । यथाकाममित्यनेन स्वातन्त्र्यमुक्तम् । एष च सौदायिके स्थावरेतरपतिदत्ते च स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम् । अन्यत्र स्त्रीघने-ऽप्यस्वातन्त्र्यमिति मन्तव्यम् । स्मृच-२८२ । भर्तृदत्तस्थावररोपभोगमात्रमेव स्त्रीभिर्मृताविभक्तपतिकामिः कर्तव्यम्, न तु दानादिकमित्यर्थः । रत्न-१६२ । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । भुञ्जीतामरणात् क्षाप्ता शयादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः । कात्या । द्र० व्यक-१४७; विर-५१०;

यथा^१ दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
 अन्यत्र स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुशात्मनः ॥ २६ ॥
 पुत्रेणापि^२ कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तत्समी ॥ ३० ॥
 अप्राप्तव्यवहारश्चेत्^३ स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।
 स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ॥ ३१ ॥

स्थावरसंपत्ति के बिना उनका स्वेच्छानुसार उपभोग करती है ॥ २८ ॥

प्रभु का आदेश के बिना दूसरा स्थल में नौकर के द्वारा किया हुआ कार्य अप्रमाण होता है । क्योंकि नौकर स्वयं प्रभु नहीं है ॥ २९ ॥

पिता की इच्छा के बिना पुत्र ने किया हुआ कार्य अप्रमाण है क्योंकि नौकर और पुत्र कार्य के प्रमाणता के बारे में समान है ॥ ३० ॥

स्वतन्त्र होने पर भी अगर नाबालक है तो पुत्र ऋणभागी नहीं होता है । ज्येष्ठ के ऊपर स्वातन्त्र्य निहित है । ज्येष्ठता तो गुण और वयस के अनुसार होता है ॥ ३१ ॥

व्यचि-२१८; सवि० ३७८; व्यम-१६; विता-२८७; विच-११०; मिता-२।११४ ।

१ यथा स्त्रीकृतं तथा दासकृतमपि कार्यमकृतमेव परिचक्षते ब्रूवते गुरवः । यदि पुनः स एव स्वामिसमादेशात्करोति ततः सर्वं तत्कृतमपि प्रमाणमेवेति । अभा० । द्र० व्यमा-२८८; व्यक-१०४; स्मृच-१३१; स्मृसा-१२३; व्यचि-१०२; व्यसी-६४ ।

२. पितुरसंमतात् पुत्रेणापि यत्कृतं कार्यं तदप्यकृतमेव द्रष्टव्यम् । यतो यथा दासः अस्वतन्त्रस्तथा पुत्रोऽपि पितरि जीविते अविभक्तभागः अस्वतन्त्र एवेति । अभा० ।

३. अत्र किल पितरि मृते पुत्रः स्वतन्त्रः स्यात्, स च ऋणभागि संभवति । तन्निषेधार्थमाह । अप्राप्तव्यवहारो यावत्पोगण्ड इत्यर्थः । तावत्स्वतन्त्रोऽपि अक्षमत्वादृणभाग् न संभवति । स्वतन्त्रत्वं ज्येष्ठे भवति । ज्येष्ठत्वं गुणैर्व्यसा च कृतं भवति अभा० । द्र० शुनी० ४।७७६; मिता० २।५०; व्यक०-१०४; स्मृच-१६८; विर-५४; विधि-२४ ।

त्रयः^१ स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन् राजाचार्यस्तथैव च ।
 प्रतिवर्णं च सर्वेषां वर्णानां स्वे गृहे गृही ॥ ३२ ॥
 अस्वतन्त्राः^२ प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः आचार्यो तु स्वतन्त्रता ॥ ३३ ॥
 अस्वतन्त्रा^३ स्त्रियः पुत्रा दासादिश्च परिग्रहः ।
 स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य यत् स्यात् क्रमागतम् ॥ ३४ ॥
 गर्भस्थसदृशो^४ ज्ञेयः अष्टमाद् वत्सराच्छिशुः ।

लोक समाज में तीन ही स्वतन्त्र हैं । यथा—राजा, आचार्य और स्व-
 स्व वर्णों में वर्णों और स्वस्व गृह में गृही ॥ ३२ ॥

प्रजाओं अस्वतन्त्र होते हैं और राजा स्वतन्त्र है । शिष्य अस्वतन्त्र
 और आचार्य की स्वतन्त्रता ही है ॥ ३३ ॥

स्त्री, पुत्र, दास और आश्रित व्यक्ति अस्वतन्त्र हैं । वह गृही स्वतन्त्र है
 जिसके प्रति क्रमागत भाव से कुल की सम्पत्ति आती है ॥ ३४ ॥

आठवां उमर तक शिशु गर्भस्थ शिशु की तरह होता है । जिस बालक

१. अस्मिन् लोके एते यथोक्तास्त्रयोऽपि स्वतन्त्रा उत्तराधरविशेषा-
 पेक्षया । तद्यथा, राजा स्वतन्त्र उत्तरगृह'नरपेक्षत्वात् , प्रजावरत्वापेक्षया ।
 आचार्योऽपि शिष्याधरापेक्षया । तथा सर्वेषां वर्णानामपि स्वकीये स्वकीये
 गृहे गृही अध्वरपरिग्रहापेक्षया स्वतन्त्र इत्युक्तम् । अभा० । गृहीतिवदन्
 गृहीण्याः स्वतन्त्रता नास्तीति दर्शयति । तेन यद्यपि मातृमतोऽस्वतन्त्रतोक्ता
 तथापि न मातुः स्वतन्त्रताऽवगन्तव्या । अत एवामर्तुकया कृतस्य कार्यस्य
 पुत्राद्यनुमत्यैव सिद्धिरुक्ता । स्मृच—१३२ द्र० ।

२. द्र० शुनी० ४।७८०—७८१; मेघा० ८।१६३; व्यक—१०४; स्मृच०
 १३१; व्यचि—१०३, सवि० २८६ ।

३. अत्र स्वतन्त्रनिरूपणमस्वतन्त्रकृत कार्यं तेनैव निवर्तनीयमिति दर्श-
 यितुम् । परिग्रहा उपजीविनः स्मृच० १०३ । द्र० व्यक—१०४; सवि० २८७;
 मेघा० ८।१६३; विता—६२ ।

४. कार्यकारणयोग्यत्वापेक्षया एतदुच्यते । अष्टमाद्वत्सरादवाक् गर्भस्थ-

बाल आषोडशाद् वर्षात् पोगण्ड इति शस्यते ॥ ३५ ॥
 परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरो बिना^१ ।
 जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥ ३६ ॥
 तयोरपि^२ पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
 अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥ ३७ ॥

का उमर सोलहवाँ तक नहीं पहुँचता है वह पोगण्ड है ॥ ३५ ॥

उस समय के बाद पिता और माता के अनन्तर वह व्यवहारज्ञ और स्वतन्त्र होता है । पिता और माता अत्यन्त वाध्वंश पोड़ित होकर रहने के समय भी व्यवहारज्ञ पुत्र अस्वतन्त्र है ॥ ३६ ॥

माता और पिता के बीच में पिता अधिक प्रमाण है क्योंकि (बोनि ते) बीज प्रधान है । पिता के बिना माता और माता के बिना ज्येष्ठप्राता स्वतन्त्र है ॥ ३७ ॥

सदृशः शोचाद्यक्षमः । अष्टम्यः परतः शोचाध्ययनक्षमः बाल इत्युच्यते ।
 पोगण्डश्च व्यवहारे अक्षमः आषोडशाद्वत्सरादिति । अभा० । द्र० मिता-
 २।५०; व्यक-१०४; स्मृच-१३०; व्यचि-६७; स्मृचि-१३० ।

१. तत्पुत्रोऽपि वृद्धत्वमपि प्राप्त अविमक्तभाग अस्वतन्त्र इति ।
 अभा० । इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । मिता०
 २।१२१ । द्र० शुनी० ४।७७७; मेघा० ८।१६३; मिता० २।१२१; व्यक-
 १०४; स्मृच-१३०; व्यचि० १०३; स्मृचि-२१; सवि० २८७; विता-३२० ।

२. अत्र मातापित्रोः समानं गौरवमुक्त्वा विशेषं दर्शयति । तयोरपि
 मातापित्रोः बिता श्रेयान् बीजप्राधान्यात् । बीजिनस्तु अभावे माता, मातुर-
 भावे तत्पूर्वजः श्रेयान् । उत्तरोत्तरापेक्षया चाध्वरस्यास्वतन्त्रत्वं तदनुदर्शि-
 तम् । अभा० । अनेन ज्येष्ठवानप्यस्वतन्त्र इत्युक्तम् । स्मृच० १३०;
 एवञ्च बालस्यापितृकस्य मात्रा कृतो व्यवहारः सिद्धयत्येव स्वतन्त्रकृत-
 र्त्वात् । चन्द्र-१७१ । द्र० शुनी-४।७७८; मेघा-८।१६३; व्यक-१०४;
 स्मृच-१३०; व्यचि-१०३; स्मृचि-२१; सवि- २८७ ।

स्वतन्त्राः^१ सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
 अनुशिष्टो विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥ ३८ ॥
 यद्बालः^२ कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
 अकृतं तदिति प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥ ३९ ॥
 कामक्रोधाभिभूतातंभयव्यसनपीडिताः^३ ।

उन पुरुषों के ऊपर निर्भरशील पुरुषों के भीतर वे स्वतन्त्र हैं । अनु-
 शासन, दान और विक्रय में वे प्रभु हैं ॥ ३८ ॥

जैसे बालक कार्य करता है वैसे अस्वतन्त्र है । धर्मशास्त्रज्ञों ने कहा है
 कि उसने किया हुआ कार्य अप्रमाण है ॥ ३९ ॥

काम और क्रोध के द्वारा अभिभूत, आतं, भय और व्यसन के द्वारा

१. एते पश्चादुक्ताः स्वतन्त्राः राजाचार्यगृहपत्यः ते सर्वेऽपि स्वकीय-
 परतन्त्रेष्वेव सर्वदा । तद्यथा—राजा स्वतन्त्रः प्रजासु । परतन्त्रेष्वेतेषु
 स्वतन्त्रता । अनुशिष्टो आकोटने ताडने विसर्गे परित्यागे विक्रमेऽपि याव-
 दीश्वराः प्रभव इत्यर्थः । अभा० । एते पूर्वोक्ता राजादयः । एतच्च स्वात-
 न्त्यास्वातन्त्र्यप्रतिपादनं स्वतन्त्रानुमतिं विना परतन्त्रेण कृतमपि राज्ञा
 निवर्तनीयमिति प्रतिपादयितुं, न त्वदृष्टार्थं, कृतनिवृत्यङ्ग एवाभ्य नारदे-
 नापि लिखनात् । 'विक्रये चेश्वरा मताः' इत्युपसंहाराच्च । स्मृसा०
 १२४-१२५ । द्र० शुनी० ४ ७८२-७८३; मेधा ८।१६३; व्यक-१०५;
 व्यचि० १०३; व्यप्र० १६ ।

२. अत्र स्वतन्त्रोऽपि बालः शिशुमन् कार्यं कुरुते तथा प्रौढोऽपि दासा-
 दिरस्वतन्त्रो यत्कुरुते । तत्कृतमपि अकृतमाहुर्धर्मशास्त्रज्ञा इति । अभा० ।
 अस्वतन्त्रग्रहणात्तल्लब्धेऽपि बाले पुनर्बालग्रहणं पित्रोरभावेऽपि बालस्यास्वात-
 न्त्यप्रतिपादनार्थम् । एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तपरं कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि
 इत्यग्निमवाक्याद् । व्यचि-१०२ । द्र० मेधा० ८।१६३; व्यक० १०३-१०४;
 स्मृच-१३०। व्यचि-१०१; व्यप्र० ६४, पिता-वर ।

३. अप्रकृतिगतलक्षणमिदमुक्तं सप्ताकारमिति । अ०भा० । कामश्च
 क्रोधश्चाभियुक्तश्चातंश्च भयं च व्यसनं चेति द्वन्द्वः । एतैः पीडिताः । आर्त्ता-
 भियुक्तौ सामर्थ्याद् वर्जयित्वा एतैः प्रत्येकं पीडितशब्दोऽभिसंबध्यते । अथवा

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृति गताः ॥ ४० ॥
 स्वतन्त्रोऽपि हि^१ यत्कार्यं कुर्यादप्रकृति गतः ।
 अकृतं तदपि प्राहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः^२ ॥ ४१ ॥
 कुले^३ ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
 तत्कृतं तु कृतं प्राहुर्वा स्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥

पीड़ित, राग या द्वेष से आसक्त व्यक्ति अपना स्वभाव बहिर्भूत काम करते हैं ॥ ४० ॥

स्वतंत्र होकर भी अपना स्वभाव को छोड़कर जो काम करता है अस्वातंत्र्य के कारण वह अप्रमाण है ॥ ४१ ॥

वंश में प्रकृतिस्थ ज्येष्ठ या श्रेष्ठ पुरुष ने किया हुआ कार्य प्रमाण है, स्वतन्त्र ने किया हुआ कार्य अप्रमाण है ॥ ४२ ॥

आर्ताभिमुक्तावपि भावसाधनो । नाभा० २।३७ । द्र० मेघा० ८।१६३,
 व्यक० १०४; स्मृच० १३२; व्यचि० १०२; व्यत० २३२; व्यसी-६४ ।

१. अत्र किल पितुः परोक्ष्ये ज्येष्ठपुत्रः कार्यकरणे प्रमाणम् । यावताऽत्राप्यय हेतुरप्रमाणे द्वन्द्वः । यदि असावप्रकृति गतः कुर्यात्तत्कृतमप्यकृतमाहुः । अप्रकृति गत इति । भूतगृहीतो वा द्यूतादिव्यसनगृहीतो वा स्वभावप्रकृतिपरित्यक्तः । अनेन हेतुना स्वतन्त्रोऽपि अस्वतन्त्रः सहेतुकः । तेनापि दाना-धमनविक्रयादिकार्यं कृतमप्यकृतमेव द्रष्टव्यमिति । अभा० ।

२. द्र० मेघा० ८/१६३। स्मृच० १३२; व्यचि० १०२; व्यत-२३२; व्यसी-६४ ।

३. अत्र श्लोके समस्तकृताकृतोपसंहार उक्तः । यः कुले ज्येष्ठो वयसा गुणेश्च । तथा श्रेष्ठः संव्यवहारप्रतिष्ठायुक्तः । प्रकृतिस्थश्चाविप्लुतचित्तः पुरुषो यो भवेद्, तत्कृतं तु कृतं ज्ञेयम् । तेन कृतं कृतमिति प्रतिष्ठते । यत्पुनरस्वतन्त्रकृतं कार्यं तन्न कृतमिति द्रष्टव्यम् । पश्चादवलतीत्यर्थः इति कृताकृतभेदः । अभा० । द्र० व्यक-१०४; स्मृच० १३२; व्यचि-१०२; व्यसी-६४ ।

धनमूलाः^१ क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
 रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥ ४३ ॥
 तत्पुनस्त्रिविध^२ ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
 कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पृथक् ॥ ४४ ॥
 श्रुतशीर्यतपः^३ कन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
 धनं सप्तविधं शुक्लमुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥ ४५ ॥

सब प्रकारक किया धनमूलक हैं; इसलिये इसका साधन में यत्न करना चाहिये । रक्षण, वर्धन और भोग—ये तीन धनव्यवहार का विधि है ॥ ४३ ॥

फिर वह शुक्ल शबल और कृष्ण भेद से तीन प्रकार हैं । उनका सात प्रभेद हैं ॥ ४४ ॥

विद्या, वीरता, तपस्या, कथा शिष्य, परोहित्य और दाय के माध्यम से आये वाला धन शुक्ल है और उनका उद्योग भी शुक्ल है ॥ ४५ ॥

१. धर्मार्थकामक्रियाः सर्वा अपि धनमूलाः । यतस्तत्साधन उद्यमः कर्तव्यः । तत्साधनोपायश्च त्रिविध उक्तः । प्रथमं रक्षणं द्विपदचतुष्पदादिभ्यः । ततश्च वर्धनं कृषिकलान्तखाणिज्यादिभिः । तदनन्तरं भोगः । ऐहिकामुष्मिकसुखार्थेनेति । धनभेदाधिकारः । श्लोकसम्बन्धः । अ०भा० । घनाश्रयत्वाद् विवादस्य घनार्जनविधिमेव तावत् प्रस्तौति, धनगुणं धनगतिं च, धनमूलाः घनाश्रयाः सर्वाः क्रियाः दृष्टादृष्टसुखदुःखोपभोगादिक्रियाः । तस्मात् पुरुषस्य यत्नः सर्वा प्रवृत्तिः तस्य धनस्य साधने । नाभा० २/३६ ।

२. तच्च धनमेकं शुक्लमुच्यते । द्वितीयं शबलं तृतीयं कृष्णमित्येवं तावत् त्रिविधमिदम् । पुनश्च पृथगिति । एकैकं सप्तसप्तभेदभिन्नं भवतीति अ०भा० । द्र. विष्णुः अ-५८ ।

३. तत्र श्रुतागतं वित्तात्प्राप्तं शीर्यगतं पुरुषकारप्राप्तम् । तपसागतं यमनियमकाम्याकाम्यकर्मयथोक्तविधनुष्ठानपात्रताप्राप्तम् । कन्यागतं कन्याविवाहनिमित्तप्राप्तम् । तथा याज्यप्राप्तम् । तथान्वयागतं पूर्वजकुल-क्रमप्राप्तम् । एवं सप्तस्यानागतं धनं शुक्लमित्युच्यते । उदयोऽप्यस्य तद्विध इति । विनियोगफलप्राप्तिरपि तस्य श्रेयस्कारिणी शुद्धैव द्रष्टव्या ।

कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः^१ ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥ ४६ ॥

^२उत्कोचयूतदौत्यातिप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपाजितं यच्च कृष्णं हि तदुदाहृतम् ॥ ४७ ॥

व्याज, कृषि, वाणिज्य, शुल्क, शिल्प, सेवा के द्वारा लब्ध धन और उपकृत व्यक्ति का धन शबल धन है ॥ ४६ ॥

लाञ्छ, यूत, दूतकर्म, दूसरों को पीड़ा देकर उपाजित, चोरी, डकयती कपटता के द्वारा अजित धन काला धन है ॥ ४७ ॥

अभा० । उदयः फलं, तस्य धनस्य तथाविधं शुक्लमेव, शुद्धं धर्मं एवेत्यर्थः ।
नाभा० २/४१ ।

१. तत्र कुसीदं वृद्धिप्रायः । कृषिः कर्षणम् । वाणिज्यं भाण्डकविक्रयः । शुल्कं कन्यासंप्रदाने धर्म्यं चाधर्म्यं च । शिल्पमालेख्यादिविज्ञानम् । अनुवृत्तिः सेवाराधनम् । कृतोपकारः प्रत्युपकारः । तैः सप्तभिः प्रकारैर्ब्राह्मणस्य धनं यदभवति तच्छबलमित्युच्यते । मध्यममित्यर्थः । अभा० । कुसीदमन्यायोद्वृत्तमर्थप्रयोगः, अल्पं दत्त्वा भूयसो ग्रहणादधर्मानुषक्तम् । कृषिरपि “भूमिं भूमिशयांचेव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” इत्यधर्मानुषक्तत्वात्, ‘ऋतामृताभ्यां जीवेत’ इत्यादिना विहितत्वाच्च शबलम् । वाणिज्यमपि अतिसन्धानपरत्वात् शबलम् । शुल्कमारभटशुल्मादिषु भूताभूतग्रहणाच्छबलम् । शिल्पं कारकवृत्तिं स्वश्रमफलत्वात् अतिसन्धानसंबन्धपरत्वाच्च शबलम् । अनुवृत्तिः सेवा सापि शिल्पवत् कुत उपकारो यस्य तत एव उपकारकत्वात् तस्य च विक्रयत्वाच्छबलम् । नाभा० २/४२ ।

२. उत्कोचस्थाने पार्श्वक इति नासं (२/४३) पाठः । तत्रोत्कोचो लञ्चोपचारः । यूतमक्षादिक्रीडा । दौत्यं दूतकर्म । जातैः कश्चिद् भोगार्तो व्यसनी । तथा प्रतिरूपकं सुवर्णरजतादीनां कूटप्रतिकृतिकरणम् । साहसं चौर्यादि । व्याजं छन्नम् । एतैः सप्तभिः प्रकारैर्धनं यदुपाजितं भवति तत्कृष्णमित्युच्यते अधममित्यर्थः । अभा० । यूतेनोपातं सत्यावृताभ्याम् । नाभा० २/४३ ।

तेन क्रयो^१ विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव^२ च ।
 विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥ ४८ ॥
 यथाविधेन^३ द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।
 तथाविधमवाप्नोति सफलं प्रेत्य चेह च ॥ ४९ ॥
 तत्पुन^४ द्वादशविधं प्रतिवर्णश्रियात्स्मृतम् ।
 साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं विदुः ॥ ५० ॥

इन तीन प्रकार के धनों के द्वारा क्रय, विक्रय, दान, प्रतिग्रह, नाना क्रिया और उपभोग होते हैं ॥ ४८ ॥

इन तीन प्रकार के धनों में से जिस धन को लेकर मनुष्य कर्म करता है, उसको इहकाल और परकाल में उस प्रकार फल मिलता है ॥ ४९ ॥

प्रत्येक वर्ण को लेकर बारह प्रकार का व्याज होता है । इनमें से तीन प्रकार प्रत्येक वर्ण का और नौ प्रकार विशेष वर्णों का होता है ॥ ५० ॥

१. अत्र जगत्पि क्वचित् कीदृशेनापि तेन त्रिविधेन एकविंशतिभेद-
 मिन्नेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणं च विविधाश्च कर्मक्रियाः प्रवर्तन्ते ।
 विविधसंभोगाश्च । अभा० ।

२ त्रिप्रकारेणैव धनेन क्रयविक्रयदानग्रहणोपभोगा धनानुरूपा क्रियन्ते,
 विविधाश्च क्रियाः । नाभा० २/४४ ।

३. एते शुक्लशबलकृष्णा भेदा धनस्यैतदर्थं दशिताः । येनैतेषां विनि-
 योग इहलोकपरलोकफलानां त्रयाणामपि वर्णानां यच्छुभं तत्सर्ववर्णसाधा-
 रणं त्रिविधं भवति । अभा० । शुक्लेन शुद्धमेव दुःखरहितम् । शबलेन
 मिश्रम् । कृष्णेन दूःखादयम् । इहापि तथैव । नाभा० २/४५ ।

४. वर्णं वर्णं विक्षेपशुभत्रिविधधनत्वाच्छाशेषं नवविधं भवति । एवमेव
 द्वादशविधमपि शुद्धधनं निगमव्याख्यातं श्लोकरिदानीमुच्यते । अभा० ।
 एष धर्म्य इष्यते वचनात् । तत् पुनर्धर्म्यं धनं द्वादशविधम् । वर्णप्रत्याशयात्
 सर्वेषामेव वर्णानां साधारणवर्णशेषिकभावेन स्मृतम् । तत्र साधारणं स्यात्
 त्रिविधं चतुर्णामपि वर्णानाम् । शेषं नवविधं प्रतिवर्णं विभज्यते । नाभा०
 २/४६

क्रमागत^१ प्रीतिदायः प्राप्तं च सहभार्यया ।
 अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं शुभम् ॥ ५१ ॥
 वैशेषिक^२ धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य शुभं त्रिधा ।
 प्रतिग्रहेण यत्लब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥ ५२ ॥
 त्रिविधं^३ क्षत्रियस्यापि शुद्धं वैशेषिकं धनम् ।
 कराद् युद्धोपलब्धं च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥ ५३ ॥
 वैशेषिकं^४ धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिधा शुभम् ।

साधारणतः उत्तराधिकार द्वारा आगत धन, प्रीतिदत्तधन और भार्या सहित प्राप्त धन - ये तीन प्रकार सब वर्णों का समान है ॥ ५१ ॥

विशेषतः ब्राह्मण का तीन प्रकार, यथा प्रतिग्रहलब्ध धन, पौरोहित्य लब्ध धन और गुरुदक्षिणा के रूप में लब्ध धन शुद्ध है ॥ ५२ ॥

क्षत्रिय का भी तीन प्रकार, यथा खजाना, युद्धद्वारा लब्ध और व्यवहार में दण्ड के रूप में अदा किया हुआ धन शुद्ध है ॥ ५३ ॥

वैश्य का भी तीन प्रकार; यथा—कृषिलब्ध धन, गोधन और वाणिज्य

१. क्रमागतं पितृपितामहप्राप्त ग्रामक्षेत्रगृहादि । प्रीतिदायं प्रीति-पूर्वक्रमागतम् । भार्यया च सह लब्धम् अविशेषेण साधारणं सर्वेषां वर्णानां त्रिविधमित्युक्तम् । ना० भा० २/४७ ।

२. ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहाध्यापनयाजनलब्धं वैशेषिकं त्रिविधं प्रत्यात्मिकं धनं साधारणेन सह षड्विधम् । नाभा २/४८; द्र० मनुः—१/८८—६१; १०/७४—८०; या० स्मृ० २/११८—१२०; विष्णुः २/४—१४; आप० १.१.१.५—६ ।

३. क्षत्रियस्यापि त्रिविधं वैशेषिकं धनं युद्धजितं जनपदनिबद्धः कारः व्यवहारतो दण्डःपूर्वेण सह तथैव षड्विधम् । अभा० २।४६ द्र० गोघसू० १०/२,७,४६,५६; वसिष्ठः २/१३—२०; बोधो० १.१८.१—३ ।

४ एवं ब्राह्मणादीनां त्रयाणामपि वर्णानां त्रिविधं धनं दक्षितम् । शूद्रस्तु सर्वाशी सर्वाविक्रयी । तस्यापि शुभप्रकारमेकप्रकारमेव दक्षितम् । एषां ब्राह्मणादीनां प्रेषणपरितोषणसंप्राप्तानुग्रहादिभिः । अभा० । वैश्य-

कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्येषामनुग्रहात् ॥ ५४ ॥
 सर्वेषामेव^१ वर्णानामेव धर्म्यो घनागमः ।
 विपर्ययादधर्म्यः स्यान्न चेदापद् गरीयसी ॥ ५५ ॥
 आपत्स्वनन्तरा^२ वृत्तिव्राह्मणस्य विधीयते ।
 वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥ ५६ ॥

लब्ध घन शुद्ध है । इन तीन वर्णों का अनुग्रह से शूद्र को जो मिलता है वह शूद्र का शुद्ध घन है ॥ ५४ ॥

सब वर्णों का यह धर्म्य घनागम है । इसका विपरीत मार्ग से अजित घन अधर्मसूचक है अगर अत्यन्त आपत् स्थिति न हो ॥ ५५ ॥

आपत्कालों में ब्राह्मण की क्षत्रियवृत्ति, इस वृत्ति के अभाव से वैश्यवृत्ति स्वीकृत है । किन्तु कभी शूद्रवृत्ति नहीं ॥ ५६ ॥

स्यापि तथैव कृषिगोरक्षवाणिज्यसमुत्थम् । एवमेतस्यापि साधारणेन सह षड्विधम् । शूद्रस्यैभ्यस्त्रिभ्यस्त्वनुग्रहात् । अनुग्रहलब्धं प्रीतिदायः एवेति नास्य वैशेषिकं घनमस्ति । तस्माद् द्वादशविधमित्युक्तम् । नाभा २/५० ।

१. सर्ववर्णानां धर्मादिनपेतो यथोक्तो घनागमः । विपर्ययादतोऽन्यः । एतेषां संकरेण सेवाचौर्यबलादिना अप्रतिग्राह्याज्यशिष्येभ्यश्च, कूटयुद्धानिबद्धकरदुष्टव्यवहारादिना, अयथोक्तकृषिसम्यग्रहणानुचितभागहरणाविक्रय-विक्रयादिना, शूद्रस्येषां व्याजपरिचरणाननुज्ञानग्रहणादिना अधर्म्यो घनागम इत्यपेक्ष्यते । यद्यापद् गरीयसी न स्यात्, आपदितु यथाकृच्छ्रित् जीवितव्यम् । आपदित्वेव वक्तव्ये गरीयोग्रहणान्नात्ममात्रे अजीवनावस्थायामिति । ना० भा २/५

२. ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कूटुम्बावर्तनपीडासु अनन्तरवृत्तिर-वरुद्धा । क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अनृष्ट्य कूटुम्बावर्तनपीडासु वृत्तसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति । अभा० । आपत्तिस्वति बहुवचननिर्देशान्नैकस्यामापदीति गम्यते अजीवनावस्थायामि-त्यर्थः । नाभा० २/५२ द्र० मनु, १०/८१-८२; विष्णुः २/१५; शा० स्मृ० ३/३५; गोधसू० ७/६-७; बौध्वा० २-४-१६

न कथञ्चन^१ कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
 वृषलः कर्म न ब्राह्मणं पतनीये हि ते तयोः ॥ ५७ ॥
 उत्कृष्टं^२ चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।
 मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ ५८ ॥
 आपदं^३ ब्राह्मणस्तोत्वा क्षत्रवृत्त्यर्जितेभ्यः ।

किसी प्रकार स्थिति में भी ब्राह्मण का शूद्रकर्म अनुमत नहीं है । ब्राह्मण का कर्म भी शूद्र का अकरणी है । इन दोनों दोनों के लिये पतनीय है ॥ ५७ ॥

शूद्र और ब्राह्मण का यथाक्रम से क्षत्रिय और वैश्यवृत्ति के बिना उत्कृष्ट और निकृष्ट वृत्ति नहीं है । क्योंकि ये दो वृत्तियाँ सर्वसाधारण हैं ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण क्षत्रियवृत्ति के द्वारा आपद को पार होकर प्रायश्चित्तपूर्णक

१. वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वाशित्वं सर्वविक्रयत्वं च । एतद् वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपदगतोऽपि न कुर्यात् तथा ब्राह्मणस्य यत्कर्म तत् शूद्रः सन् यज्ञोपवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहोमादिकं न कथञ्चन कुर्वीत पतनीये हि ते तयोः । इतरेतरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः । पतनीये भवत इत्यर्थः । अभा० । यथा ब्राह्मणस्य शूद्रकर्म पतनीय तथा शूद्रस्यापि ब्राह्मणकर्म । शूद्रस्य ब्राह्मणकर्मप्रतिषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरापदि अद्यापनाद्यस्तीति गम्यते । नाभा० २/५३

२. शूद्रस्य ब्राह्मणम् उत्कृष्टं, ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापकृष्टम् । तत् एव तयोस्ते कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिर्वैश्यवृत्तिष्वसूते ब्राह्मणस्यापि क्वचिदापत्काले विहिते । शूद्रस्यापि क्वचिदधिपापत्काले विहिते इति । अभा० । मध्यमे कर्मणी हित्वा वर्जयित्वा सर्वेषां त्रयाणां साधारणत्वात् तयोरापदि अनापदीति विशेषः । ना० भा० २/५४

३. जितेघ्नैः इति स्थाने 'भृते जनेः' इति अभा० पाठः । यदा आपदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्ति कारितः तामापदं तीर्त्वा तां क्षत्रियवृत्तिमुत्सृजेत् । कृत्वा पापनामात्मनः । ब्राह्मणेषु प्रसह्य, प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः "अभा"

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्ति तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥ ५६ ॥
 तस्यामेव तु यो वृत्तो ब्राह्मणो रमते सदा ।
 काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गदिपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥ ६० ॥
 वैश्यवृत्त्या^२ चाविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।
 घृतं मधु मधुच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥ ६१ ॥
 मांसोदनातिलक्ष्मीमसोमपुष्पफलोपलाः ।
 मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणपूपवीरुघः ॥ ६२ ॥

अत्रियवृत्ति को छोड़ देना चाहिये ॥ ५६ ॥

जो ब्राह्मण उस (अत्रिय या वैश्य) वृत्ति में लोभवशतः आशक्त रहता है वह 'काण्डपृष्ठ' संज्ञा से अभिहित होकर वचभ्रष्ट अपाङ्क्तेय हो जाता है ॥ ६० ॥

वैश्यवृत्ति को अवलम्बन कर ब्राह्मण ने निम्नलिखित वस्तुओं का विक्रय निषिद्ध है । यथा - दूध, दही घृत, मधु, सोम, लाक्षा, गुड़, क्षार, यथाऽऽराग्यार्थमोषधपानं रोगनिवृत्तवृत्सृज्यते तथोत्सृज्य । पावनं शुद्धि प्रायश्चित्तं, पूयते येन तत् पावनम् । यदशुभं तत् कुर्यात् । नाभा० २/५५; द० या० स्मृ० ३/३५

१. यः पुनस्तत्रैव रतिं बध्नाति स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति 'अभा' यो नोत्सृजति अतिक्रान्तायामापदि, तस्यामेव क्षत्रवृत्तौ रमते रसान् तत्सुखास्वादान् काण्डपृष्ठ आयुषधीव्रित्त्वमापन्नः क्षत्रियभूत इत्यर्थः । नाभा० २/५६

२. वैश्यवृत्त्या यदा जीवति तदा अपवाद उच्यते । पय आदीन्यविक्रयाणि । एतस्मादेव गम्यते वैश्यस्य पय आदिविक्रये न दोष इति । 'सुरा' उदशिवक्तकम् । अभा० । क्षीमग्रहणात् काण्डितानामदोषः 'नाभा' २/५७ द० मनुः १०/८५-९०; या० स्मृ० ३/३६-३६; गौधसू० ७/८-१२; वसिष्ठः २/२४-३१; आप० १.७.२० ।

वैश्यवृत्त्या जीवति सति ब्राह्मणेन पय-दधि-घृत-मधु-सोम-लाक्षा-गुड़-क्षार-सुरा-मांस - अन्न-तिल-धुमासतानिमित्तवस्त्र - पुष्प - फल-पाषाण-

चेलकोशेयचर्मास्थिकुतर्कशफा मृदः ।
 उदश्वित्कुशपिण्याकशाकाद्रोषधयस्तथा ॥ ६३ ॥
 ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दाह तृणानि च ।
 गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशादृते ॥ ६४ ॥
 स्वयं शीणं च विदलं फलानां बदरेङ्गुदे ।
 रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविवृतं भवेत् ॥ ६५ ॥
 अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

सुरा, मांस, घृत, तिल, ज्वालता निर्मित वस्त्र, पुष्प, फल, पाषाणः, मनुष्य, विष, शस्त्र, पानी, लवण, पिष्टक, गुल्म-लता, वस्त्र, टसर, चर्म, अस्थि, कम्बल, एक खुर विशिष्ट पशु (अश्व, गर्दभ आदि), मृगमय पात्र, तक्र, केश, पिण्याक, शाक, आदा और ओषधि 'धान-शस्य आदि' ॥ ६१-६३ ॥

ब्राह्मण सुगंध द्रव्य, एरका घास, वेत्र, तुला, मूल और कुश को छोड़कर शुष्क काष्ठ और तृण बेच सकता है ॥ ६४ ॥

आपसे आप शीर्ण अर्थात् स्वयं पतित पत्र, बदरा और इंगुदिका फल, रक्षि, कपा निर्मित सूत्र अगर अविकृत है—ये ब्राह्मण के द्वारा विक्रय योग्य है ॥ ६५ ॥

आगत्या ओषध के लिये, यज्ञ के लिये, तिल धान्य या तत्तुल्य जो द्रव्य

मनुष्य विष-शस्त्र-पानीय-लवण-पिष्टक-गुल्मलता • वस्त्र-चर्म-अस्थि-कम्बल-शफेरुविशिष्टपशु-मृगमयपात्र-तक्र-केश-पिण्याक-शाक आद-ओषधयाश्च विक्रयदृष्ट्या निषिद्धानि सन्ति न विक्रेयाणि इति भावः ।

१. तथा च, सुगन्धितद्रव्य-एरकाघास-वेत्र तूल-मूल-कुशानि च विहाय शुष्ककाष्ठानां तृणानां च विक्रेये न कोऽपि दोष इति ।

२. अत्र स्वयं शीर्णं च यदप्यपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं मुद्गमाषाढकीवल्लयाद्यम् फलानां मध्ये बदिराणि इङ्गुदानि 'अभा' ओषधीग्रहणं प्रतिषिद्धस्य पुनः प्रतिप्रसवः फलत्वात् प्रतिषिद्धयोर्बदरेङ्गुदयोरनुज्ञा । नाभा० २/६१

३. अत्र तिला यथा अन्यद्धान्यं विक्रेयम् । तथा तेऽपि तिला धान्यसमा

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ६६ ॥

अविक्रेयाणि^१ विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥ ६७ ॥

प्रमाणानि^२ प्रमाणस्थैः परिकल्प्यानि यत्नतः ।

सोदन्ति हि प्रमेयाणि प्रमाणं व्यवस्थितैः ॥ ६८ ॥

लिखितं^३ साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

अवश्य विक्रेय है वह वेच सकता है ॥ ६६ ॥

अविक्रेय पदार्थों को विक्रय करके पथच्युत ब्राह्मण राजा ने अधिक दण्डविधान के द्वारा स्ववृत्ति में पुनः स्थापित किया जाना चाहिये ॥ ६७ ॥

यत्नपूर्वक प्रमाणस्थ वस्तुओं के द्वारा प्रमाणों की परिकल्पना करनी चाहिये । प्रमाणों के द्वारा अव्यवस्थित प्रमेय पीड़ित होते हैं ॥ ६८ ॥

लिखित, साक्षी और भुक्ति (या दखल) तीन प्रकार के प्रमाण हैं ।

एव यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः अथवा अशक्तो अपाटवे भेषजार्थं चेति । अभा० । प्रतिपिढानां विशिष्टे विषये प्रतिप्रसवः । नाभा० २/६२

१. अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन् ब्राह्मणो मार्गे-
च्युतो भवति । स च राजा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । अभा० । भूयो-
ग्रहणं न दण्डमात्रार्थं, यावता दण्डेन भीतो न भूयो विक्रीणीते तादतेति ।
नाभा० २/६३

२. अत्र यत्किमपि प्रमेयं वस्तु प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयमित्यर्थः ।
अभा० । अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणकर्तारो यतो विनश्यन्ति । अतः
कस्यात्र किं प्रमाणं लेख्यमिति प्रत्याकलनकुशलैः प्रत्याकलयितव्यमित्यर्थः ।
स्मृच० ५४ । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमा-
णानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीया-
नीत्यर्थः । व्यप्र-७८ । अतः कालस्यानन्तत्वात् न किं प्रमाणमिति प्रत्याक-
लनकुशलैः प्रत्याकलयितव्यानीत्यर्थः । पमा० ५४. द्र० व्यक० ४१; व्यचि-
३४, सवि-११०

३. पत्रं साक्षिणो, भुक्तिरित्येतत् त्रिविधं प्रमाणं धनस्य स्वीकरणे, येन
६ ना० स्मृ०

धनस्वीकरणे येन घनी धनमवाप्नुयात् ॥ ६६ ॥
 'नाकरिष्यद्यद्' स्रष्टा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
 तत्रेयमस्य लोकेस्य नाभविष्यच्छुभा गतिः ॥ ७० ॥
 देशकालफलद्रव्यप्रमाणावधिनिश्चये ।
 सर्वसन्देहविच्छेदि लिखितं चक्षुरुत्तमम् ॥ ७१ ॥
 गृहीत्वापि स्थले द्रव्यं योऽपह्नवितुमिच्छति ।
 स्थापितः साक्षिभिर्मार्गैः स दुःसाध्योऽपि साध्यते ॥ ७२ ॥

जिज्ञेसे द्वारा धन स्वीकार स्थल पर धन देनेवाला धन लाभ कर सकता है ॥ ६६ ॥

अगर विश्व के स्रष्टा भगवान् चक्षुस्वरूप उस लेखित प्रमाण की सृष्टि न की जाती तो उस लोकसमाज की शुभ गति नहीं होती ॥ ७० ॥

देश, काल, फल, द्रव्य प्रमाण और सीमा के निर्णय में सर्व सन्देह का नाश करनेवाला लिखित प्रमाण उत्तम चक्षु है ॥ ७१ ॥

एक स्थल पर द्रव्य लेकर जो इन्कार करने की इच्छा करता है तो साक्षियों के द्वारा उस स्थल का निर्णय होता है और उस दुःसाध्य साधित होता है ॥ ७२ ॥

प्रमाणेन धनवान् धनं भुङ्क्ते । अन्यथा न कश्चिद् घनी धनमुपाप्नुते ।
 धनमूलाः क्रियाः सर्वा इत्यारभ्योक्तेरुपायैरजितं धनं घनी प्रमाणैः सुस्थितं-
 भुङ्क्ते । नाभा० २/६५, द्र० मेधा ८/१४८; स्मृच० ५५; स्मृचि० ४२;
 सवि० १११ ।

१. द्र० या० स्मृ० २/२२; त्रिष्णुः ६/२३; वसिष्ठः १६/२० ।

२ लिखितप्रमाणस्य श्रेष्ठत्वं प्रदर्शयति—

देश-काल-फल-द्रव्य-प्रमाण-सीमा-विवाद-निश्चये निर्णये तु सर्व-
 सन्देहानां सन्दिग्धविचारानां विच्छेदकः, विनाशकः, निवारकः लिखित-
 प्रमाणमेव उत्तमचक्षुः सर्वोत्तमदृष्टिः भवतीति भावः ।

३. द्र० अमा-४७

लिखितं स्याद् बहुच्छिद्रं साक्षिणो नाजगामराः ।

भुक्तिस्त्वनर्थसंबद्धा पततैवार्थसाधनी ॥ ७३ ॥

तदेतत्त्रिविधं ज्ञेयं प्रमाणाय न साधितम् ।

सन्देहमागतमपि घनी धनमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥

लिखितं बलवन्निष्ठं जीवन्तश्चैव साक्षिणः ।

कालातिहरणाद् भुक्तिरिति शास्त्रविनिश्चयः ॥ ७५ ॥

लिखित प्रमाण छिद्रयुक्त होता है, साक्षियों वृद्ध होते हैं, मरते भी हैं । भुक्ति में अनर्थ है । अर्थ साधन में ये सब नित्य है ॥ ७३ ॥

संदिग्ध घन होने से घनी घन अप्रमाण के कारण नहीं पाता है— इस सम्भावनास्थल में जो कोई एक प्रमाण से प्रमाणित होने से पाता है ॥ ७४ ॥

लिखित प्रमाण सर्वदा बलवान् है । जीवितावस्था में साक्षियों प्रमाण है । काल अतीत होने पर भुक्ति प्रमाण होती है—यह शास्त्र निश्चयति है ॥ ७५ ॥

१. तत्र पूर्वस्य पूर्वस्य गुणत्वे निदिष्टे लिखितप्रमाणस्यैवाधिक्यमुपपद्यते । उत्तरोत्तरं भुक्तेर्मन्यगीरवव्याख्यानमागच्छति । अभा० । एभ्यः स्वल्पकालभुक्तिसाक्षिलिखितेभ्यो बहुकाला भुक्तिर्बलीयसी । व्यक ।

२. संदिग्धघनप्राप्त्यर्थं प्रमाणस्य महत्त्वं प्रदर्शयते—

प्रमाणाभावे न कोऽपि संदिग्धघनं प्राप्तुमर्हति । किन्तु सम्भावनास्थलेषु एकमेव प्रमाणं संदिग्धघनप्राप्त्यर्थं न्यायितं न कर्तव्यं वा भवति । अयमर्थः यत् पूर्वोक्तानां लिखित-साक्षि-भुक्तिनां व्याणां प्रमाणेषु एकमेव प्रमाणं संदिग्धघनमुपलब्धये पूर्णतः बलवान् सिद्धकार्यं च भवतीति ।

३. यदेतल्लिखितं नाम तत्प्रयत्नरक्षितं सम्मृतेष्वपि घनिकणिकसाक्षिषु पुत्रपौत्रप्रपौत्रसंततिसंबन्धमानद्रव्यस्य उभयपक्षसंभावितसंबन्धवहारस्य प्रतिष्ठप्रविष्टं द्रव्यप्रमाणसन्देहविच्छेदकारकं भवति । अभा० । एभ्यः स्वल्पकालभुक्तिसाक्षिलिखितेभ्यो बहुकाला भुक्तिर्बलीयसी । व्यक—७१; भुक्तिस्तु बहुना कालेनाप्यविच्छिन्ना प्रमाणम् । ततोऽपि पत्रं नित्यत्वात्प्रमाणम् । ना० भा० २/६६. द्र० व्यचि० ७१; स्मृचि—४६, व्यसो—६७

त्रिविधस्यास्य^१ दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम् ।

पूर्व-पूर्वं गुरु ज्ञेयं भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥ ७६ ॥

विद्यमानेऽपि^२ लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥ ७७ ॥

भुज्यमानान्^३ परैरर्थान् यः स्वान्मोख्यादुपेक्षते ।

इन तीन प्रकार प्रमाणों में से क्रमानुसार पूर्व पूर्व गुरु हैं, लेकिन इन तीनों में से भुक्ति बलवान् है ॥ ७६ ॥

लिखित प्रमाण होते हुए भी, साक्षियों जीवित रहने पर भी विशेषतः स्थावर सम्पत्ति के ऊपर जब तक भोग नहीं है तब तक वह स्थिर नहीं है ॥ ७७ ॥

अपनी मूर्खता के कारण अपना धन का दूसरों का भोग को नहीं

१. यदा त्वेकस्य साक्षी लिखितमुन्नयमपि समस्ति, अन्यस्य च यथो-
दृष्टिकालीना भुक्तिस्तदा भुक्तिरेव प्रमाणम् । न साक्षिलेखने भुक्त्यनुमित-
स्वत्वत्यागस्य पूर्वकालीनलिखितसाक्षिबाधकत्वात् । स्मृता । अल्पकालभुक्ति-
साक्षिलेखेभ्यः पञ्चाङ्गसंपन्ना भुक्तिगरीयसी । ण्यचिं-७१

२. अत्र तु साक्षिलिखितयोरपि प्रमाणयोर्भुक्तिप्रमाणं विना दुर्बलत्वमुप-
दिशितम् । अतोऽपि गम्यते आगमभुक्त्योरितरेतरमाधारधेयसंबन्धः ।
एकैकं प्रमाणमाप्यप्रमाणम् । यदुभयप्रमाणसंपन्नं वस्तु, तदविचलं प्रमाण-
मिति । विशेषतः स्थावराणामपि यन्नोपजीव्यते तदपि भुक्ति विना न
स्थिरं भवति, न तत्प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । अभा । रथ्यादिव्यतिरिक्त-
विषयेऽपि भुक्त्यनुग्रहमन्तरेण नेतरयोगुंस्त्वमित्याह नारदः । स्मृच-६७ ।
द्र० व्यक-७२; व्यचि-६७; सवि-१२४; विच० १६६; या० स्मृ० २/२७;
मनुः ८/२००

३. स्वकीयानर्थान् द्विपदचतुष्पदस्थावरादिकान् प्रीतिसमर्पितबलात्का-
रगृहीतशून्याक्रान्ताविप्रपञ्चैः परैः भुज्यमानाम् यो मोख्यादुपेक्षते तस्य
जीवतोऽपि चिरकालातिक्रान्ता भुक्तिस्तान् पराणामेव वशीकुरुते । प्रत्यक्षं
प्रापयति । किं पुनर्मृतस्येति । अभा । तत्र उपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्या च

समक्षं जीवतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुर्वते वशे ॥ ७८ ॥

यत् किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते घनो ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ ७९ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

अग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ ८० ॥

वारण करता है तो अपना जीवितावस्था में सब प्रकार प्रमाण रहने पर भी वह घन भोग स्वामी का हो जाता है ॥ ७८ ॥

दूसरा लोक ने दश वर्ष तक निरन्तर करता हुआ भोग को देखकर भी अगर घनस्वामी नीरव रहता है तो उस घन को भोगस्वामी लेने के के लिये योग्य है ॥ ७९ ॥

अगर घनस्वामी जड़ नहीं या नाबालक नहीं, और उसका समक्ष में दूसरा लोक घनभोग करता है तो घनस्वामी का अधिकार उस घन के ऊपर छिन्न होता है और भोगकर्ता उसका पूर्णस्वामी होता है ॥ ८० ॥

स्वत्वमाह नारदः भुज्यमानानिति । व्यत० २२३ । द्र० व्यक-७२; व्यचि-६६, विच० १३७

१. एतद्दशवर्षकालप्रमाणमुपपद्यते न तच्छलार्थम्, किं तर्हि? संव्यवहारस्थितिरक्षणार्थम् । द्रव्यसंबन्धं विनाऽपि कः स्वकीयमर्थं भुज्यमानमियन्तं कालमुपेक्षते । तूष्णीं यत्पुनरुपेक्षितं तदर्थान् प्रतिष्ठितद्रव्यसंबन्धं भवति । अतः तदुपरिष्ठान्मुष्णिकया प्रार्थयन्तपि न स तल्लब्धुमर्हति । अभा । द्र० व्यक-७२; व्यत-२२२; व्यसो-६८; स्मृता० १०६, मनुः ८/१४७

२. यदि जडो न भवति, दीर्घंतीव्रामयग्रस्तमूकाग्धबध्नोऽपि वा । यदि चापोगण्डः अवालः प्रत्यक्षतोऽस्य सक्तं स्थावरादिकमनुपरणं चापरेण तु भुज्यते, ततोऽयं प्रतिप्रतिष्ठितं द्रव्यं व्यवहारेण यो भोक्ता स एव तद्धनमर्हति । अभा । वररुचिनाऽप्युक्तम्-शरीरपाणिचरणैर्निसर्गेण शरीरिणः । विकलाः सद्भिरुच्यन्ते पोगण्डकुणिपुङ्गवः । नाभा० २/७२; प्र० गो० घ० १२/३४. मनु० ८/१४८

आधिः' सीमा बालघनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति ॥ ८१ ॥

प्रत्यक्षपरिमोगात्^१ स्वामिनो द्विदशाः समाः ।

आध्यादीन्यपि जीर्यन्ते स्त्रीनरेन्द्रघनादृते ॥ ८२ ॥

स्त्रीघनं^२ च नरेन्द्राणां न कथञ्चन जीर्यते ।

वधक, सीमा, बालक का घन, निक्षेप, उपनिधि, स्त्रीघन, राजस्व और श्रोत्रियद्रव्य भोग के द्वारा नष्ट नहीं होता है ॥ ८१ ॥

स्त्रीघन और राजा का घन के बिना जो घन बीस वर्ष तक प्रत्यक्ष में निरन्तर भोग में रहता है तो उस भोगस्वामी का होता है ॥ ८२ ॥

स्त्रीघन और राजाओं का घन और आगम के बिना भोग्यघन सौ वर्ष

१. यत्किञ्चिदाधीकृतं वस्तु तत्सुचिरकालादपि तेन द्रव्येण लभते । न भोगेन प्रणश्यति तथा परसीमा चिराक्रान्ताऽपि स्वस्थोभूते देशे पुनर्लभ्यते, न प्रणश्यति । तथा मातारित्रोः परोक्षे येन सघनो बालः परिगृहीतस्व-
दबालघनं चिरभोगेनापि न प्रणश्यति । तथा निक्षेपो न्यासः, उपनिधिः निक्षेपमध्ये अन्तर्हितसारद्रव्यम् । तथा स्त्री निक्षेपभूता या भुक्ता । तथा राजस्वशब्देन भूमिरुक्ता । श्रोत्रियद्रव्यशब्देन गावोऽभिहिता । अभा । द्र०
शुनी० ४/७१७-७१८; व्यक० ७४; मनुः ८/१४६; वशिष्ठः १६/१८

२. आध्यादीनां यः स्वामी तस्य प्रत्यक्षमनुपरतवर्षया द्विदशाः समाः
विंशतिवर्षाणि येन भुक्तानि तस्यैव तानि जीर्येरन् परिणति याप्स्यतीत्यर्थः ।
स्त्रीघनं सुप्रतीतम् । नरेन्द्रघनशब्देन पर्यायेण तु भूमिरुक्ता किल । नरे-
न्द्राणां भूमिरैव घनम् । अभा । आध्यादीन्यपि इति प्रौढवादः । तेषामपि
भोगोपेक्षाकारणसम्भवेन स्त्रीघननरेन्द्रघनतुल्यत्वादानामममिति वदन्नाग-
मसम्भवे जीर्यन्त एवेति दर्शयति । स्मृच० ७०. द्र० व्यक०-७२; स्मृच०-७०,
व्यधि-६७

३. एवं निरन्तरभोगेन न प्रणश्यति, मुनिवचनसिद्धावेशादिति ।
अभा । व्यभिचारादिना भर्त्रा अनेकाग्रं त्यक्ता स्त्री यपि परेण भुज्यते
तदा तत्र यद्योक्तो भोगः प्रमाणमेव । अत्रानागमपदस्वरसात् । अत्रस्था-

अनागमं भुज्यमानं वत्सराणः शतैरपि ॥ ८३ ॥
 संभोगो दृश्यते यत्र त दृश्येतागमः क्वचित् ।
 आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् ॥ ८४ ॥
 आगमेन^२ विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
 अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ ८५ ॥
 भोगं केवलतो यस्य कीर्तयेन्नागम^३ क्वचित् ।
 भोगच्छापापदेशेन स विज्ञेयस्तु तस्करः^४ ॥ ८६ ॥

तक भोग रहने पर भी भोगकर्ता का नहीं हो सकता है ॥ ८३ ॥

जिस पर भोग नहीं दिखाई पड़ती है, किन्तु कुछ आगम उपलब्ध होता है, उस पर आगम ही कारण है किन्तु भोग नहीं ॥ ८४ ॥

विशुद्ध आगम के द्वारा भोग प्रमाणित होता है । आगम अविशुद्ध रहने पर भोग प्रमाणित नहीं होता है ॥ ८५ ॥

जो केवल भोग को प्रदर्शित करता है आगम को नहीं, केवल भोग प्रदर्शित करके स्वामी होनेवाला लोक चोर है ॥ ८६ ॥

मित्यक्ते ओपादनिकस्वत्वात् । चन्द्र-१५४. द्र० स्मृच-७०; व्यत-२२६;
 विच-१४२

१. संभोगस्थाने 'निर्भोग' इति नासं-पाठः । नियतो निश्चितो वा भोगो निर्भोगः स यस्मिन् व्यवहारे दृश्यते । यत्रेति विषयसप्तमी, यस्येत्यर्थः । आगमश्च न दृश्यते, आगमः पत्रादिर्न दृश्यते, न तद् भोगाद्भवति, यस्मादागमः कारणं न भोगः । नाभा २/७६

२. सवर्ण्येतानि आहर्तृगोचराणि । तेनागमशोधनमाहर्ता कार्यम् । व्यसा-३४१। एतदत्रिपुरषागमभोगविषयम् । भोगमात्रविषयत्वे पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात् । स्मृच-७४; द्र० व्यक-७२; स्मृसा-१०५

३. तेन सभ्यसंनिधानागमाद्यङ्गमपि कीर्तनीयमित्यभिप्रायः । स्मृच० ७१

४. द्र० शुनी० ४/७१२; मेघा० ८/१४८; स्मृसा-१०८, स्मृचि-४६;
 सवि-१३०, व्यम-१४; विता-१३७

अनागमं^१ तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
 चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपातिः ॥ ८७ ॥
 भुज्यतेऽनागमं^२ यत्तु न तद् भोगपदं नयेत् ।
 प्रेतं तु भोक्तरि धनं याति तद्वश्यभोग्यताम् ॥ ८८ ॥
 स्मार्त्तं^३ काले क्रियाभुक्तेः सागमाभुक्तिरिष्यते ।
 अस्मार्त्तं लिखिताभावे क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥ ८९ ॥
 आहर्त्तैर्वाभियुक्तः^४ स्यान्नार्थानामुद्धरेत्पदम् ।

आगम के बिना अनेक वर्षों तक जो दूसरा का धन को भोगता है उस पापी को राजा चोर-दण्ड देकर दण्डित करना चाहिये ॥ ८७ ॥

आगम के बिना भोग होने पर भी वह अप्रमाण है । किन्तु भोक्ता का मृत्यु के अनन्तर उस वंशस्थ लोक का उस धन हो सकता है ॥ ८८ ॥

स्मार्त्तकाल (१०० वर्ष) के भीतर आगम सहित भोग प्रमाण है । अस्मार्त्तकाल में लिखित प्रमाण के अभाव से त्रिपुरुष क्रमागत भोग प्रमाण है ॥ ८९ ॥

अगर भोगकर्ता अभियुक्त होता है तो वह अर्थ का उद्धार नहीं कर

१. अत्र तु प्रथमभोक्तुरेव दण्डो न तु तत्पुत्रादीनां, तेभ्यस्तु भूरेव प्राप्य । अप० २/२८. द्र० व्यमा-३४३; गोमि-१२/३४; स्मृच-७४; व्यचि-१५; सवि-१२५

२. अत्र यावद् भोक्ता जीवति तावदनागमं भुज्यमानं परकीयं भवति यथा, तथाऽस्योद्धरणसंभवो भवति । यदा पुनरनागमभोक्ताऽपि अप्रापित एव मृतः तदा तद्वस्तु तद्वश्यभोग्यतां याति । अभा ।

३. तत्त्वागमाभावनिश्चयस्य बाधत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकस्याभाव-
वचनस्यावश्यकत्वादागमानुसन्धानस्य भोगेनैव क्रियमाणत्वेन तदमावा-
संभवाच्च द्वयम् । व्यप्र० १५४; द्र० व्यम-१४; अप० २/२८

४. कश्चित् परकीयार्थानामाहर्त्ता स एवार्थो धनिना स्वार्थसंचिता-
र्थमारम्भणीयः । स चाहर्त्तैव तेनाभियुक्तः सन् तमर्थं प्रतिष्ठापदं नयेत् ।
तस्मिन् पुनरर्थाहर्त्तरि मृते तदीयसंततैरुपरतपितृक्रमागता भुक्तिरेव प्रति-

भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात् प्राप्ती या पितृतः क्रमात् ॥ ६० ॥

अन्यायेनापि यद्भुक्तं पितुः पूर्वस्तरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहृतं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ ६१ ॥

अन्वाहितं । हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

सकता है । पितृ-पितामहादि काल से क्रमानुसार प्राप्त भोग विशुद्ध है ॥ ६० ॥

पिता के पूर्व तीन पुरुषों के द्वारा अन्याय में जिस पदार्थ का भोग हो रहता है परवर्ती पुरुष से कोई उस घन का सच्छेद नहीं कर सकता है ॥ ६१ ॥

अन्वाहित (दूसरा पुरुष के निकट विश्वास से स्थापित), हृत, न्यस्त,

ष्ठाऽतिशुद्धिकारिणी भवति । अभा । आहृतुं हि विदितागमवृत्तान्तस्य तदुपेक्षया भोगं वदतोऽनागमत्वावधारणात् चौरत्वमेव 'स्यात् । व्यमा- ३४३; विशुद्धा सांतत्यादिमत्तया प्रमाणतः सिद्धा । स्मृच-७३ द्र० या० २/२८

१. यत्किमपि वस्तु बृद्धप्रपितामहेनाहृतमन्यायेनाऽपि विनागममपि ततश्च प्रपितामहेनापि भुक्तं तदनन्तरं पितामहेनापि । एवमनेन पुरुषः पारंपर्येण पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः यद्भुक्तं तत्पितुः क्रमात्त्रिपुरुषागतं चल-स्थिरादिकं वस्तु तत्केनाप्यपाहृतं न शक्यम् । अत्र भाषाया एवमुक्त्या-मित्यर्थः । अभा । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तदन्यायेनेति वक्तुं शक्यम् । किं पुनरपाहृतमित्यर्थः स्मृच-७३; मम्मते तु अन्यायाचितस्य चतुर्थे पुरुषे विशुद्धताप्रतिपादनस्येदमेव बीजं भवितुमर्हति यत् कदाचित् चतुर्थपुरुषस्योत्पत्तिकाले अजंकपुरुषस्य जीवदृशा न तिष्ठेत्, तिष्ठेत् चेत् न लोकव्यवहारक्षमा स्यात् यदा व्यवहारे प्रमाणं भवेत्, अथवा अजंकपुरुषस्य मरणान्तरं चतुर्थपुरुषस्य उत्पत्त्यनन्तरं प्राप्तव्यवहारावस्थायां तु पूर्वपुरुषलोकव्यवहारसंबन्धो न स्मरणानुभवसिद्धो भवति । द्र० चन्द्र १५४; व्यचि-६४; सवि-१३३ व्यसो-६६; व्यम-१४; विश्व-१४२; विष्णु ४/१८७

२. अत्र अन्वाहितमिति यत्किमपि परपार्श्वान्तरं वस्तु कार्याय

अप्रत्यक्षं च यद् भुक्तं षडेतान्यागमं बिना ॥ ६२ ॥

तथाऋद्धिविवादस्य^१ प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगपदं नयेत् ॥ ६३ ॥

सन्तोऽपि^२ न प्रमाणं स्युर्मृत्वे घनिनि साक्षिणः ।

क्षन्यन्न श्राविताप्यस्मात् स्वयमाप्तमृत्युना ॥ ६४ ॥

बलपूर्वक स्थापित, व्यवहार के लिये ऋण और घनस्वामी की अनुपस्थिति में भोग—इन छः स्थल पर भोग प्रमाण नहीं है ॥ ६२ ॥

विवाद की निष्पत्ति के पहले अगर वादी या प्रतिवादी मर जाता है तो उसका पुत्र ने विवादास्पद अर्थ का संशोधन करना चाहिये । केवल भोग प्रमाण नहीं है ॥ ६३ ॥

ऋणी का मृत्यु के बाद जीवित रहने पर भी साक्षियों का मृतव्य प्रमाण नहीं होता है अगर मृत्यु के समय ऋणी ने उस विषय में कुछ कह सकता है ॥ ६४ ॥

गृहीतम् । आभा । अन्वाहितमन्यस्मै दावुमपितम् । स्मृच-७४; अन्वाहितं पश्चादाहितम्-नामा-२/७६; अन्वाहितमेकत्र आहितमन्यत्र पुनराहितम् । व्यप्र-१९० द्र० व्यक-७२; सवि० १४३४; विता-१५१

१. एवमेतेषां प्रकाराणामेकेनाप्यन्यायेन परकीयमर्थं भुञ्जन् यः कश्चिदर्थो घनिना ग्यायार्थं प्रारब्धोऽनिष्पन्नव्यवहार एव प्रेतीभूतः । तस्य सक्तः स तदवस्थ एव व्यवहारः पुत्रेण संशोध्यः । सोऽर्थः पितृकामभुक्त्या ततो न भवतीत्यर्थः । अभा । पुत्रग्रहणं घनग्राहिण उपलक्षणार्थम् । स्मृच-७५ आऋद्धो विवाद्यो यस्य स आऋद्धिविवादः । तस्याऋद्धिविवाद्यस्य आरब्धाऽपरि-समाप्तव्यवहारस्य प्रेतस्य सोऽर्थः संशोध्यः । नामा० २/८०; द्र० व्यक-७२; व्यचि-७४; स्मृचि-४६; सवि-१३५; या० स्मृ० २/२६

२. अतो मुमूर्खः; केनापि घनिना जल्पयितः, तेनापि समाप्तमृत्युना सोऽर्थः स्वमुखेन प्रतिपन्नः । ततस्तस्मिन् मृतेऽपि साक्षिणः प्रमाणम् । अभा० । द्र० व्यक-४८, व्यसौ-४९; विध्य-१५

न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः ।
 साक्षिमत्कारणं तत्र प्रमाणं तत्र जीवतः ॥ ६५ ॥
 श्रावितश्चातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ।
 मृतेऽपि तत्र साक्ष्यं स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु ॥ ६६ ॥
 यदृणादिषु सर्वेषु बलवत्युतरा क्रिया ।
 प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु पूर्वा पूर्वा बलीयसी ॥ ६७ ॥
 स्थानलाभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते ।
 तत्कुसीदामेति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥ ६८ ॥

प्रतिवादी का मृत्यु के अनन्तर साक्षियों का वचन प्रमाण नहीं है ।
 जीवितावस्था में साक्षियों प्रमाण होते हैं ॥ ६५ ॥

रोगी ने मृत्युशय्या में जो विधिसम्मत तथ्य प्रकाश करता है, मृत्यु के
 बाद वह तथ्य पूर्वोक्त छ स्थल पर उसका साक्ष्य होता है ॥ ६६ ॥

ऋण प्रभृति मर्ग विषयों में परवर्ती क्रिया बनवान् होता है । प्रतिग्रह,
 बन्धक और क्रम में पूर्वं क्रिया बलवान् होता है ॥ ६७ ॥

जो कोई द्रव्य का वधित अंग की प्राप्ति के लिये धन का आदान
 और प्रदान किया जाता है । उसको कुसीद कहते हैं । यह कुसीदों की
 वृत्ति है ॥ ६८ ॥

१ अत्राऽर्थो घनी उच्यते । प्रत्यर्थी ऋणी । तस्मिन् प्रत्यर्थिनि ऋणिके
 प्रेतीभूते साक्षिणां वचः वचनं न हि प्रमाणम्, यतः साक्षिमत्कारणं तस्मै
 जीवन एव च न मृतस्येति । अभा० द्र० । व्यसौ-४६

२. अत्र आतुरेण पित्रा पुत्रपरोक्षेऽपि योऽर्थो धर्मदत्तादिसाक्षिणां पुरतः
 श्रावितः स प्रमाणम् । अभा० । द्र० स्मृच-८२; व्यक-३८; विना-१९१

३ ऋणादिषु व्यवहान्पक्षेषु सर्वेष्वपि या या उत्तरा अन्तिमा क्रिया
 द्रव्यवृद्धि परिच्छेदविषये भवति तथा तथा पश्चिमा बाध्यते । अभा० ।
 क्रिया पत्रसाक्षिभोगाः । नासं २/८५. या० स्मृ० २/२३

४. अत्र स्थानशब्दो द्रव्याश्रितः स्वस्थानाश्रितः परदेशाश्रितश्च द्रष्टव्यः
 । अभा० । स्थानं प्रयुक्तघनस्थितिः, लाभः कलादिप्राप्तिः, तन्निमित्तं
 दानं दीयमानं मूलघनं घनिकेन, ग्रहणं गृह्यमाणं तदेव खादकेन । विर-५;

वसिष्ठविहितां^१ वृद्धिं सृजेद् वृत्तिविवर्धनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयाच्छते मासस्य बार्धूषी ॥ ९९ ॥

द्विकं^२ त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं स्मृतम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद् वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १०० ॥

द्विकं^३ शतं वा गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थंकित्विषी ॥ १०१ ॥

कालिका^४ कारिता चैवं कायिका च तथा परा ।

च चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेऽस्मिन् वृद्धिदृष्टा चतुर्विधा ॥ १०२ ॥

वसिष्ठ के द्वारा विहित वृद्धि वृत्तिवर्धन के लिये सृष्टि करनी चाहिये ।
ब्याज लेनेवाला प्रतिमास में प्रतिशत अस्ति भाग ब्याज ले सकता है ॥ ९९ ॥

वर्णों का क्रमानुसार मास के लिये २, ३, ४ और ५ प्रतिशत ब्याज
लेना समान है ॥ १०० ॥

अथवा सज्जन के मार्गानुसरण करके प्रतिशत २ ब्याज लेना चाहिये ।
प्रतिशत दो ब्याज लेनेवाला अर्थंकित्विषी नहीं होता है ॥ १०१ ॥

कालिका, कारिता, कायिका और चक्रवृद्धि—चार प्रकार ब्याज
शास्त्रों में कहा है ॥ १०२ ॥

यस्यैव दानं तस्यैव तत्सजातीयस्यैव वा ग्रहणम् । विचि—२; स्थानम-
विनाशः, लाभ उदयः; स्थानलाभो निमित्तस्तेति स्थानलाभनिमित्तम्
नाभा० २/८६. द्र० व्यक—१०५

१. एकशतस्य प्रयुक्तस्य मासे भुक्तेऽशीतिभागवद्व्या सपादो द्रम्मो
भवति । इयं वसिष्ठविहिता अतिघर्मवती वृद्धिः । एतां वृद्धिं वित्तविवर्धनीं
प्रयोजकः सृजेत् प्रवर्त्तयेति । अभा० । द्र० व्यप्र—२२५; मनुः ८/१४०;
वसिष्ठः २/५१

२. द्र० इयं शते मासवृद्धिर्वर्णानामनुक्रमेणेति । अभा० । द्र० मनुः
८/१४२

३. अथवा सर्ववर्णेष्वपि साधुपुरुषेभ्यः सकाशाद् द्विकमेत शतं गृह्णीयात्
एतत्सतां वृत्तमित्येवं स्मरन् । अभा० । द्र० मनुः १४१

४. द्र० मनुः ८/१५३; गोषसू० १२/३४-३५; व्यक—१०७; विता—४७८

प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका^१ स्मृता ।
 वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयं कृता ॥ १०३ ॥
 कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका^२ ।
 वृद्धेरपि^३ पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥ १०४ ॥
 अर्थानां^४ सार्वभौमोऽयं विधिवृद्धिकरः स्मृतः ।
 या देशावस्थितिस्त्वन्या यत्रणमवतिष्ठते ॥ १०५ ॥
 द्विगुणं^५ त्रिगुणं वापि तथान्यत्र चतुर्गुणम् ।

प्रतिमास में शोधित होनेवाला व्याज 'कालिका', ऋणी ने स्वयं वचन देकर शोधित करनेवाला व्याज 'कारिता' है ॥ १०३ ॥

मूलधन की क्षति न कर पण या पण का एक चतुर्थांश व्याज जहाँ शोधित किया जाता है वह कायिका है और व्याज का जो व्याज होता है वह चक्रवृद्धि है ॥ १०४ ॥

अर्थों के लिये वृद्धि के बारे में यह सार्वभौम विधि है । किन्तु देश के अनुसार ऋण की भी व्याजव्यवस्था पृथक् होता है ॥ १०५ ॥

कहीं पर दोगुण, तीनगुण, चारगुण और कहीं दूसरे देश में आठगुण

१. अतीतकाला वृद्धिः फलं यस्यां प्राप्यते सा कालिकावृद्धिरुच्यते ।
 प्रतिमास वृद्धिः स्रावणी वृद्धिः फलदेत्यर्थः । अमा० । प्रथममुभाभ्यां कृता
 या वृद्धिः सा तु कारिता । व्यक-१०७

२. अत्र कायशब्दो द्रव्यपिण्डप्रतिबन्ध एव द्रष्टव्यः । द्रव्यपिण्डो द्रव्य-
 कायः । अमा० ।

३. यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमणः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति
 अंगीकरोति तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः । विर-१०; द्र० ण्मुचि-७;
 विता-१७६

४. अर्थानां वृद्धिकरविधिः सर्वभूमिसामान्यो दृष्टः । अथवा तु देशा-
 वस्थितिर्या यत्र प्रसिद्धा स तत्रैव यत्रणमप्यवतिष्ठते, व्यवहारतः प्रतिष्ठते
 । अमा० । यत्र द्वैगुण्यादावृणं वर्धमानमवतिष्ठते तत्र देशाचारस्थितिः ।
 स्मृष-१५६; द्र० विट-१२, विर-१४; स्मृचि-८; सवि-२२७

५. अन्यस्मिन् देशे अन्यस्मिन् काले च यावता प्रस्थं स्रमते उत्पत्तेः

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते ॥ १०६ ॥
 हिरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिद्विस्त्रिचतुर्गुणा ।
 रसस्याष्टगुणा वृद्धिः स्त्रीपशूनां च सस्ततिः ॥ १०७ ॥
 न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं यत्पराधतिप्रवर्धते ॥ १०८ ॥
 प्रीतिदत्तं तु यत् किञ्चित् तद्वर्धत्ययाचितम् ।
 याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १०९ ॥

व्याज देय होता है ॥ १०६ ॥

हिरण्य, धान्य और वस्त्रों का क्रमानुसार दो, तीन और चारगुण वृद्धि है । रस (दूध, दहि) का आठ गुण और स्त्रीपशुओं का समान व्याज है ॥ १०७ ॥

अलिखित स्थल पर प्रीतिदत्त धन की वृद्धि नहीं होती है । सहमति लिखित पत्र के बिना भी छः मासों के अनन्तर वृद्धि लागू हो जाती है ॥ १०८ ॥

जब तक याचना न होती है तब तक प्रीतिदत्त धन की वृद्धि नहीं होती है । याचित धन को न देने से प्रतिशत पाँचवृद्धि होती है ॥ १०९ ॥

प्राक् तावत्तेव प्रस्थचतुष्टयमुत्पत्तो लब्धव्यमिति देशकालज्ञाने यत्र द्वंगुण्या-
 दिलाभस्तत्र वर्णक्रमेणैव । विचि-६४; द्र० सवि० २२७; व्यप्र० २१० मनुः
 ८/१५१; विष्णुः ७/११-१७; या० स्मृ० २/३६; गोधसू० १२/३६

१. स्त्रीपशूनां च समाधत्तानां या संततिरुत्पद्यते सा द्रम्मधनिकस्य
 भवतीति । अमा० । द्र० मेघा० ८/१५१; समु-८०

२. एषामनन्तरोक्तानां वस्तूनां प्रीतिसंव्यवहारेण दत्तानामविचारिता
 वृद्धिर्नास्ति तावत् यावत्षण्मासं, ततः परं त्वकारिताऽपि वृद्धिः षण्मासा-
 दुपरि भवति । अमा० । द्र० अप० २/३७; स्मृच० १५६; विचि-६; विर-
 १६; सवि-२२४

३. द्र० अप० २/३७; विता-४८३

एष वृद्धिविधिः^१ प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य कर्मणः ।
 वृद्धिस्तु योक्ता धान्यस्य वार्धुषं तदुदाहृतम् ॥ ११० ॥
 आपदं निस्तरेद्^२ वैश्यः कामं वार्धुषिकमणा ।
 आपत्स्वपि हि कण्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥ १११ ॥
 ब्राह्मणस्य^३ तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

प्रीतिपूर्वक दी हुई वस्तु की यह वृद्धि की व्यवस्था है । धान्य की 'ओ वृद्धि' कही गयी है उसको वार्धुष कहते हैं ॥ ११० ॥

वार्धुष (व्याज कारवार) कर्म के द्वारा वैश्य अधिक दुर्गति से निस्तार पाता है । कुछ दुर्गति में रहकर भी ब्राह्मण व्याज वृत्ति का आश्रय नहीं लेता है । १११ ॥

ब्राह्मण किसका व्याज नहीं देता है (या लेता है) । अभाव होने पर

१ एष विधिः प्रीतिदत्तस्य कर्मण उद्दिष्टः । कर्मशब्दः क्वचिद्विरण्य-
 पर्यायवचनो द्रष्टः । यः पुनर्धन्यस्य वृद्धिर्भवति ततो वार्धुषिकं नाम
 वर्तमानमुच्यते । अभा० । एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः 'वार्यिका मालिका' इत्या-
 रम्भः । वृद्धस्याष्टगुणत्वाद्वर्मा धान्यानां वृद्धिर्योक्ता, त्रिगुणेति वा वार्धुष-
 मिति पदेतदुदाहृतं तदेतत् केचिद् धान्यानां त्रिगुणे प्रयोगे वार्धुषिक
 उच्यते । नाभा० २/१४

२ किल कृषिगोरक्षादिवृत्तिर्वैश्यस्य शास्त्रविहिता शास्त्रोत्पादकं ।
 तत्पुनर्धन्यवृद्धिप्रयोजनं तस्याप्यनिपिद्धम् । तेनैतदुक्तं, यदि क्वचिदापद
 भवति ततस्तामापदं काममिच्छया वार्धुषिकमणा निस्तरेत् । ब्राह्मणस्य
 पुनरिदं वार्धुषिकं च कण्टस्वापत्सु न विहितमिति निषिद्धत्वादिति ।
 अभा० । आपदग्रहणं तत्र काव्यनैमित्तिकाद्यप्रवृत्तिः.....ब्राह्मणप्रतिषेधा-
 देव क्षत्रियवैश्ययोः सिद्धेर्वैश्यब्रह्णात् क्षत्रियस्यापि नेष्यत इति गम्यते ।
 अन्य अह — ब्राह्मणप्रतिषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरनुज्ञायते, वैश्यग्रहणं प्रदर्शना-
 र्थमिति । वैश्यस्य स्ववृत्तित्वाद् हस्तरयोः प्रतिषेधो युक्ततरः । नाभा०
 २।१५

३ अत्र ब्राह्मणस्य यत्किमपि येन दातव्यं विद्यते तस्य ब्राह्मणस्मापि
 यदा अभावः तदा तदीयसकुल्येषु निक्षिपेत् । कुल्यान्यस्वीकृत्यन्ते । तान्ये-

निक्षिपेत्तत्स्वकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ११२ ॥
 यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धितबान्धवाः ।
 तदा दद्याद् द्विजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥ ११३ ॥
 गृहीत्वोपगतं^१ दद्याद्दृणिकायोदयं घनी ।
 अद्दद्याच्चयमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥ ११४ ॥
 यदि नो^२ लेखयेद्दत्तमृणिनां चोदितोऽपि सन् ।

अपने कुल सम्बन्धी लोगों के निकट वस्तु रखकर काम चलाता है । उसके अभाव में बन्धुओं के निकट रखता है ॥ ११२ ॥

जब कुल में कोई नहीं है तब तत्सम्बन्धी बन्धुओं को देता है, उनके अभाव में द्विजातियों को देता है । उनके अभाव में जल में फेंक देता है ॥ ११३ ॥

घनी ऋणिक से घन लेकर वृद्धि उसको देता है । माँगने पर अगर नहीं देता तो अवशिष्ट की हानि होती है ॥ ११४ ॥

ऋण ग्रहीता के द्वारा प्रचोदित होने पर भी अगर ऋणदाता ऋण परिकानि समानि येषां ते सकुल्याः पितृपितृव्यतत्सुतादयः । तेषु सकुल्येषु निक्षिपेत् तदभावेऽस्य बन्धुषु मातृभगिनीभागिनेयादिष्विवति । यदेति : स्पष्टार्थः श्लोकः ईदृशं च ब्राह्मणस्योग्रत्वं दृष्टम् । येन कथमप्यात्मपार्श्वे न धारणीयमित्युक्तम् । यच्चापि तत्पुण्योद्देश्येन तडागखननेन तथा व्ययेदिति । अभा० । सकुल्या निवृत्तपिण्डोदकाः एकपुरुषप्रभावाः । नाभा० २।६६-६७

१. ऋणिकात् वृद्धिस्कन्धकं वाऽनुदयभूतं गृहीत्वा घनी उपगतं दद्यात् । ऋणिकस्य तां तु प्रविश्योपगतमुपरिपृष्ठं वा याच्यमानोऽपि अप्रयच्छन् शेषहानिमवाप्नुयात् । ऋणी वदति प्रवेशितघनमिदं पत्र इति । अभा० । शेषः दास्यमानतया स्थितो भागः । शेषस्य स्वल्पत्वे सत्येतद् द्रष्टव्यम् । तस्यानल्पत्वे त्वधिकहानितां नाप्नुस्वात् । स्मृ० च (व्य) १६३ । ब्र० या० स्मृ० २।६३, विधसू, ६।२६

२. यदि प्रविष्टघनमुपगतोपरिपृष्ठचोर्न प्रयच्छति घनी । ततो यथा

ऋणिकस्यापि वर्धते यथैव घनिकस्य वत् ॥ ११५ ॥
 लेख्यं^१ दद्याद्विशुद्धिं तदभावे प्रतिश्रवम् ।
 घनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् परस्परम् ॥ ११६ ॥
 विश्रम्भहेतू^२ द्वावत्र प्रतिभृताधिरेव च ।
 लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥ ११७ ॥

शोध विषयक लिखित प्रमाण नहीं कराता है तो ऋणदाता के ऊपर उसकी वृद्धि होती है जैसे ऋण ग्रहीता के ऊपर वृद्धि होती है ॥ ११५ ॥

ऋण परिशोध करने से ऋणदाता पूर्वकृत दलील ऋणग्रहीता को वापस देता है । अगर नहीं दे सकता तो लिखित प्रमाण के रूप में परिशोध पत्र लिख कर देता है । घनिक और ऋणिक के बीच में यह आपसी विशुद्धि है ॥ ११६ ॥

विश्वास के हेतु दो हैं—प्रतिभू (जामिनदार) और वन्धक । लिखित (दलील) और साक्षी ये दो प्रमाण हैं ॥ ११७ ॥

घनिकद्रव्यं वर्धते तथैव ऋणिकस्यापि तदिति । अभा० । यथैव तद्रव्य-
 मृणिकस्योपरिस्थितं घनिकाय वर्धते तथैव णिकाय घनिकस्योपरिस्थितं
 वर्धते इत्यर्थः । स्मृच (व्य) १६४.

१. यत्किञ्चित्पत्रलिखितमृणं तन्निःशेषं घनिकस्य ऋणी दद्यात् । तद-
 भावे प्रतिश्रवमिति । हृतप्रणष्टाद्यपायबाहुल्यात्तदभावे लेख्याभावे घनी
 ऋणिकस्य प्रतिश्रयं विशुद्धिपत्रं दद्यात् । एवं घनिकर्णिकयोः परस्परं विशु-
 द्धिर्भवति । तथा चोक्तं त्रिषष्टिपत्रप्रकरणे कल्याणमट्टेन । पाटनं वा
 विशुद्धिर्वा सर्वदत्तघने भवेत् । पृष्ठं वोपगतं वा स्यात् । सशेषघनचीरके ।
 इति कुसीदवाधुषिकभेदः षष्ठः श्लोकः । अभा० । प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रव-
 नाय शुद्धिपत्रम् । व्यम० पृ० ८१.

२. वृद्धिलामार्थप्रयोगस्य क्रियमाणस्य विश्वासमूलहेतु द्वावेव प्रतिभूवो
 द्वितीयमाधिः । तेषां च द्रव्यवृद्धिप्रमाणप्रतिश्वाधीनां चतुर्णामप्यङ्गानां
 व्यक्तिकारके सन्देहप्रणाशने द्वयमेव प्रमाणम् । लिखितं साक्षिणश्चेति । अभा०

७ ना० स्मृ०

उपस्थानाय' दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।

त्रिविधः प्रतिभूर्हृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥ ११८ ॥

ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु^३ प्रत्यये वापि हापिते ।

प्रतिभूस्तद्वृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥ ११९ ॥

बहवश्चेत्^३ प्रतिभुवो दद्यास्तेऽर्थं यथाकृतम् ।

अर्थं विशेषिते ह्येषु घनिनश्छन्दतः क्रिया ॥ १२० ॥

पण्डितों ने अर्थव्यवस्था में उपस्थान के लिये, दान के लिये और प्रत्यय (विश्यास) के लिये ऐसे तीन प्रकार की प्रतिभू कहा है ॥ ११८ ॥

प्रत्यय न रखकर यदि ऋणो ऋण परिशोध न करता है या नहीं परिशोध के लिये उपस्थित होता है तो प्रतिभू उस ऋण का प्रतिशोध करता है ॥ ११९ ॥

अगर अनेक प्रतिभू हैं तो यथा व्यवस्था के अनुसार ऋण का परिशोध करते हैं । कोई विशेष अर्थ व्यवस्था है तो घनी के इच्छानुसार परिशोध करते हैं ॥ १२० ॥

१. उपस्थानाय प्रयोजनकाले ढोकनाय समीपे स्थापनाय प्रयोजकाले अहं दर्शयिता अदर्शने दातेति । दानाय अहं दातेति प्रत्ययाय अशीलविप्रतिपनये । नामा० २।१०।१/२० या० स्मृ० २।५३, विघसू० ६/४१

२. अत्राव्यपत्या ऋणिकभयत्रासजननार्थमेव मुनिना प्रत्ययोस्थानप्रतिभुवोरपि ऋणदानविधिरुक्तः । युक्तिभिस्तु पुनरनेनैव बाधितः । यतः । एकं तावदिदमस्ति । उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः संभावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि मुनिवाक्यानि के विदुः । अन्यथा अनेनैव मुनिना एतदुक्तम् । अभा० । यशोपस्थानं संभवतीति शेषः । मृतस्य चोपस्थापनासंभवात् जीवदधिकार इति नारदाभिप्रायः । विश्वः २।५५ द्र० मनुः ८।१५८-१६०, या० स्मृ० २।५३, विघसू० ६।४१

३. बहवश्चेत्प्रतिभुवः स्थिताः स्वकीयस्वकीयांशमुपस्थितं द्रव्यं गृह्णीत । ततस्ते यथाकृतमृणं तथैव स्वांशस्थितं दद्युः । अथ सामान्यग्राहकत्वेन यदृच्छादापनीयत्वेन समुपस्थापकत्वेनाजीवतः श्रेष्ठगानित्वेनार्थोऽविशेषितो

यमर्थ^१ प्रतिभूदद्याद्वनिकेनोपशीडितः ।
 ऋणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ १२१ ॥
 धर्मेण^२ व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चकेन बन्नेन च ॥ १२२ ॥
 यः स्वकं^३ साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।
 न स राजा निषेधव्य ऐहिकामुष्मिकार्थतः ॥ १२३ ॥

धनि के द्वारा पीड़ित होकर जो धन प्रतिभू को देना पड़ता है उस धनको दुगुना कर ऋणी प्रतिभू को देता है ॥ १२१ ॥

धर्म, व्यवहार, छल, आचरित या बलप्रयोग द्वारा ऋण के रूप में दिये हुए अर्थ को संग्रह कर लेना चाहिये ॥ १२२ ॥

ऐहिक और पारलौकिक हित के लिये उत्तमर्ण अपना अधमर्ण से धन संग्रह करता है राजा ने उसको निषेध नहीं करना चाहिये ॥ १२३ ॥

भवति । नतो धनिरुच्छन्दतः क्रिया, ते रां मध्ये यत्र सुलभं धनं धनी पश्यति तमेव विधृत्य गृह्णाति । अभा०, द्र० या० स्मृ० २।५५, विधसू० ६।४२

१. यदा धनिकेनोपशीडय प्रतिभूरेव धनं ग्राह्यते तदा ऋणिकः परोक्ष-
 त्वादिकं स्वकीयं कूरमाभाव्य तस्मै प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् । यच्च न
 कलान्तरेण द्विगुणं प्रतिभूवाहनमहादोषस्य प्रायश्चित्तमिदं सद्यो द्विगुणद्रव्य-
 दापनम् । अभा०, द्र० या० स्मृ० २।५६, विधसू० ६।४३

२. आचरितमभोजनम् । तच्च ऋणोद्ग्राहणविषयकमेव सोपयोगं सार्व-
 त्रिकम् । तदुक्तं धर्मेण, तस्मान्ना प्रियधर्मस्मरणेन प्रियमर्थं साधयेत् ।
 तेनासिध्यमानं भेदेन राजकीयसमाभयदर्शनेन व्यवहारेण तथा प्रदानलोभं
 दर्शयित्वा छलेन । तथा दण्डेन स्वकीयबलेनैव पादबन्धनाचारप्रज्ञेपादिना ।
 अभा०, द्र० ८।४६

३. ये शठा दुष्टाः परकीयं धनं गृहीत्वा नक्षयित्वा मुदध्यमाना राजा-
 श्रिता भूत्वा आत्मानं रक्षयितुमिच्छन्तो निषेधं कारयन्ति । स्वच्छन्देन व्यव-
 हारेण राजा धनी स्वमर्थं साधयन्न निषेधव्य । ऐहिकामुष्मिकार्थतः इति
 ऐहिकार्थसंव्यवहारमङ्गभयात् । आमुष्मिकार्थं साधुवर्त्तनमङ्गपातकभयात् ।
 अभा०, द्र० मनु० ८।५०, विधसू० ६।१६, या० स्मृ० २।४०

अधिक्रियत^१ इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥ १२४ ॥

स पुनर्द्विविधः^२ प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिविपर्यये ॥ १२५ ॥

प्रमादाद्धनिनस्तद्वदाधो विकृतिमागते^३ ।

अधिकारपूर्वक जी धन लिया जाता है वह आधि । वह दो प्रकार है । एक निर्दिष्टकाल के भीतर लौट सकता है और दूसरा जब धन परिशोध किया जाता है तब मुक्त हो सकता है ॥ १२४ ॥

वह फिर दो प्रकार का कहा गया है । यथा--गोप्य और भोग्य । ये दो ही इसके लक्षण हैं । इसके विपर्यय से लाभहानि होती है ॥ १२५ ॥

द्वैदोष या राजदोष के बिना प्रमाद से घनिका आधिनाश से मूलनाश

१ अधिक्रियत अप्यधनिना संबन्धाधिकारमानीयते इत्याधिः । स च द्विविधः । चलाधिः स्थिराधिश्च । सोऽपि द्विलक्षणो ज्ञेयः । एकः कृतकालोपनेयः, द्वितीयो यावद्देयोद्यतः । तत्र कृतकालोपनेयो यः स द्विप्रकारः । एको दीयमाने घने प्राप्तकालावधौ आधिपालैः समपंणीयः । द्वितीयस्तु अतिपुण्यमानो घनिना एवं विचार्य गृह्यते । अभा० । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यपंणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । मित० २।५७

२. स पुनराधिरग्यप्रकारेण द्विविधः । एको गोप्यो घटितसुवर्णरौप्यादिः गुपू रक्षणे धातुः । तेन रक्षणीय इत्यर्थः । द्वितीयो भोग्यः प्रकाश एव गृहक्षेत्रादिः । उपचारस्तथैवास्येति । अस्य द्विविधस्याप्याधेर्गुप्तस्य कालान्तरोपाश्रयोपचारः । भोग्यस्य फलोपाश्रयोपचारः । विपर्यये फलहानिरिति विपरीतार्थो विपर्यय उच्यते । यतो गोप्यस्य भोगः क्रियते ततस्तस्य कालान्तरे फलहानिर्भवति । अथ प्रकाश्याभोगः क्रियते । ततस्तस्य सस्यनिवासादिफलहानिर्भवति । इत्ययं विपर्यय इति । अभा० । उपचारः रक्षणं कर्तव्यमिति शेषः । व्यक० १११ ।

३. अत्र यथा लाभहानिविपर्यये भवति तद्वद्वनिनः प्रमादादाधिनाशे मूलनाशोऽपि भवति । तत्र प्रमादः । चलादिवृषभादिकस्याकालवाहनाति-

विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृताहते ॥ १२६ ॥
 न भोक्तव्यो^१ बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १२७ ॥
 यः^२ स्वामिनाभ्यनुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 तेनार्धवृद्धिर्माँक्तव्या तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥ १२८ ॥
 न त्वेवाधो^३ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

होता है या विकृति होने पर भी वैसा होता है ॥ १२६ ॥

बलपूर्वक आधिका भोग नहीं करना चाहिये । अगर होता है तो वृद्धि का नाश होता है । मूल्य के द्वारा आधिस्वामी को सन्तुष्ट करना चाहिये अन्यथा 'आधिस्तेन' होकर चोर हो सकता है ॥ १२७ ॥

जो आधिस्तेन आधिस्वामी के बिना अनुमति से आधिका भोग करता है उसकी आधी वृद्धि नष्ट होती है और यह नष्ट अंश क्षतिपूरण के रूप में चला जाता है ॥ १२८ ॥

भोग करने के लिये दिये हुए । आधि (व्याज) की वृद्धि नहीं मिलती वाहनं चेत्यादि । गोप्याधेश्च धनिकप्रमादः प्रकाशमोचनम् । इत्यादिना धनिप्रमादेन आधिनाशे सञ्जाते विकृति वा प्राप्ते काणकूटमग्नादौ मूलनाशो भवति तदा धनिनो मूलनाशो नास्ति । राजिकं यथा, स्वल्पेऽपराधेऽपि राजगृहीतसर्वस्वेन सह तन्मध्यस्थाधेर्नष्टस्य तथैव चौरापहतस्यापि आधेर्मूलनाशो नास्त्येवोक्तम् । अभा०

१. कृतकालोपनेयो य आधिः स पूर्व एवाधी बलावष्टम्भेन न भोक्तव्यः । अथ कथमपि कृतम् । ततः कालान्तरवृद्धिं परित्यजेत् । यच्च मूलमाधिलभते तेन मूल्येनाधिधनिनं परितोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेन दोषं प्राप्नुयात् । अभा० ।

२. वर्धमानकालान्तरेण आधिं समर्पितम्, आधिस्वामिनः पाशवत् असंप्राप्ताभ्यनुज्ञात एव, य आधिं भुङ्क्ते सोऽविचक्षणो मूर्खः । तेनाधिना धनिना यथारूढवृद्धेरर्थं परित्यजनीयम् । एष स्थलभोगस्य निष्क्रयः । अभा०, मनुः ८।१५०

३. अत्र यः सोपकार आधिः स वृद्धिफलभोग्य एव । तस्मिन् सोपकारे

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १२६ ॥
 रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयोदसारताम् ।
 तत्राधिरन्यः कर्तव्यो देयं वा धनिनै धनम् ॥ १३० ॥
 अत्र शक्तिविहीनः स्याद्दृष्टी कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यं काले काले यथोदयम् ॥ १३१ ॥
 ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

है । आधि का कालपूर्ति से पहले आधिको मुक्त नहीं किया जाता है या विक्रय नहीं हो सकता है ॥ १२६ ॥

यत्नपूर्वक रखने पर भी कालपूर्ति के अनन्तर आधि का नाश हो सकता है । इसलिये दूसरा आधि करना चाहिये या धनी को धन दे देना चाहिये ॥ १३० ॥

काल के विपर्यय के कारण ऋणी शक्तिहीन हो जाता है । इसलिये क्रमशः क्रमशः शक्ति के अनुसार कुछ-कुछ धन देकर ऋण परिशोध करके आधि मुक्त कर लेना चाहिये ॥ १३१ ॥

जिस स्थल में ऋणी धनवान् होकर भी दौरात्म्य से परिशोध नहीं

आधो कौसीदीं वृद्धि न कश्चिदाप्नुयात् । यावच्च विचारितकालावधि-
 संरोधो न जालनीयः । तावदवाप्तर एवाधेनं तस्य क्वचिदानमस्ति न
 विक्रय इति अभा० ।

१. यत्र धनिना प्रयत्नरक्षमाणाधिः कालेन शीर्णतामसारतामाप्नोति ।
 तत्रार्णिकेन धनिकस्य आधिरन्योऽधिकर्त्तव्यः । अथवा धनमेव दातव्यम्
 अभा० । द्र० या० स्मृ० २६०

२. कदाचिद्दृष्टी अन्यमथाधि कर्त्तुं मशक्तः धनमपि दातुमशक्तः, ततो
 यथाशक्त्यनुसारेण स्कन्धकस्थित्या काले काले यथोदयं यथालाभं धनं दाप्य
 इति । अभा० । द्र० मनुः ८ १७७, ११२२६, या० स्मृ० २४३

३. स्वयमुद्ग्रहणे निष्क्रम्ये पञ्चकं शतं गृहीत्वेति । अभा० । एष न शुष्-
 लघुदण्डविकल्पो दण्डनीयगुणजातिशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यः । विर० पृ० ७८,
 द्र० मनुः ८ १३६ या० स्मृ० २४२ विधसू० ६१२

राजा दापयितव्यः स्याद् गृहीत्वा पञ्चकं शतम् ॥ १३२ ॥
 स्ववाक् संप्रतिपत्तो^१ तु ऋणिकं दशकं शतम् ।
 विनयं दापयेद्राजा द्विगुणं तु पराजितम् ॥ १३३ ॥
 न स्याद्^२ द्रव्यपरीमाणं कालेवेहगिकस्य चेत् ।
 जातिसंज्ञाधिवासानामागमो लेख्यतः स्मृतः ॥ १३४ ॥
 लेख्यं^३ तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

करता है तो उस स्थल में राजा पाँच प्रतिशत लेकर उससे आदाय करता है ॥ १३२ ॥

यदि ऋणी ऋण को मान लेता है तो दस प्रतिशत दण्ड शुल्क लेकर या पराजित स्थल में बीस प्रतिशत लेकर राजा आधि वसूल करता है ॥ १३३ ॥

विषय के कारण अगर ऋणी ठीक रूप से द्रव्य का परिमाण नहीं दे सकता तो जाति, संज्ञा, और स्थान को लेकर आगम (दलील) प्रमाण मान लिया जा सकता है ॥ १३४ ॥

लेख्य दो प्रकार हैं । अपने हाथ से लिखित और दूसरे के हस्त से

१. धनिना धारणिक आवेदितः सन् यदि स्ववाचैव संप्रतिपत्त्युत्तरेणेव प्रतिपद्यते । यथा सत्यमिदमस्ति । ममास्यैतद्दातव्यमिति । ततः स्ववाक्प्रतिपन्नगुणात् स्वयमेव धनिकस्याप्रतिपादनदोषाच्च राजा ऋणिकं विनयं दापयेद्दशकमेव शतम् । अथासौ मिथ्या कस्य अप्रतिपत्तिं धनी च यथासंभवं क्रियाभिः स्वधनं लभ्यं खरीकरोति । तदा तमृणिकं पराजितं राजा तमेव दशकशतविनयं द्विगुणं प्रतिदापयेत् । विंशतिद्रम्मेणैकशतमित्यर्थः । अभा० । द० मनु० ८।३१, या० स्मृ० २।४२, विष्णुसू ६।२०—२१

२. अत्र पराजितस्य ऋणिकस्य यदि समस्तद्रव्यपूरणपरिमाणं न स्यात् ततो देशकालानुसारेण स्कन्धकपत्रे लिखापनीय ऋणिकः । एवमपि संज्ञयैव साधितं द्रव्यं भवति । जातिसंज्ञाधिवासानां लेख्यत आगम इति यदुक्तं तत्पञ्चाखण्डपत्रम् । नवाङ्गसंपूर्णमागमशब्देन सूचितम् । अ० भा० द्र० विष्णुसू० ३।७४

३. अत्र एकं स्वहस्तकृतं, द्वितीयमन्यहस्तलिखितम् । एवं तावद् द्विविध-

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ १३५ ॥
 देशाचाराविरुद्धं^१ यद् व्यक्तावधिविलक्षणम् ।
 तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥ १३६ ॥
 मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं^२ च यत् ।
 तदप्रमाणं लिखितं भीतोपधिकृतं तथा ॥ १३७ ॥

लिखित । देश, स्थिति के अनुसार साक्षीमान् और साक्षीरहित भी हैं ॥ १३५ ॥

देश के आचार का विरोध न कर आधि का नियम के अनुसार क्रमानुसार लेखनीय विषय को उलटा-पुलटा न कर लिखा हुआ दलील प्रमाण है ॥ १३६ ॥

मत्त, अभियुक्त, स्त्री, बालक के द्वारा या बलपूर्वक भय से या उलना से किया हुआ दलील अप्रमाण है ॥ १३७ ॥

मेवोक्तम् । एतयोस्तु यत्स्वहस्तलिखितं तत्साक्षिभिर्विनाऽपि प्रमाणम् । यत्स्वहस्तलिखितं तत्साक्षिसहितं प्रमाणम् । स्वहस्तलिखितस्यैतन्माहात्म्यं यद्विनाऽपि साक्षिभिस्तत्प्रमाणमेवेति । यथोक्तं—सिद्धिर्देशस्थितिस्तयोः तद्देशाचारमाहात्म्यं दर्शितम् । यस्मिन् देशे या देशस्थितिः आलेख्यसिद्धिरिति । अभा०, द्र० या० स्मृ० २।८४-८८, विष्णु० ७।१-५

१. अत्र लेख्यप्रामाण्यमुक्तम् । तदिह यत्लेख्यमदेयदानलेखनेन, अस्व-तन्त्रोपरि लिखितादिना च देशाचारविरोधेन वर्जितं यत्तद्देशाचाराविरुद्धम् । यत्र च लेख्ये व्यक्तिमाधिप्रतिभूतस्थलक्षणं तत्र च पत्रलिखितक्रमः, अविलुप्तः अविनष्टः । यत्राक्षराण्याप्यविलुप्तानि तत्लेख्यं प्रमाणमिति अभा० । अर्थानां क्रमः, क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन्स्वदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्त साधुशब्दनियमोऽत्रैत्यभिप्रायः । मिता० २।८६. द्र० विष्णुसू. ६।११

२. अत्र मत्तेन लिखितं, तथा ब्रह्महत्याद्यभिशास्तेन यत्, स्त्रिया यत्, बालेन च कृतं यत्, तथा अयंसंबन्धेन विनैव बलात्कारेण कारितं यत्, तथैव भीतोपधिकृतं यत् तत्करणमप्रमाणमिति । अभा० भीतकृतं चाप्यथाकरणे गृह्यमाणकारणत्वात् । उपाधिकृतं च उपाधिर्वाजः । नामा० २।११४, द्र० विष्णुसू० ७।९-१०, या० स्मृ० २।८६

मृताः^१ स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः ॥ १३८ ॥
आधिस्तु^२ द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्यावरस्तथा ।
सिद्धिरत्रोभयस्यास्य भोगो यत्रास्ति नान्यथा ॥ १३९ ॥
दर्शितं प्रतिकालं श्रितं प्रार्थितं श्रावितं तथा ।
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥ १४० ॥

यदि आधि नहीं है तो साक्षियों, धनी और ऋणी के मरण से लिखित प्रमाण नहीं स्वीकृत किया जाता है ॥ १३८ ॥

आधि के दो प्रकार हैं यथा—जङ्गम और स्यावर । इन दोनों की सिद्धि हो सकती है अगर वस्तुतः दोनों का भोग किया होता है और दूसरे किसी प्रकार से नहीं ॥ १३९ ॥

कोई अवसर पर जो दलील बीच-बीच में लोगों की दर्शित की गई है या ऋणी को कही गई है, साक्षियों का मरण के बाद भी वह दलील या लेख्य सिद्ध होती है ॥ १४० ॥

१. यत्र पत्रे धनिकर्णिकसाक्षिलेखकाः सर्वेऽपि मृताः तदप्यप्रमाणं किल ।
अप्यथा तादृशः पत्रः जनस्य कूटप्रपञ्चकृतैर्विश्वासः संभवति । एतदर्थ-
मुक्तम् । यत्र तु लेख्ये आधिर्भुक्तिसहितः स्थिरीकरणचिह्नपूतस्तिष्ठति
तत्तेषु सर्वेषु मृतेष्वपि प्रमाणमेवेति । अभा० आश्रयो भुक्तिः । अप० २।६२

२. यस्मिन्नत्र जङ्गमः स्यावरो वा प्रकारद्वयमप्ये आहूढ एवाधिनं तु
भुक्तः । ततो भोगेन विना तयोर्लिखितमात्राधिचिह्नयोरपि सिद्धिर्नास्तीति ।
अभा० ।

३. अत्र धनिकसंतत्या ऋणिकसंततेर्यत् प्रतिकालं दर्शितं यदायदा
किञ्चित्फलं प्राप्नोते तत्प्रार्थितम् । तथा यत्प्रतिकालं श्रावितं कालान्तरे
स्कन्धकं वा गृहीतम् । अथवा श्रावितमेव भूयोभूयः कथितम् । तदेव ऋणिक-
संततेः संतानारूढप्रत्ययमेव मृतेष्वपि हि साक्ष्यादिषु सर्वेष्वपि प्रमाणमेवेति ।
अभा० । एतच्च लेख्यसिद्धिसंभावनामात्रप्रतिपादकं न पुनः परीक्षानिवार-
कम् । अप० २।६२

अदृष्टार्थमश्रुतार्थ^१ व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥ १४१ ॥
 लेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
 सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ १४२ ॥
 यत्र स्यात्^२ संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

जिस स्थल में ऋणग्रहीता के पुत्रों या उत्तराधिकारियों ने पितृकृत दलील को दिखा नहीं और सुना भी नहीं, उस स्थल में साक्षियों का जीवन काल में वही दलील के ऊपर व्यवहार होने से सिद्ध होती है ॥ १४१ ॥

कोई लेख्य प्रमाणमुक्त दलील अगर कुछ दूसरे देश में रहने से, दग्ध हो जाने से, अस्पष्ट होने से या जीर्ण हो जाने से उसको उपस्थापित करने के लिये पर्याप्त या पूरा समय दिया जाता है । अगर नष्ट हुआ तो जिसने उसको देखा उसको धर्माधिकरण में उपस्थापित करने के लिये भी समय दिया जायगा ॥ १४२ ॥

जो कोई दलील के सत्यासत्य को लेकर संशय होता है तो अपना हस्तचिह्न के द्वारा, साक्षियों के द्वारा, लेखक के लिपिचिह्न के द्वारा,

१. पतुनर्लेख्यमृणिकसन्ततेः स्वयमदृष्टार्थं स्वकीयपूर्वजेभ्यः सकाशाद-
 श्रुतार्थम् । केवलमाचारव्यवहारार्थमेवागतं दृष्टम् । एवंविधं न लेख्यं
 सिद्धिमाप्नोति । जीवत्स्वपि हि साक्षिषु तथापि कृतकत्वाशङ्कया । अभा० ।

२. अस्य श्लोकस्यार्थो द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः सोपयोगः । वादिन-
 स्तावत् यदा वादिना प्रतिवादी लिखितद्रव्यसंबन्धे पृष्ठः, न च तत्पत्रं तस्य
 हस्ते । ऋणी च वदति दर्शयतु मम पत्रम् । यदि विद्यमानं स्यात्तदाऽन-
 पेक्षया त्वज्ञानयनाय धर्माधिकरणे न विशिष्टैर्वा कालहरणं देयम् । अथवा
 यदीयं पत्रं दग्धं हृतं वा, तदा असतः अविद्यमानस्य तद्द्रष्टृदर्शनमपि साधु-
 जनसाक्ष्यपेक्षया प्रमाणम् । अभा० । सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थ-
 स्थानयनाय कालकरणं कालावधिर्वातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं ये
 द्रष्टारः साक्षिणः तदैशानं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । मिता २/६१

३. यत्र लेख्ये भूताभूतकृतैः विप्रत्ययो भ्रांतिर्भवेदिति तत्परीक्ष्यं स्वह-
 स्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरिति स्वहस्तप्रतिविश्वासकेन । क्रियया तदा-

तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नं युक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥ १४३ ॥
 लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं^१ हेत्वन्तश्कृतं भवेत् ।
 विप्रत्यये परीक्ष्यं तत् संबन्धागमहेतुभिः ॥ १४४ ॥
 लिखितं^२ लिखितेनैव साक्षिमत् साक्षिभिर्हरेत् ।

युक्ति के द्वारा और दलील की प्राप्ति कैसे हुई, इसके द्वारा भी संशय दूर करना चाहिये ॥ १४३ ॥

दूसरा कारण से अगर दलील दूसरा नाम से हो गया है और इसके ऊपर विश्वास भी नहीं रहता तो संबन्ध, आगम और हेतु को लेकर परीक्षा करनी चाहिये ॥ १४४ ॥

लिखित प्रमाण के द्वारा यदि ऋण किया जाता है तो लिखित प्रमाण के द्वारा, साक्षियों का समक्ष में किया जाता तो साक्षियों द्वारा संशयमोचन रूढसाक्षिभिः । चिह्नं लेखकलिपिचिह्ननिरूपणेन । युक्त्या चानया युज्यमानार्थता युक्तिरयुक्तिस्तद्विषयं । प्राप्तिद्विधा, एका कथमनेन पत्रमिदं प्राप्तम् । द्वितीया जल्पता साक्षीभ्यमाक्षीभ्यं वा । कीदृशी अस्य प्राप्तिरित्यादिभूताभूतलेख्यसंशयमुद्धरेदिति । अभा० । द्र० या० स्मृ० २/१२, विधसू० ७/१२

१. अत्र अन्यनामरूपोऽङ्को यस्य लेख्यस्य तदन्यनामाङ्कमुच्यते । तच्च द्विविधं भवति । एकं यस्य सक्तं द्रव्यं तस्मैव नाम्ना लिखितं किन्तु तस्य पार्श्वत् येन किमपि कृतं लब्धं वा तस्य तद्द्रव्यं प्रार्थयतः तत्पत्रमन्यनामाङ्कं भवति । ... अस्य विप्रत्ययस्य परीक्षार्थं पठितोऽयं श्लोकः । अत्र च संबन्धागम हेतूनां त्रयाणामपि परीक्षा आवेशकानां श्लोकरयमिदमस्ति । तत्र संबन्धः—अन्वयज्ञातिवैवाह्य मन्त्र्येकव्यवहान्तः । युज्यते द्रव्यसंबन्धे निःसंबन्धे नियुज्यते । अथागमः—अन्वयक्रीतमाश्रितं लब्धप्रीत्यास्तलक्षणैः । सागमं पदभिरेतैः स्याद् विना त्वेतेनिरागमम् । अथ हेतुः—धितर्के च निमित्ते च हेतुशब्दः प्रयुज्यते । प्रमाणं संशयोत्तीर्णं यन्निमित्तं च नाप्यथा । इति अभा० ।

२. अत्र हरेदिति क्रियापदेन लिखितं कृत्वा ऋणिकेन घनिकस्य धने प्रवेशिते तेनैव हस्तीकृतेन ऋणी तमृणसंबन्धं निहरेत् । यदि पुनर्घनी तस्य

साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितान्न तु साक्षिणः ॥ १४५ ॥

छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।

कर्त्तव्यमन्यत्लेख्यं स्यादेष लेख्यविधिः स्मृतः ॥ १४६ ॥

सन्दिग्धेषु च कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

श्रुतदृष्टानुभूतार्थान् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ १४७ ॥

करना चाहिये । साक्षि प्रमाण से लिखित प्रमाण श्रेय है किन्तु लिखित प्रमाण से साक्षियों श्रेय नहीं हो सकते हैं ॥ १४५ ॥

लिखित पत्र अगर छिन्न हो जाता है या खण्ड हो जाता है या किसने अपहृत हो गया है या कुछ पार्श्व मोड़ हो गया है या कहीं जगह रह गया है मिलता नहीं या भूल-भाल लेख हो गया तो दूसरा लिखित पत्र कर लेना चाहिये । यह लेख्यविधि है ॥ १४६ ॥

वादी और प्रतिवादी के बीच में किया हुआ कार्य के विषय में सन्देह होने से उन साक्षियों के द्वारा प्रकृत तथ्य प्रकाश कर लेना चाहिये जिन्होंने यह काम देखा है, सुना है या अनुभव किया है ॥ १४७ ॥

लिखितस्य हृतनष्टदग्धादि कारणमुपन्यस्यति, ततस्तदीयं प्रणष्टविशुद्धिपत्रं ग्राह्यम् । अत इदमुक्तं 'लिखितं लिखितेनैव हरेदिति । यत्र पुनः प्रथमसं-
व्यवहारकरणं साक्षिमत्संजातं, तत्र ऋणे विशोध्यमाने तत्रैव साक्षिभिः
प्रत्यक्षीकृतंस्तद्वृणं निहरेत् । अभा० ।

१. लिखितपत्रं यदि चिरितं, खण्डनः कृतं, केनचित् अपहृतं, पत्रपार्श्वेन मध्यभागेन वा मृष्टम् आहोस्वित् लेख्यविषयविन्यासरहितं चेत् लेख्यान्तरं निर्मातव्यमित्येष लेख्यविधिः । १४६. द्र० या० स्मृ० २/६१, अपु० २५५/२४

२. एकं सन्दिग्धविषयमुपजीव्य विवदमानयोः वादिप्रतिवादिनोः वास्तवकर्मजातं स्वचक्षुषा कर्णेन अनुभवेन वा प्रत्यक्षीकुर्वाणः पुरुषः साक्षित्वेन प्रतिपद्यते । तस्मादेव व्यक्ति सत्यं निश्चीयते । १४७ द्र० २/६२, अपु० २५५/२५

‘समक्षदर्शनात्साक्षी’ विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।

श्रोत्रस्य यत् परो ब्रूते चक्षुषोर्दर्शनं स्वयम् ॥ १४८ ॥

३एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥ १४९ ॥

५लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ १५० ॥

कान और आँखों के समक्ष से जो अनुभव करना है वह साक्षी है । दूसरा लोककी उक्ति कान से मिलती है और चक्षु के द्वारः दर्शन होता है ॥ १४८ ॥

मनीषियों ने ग्यारह प्रकार साक्षियों का भेद शास्त्र में देखा है । उनमें से पाँच प्रकार ‘कृत’ और छः प्रकार ‘अकृत’ है ॥ १४९ ॥

लिखित, स्मारित, यदृच्छाभिज्ञ, गूढ और उत्तरसाक्षी ये पाँच प्रकार कृत साक्षी है ॥ १५० ॥

१. साक्षिणि अक्षः प्राधान्ये विद्यमानेऽपि श्रोत्रप्राधान्यं श्रुतिविषयीभूतं चरित्रं निश्चिनोति चाक्षुषं च चक्षुर्विषयीभूतमेव । उभयोः समवाये चक्षुषो बलवत्त्वम् । श्रूयमाणं ब्रूतं कदाचित् अन्यथा भवति किन्तु दृश्यमानं सर्वथा नावितथमेव । १४८. द्र० मनुः ८/७४, विष्णु ८/१३

२. प्रत्यक्षदर्शनात्साक्षीत्युच्यते । तत्राक्षीणि यत्तेषां प्रतिपत्तिसानुभवं प्रयोजनं तत्प्रत्यक्षम् । तेषां च श्रोत्रस्य यच्छब्दश्रवणं तत्परतः अर्थसानुभवम् । यत्तु चक्षुः सानुभवं तत्स्वयमेवार्थदर्शनसानुभवमिति । अभा० । समक्षदर्शनान् सम्यग्निन्द्रियेणोपलब्धत्वात् साक्षी विज्ञेयः । तथा च ‘साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्’ (व्यासू० ५/२।६१) इत्युक्तम् । नाभा० २/१२५

३. अत्रैकादशविधाः साक्षिणो दृष्टाः । तेषां च पञ्च साक्षिणः कृता भवन्ति ते च प्रत्येकमुच्यन्ते । अभा०

४. लिखितः पत्रारूढः, स्मारितः कर्णकथितः, यदृच्छाभिज्ञोऽनुपरोधे-नागतः । गूढः कुड्यन्तरितश्रोता । उत्तरसाक्षी साक्षिजल्पितश्रोता । एवं पञ्चविधः साक्षी भवति । अभा० ।

षडेते पुनरुद्दिष्टाः साक्षिणस्त्वकृताः स्वयम् ।

^१ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च^२ राजा च व्यवहारिणाम् ॥ १५१ ॥

कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिनः प्रहितश्च यः ।

कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ १५२ ॥

^३कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।

व्यवराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः शुद्धबुद्धयः ॥ १५३ ॥

अकृत साक्षियों का छः प्रकार हैं । यथा—ग्राम, प्राड्विवाक, राजा कार्य को भीतर स्थित पुरुष, अर्थी के द्वारा प्रेरित पुरुष और कुल विवादों में कुलिय साक्षियों हो सकते हैं ॥ १५१-१५२ ॥

जन्म, कर्म और अर्थ विषय में कुलीन, सरल और शुद्ध न्यूनातिथ्यून तीन लोग साक्षियों हो सकते हैं जो निन्दनीय नहीं हैं वरं शुचि और शुद्धि-बुद्धि-सम्पन्न हैं ॥ १५३ ॥

१. षडेते पुनरकृता अपि साक्षिणो भवन्ति । तद्यथा ग्राममध्ये वृत्तप्रयो-जनस्य ग्राम एव साक्षी । धर्माधिकरणवृत्तस्य प्राड्विवाक आस्थानस्थः । राज्ञः पुरतो वृत्तस्य राजा । तथा यः कार्यस्य अभ्यन्तरः । तथा कार्यार्थ-मर्थिनः यः प्रहितः । तथा कुलविवादेषु कुलहरक एव साक्षी । एते षडपि साक्षिणोऽकृता अपि भवन्ति । अमा० ।

२. व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राड्विति श्रुतिः ।

विवदेत् तत्र यस्तस्मिन् प्राड्विवाकस्तु स स्मृतः ॥ वृ० १/६८

३. कुलीनाः कुलोत्पन्नाः । ऋजवः आज्ञवस्वभावाः । तथा जन्मतः कर्मतोऽर्थतश्च शुद्धा ये भवन्ति । शुचयो ये त्वलुब्धाः । शुद्धबुद्धयः प्रतिष्ठित-शास्त्रबुद्धयः । अनिन्द्याः लोकप्रसिद्धाः । एवंविधाः साक्षिणो भवन्ति । त्रयाणामघो द्वावेको वा उभयानुमतः । अधिकास्तु भूवादे । अन्यत्र कार्यवि-स्तरानुसारेण । अमा० । त्रयोऽवराः व्यवराः साक्षिण इत्यधमकोटिरियम् । नवपर्यन्ताः परा कोटिरसौ । व्यमा० ३।८ । द्र० मनुः ८/६२-६३, विष्णुः ८/८, आप० २/११।२६।७, गोधसू० १३/२, या० स्मृ० २/६८-६९, वसि० १६/६८

'ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वास्मृताः ॥ १५४ ॥
 'श्रेणीषु श्रेणीपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्णिनः ।
 बहिर्वासिषु बाह्यः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ १५५ ॥
 'श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चचेद् द्वेष्ट्यतामियात् ।
 तेभ्य एव न साक्ष्यं स्याद् द्वेष्टारः सर्वे एव ते ॥ १५६ ॥

अनिन्दित ब्राह्मणों, क्षत्रियों, वैश्यों और शूद्रों अपना-अपना वर्ण को लेकर साक्षियों हो सकते हैं । अपना सब सबके साक्षियों होते हैं ॥ १५४ ॥

श्रेणियों में श्रेणी पुरुष, वर्गों में वर्गस्थ लोग, बाह्य क्षेत्रों में बाह्य लोग और स्त्रियों में स्त्रियाँ साक्षी होती हैं ॥ १५५ ॥

श्रेणियों में अगर कोई द्वेष करके बोलता हो तो उनमें से साक्ष्य नहीं लेना चाहिये क्योंकि ये सब द्वेष्टा लोग हैं ॥ १५६ ॥

१. ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः अकुतिसतकर्मणोऽन्तराल-
 प्रभवाः । सर्वेषामनिन्दितत्वेऽप्येतेषामनिन्दितग्रहणमत्यन्तकुतिसतकर्मण्येषा-
 कचण्डालमृतपादिनिवृत्त्यर्थम् । नाभा० २/१२१ द्र० मनुः ८/६२, गोघसू०
 १३/३, यास्मृ० २/६६, वसि० १६/२६, गोघसू० १।१६।१३ ।

२. श्रेणीषु अष्टादशप्रकृतिनिबद्धासु ये श्रेणिपुरुषास्ते तन्मध्यपतितत्वा-
 त्तादृशा एव साक्षिणः प्रमाणम् । स्वेषु वर्गेषु भाटवर्गेषु भाटिका इत्यादयः ।
 बहिर्वासिषु अन्त्यजातिषु बाह्य एव । स्त्रीषु च व्यवहारोत्पत्तौ स्त्रिय एव
 साक्षित्वमर्हन्ति । एतेषु साक्षिपरीक्षा नास्ति । अभा० । श्रेणिपुरुषाणां
 सत्यपि वर्णित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन । व्यप्र० १११ द्र० मनुः ८/६८,
 वसि० १६/३०

३ अत्र श्रेण्यादिषु वर्गेषु यदि कश्चिद्राजगामित्वः दवाक्पाठ्यदोषाद्
 वा द्वेष्ट्यतां गच्छेत्, ते बहवोऽपि द्वेष्टृत्वात्तस्य साक्षित्वं नार्हन्ति । यतो
 द्वेष्टारः सर्वे एव ते तस्येति । अभा० ।

१ असाक्ष्यपि हि शास्त्रेऽस्मिन् दृष्टः पञ्चविधो बुधेः ।
 वचनादोषतो भेदान् स्वयमुक्तिर्मृतान्नरः ॥ १५७ ॥
 २ श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥ १५८ ॥
 ३ स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः क्रित्वा बधकाश्च ये ।
 असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥ १५९ ॥
 ४ राजा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये ।

पण्डित लोग शास्त्रों में पाँच प्रकार के असाक्षियों को जानते हैं । ये वचन, दोष, भेद, स्वयम् उक्ति और मृत लोग हैं ॥ १५७ ॥

श्रोत्रिय, तापस, वृद्ध और संन्यासीओं, ये वचन के कारण साक्षियों नहीं हो सकते हैं उनका हेतु भी कहा गया है ॥ १५८ ॥

स्तेन, साहसिक, निष्ठुर, शठ और घातक, ये दुष्टता के कारण साक्षियों नहीं हो सकते हैं । उनमें सत्य नहीं रहता है ॥ १५९ ॥

कुछ अर्थ को निश्चित करने के लिये राजा ने स्वीकृत साक्षियों का

१. यश्च साक्षी न भवति सोऽपि पञ्चप्रकारः वचनदोषभेदस्वयमुक्ति-
 मृतान्तरैः इति । ते प्रत्येकं व्याख्यास्यन्ते । अभा० । असाक्षित्वहेतूनां पञ्च-
 विधत्वात्तद्वशेनासाक्ष्यपि पञ्चविधो बुधेर्निर्दिष्ट इति । स्मृतिव्य० ८१

२. श्रोत्रियाः अध्ययनश्रवणयुक्ताः । तापसा व्रतप्रस्थाः, अन्येऽपि तपो-
 निष्ठाः । वृद्धाः अशीतेरुद्धवंम् । वचनात् प्रतिषिद्धत्वात् । नात्र हेतुस्तः
 निरयं तेषां साधुनि धर्मणि प्रवृत्तत्वात् तदुपरोधो मा भूदिति वृद्धा असमर्था
 एव । नाभा० २/१३७ द्र० मनुः ८/६५

३. साहसिकाः प्रसह्य परस्वापहाणिनः । चण्डाः धनहेतोः मारकाः पर-
 प्रयुक्ताः । बधकाः संनिकाः । असाक्षिणस्ते, स्वभावत एव दुष्टत्वात् पराति-
 सन्धानपरत्वात् । तेषु सत्यं नास्ति । महापातके प्रवृत्तानां साक्षित्वेऽनृत-
 वचनं प्रियमेव । नाभा० २/१३८

४. राजैकवचनत्वेन परिगृहीतेषु साक्षिषु पृथक् पृथगुत्सायं पृच्छ्यमाणेषु
 वचनं भिद्येत यत्र येषु यस्मिन् वा कार्येऽन्योऽन्यद्वा ब्रूयात् अन्यश्चान्यथा,
 तेऽपि वचनभेदात् रोगाद् द्वेषाल्लोभाद्वा मृषा वदन्तीत्यसाक्षिणः । नाभा०
 २/१९६

वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥ १६० ॥

^१अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।

मुचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ १६१ ॥

^२योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।

कुतद्वत् साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥ १६२ ॥

^३द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्यस्तस्य साक्षिणः ॥ १६३ ॥

वचन में भेद होने से वे साक्षी नहीं हो सकते हैं । यहाँ भेद ही कारण है ॥ १६० ॥

कोई अगर साक्षी रूप से निर्दिष्ट न होकर भी अपने आप आकर स्वयं साक्षी होने के लिए अपनी शुचिता को बतलाता है तो वह साक्षी न हो सकता है ऐसा शास्त्रों में कहा है ॥ १६१ ॥

विचार के समय जिस साक्षी ने जो कुछ विषय वादी को बोलता है उसका मृत्यु के अनन्तर वह किसको बोलेगा ? इसलिये वह 'मृतान्तरं' साक्षी के नाम से प्रसिद्ध है । वह वस्तुतः असाक्षी है ॥ १६२ ॥

किस विषय में दोनों का विवाद होने पर दोनों का ही साक्षीओं रहने से भी जो पूर्वपक्ष है उसका ही साक्षीओं गृहीत होते हैं ॥ १६३ ॥

१. स्वयमुक्तेरनुद्दिष्ट इति व्याख्यातः सूचक इत्युक्तः । स साक्षी न भवति परोपघातप्रवृत्तत्वात् ॥ नाभा० २।१४०

२. योऽर्थः श्रावयितव्यः पूर्वपक्षः प्रतिवादिना भवेत् असति तस्मिन्न-निवेशिते अर्थिनि चासति निवेशयितरि, क्व कस्मिन्नर्थे कीदृशे वाऽर्थे वदति साक्षित्वम् । स केन चोद्दिष्टः । अथवा स्वयं निवेशयति, न साक्षी, अर्थी सः । अथाऽहं साक्षी ब्रवीति तस्यार्थः साक्षिभिः प्रयोजनम् । न तद्वचः प्रमाणम् । अस्वार्थवचनात् रामित्यसाक्षी सः ॥ नाभा० २।१४१

३. अत्र पूर्वकालः पक्षो यस्य भवति तस्य साक्षिणः प्रमाणानि भवन्ति । न पुनरत्पाऽवान्तरवादिन इति । एतत्कल्याणीयं विवरणमिति, विस्पष्टेदाहरण सहितमिति ॥ अभा० ॥ मिथ्योत्तरे यद्युभयोरपि साक्षी

१आघयं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥ १६४ ॥

१न परेण समुद्दिष्टमुपेयात् साक्षिणं रहः ।

भेदयेत्तं न चान्येन हीयेतैवं समाचरन् ॥ १६५ ॥

२साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेयाद् गच्छेद्वापि दिगन्तरम् ।

तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्युः प्रमाणं ह्युत्तरा क्रिया ॥ १६६ ॥

जिस स्थल में वादी का साक्षीओं का प्रमाण कुछ दोषयुक्त कारण से हीन हो जाता है उस स्थल में प्रतिवादी का साक्षीओं प्रष्टव्य होते हैं ॥ १६४ ॥

विपक्ष के द्वारा स्वीकृत साक्षी के साथ गोपन में वात्तलाप नहीं करना चाहिये । या दूसरे के द्वारा उसका साक्षीओं का भंग नहीं करना चाहिये । ऐसा करने से वह हीनपक्ष हो जाता है ॥ १६५ ॥

उद्दिष्ट साक्षी अगर मर जाता है या अति दूर देश को चल जाता है तो मरने से और विदेश जाने से पहले जिसने उसका वचन सुना है, वह साक्षी रूप से प्रमाणित किया जाता है । यह प्रमाण ही उत्तर क्रिया है ॥ १६६ ॥

भयति तदा पूर्वपक्षिण एव ग्राह्यः द्वयोरिति वचनात् । भावबोधस्य लघु-
त्वात् । कारणोत्तरे प्रभूतादिकं विनिगमकम् ॥ विवादचन्द्रः पृ० १२५, द्र०
या० स्मृ० २/१७, विष्णुः ८/१०

१. अत्र अधरभावो लाघवम् । असाध्यमानत्वात् पूर्वपक्षस्य, यस्मिन्
विवादे, उत्तरपक्षो गरीयान् साध्यस्तत्सिद्धो निषिक्तः तदा साक्षिणः प्रति-
वादिना ये प्रष्टव्याः प्रतिवादिना उद्दिष्टा इति ॥ अभा० ॥ द्र. या. स्मृ.
२/१७, विष्णुः ८/११

२. तत्र यः परोद्दिष्टं साक्षिणं रहसि संभाषेताऽसौ हीयेत, भेदयश्च
तर्जनं मत्संनदादिना लौकिकभेदेन च अर्थसंप्रदानेनेति ॥ अभा० ॥

१. तत्र यदि साक्ष्युद्दिष्टो म्रियेत देशान्तरं वा गच्छेत् तस्य मुमुर्षोर्यिया
सोर्वा तदर्थं पृष्टस्याधिना उद्देशश्रुतार्थस्य वा स्वयं विश्वावयतो वचनं श्रुतं

‘सुदीर्घेणापि कालेन त्रिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्जानन्नचेदन्येन लेखयेत् ॥ १६७ ॥

‘आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमात्तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य च ॥ १६८ ॥

‘आ तृतीयात्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

बहु काल से पहले किया हुआ लिखित प्रमाण से सिद्धि मिलती है । अपने को अगर मालूम है तो स्वयं लेख निर्माण कर सकता है अथवा दूसरे से लिखाना चाहिये ॥ १६७ ॥

जो कोई व्यक्ति साक्षीरूप से स्वीकृत होकर अगर विवाद विषय में अवगत करा दिया जाय तो आठ वर्ष तक स्वीकृत रहता है । फिर जो व्यक्ति कार्यस्थल में स्वतः उपस्थित होकर स्वयं साक्षीरूप से स्वीकृत होता है उसका भी साक्ष्य पाँच वर्ष तक प्रमाणित रहता है ॥ १६८ ॥

गोपन में ऋणादि में साक्षीरूप से स्वीकृत प्रमाण तीन वर्ष तक रहता

यस्ते उत्तरसाक्षिणः प्रष्टव्या इति । अयं चाऽसौ प्राक् सूत्रस्थानोक्तोत्तर-
साक्षो द्रष्टव्यः ॥ अमा० द्र. विष्णुः ८।१२

१. तत्र योऽसौ पञ्चविधः प्रयुक्तः साक्षी तस्व भेदफलविवक्षयेदमुच्यते । सुदीर्घेणाऽपि कालेव लिखितस्य साक्षित्वम् । तेनैव लिपिसमयजेन आत्म-
नैव स्वनाम लेख्यम् । यथा कश्चिद्देशे साक्षिणश्च स्वहस्तेन मतमारोपयि-
ष्यन्ति इति । लेखकेन विलिखिते आत्मनैव लिखेद् ‘अत्राहं साक्षी देवदत्तः’
इति । न चेत्लिखितस्तदाऽन्येन लेखयेत् । तस्य कालान्तरे निरुपगतश्चिह्नय
भवतीति । एवं च लेखकविधिर्दृष्टः ॥ अमा० ॥

२. लिखितस्य स्मृतिहेत्वक्षरसंभवात् सार्वकालिकत्वं युक्तं हेतोः । स्मारितस्याहृतस्य आह हितस्य त्वं साक्षीति । तथाभूतानां संवादस्मृति-
हेत्वभावादाष्टमाद् वर्षात् सिद्धिः । आपञ्चमात् सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य
आह—हितानुरूपोऽपि स्मृतिहेतुर्नास्तीति शिथिलप्रयत्नत्वात् असमाहित-
चेतसा यदृच्छोपगतेन श्रुतमिति ॥ अमा० ॥

३. गूढस्य आकृत्योपात् । आङ्गभिविधौ द्रष्टव्यः । वृत्तस्याप्रत्यक्षत्वात्

आ संवत्सरतः सिद्धिर्वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥ १६६ ॥

^१अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ १७० ॥

^२यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रं च साक्षिणः ।

सुदीर्घणापि कालेन स साक्षो साक्ष्यमहति ॥ १७१ ॥

^३असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्विवादाः प्रकीर्त्तिताः ।

लक्षणान्येव साक्षित्वे येषामाहुर्मनीषिणः ॥ १७२ ॥

है । उत्तर साक्षी का प्रामाण्य एक वर्ष तक रहता है ॥ १६६ ॥

अथवा साक्षी के प्रति काल नियम न देखा जाता है । विवादोप विषय की स्मृति का लेकर ही साक्षित्व की प्रामाणिकता सूनी है । ऐसा शास्त्रज्ञ पण्डितों ने कहा है ॥ १७० ॥

किम साक्षी का बुद्धि, स्मरण शक्ति और श्रवण शक्ति नष्ट नहीं है जितना काल होने पर भी वह साक्ष्य दात के लिये उपयुक्त माना जाता है ॥ १७१ ॥

बिना साक्षी से छ विवादों बोधगम्य हो सकते हैं । उन विवादों का लक्षणों उस स्थल में साक्षी के रूप में कार्य करेंगे ऐसा मनीषियों ने कहा है ॥ १७२ ॥

परकीयवचनं न चिरं शक्यं स्मर्तुमिति । अनुभूतमनुस्मर्येतापि चिरम् । आ संवत्सरात् सिद्धिः । अनेनैव सर्वत्राडभिविधाविति गम्यते, अत्र मर्यादाया असंभवान् उत्तरसाक्षिणो गूढबदपि प्रयत्नाभावात् तत्सकाशेऽभिहितमात्रत्वादल्पकाला स्मृतिरिति ॥ अभा०

१. तस्माद्यावद्यः स्मरति तावत्साक्षी, न कालावधारणं न्याय्यमिति ॥
नाभा० २/१४६

२. यस्य नोपहृता असंकीर्णा स्मृतिः, श्रोत्रं च; चशब्दाच्चक्षुश्च, अघातो रजस्तमोऽनुषङ्गित्वं दुःखप्रायत्वं वा । महताऽपि कालेन स साक्ष्यमहति असंकीर्णस्मृतित्वात् ॥ अभा० २/१५०

३. अकृता ग्रामादय उक्ताः, तेऽप्यशब्देनोच्यन्ते । षड्विवादा असाक्षि-

१ उल्कादस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु धानकः ।
 केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥ १७३ ॥
 कुट्टालपाणिर्विज्ञेयः सेतुव्रेत्ता समीपगः ।
 तथा कुठारपाणिश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥ १७४ ॥
 प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयो दण्डपारुष्यकुन्तरः ।
 असाक्षिप्रत्यया ह्यत्रे पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥ १७५ ॥
 ३ शिचत्कृत्वाऽऽत्मनश्चिह्नं द्वेषात् परमुपद्रवेत् ।

अगर हाथ में उल्का है तो अग्निद, हाथ में शस्त्र है तो घातक, केश हाथ से अवधृत होने से पारदारिक, हाथ में कुट्टाल धरने से सेतु भंगकर्त्ता, हाथ में कुठार धरनेसे वनच्छेदन कर्त्ता, प्रत्यक्षचिह्न से दण्ड पारुष्यकर्त्ता के रूप में स्वीकृत होते हैं जहाँ साक्षी की आवश्यकता नहीं है ॥ १७३-१७४ ॥

हाथ में फाउडा रखकर सेतु के निकट ठण्डायमान होने से सेतु व्रेता और हाथ से कुठार धरकर रहने से वनछेदी के नाम से परिचित हो जाते हैं ॥ १७४ ॥

दण्डपारुष्य में प्रत्यक्षचिह्न शरीर में रहने से स्वतः प्रमाणित हो जाता है । वहाँ साक्षी की आवश्यकता नहीं है ॥ १७५ ॥

कोई भी लोग स्वयं अपना शरीर में चिह्न निर्माण कर दूसरा लोक

प्रत्ययाः तत्र साक्षिणः सन्ति । कथं तर्हि तेऽसाक्षिणः । लक्षणचिह्नैस्ते परिच्छिद्यन्ते न दर्शनश्रवणानुभवैः । अतो लक्षणान्येव साक्षित्वं साक्षिकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ नाभा० २/१५१

१. तत्र आगते सति अग्निदघातकसेतुभेदकानां विषयः । छेतुर्वनस्य निषेधातिक्रमे । केशाकेशिग्रहणं च युगपत्पारदारिके । दण्डपारुष्यं घातक-विषयम् । वाक्यसंबन्धे चैव हि षड्विवादा इति प्रत्यक्षचिह्नत्वाच्च विनैव साक्षिभिः प्रत्ययेऽत्र दोष इति ॥ अभा०

२. परीक्षणे कारणं, व्यभिचारमुपायांश्चाचष्टे-कश्चिदात्मन एव चिह्नं कृत्वा द्वेषाद् दण्ड्यतामयमित्यधिपं गच्छेत् अनेन कुतमिति । एव-मपि संभवात् तत्र युक्तं परीक्षणं न चिह्नमात्रेण ग्रहणम् । कथं परीक्ष्यम् ?

हेत्वर्थगतिसामर्थ्येस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥ १७६ ॥
 १ नार्थलंबन्विनो नाला न सहाया न वेरिणः ।
 न दूष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिण प्रतिदूषिताः ॥ १७७ ॥
 २ दासनंकृतिकाश्राद्धवृद्धस्त्री बाल चाक्रकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तकितव ग्रामयाजकाः ॥ १७८ ॥

को दोषी कराने के लिये उपद्रव करता है, उस स्थल में हेतु, अर्थ, गति और सामर्थ्य के द्वारा युक्तियुक्त परीक्षा करना चाहिये ॥ १७६ ॥

जिसके साथ अर्थ कारवाही है, जः आत्मीय, जो जिसका सहायक, वेरी और जो दूसरा व्यवहार में मिथ्या कहकर मिथ्यावादी रूप से प्रमाणित हुआ है उन सबको सत्यनिरूपण के लिये साक्षीरूप से नहीं पूछा जा सकता है ॥ १७७ ॥

दास, छलव्यवहारकारी, श्राद्ध का अयोग्य, वृद्ध, स्त्री, बालक, चक्र के द्वारा जीविका निर्वाह करने वाला, अर्थात् तैलिक, मत्त, उन्मत्त, प्रमत्त, आर्त, शठ, ग्रामयाजक, महापथिक, सामुद्रिक, वणिक्, संन्यासी, रोगी,

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यः । हेतुः गदगदस्वेदमुखशोषादिः, अर्थः क्षतस्याल्पत्वमहत्वादिः, गतिः सम्भवः, पृष्ठे यदि श्वयथुः स्यात् कथमात्मनः सम्भव इति, सामर्थ्यं बलाबलता, कथं दुर्बलो बलवतः शक्नोति क्षतं कर्तुम् ? बलवत्त्वादे दुर्बलस्यैवमेव हन्तुं समर्थः, किमर्थं क्षतं करिष्यतीत्येवमादीनि परीक्षेत साक्षवभावेन । नामा० २/१५५

१. अर्थसंबन्धिनो दानग्रहणसंबन्धाः । ते भयाद् द्वेषाद् वाऽन्यथा ब्रूयुः । दूष्टदोषाः अकार्यकारिणः । तेऽपि निःश्रीकत्वान्न प्रष्टव्याः ॥ नामा० २/१५६

२. तत्र दासो गृहजातः । नंकृतिकः छलव्यवहारी । अश्राद्धो न श्राद्धमहंतीति । दुर्बलादिवृद्धः संव्यवहारायोग्यः लुप्तस्मृत्यादिकरणत्वात् । उन्मत्तो वायुदोषात् । प्रमत्तः प्रमादशीलः । आर्तं व्यसनार्तः । कितवो घृतकारः । ग्रामयाजकः ग्रामतिक् अमा० ॥ दासोऽस्वतन्त्रत्वात् स्वामिकार्ये

‘महापथिकसामुद्रवणिक’^२ प्रव्रजितातुराः ।

व्यङ्ग्यैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीवकुशीलवाः^३ ॥ १७६ ॥

नास्तिक^४ ब्राह्म्य^५ दाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाज्यकाः ।

एकस्थालीसहायारि^६ चरजाति सनात्रयः^७ ॥ १८० ॥

विकलाङ्ग, एकाकी, श्रोत्रिय, आचारहीन, क्लीव, नृत्यगीतादिद्वारा जीविकानिर्वाह करने वाला, नास्तिक, ब्राह्म्य, पत्नीत्यागी, अग्नित्यागी, अयाज्ययाजक, एक पाक में भोजनकारी, मित्रकाशत्रु, चर, जाति, सहोदर,

च नित्यव्यापृतत्वात् । निकृत्य चरतीति नैकृतिकः । श्रद्धा नाम परलोक-
देवब्राह्मणधर्माधिर्माः सस्तीत्येवंङ्गः प्रत्ययः, स यस्य नास्ति सोऽश्रद्धः अश्रद्ध-
घानः । सोऽपि संमित्रबुद्धित्वाद् यत्किञ्चनकारी । वृद्धस्त्रीवालाः अशक्तत्वा-
दभालाच्च । चाक्रिकः अश्रोत्रियः कार्यं प्रति प्रतिषिध्यते । चक्रेण जीवतीति
चाक्रिकः उपमर्देन प्रधानत्वात् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्ताः उक्तावधारणविचारा-
सामर्थ्यात् । कितवो व्यसन्नित्वादविश्वास्यः । ग्रामयाजको ग्रामार्थं दृष्टा-
दृष्टव्यापारकारी । सोऽपि वृत्तिच्छेदमयान्न धर्ममपेक्षते ॥ नाभा० २/१५७
चाक्रिकः तैलिकः ण्यप्र ११८

१. महापथिकः दीर्घाश्वनिकः सोऽपि कार्यगौरवान्न धर्ममपेक्षते अस्व-
तंत्रश्च । नाभा० २/१५८

२. सामुद्रवणिक सामुद्रश्चासी वणिक् चेति सामुद्रवणिक् । अप्सु मूत्र-
पुरीषाद्युत्पत्तिं सामुद्रश्च वणिक् चेति वा ॥ नाभा० २/१५८

३. श्रोत्रियादिसाहचर्यात् परिव्राजकः । इह श्रमणकादिः प्रव्रजितः ॥
नाभा० २/१५८

४. कुशीलवो रङ्गोपजीविविशेषः अनुत्तप्रधानत्वात् ॥ नाभा० २/१५८

५. नास्तिको वेदनिन्दक इति मनुः । मिथ्यादृष्टिरिति । अभा०

६. ब्राह्म्यः प्रतितसावित्रीकः । अकृतसंस्कार इति ॥ अभा

७. सहायारी मित्रशत्रू ॥ अभा

८. मातृश्वसुः सुताश्चैव सोदर्याभुतमातुलाः ।

एते सनाभयस्तूयताः साक्ष्यं तेषु न भोजयेत् ॥ कात्यायनः

प्राग्दृष्टदोषशैलूपविषजीव्याहिनुण्डिकाः^१ ।
 गरदाग्निदकीनाशशद्रापुत्रोपपातिकाः^२ ॥ १८१ ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः^३ ।
 भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः^४ ॥ १८२ ॥
 भूताविष्टनृपद्विष्टवर्ष नक्षत्रसूचकाः ।
 अघशंस्यात्मविक्रेतूहीनाङ्गभगवृत्तयः^५ ॥ १८३ ॥
 कुनखी श्यामदन्तश्च मित्रध्रुक्शठशीण्डिकाः ।

जिसका दोष पूर्व से ज्ञात, नृत्याजीवी, विषजीवी, सर्पप्रभृतिजीवों को
 घरने वाला, विषदाता, अग्नि दाता, पशुहिसाजीवी, शूद्रापुत्र, उपपातक-
 कारी, क्लान्त, साहसिक, श्रान्त, निर्धन, चण्डालप्रभृति, अपतावृत्त को
 छोड़कर दूसरा वृत्त का अनुष्ठान करने वाला, असमावृत्त, जड़, तैलिक,
 चोरिविद्यानिपुण, भूतप्रेत के द्वारा आविष्ट, राजद्रोही, वर्षनक्षत्रों को
 सूचित करके जीविकानिर्वाह करने वाला, थाप बोलने वाला, आत्मविक्रेता,
 हीनांग, जीविकानिर्वाह के लिये भार्या को वेश्या रूप से व्यवहृत करने
 वाला, कुनखी, मद्यपानोत्तररूप काला दान्त वाला, मित्रद्रोही, शठ, मद्य-

१. आहितुण्डिकः सर्पादिदण्डशूकग्राही ॥ अभा

२. एतेऽघमंप्रायाः साहसिकत्वात् । नामा० २/१६०

३. अन्त्यावसायिनः चण्डालादयः अयोग्यत्वात् साध्वासारे ॥ नामा०
२/१६१

४. मूलिको मूलद्रव्यविक्रयजीवन इति अभा । मूलैर्विप्रलम्भकः गुरुकुला-
 धीनत्वादुपमर्दकत्वात् विप्रलम्भकत्वाच्च नैष्ठिकादय इति नामा० २/१६१,
 वस्तुतस्तु मूलविद्या चोरिविद्या तदुपजीवितात् तद्विद्याऽध्यापितत्वेनऽध्या-
 पकत्वेन मूलिक इति ।

५. भगवृत्तिः स्त्रीजीवनः मुखभगो वेति अभा, स्ववृत्तये भार्याया
 वेशात्वकारीति अप० २/७१, भार्यादास्यादिसंभोगशुल्कोपजीवी इति व्यप्र०

ऐन्द्रजालिकलुब्धोऽग्रश्रेणीगणविरोधिनः^१ ॥ १८४ ॥

वधकश्चर्मकृत्^२पङ्गु^३ पतितः कूटकारकः ।

कुहकः प्रत्यवसित^४स्तस्करो राजपुरुषः ॥ १८५ ॥

मनुष्यपशुमांसास्थिमधूक्षीराम्बुसपिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्ध^५षिकश्च यः ॥ १८६ ॥

च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः स्तावको^६ हीनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः ॥ १८७ ॥

असाक्षिणो ये निदिष्टा दासनेकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ १८८ ॥

विक्रयी, ऐन्द्रजालिक, लुब्ध, अग्र, श्रेणीविरोधी, गणविरोधी, घातक, चर्म-
कारी, पंगु, द्विजातिकर्म से हीन पतित, कुटिल, कुहक, संन्यास से लौटने
वाला, तस्कर, राजपुरुष, मनुष्य मांस, पशु मांस, अस्थि, मधु, क्षीर, जल
और घृत के विक्रेता, वेद विक्रयी, व्याज लेनेवाला द्विज, अपना धर्म से च्युत,
शिल्पिकुलप्रधान, स्तुतिकर्ता, हीनलोग की सेवा करनेवाला, पिता के साथ
विवाद करनेवाला और भेदकर्ता साक्षी नहीं हो सकते हैं ॥ १८८-१८७ ॥

दास और नैकृतिक आदियों साक्षी नहीं हो सकते हैं : कार्य के
गुरुत्व को लेकर भी साक्षी हो सकते हैं ॥ १८८ ॥

१. श्रेणीविरोधिनो गणाविरोधिनश्च महाजनोपघानप्रायत्वात् ॥ नाभा
२/१४३

२. चित्रकृत् इति अमा-नाभा पाठः ।

३. मङ्ग इति बहुत्र पाठः । स च कपटजीवीति अभा, बलीवर्दनाटनेन
भिक्षाटनशीलः इति व्यक ४६, देवतां गृहीत्वा याचक इति स्मृच ७८,
नाभा० २/१६४

४. प्रत्यवसितः प्रव्रज्यायाः निवृत्तः नाभा २/१६४

५. स्तावकः प्रस्थापकादिः पराराधनजीवनत्वाद् घनवत्पक्षाश्रयत्वाद्
नाभा २/१६६

प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्याहिनुण्डिकाः^१ ।
 गरदाग्निदकीनाशशद्रापुत्रीपपातिकाः^२ ॥ १८१ ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः^३ ।
 भिन्नवृत्तासमावृतजडतैलिकमूलिकाः^४ ॥ १८२ ॥
 भूताविष्टनृपद्विष्टवर्ष नक्षत्रसूचकाः ।
 अधशस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः^५ ॥ १८३ ॥
 कुनखी श्यामदन्तश्च मित्रध्रुकृशठशीण्डिकाः ।

जिसका दोष पूर्व से ज्ञात, नृत्याजीवी, विषजीवी, सर्पप्रभृतिजीवों को
 घरने वाला, विषदाता, अग्नि दाता, पशुहिसाजीवी, शूद्रापुत्र, उपपातक-
 कारी, क्लान्त, साहसिक, श्रान्त, निर्धन, चण्डालप्रभृति, अपतावृत्त को
 छोड़कर दूसरा वृत्त का अनुष्ठान करने वाला, असमावृत्त, जड़, तैलिक,
 चोरिविद्यानिपुण, भूतप्रेत के द्वारा आविष्ट, राजद्रोही, वर्षनक्षत्रों को
 सूचित करके जीविकानिर्वाह करने वाला, याप बोलने वाला, आत्मविक्रेता,
 हीनांग, जीविकानिर्वाह के लिये भार्या को वेश्या रूप से व्यवहृत करने
 वाला, कुनखी, मद्यपानोत्तररूप काला दान्त वाला, मित्रद्रोही, शठ, मद्य-

१. आहितुण्डिकः सर्पादिदग्दशूकग्राही ॥ अभा

२. एतेऽधर्मप्रायाः साहसिकत्वात् । नामा० २/१६०

३. अन्त्यावसायिनः चण्डालादयः अयोग्यत्वात् साऽवासारे ॥ नामा०
२/१६१

४. मूलिको मूलद्रव्यविक्रयजीवन इति अभा । मूलैर्विप्रलम्भकः गुरुकुला-
 धीनत्वादुपमर्दकत्वात् विप्रलम्भकत्वाच्च नैष्ठिकादय इति नामा० २/१६१,
 वस्तुतस्तु मूलविद्या चोरिविद्या तदुपजीवितात् तद्विद्याऽध्यापितत्वेनऽध्या-
 पकत्वेन मूलिक इति ।

५. भगवृत्तिः स्त्रीजीवनः मुखमगो वेति अभा, स्ववृत्तये भार्याया
 वेशात्वकारीति अप० २/७१, भार्यायास्यादिसंभोगशुल्कोपजीवी इति व्यप्र०

ऐन्द्रजालिकलुब्धोऽग्रश्रेणीगणविरोधिनः^१ ॥ १८४ ॥
 वधकश्चर्मकृत्^२पङ्गु^३ पतितः कूटकारकः ।
 कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः ॥ १८५ ॥
 मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बृसपिषाम् ।
 विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्धूषिकश्च यः ॥ १८६ ॥
 च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः स्तावको^४ हीनसेवकः ।
 पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः ॥ १८७ ॥
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनेकृतिकादयः ।
 कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ १८८ ॥

विक्रयी, ऐन्द्रजालिक, लुब्ध, उग्र, श्रेणीविरोधी, गणविरोधी, घातक, चर्म-
 कारी, पंगु, द्विजातिकर्म से हीन पतित, कुटिल, कुहक, संन्यास से लौटने
 वाला, तस्कर, राजपुरुष, मनुष्य मांस, पशु मांस, अस्थि, मधु, क्षीर, जल
 और घृत के विक्रेता, वेद विक्रयी, व्याज लेनेवाला द्विज, अपना धर्म से च्युत,
 शिल्पिकुलप्रधान, स्तुतिकर्ता, हीनलोग की सेवा करनेवाला, पिता के साथ
 विवाद करनेवाला और भेदकर्त्ता साक्षी नहीं हो सकते हैं ॥ १८८-१८७ ॥

दास और नैकृतिक आदियों साक्षियों नहीं हो सकते हैं । कार्य के
 गुरुत्व को लेकर भी साक्षियों हो सकते हैं ॥ १८८ ॥

१. श्रेणीविरोधिनो गणाविरोधिनश्च महाजनोपधानप्रायत्वात् ॥ नामा
 २/१६३

२. चित्रकृत् इति अमा-नामा पाठः ।

३. मङ्ग इति बहुत्र पाठाः । स च कपटजीवीति अभा, बलीवर्दनाटनेन
 भिक्षाटनशीलः इति व्यक ४६, देवतां गृहीत्वा याचक इति स्मृच ७८,
 नामा० २/१६४

४. प्रत्यवसितः प्रव्रज्यायाः निवृत्तः नामा २/१६४

५. स्तावकः प्रस्थापकादिः पराराधनजीवनत्वाद् धनवत्पक्षाश्रयत्वाद्
 नामा २/१६६

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 पारुष्ययोश्चाप्युभयोर्न परीक्षेत साक्षिणः^१ ॥ १८६ ॥
 तेषामपि न बालः स्त्रान्न स्त्री नैको न कूटकृत् ।
 न बान्धवो^२ न चाशतिब्रूयस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥ १८७ ॥
 बालोऽज्ञानदसत्यात्स्त्री^३ पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
 बिब्रूयात्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥ १८८ ॥
 उभयानुमतो^४ यः स्याद्द्वयीविवदमानयोः ।
 असाक्षिकीऽपि साक्षित्वे षष्ठ्यः स्यात् स संसदि ॥ १८९ ॥
 यस्त्वात्मदोषमिन्नत्वादस्वस्थ^५ इव लक्ष्यते ।

सब प्रकार साहसों, स्तेय, संग्रहण, दण्ड और वाक्पारुष्यों में साक्षियों की परीक्षा नहीं होते हैं ॥ १८६ ॥

उनमें से बालक, स्त्री, कूटकारी, बान्धवों और शत्रुओं साहसादिषु साक्षियों नहीं हो सकते क्योंकि वे अन्यथा बोल सकते हैं । १८७ ॥

अज्ञानता से बालक, असत्य बोलने से स्त्री, पापाभ्यास से कूटकारी, स्नेह से अभ्यथा बोलने से बान्धवों और निर्यातना से शत्रु अन्यथा साक्ष्य बोलते हैं । १८८ ॥

दोनों के बीच विवाद होने से दोनों के द्वारा स्वीकृत व्यक्ति साक्षीयोग्य नहीं होने पर भी सभा में साक्ष्य के लिए पुछा जा सकता है ॥ १८९ ॥

जो अपना दोष के बिना अस्वस्थ की तरह लक्ष्य किया जाता है, जो एक स्थान से दूसरा स्थान को जाता है, एक-एक लोग का अनुधावन करता

१. नात्र बुद्धिपूर्वाः साक्षिण उपादातुं शक्याः ॥ नामा० २/१६८

२. एवं च यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्यवादित्वं निश्चीयते तदा तेषां साक्षिणो भवितुमर्हन्तीति ॥ व्रत० २/२

३. असत्यात् स्त्रीस्वभावचापलत्वात् ॥ नामा० २/१७०

४. यस्तु बालादिरप्युभयानुमतो भवति स चौर्यादिषु साक्षी भवत्येव ॥ स्मृता० १०३. मनु, ८/७७, या० स्मृ० २/७२, वि० स्मृ० ८/६

५. कूटकत्साक्षी येन लक्ष्यते तत्तलक्षणमुच्यते—आत्मदोषदुष्टत्वाद अथ

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥ १६३ ॥

कासत्यनिभृतोऽकस्मादभीक्ष्णं निश्वासत्यपि ।

भूमिं लिखति पादाभ्यां बाहु वासो धुनोति च ॥ १६४ ॥

भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं विद्यते तथा ।

शोषमागच्छतश्चोष्ठादूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥ १६५ ॥

त्वरमाण इवाकस्मादपृष्ठो बहु भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेन्नृपः ॥ १६६ ॥

श्रावयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहनुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ १६७ ॥

है, निभृत न होने पर भी कासता है, जोर से निःश्वास छोड़ता है, पादों से भूमि को लिखता है, बाहु और वस्त्र को निष्कारण से सञ्चालित करता है—

जिसका मुख का वर्ण भिन्न हो जाता है, ललाट में स्वेद आता है, कण्ठ शुष्क हो जाता है, जो इतस्तत तीर्यक भाव से दिखता है, जिसका मति में चंचल भाव, अल्प प्रश्न में जो ज्यादा बोलता है वह कूटसाक्षी है। उसका विनय होना चाहिये राजा ने ॥ १६३-१६६ ॥

जो दूसरों के निकट साक्ष्य के लिये स्वीकृति देकर भी साक्ष्य के समय मां ज्ञास्यन्तीति सशङ्कत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते । स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेत्, नैकप्रावतिष्ठते । एकैकं चोपसर्पति प्रत्यायनार्थम् ॥ नामा० २/१७२

१. कासति चानिभृतोऽविनयेनोच्चैः निष्कारणं पुनः पुनः निश्वासति । भूमिं पादाभ्यां विलिखति । बाहुवासश्च धुनोति चालयति स्फाटयतीत्यर्थः ॥ नामा० २/१७३ मनुः ८/२५, २६; या० स्मृ० २/१३-१५, विस्मृ० ८/१८

२. विनयेत् शिक्षयेद्यथा कूटसाक्ष्यादिवभेति इत्यर्थः नतु दण्डयेदित्यर्थः० प्राकृतिकवैकारिकविकारविवेकस्य दुःशकत्वात् । संभावनामात्रेण च दण्डनस्या न्याय्यत्वादिति युक्तम् ॥ व्यप्र० १२४

३. श्रावयित्वा पूर्वमन्येभ्यः साक्षित्वम् 'एवं वृत्तमहं जानामी'ति प्रश्न-

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
 समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥ १६८ ॥
 सत्येन^२ शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ १६९ ॥

अङ्गीकार नहीं करता है वह अधिक कूटसाक्षी है । उसका ज्यादा विनय होना चाहिये ॥ १६७ ॥

साक्षियों को बुलाकर विचारामय में रोककर उनके आचार को जानकर न जानकर भी शपथपूर्वक अलग-अलग पूछना चाहिये ॥ १६८ ॥

साक्षियों ने ब्राह्मण को सत्य के द्वारा, क्षत्रिय को वाहन और आयुध के द्वारा, वैश्य को गो-बीज और काञ्चन के द्वारा और शूद्र को सर्वविध पातकों से शाप देने के लिये कहकर शपथ कराना चाहिये । १६९ ॥

काले निहनुते प्रयोजनमभिचिन्त्य 'नाहं जानामि न च मयोक्तमिति स विनेयो भृशतरम् । कूटसाक्ष्यधिको यस्मात् सः । कूटसाक्ष्येवं निहनुते जज्ञा-
 नाद्वा, अयं तु तच्च स्ववचनं चोभयं निहनुते उभौ च विवक्षयिष्यति ॥
 ना० भा० २/१७६. या० स्मृ० २/८२

१. सादरमाहूय साक्षिणः समस्तान् पृच्छेत् । पूर्वश्रुतार्थानिकैकशः विज्ञा-
 ताचाचाराणामेषाम् । अथवा समस्तान् विदिताचारान् पृच्छेदविज्ञाताचा-
 रास्त्वेकैकशः अप्रतिदूषिता ह्यविज्ञाताचारा अपि प्रष्टव्या एवेति । प्रश्न-
 एवोभययाऽपि युक्तः । नियम्य शपथैर्भृशं सुतरामिति ॥ अभा० द्र० अप्रतः
 मनुः ८/७६-१०१. पा० स्मृ० २/७३-७५, विष्णुः ८/१६-३७, गौ० धसू०
 १३, १२-२३, आप. घ. सू. २/११/२६/७-१०, बौध. सू. १/१६/१०-१२,
 वसि, १६/३२-३४

२. सत्येन श्रावयेद् विप्रमित्यप्रकृष्टब्राह्मणविषयम् । न ब्राह्मणमात्रविष-
 यम् । तस्य गौतमेन शपथनिषेधात् शापयेदित्यर्थः । व्यक० ५३. मनुः
 ८/११३, ८८

पुराणेर्वर्मवचनैः^१ सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
 अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिमान् ॥ २०० ॥
 नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
 अन्धः शत्रुगृहं गच्छेद् यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २०१ ॥
 नग्नो मुण्डः कपालेन परद्वारे^२ बुभुक्षितः ।
 अभित्रान् भूयशः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २०२ ॥
 यां रात्रिमधिविन्तास्त्री यां चैवाक्षपराजितः^३ ।

पुरातन धर्म वचनों से सत्य का, माहात्म्य कीर्तनों से मिथ्या का, अपवादों से साक्षियों को उपवेशित किये जाते हैं ॥ २०० ॥

यो साक्षी मिथ्या बोलता है वह नग्न और मुण्डित होकर सुधा और पिपासा से आकुलित होकर भिक्षा के लिये कपाल धरकर अन्ध होकर शत्रु-गृह को जाता है ॥ २०१ ॥

जो मिथ्या साक्ष्य बोलता है वह दूसरे लोग के द्वार में बुभुक्षा से पीड़ित होकर नग्न और मुण्डित अवस्था में शत्रु लोग को बार-बार देखता है ॥ २०२ ॥

दूसरी पत्नी ग्रहण से जैसे पहली पत्नी दुःखित होती है, द्यूतक्रीड़ा में

१. आर्षेः सस्तुतिकसत्यवादविधिवचनैः साक्षिणां प्रोत्साहनम् । अनृत-प्रतिषेधवचनेदुंरिताऽपूर्वफलसंहितैरत्यर्थं भीषणमपि कुर्यादित्यर्थः ॥ स्मृच० ८७

२. नग्नग्रहणं प्रव्रजितार्थम् । मुण्डग्रहणं केशसंस्कारसामर्थ्यार्थम् एता-थतोऽप्ययमसमर्थ इति । कपालग्रहणमवह्नादानार्थम् । कुट्टग्रहणम् अन्यत्रा-लाभार्थम् । शत्रुग्रहणं परिभवार्यमन्नदानार्थं च । एषेषावस्यानृतवादिनः साक्ष्य इति ॥ नामा० २/१८०, मनुः ८/६३, वसि० १६/३३

३. नागरैः प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारि इति नामा पाठः २/१८१

४. यां रात्रिमधिविन्ता, अधि ऊढा अन्या यस्यां साठ्यूढा स्त्री पूर्वोढा, यथा दुःखिता । यां च द्यूतपराजितः, न भुक्तं न दत्तमेवमेव विनाशितं तेन । यां चातिभारतप्ताङ्गः, तामिव लुप्तोपमा द्रष्टव्या । यथा ते तौ

यो च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २०३ ॥
 साक्षी साक्ष्ये समुद्दिशन् गोकर्णशिथिलं वचः ।
 सहस्रं वारुणान् पाशान् भुङ्क्त स बन्धाद्ध्रुवम् ॥ २०४ ॥
 तस्यै वर्षशते पूर्णे पाश एव प्रमुच्यते ।
 तदा पाशाद्विनिर्मुक्तः स्त्री संभवति मानवः ॥ २०५ ॥
 एवं संदन्धनात् तस्मान्मुच्यते नियताच्च सः ।
 पशुगोऽश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ २०६ ॥

पराजित व्यक्ति जंसे दुःखित होता है और अत्यन्त भार को वहन करने-
 वाला पुरुष पीड़ित होकर दुःखित होता है वैसे असत्य बोलनेवाला लोग
 दुःखित होने के लिये उस प्रकार एक रात्रि में रहता है ॥ २०३ ॥

जो साक्षी साक्ष्य प्रदान के लिए जाकर गोकर्ण की तरह केवल
 खड़ा रहता है कुछ भी नहीं बोलता है वह वरुण के हजारों पाशों से बद्ध
 होकर दुःख भोग करता है ॥ २०४ ॥

उस प्रकार सी तक रहने से कालपूर्ति के अनन्तर वह (वरुण के) पाश
 ने मुक्त होकर स्त्रीजन्म लेता है ॥ २०५ ॥

इस प्रकार वह मनुष्य नियत भाव से मुक्त हो जाता है । अगर पशु,
 गौ, अश्व, मनुष्य, हिरण्य और भूमि क्रमानुसार प्रमाण के विषय पर है
 (तो उसके बारे में मैं बोलूंगा) ॥ २०६ ॥

रात्रि वसन्ति दुःखिताः, तथा दुर्विवक्ता अनृतस्य वक्ता साक्ष्ये सर्वा रात्री-
 वंसति । तथा मा भूदिति सत्यं वदेदिति ॥ नाभा० २/१८२, वि० स्मृ०
 १७/१८, या० स्मृ० २/१४३

१. गोकर्णशिथिलं गोकर्ण इव शिथिलं. यथा गोः कर्णो न स्तब्धो नापि
 पतति तथा साक्ष्यव्यतरन्नृब्रवीति, जानन् क्षिपति कालं, सहस्रं वारुणान्
 पाशान् सहस्रैः वारुणैः पाशैरात्मानं बध्नातीत्यर्थः ॥ नाभा० २/१८३ मनुः
 ८/८२

२. वर्षशते पूर्णं एकः पाशो मुच्यते । एवं स बन्धनात् तस्मात् वर्षशते
 वर्षशत एकैक इति नियताः समाः संवत्सरानतिक्रम्य मुच्यते ॥ नाभा०
 २/१८४

यावतो^१ बान्धवांस्तस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
 तावतः संप्रवक्ष्यामि शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ २०७ ॥
 पञ्च^२ पश्वन्ते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २०८ ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २०९ ॥
 एकमेवाद्वितीयं^३ तत् प्राहुः पावनमात्मनः ।
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नीरिब ॥ २१० ॥

हे सौम्य ! जितने बन्धुयों हैं साक्ष्य में मिथ्या बोलनेवाला उनको मार देता है—क्रमानुसार मैं बोलता हूँ । सुनिये ॥ २०७ ॥

पशु के बारे में मिथ्या बोलनेवाला पाँच, गाय के बारे में दश, अश्व के बारे में सौ और पुरुष के बारे में हजार, हिरण्य के बारे में जात और अजातों और भूमि के बारे में सभी को मार देता है । इसलिए भूमि के बारे में मिथ्या साक्ष्य नहीं देना चाहिये ॥ २०८-९ ॥

आत्मा को पावन करनेवाला एक और अद्वितीय है ऐसा कहते हैं । सत्य स्वर्ग का सोपान है जैसे समुद्र को पार होने के लिए नाव है ॥ २१० ॥

१. बान्धवान् पूर्वापरान् यावतो यस्मिन् विवादवस्तुन्यनृतं वदन् हन्ति साक्षी, तावतः संख्यया तस्मिन् विवादवस्तुनि शृणु सौम्य क्रमेण ॥ नाभा० २/१८५, मनुः ८/६७-६८

२. पञ्च बान्धवान्—माता, पिता, भार्या, अपत्यम्, आत्मा चेति पञ्च इति पारिजातः ॥ व्यचि. ५१

३. जातानजातश्च सर्वान् हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् सर्वं संबद्धमसंबद्धं च भूम्यनृते हन्ति ॥ नाभा० २/१८६-१८७

४. एकमेवाद्वितीयं तथाभूतमन्यत् नास्तीति प्राहुः शोधनमात्मनः । अन्य-दप्यस्ति, तत् शेषं शोधयति यज्ञादि । इदं त्वद्वितीयं निरपेक्षमशेषं शोधय-तीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । सत्यमेव । अत एव स्वर्गस्य सोपानम् । यथा हर्म्यंतलस्य सोपानं तथा स्वर्गमारेढुं मार्गः । पारावारस्य समुद्रस्येति केचित्, महानद्या गङ्गादेः परकूलस्येत्यन्ये, यथा नीरिति नाभा० २/१८८

अश्वमेधसहस्रं^१ च सत्यं च तुलया घृतम् ।
 अश्वमेधसहस्रात् सत्यमेव विशिष्यते ॥ २११ ॥
 वरं कूपशताद्वापी^२ वरं वापीशतात् क्रतुः^३ ।
 वरं कृतुशतात् पुत्रः^४ सत्यं पुत्रशताद् वरम्^५ ॥ २१२ ॥
 भूधरयति सत्येन^६ सत्येनोदेति भास्करः ।
 सत्येन वायुः प्लवते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥ २१३ ॥

तुला का एक पार्श्व में हजारों अश्वमेध याग और दूसरा पार्श्व में सत्य रखकर अगर तुलित किया जाय तो हजारों अश्वमेध में सत्य अधिक हो जाता है ॥ २११ ॥

सो कूपी से वापी, सो वापी से याग, सो यागों से पुत्र और सो पुत्रों से सत्य श्रेष्ठ है ॥ २१२ ॥

सत्य के द्वारा पृथ्वी माता सभी को धरती है, सूर्य उदित होता है, वायु चलता है और जल निम्नदेश को चल जाता है ॥ २१३ ॥

१. "ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः" इत्यश्वमेधः पुण्याना-
 मुत्कृष्टः ततोऽपि भूतोक्तिः सत्यम् ॥ नामा० २/१८६

२. कूपशताद् वापी भूयःफला, सर्वप्राण्यनुग्रहभूयस्त्वात् । भूतानुग्रहस्य
 च दुःखनिवृत्तिहेतुत्वात् ।

३. वापीशतफलाद् भूयःफलत्वं क्रतोः श्रुतिविहितफलत्वात् । त्रयः
 प्राञ्चः त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सत्तम एतावन्न एवैनमुष्मिंमलोके उपजीव-
 न्तीति श्रुतेः ॥

४. क्रतोरदृष्टफलत्वाद् दृष्टादृष्टफलत्वाच्च पुत्रस्य ।

५. सर्वप्रकृष्टाश्वमेधसहस्रातिरिक्तफलत्वात् (सत्यस्य) ।

६. पृथिव्यादीनां सत्येन संबन्धाद् धारणादिप्रतिज्ञाया अपरित्यागादेता-
 न्यचेतनान्यपि स्वकार्यमुत्पत्तिप्रभृत्यग्यभिचारेण सत्त्वेन कुर्वन्ति किमुत
 चेतनावानिति ॥ नामा० २/१६२

सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति नः श्रुतम् ॥ २१४ ॥
 सत्यं देवाः समासेन^२ मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्^३ ।
 इत्रैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ २१५ ॥
 सत्यं ब्रूहानृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि ।
 ऽवत्वानृतं महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१६ ॥
 नरकेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
 असिभिः शालयिष्यन्ति बलिनो यमकिङ्कराः ॥ २१७ ॥
 शूलैर्भेत्स्यसि चाक्रम्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
 अवस्थितं समुत्कृत्य क्षेप्यन्ति त्वां हुताशने^४ ॥ २१८ ॥
^५अनुभूय च तास्तीव्राश्चिरं नरकवदनाः ।

लोगों का सत्य ही श्रेष्ठ दान, श्रेष्ठ तप और श्रेष्ठ धर्म है ऐसा श्रुति में सुना है ॥ २१४ ॥

संक्षेप से ऐसा सुना है कि देवताओं ही सत्य हैं, मनुष्यों असत्य हैं । इस लोक में उस लोक का देवत्व है जिसकी मति सत्य के ऊपर प्रतिष्ठित है ॥ २१५ ॥

मिथ्या छोड़कर सत्य बोलिये क्योंकि सत्य के द्वारा तुम स्वर्गलाभ करोगे । अत्यन्त मिथ्या बोलने से महाघोर नरक को प्राप्त होगे ॥ २१६ ॥

निर्मल बलशाली यमराज के नौकरो नरक में जिह्वा का उत्पाटन करके हत्यारों के द्वारा मार डालेंगे ॥ २१७ ॥

शूलों से बिद्ध कर के निर्दय भावसे खण्ड विखण्डित कर अवशिष्ट भागों को तुम्हारा आय में फेंक देंगे ॥ २१८ ॥

उस तीव्र नरक कष्ट को अनुभव कर फिर पापात्मक शूद्र और काम

१. "सत्यमेव प्रकृष्टो धर्मो लोकानाम्" इत्यागमः ॥ नामा. २/१६२

२. सत्यफलं देवाः संक्षेपेण दुःखाननुषक्तनित्यसुखत्वात् ।

३. अनृतफलं मनुष्या-दुःखभूयस्त्वात् ।

४. हनदेषु चं इति नामा पाठः

५. लोहयन्त्रादिपीडाभिः कुत्पिपासासु विह्वलः ।

६ ना० स्मृ०

रह यास्यसि पापासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥ २१६ ॥
 ज्ञात्वैताननृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।
 सत्यं वदोद्धरात्मानं नात्मानं पातय स्वयम् ॥ २२० ॥
 न बान्धवा न सुहृदो न घनानि महान्त्यपि ।
 अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥ २२१ ॥
 पितरस्त्वबलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
 तारयिष्यति किं तस्मात् किं चायं पातयिष्यति ॥ २२२ ॥
 सत्यमात्मा मनुष्यस्य सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यमुक्त्वात्मनात्मानं श्रेयसा संनियोजय ॥ २२३ ॥
 यस्यां रात्रावजनिष्ठा यस्यां रात्रौ मरिष्यसि ।

योनि में जन्म लाभ करोगे ॥ २१६ ॥

मिथ्या का दोषों को और सत्य का सद्गुणों को जानकर सत्य बोली अपना आत्मा का उद्धार करो । आत्माको पाप में न डूबाओ ॥ २२० ॥

उग्र पापरूप तम में डूब जाने वाले को वधुओं, सुहृदों, अनेक घनों भी उद्धार करने के लिये समर्थ नहीं हैं ॥ २२१ ॥

तुम साक्ष्य प्रदान के लिये आजाने से पितरों तुम्हारा अवलंबन लेते हैं । इस लिये तुम उनको उद्धार करोगे या पतित करोगे ॥ २२२ ॥

मनुष्य का आत्मा सत्य है । सत्य में सब प्रतिष्ठित है । सत्य कहकर आत्मा को श्रेय के साथ संयुक्त कराइये ॥ २२३ ॥

जिस रात्रि में तुम्हारा जन्म हुआ और रात्रि में तुम्हारी मृत्यु होगी

प्रक्षिप्यते तथा घोरे नरके संप्रतापने ॥

अवीचिनरके कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

पटवित्तहरा ये च राजानश्चाऽप्यधामिकाः ॥ इति नाभा० अधिकपाठः

१. तत्र नरकेषु चिरं दुःखा दुरनुभवा नरकवेदनाः शूलाग्निहृदासिपत्र-
 वनकुम्भीपाकतप्तबालुककूटशल्मस्याद्याः, पुनरिहायास्यसि उत्पत्त्यसे अभ-
 व्यासु पापासु गृध्रवायसकृम्यादियोनिषु नाभा० २/१६७

वृथा तदन्तरं तुभ्यं साक्ष्यं चेदन्यथा कृथाः^१ ॥ २२४ ॥

ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोका ये च स्त्री बालघातिनाम् ।

ये च लोकाः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्बुध्नो यथा^२ ॥ २२५ ॥

नास्ति सत्यात् परो घर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

साक्षिघर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेततः ॥ २२६ ॥

(पुगणोक्ती द्वौ श्लोकी भवतः)^३

यः परार्थे प्रहिणुयात् स्वां वाचं पुष्पाघर्मः ।

आत्मार्थं किं न कुर्यात् स पापो नरकनिभयः ॥ २२७ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वं वाङ्मूला वाग्विनिस्मृता^४ ।

इन दोनों के अन्तर में तुम्हारा ये जो जीवन वह वृथा हो जायगी अगर तुम अन्यथा कहोगे ॥ २२४ ॥

ब्रह्मघ्न, स्त्रीघाती, बालघाती और कृतघ्न को जो लोक लाभ होता है वे लोक तुम्हारा भी होंगे अगर तुम मिथ्या कहोगे ॥ २२५ ॥

सत्य से बड़ा घर्म और मिथ्या से बड़ा पाप नहीं है । साक्षिघर्म के अनुसार विशेषतः सत्य बोलना चाहिये ॥ २२६ ॥

जो पुष्पाघर्म दूसरों के लिये अपनी वाक् को नष्ट कर देता है वह आप के लिये क्या नहीं करता है ॥ २२७ ॥

वचन में सर्व अर्थ नियतरूप से हैं । वचन के मूल में जो अर्थ है वह

१. 'वदेः' इति पाठान्तरम् । सुकृतरक्षणार्थमपि माश्रुतं वादीरिति सारः ।

२. वृथा इति पाठान्तरम् ।

३. कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।

पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा ॥

पुराणानुमती चात्र द्वौ श्लोकी समुदाहृती ।

या श्रुत्वा सत्यमेवेह सदा वाच्यं नरेर्बुध्नैः ॥

इति नाभा० अधिक पाठः ।

४. 'सुवाग् ब्राह्मणः' इति दर्शनात् वामिति शब्द उच्यते इन्द्रियं च ।

यो हि तां स्तेनयेद्वाच ससर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २२८ ॥
 साक्षिविप्रतिपत्तो तु प्रमाणं बहवो यतः ।
 तत्साम्ये शुचयो^१ ग्राह्यस्तत्साम्ये स्मृतिमत्तराः^२ ॥ २२९ ॥
 स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र दृश्यते ।
 सूक्ष्मत्वात् साक्षधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते^३ ततः ॥ २३० ॥
 स्वसाक्षिवर्जितो यस्तु देववादी कथञ्चन ।
 उद्धारं तस्य नेच्छन्ति दिव्येनापि मनीषिणः ॥ २३१ ॥
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगते ।

वाक् इन्द्रिय से निःसृत होता है। जो इस वाक् को छिपाता है वह सब प्रकार पदार्थ को हरण करने वाला पापी है ॥ २२८ ॥

साक्षियों में विप्रतिपत्ति होने से अधिक प्रमाण लेना चाहिये। प्रमाणों में एक प्रकारता आजाने से शुचियों मान लेना चाहिये। शुचियों में एक प्रकारता रहने से स्मरण रखने वालों को मानलेना चाहिये ॥ २२९ ॥

जिस विवाद में स्मृति रखने वाले साक्षियों में साम्य मिलता है, साक्षि-
 धर्म का सूक्ष्मता के कारण साक्ष्य नहीं गृहीत होता है ॥ २३० ॥

जो अपना साक्षी के वर्जित होता है वह कैसे देववादी हो सकता है।
 मनीषीयों में उस प्रकार लोग का उद्धार देव प्रमाण के द्वारा करने के लिये
 नहीं चाहते हैं ॥ २३१ ॥

निर्दिष्ट अर्थों में साक्ष्य प्रदान के लिये साक्षी होकर आकर जो उचित

तत्रार्था दृष्टादृष्टा अग्निहोत्रादयः कृष्यादयश्च नियताः तथा प्रवर्तन्ते
 वाङ्मूलाः शब्दा देवाग्निहोत्रादयो गम्यन्ते । वाचि शब्दप्रह्मणि मिश्रिता
 स्थिताः । नामा० २/२०५

१. शुचिग्रहणं गृहस्थत्वादिगुणवतामुपलक्षणम् । स्मृच० ६१

२. स्मृतिमत्तराः कृतज्ञा विविक्तभावाः बहुशो दृष्टव्यवहाराः । अभा०

२/२०६

३. साक्ष्यं व्यावर्तते साक्षिण एव ते न भवन्तीति । अभा०

न ब्रूयादक्षरसमं^१ न तन्निगदितं भवेत् ॥ २३२ ॥
 देशकालवयो द्रव्य प्रमाणाकृतिजातिषु ।
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदापि चान्यथा^२ ॥ २३३ ॥
 ऊनं वाप्यधिकं नार्थं प्रब्रूयैत्र साक्षिणः ।
 तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साल्यविधि^३ स्मृतः ॥ २३४ ॥
 प्रमादाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।
 अर्घं चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः^४ ॥ २३५ ॥
 चोदना^५ प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तथैव च ।

रूप से स्वीकृत प्रमाण को उपस्थापित न करना है उसने कुछ कहा नहीं
 ऐसा माना जाता है ॥ २३२ ॥

जिस स्थल में देश, काल, वयस, द्रव्य का प्रमाण, आकृति और जाति
 को लेकर साक्ष्य में विप्रतिपत्ति होती है उस स्थल में साक्षी ठीक नहीं
 ऐसा मान लिया जाता है ॥ २३३ ॥

जिस स्थल में साक्षी अल्प को अधिक बोलना है उस स्थल में साक्षी ने
 कुछ कहा नहीं ऐसा जानना चाहिये । यः साक्ष्यविधि है ॥ २३४ ॥

जिस स्थल में प्रमादवशतः उत्तमर्षं ने लेख्य या साक्षी प्रमाण नहीं
 रखा और अधमर्षं कांक देता है, उस स्थल में तीन प्रकार विधियाँ
 हैं ॥ २३५ ॥

ऋण क दानदान ममय, युक्ति प्रत्युक्ति और तीसरा बार शपथ को

१. 'अयं नम हिरण्यं धारयति, अयं मे साक्षी इति स पृष्ठः 'सत्यं
 जानाम्यहं न, न जानामी'त्यक्षरसममेतत् । नामा० २/२०८

२. एवं च ऋणादौ स्थिरकर्मणि अन्यूनानतिरिक्तं पृष्ठार्थसमर्पकं
 साक्षिवचनं प्रमाणं नान्यदित्यनुसन्धेः^५म् । स्मृच० ६१

३. न तावदधिकाभिधानं साक्षिणः प्रमाणावगतसार्धशतग्रहणमूलक-
 मिति वक्तुं शक्यते आदावारम्य सातिशयो हि स्मृतिमूलसंस्कारातिशया-
 धायकः । स चाधिनि एव युज्यते न साक्षिणः । स्मृता-११६

४. वादी गृहीतघनः विधिः घनसाधनोपायः । स्मृच० ५१

५. तत्र चोदना साक्षिप्रयुक्ते प्रयोजने साक्षिणामृणिकस्य च प्रतिकालं

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेवं माघयेत् क्रमात् ॥ २३६ ॥

अभीक्ष्णं^१ चोद्यमानो यः प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिश्चतुः पञ्चकृत्वो वा परतोऽयं सदापयेत् ॥ २३७ ॥

चोदना प्रतिघाते^२ तु युक्तिलेशस्तमन्वियात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥ २३८ ॥

युक्तिष्वप्य समर्थासु^३ शपथैरेनमर्दयेत् ।

देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥ २३९ ॥

लेकर साधन किया जा सकता है ॥ २३६ ॥

अनेक बार पुछने से जो उस वचन को प्रति वचन नहीं कर सकता है वह तीन बार चारबार या पाँचबार भी पूछे जाने पर अर्थ देने के लिये बाध्य होता है ॥ २३७ ॥

चोदना (सामान्य प्रश्न) को जो नहीं मानता है देश, काल, अर्थ सम्बन्ध, परिमाण और क्रिया प्रभृति की युक्ति के द्वारा उसको संपर्कित किया जाता है ॥ २३८ ॥

युक्ति जिस स्थल में समर्थ नहीं होती है उस स्थल में देश, काल और बल को देखकर अग्नि, जल और सुकृत प्रभृति को लेकर शपथों से उसको बाध्य किया जाता है ॥ २३९ ॥

संस्मरणम् । युक्तिलेशः पूर्वदत्तस्य द्रव्यस्य पूर्वसंप्रतिपत्तिर्यस्य वा मुक्त्युद्देशः । तृतीयः शपथः । दत्तशुद्धकृतनाशतण्डुल कोशादिकैरूपायैरेनमर्थापहनविनं साधयेदिति । अभा०

१. अत्राभीक्ष्णं वचनं बहुशः पृच्छद्यमानोऽपि ऋणी यदा तृतीयं वचः कथमपि न प्रतिपद्यते तदा चोदनायाः परत अन्यमुपाचरेत् । अभा

२. अत्र चोदनाप्रतिघाते सामान्यवचनपृच्छाया असंप्रतिपत्ती युक्तिलेशस्तथान्वियात् । अथ केस्तैः देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियाभिः यथाक्रमं स्वयं स्मृतंस्तस्य स्मारितैरिति । अभा०

३. यदा युक्तिभिरभियुक्ताभिः न संप्रतिपत्तिमागच्छति ऋणी, तदा सामान्यम्बुसुकृतादिभिः शपथैरर्दयेत् पीडयेदिति । एतच्च देशकालबलापेक्षं

यमन्तर्घारन्त्यापो^१ दीप्तोऽग्निर्न दहत्यपि ।
 शाययत्यभिशापं तं किलिवषी स्यादतोऽन्यथा ॥ २४० ॥
 अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
 न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ २४१ ॥
 स्त्रीणां शीलाभियोगेषु स्तेयसाहसयोरपि ।
 एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु च ॥ २४२ ॥
 शपथा^२ ह्यपि देवानामृषीणामपि च स्मृताः ।
 वसिष्ठः शपथं शेषे यातुधानेन शङ्कितः ॥ २४३ ॥

जिसको जल धारण करना है, उदीप्त अग्नि नहीं जलाती है उसको अभिशाप नहीं लगता है अन्यथा वह पापी है ॥ २४० ॥

निर्जन अरण्य में रात में घर के भीतर बल पूर्वक साहस (डकायत) के विषय में और न्यास द्रव्य का अस्वीकार में दिव्य क्रिया होती है ॥ २४१ ॥

स्त्रियों का शील या स्वभाव के विषय में अभियोग होने पर, स्तेय और साद्रम में और सर्वथा रखा हुआ पदार्थ का अस्वीकार में यह विधि (दिव्य) अनुसृत होता है ॥ २४२ ॥

देवता और ऋषियों के बारे में भी शपथों स्मृतिशास्त्र में प्रसिद्ध है । राक्षस के द्वारा शङ्कित होकर वसिष्ठ शपथ करके विशुद्ध हुये थे ॥ २४३ ॥

कुर्यात्, यादृशं देशकालयोर्वलं विभाव्यते, तद्बलापेक्षं साधनं कार्यम् । अभा० ।

१. यं पुरुषमुदकदिव्यविधिनिक्षिप्तमपि अन्तर्घारयन्ति मानमेव धारयन्ति पञ्चदिव्याधिश्चावणाय । हस्तगृहीतो दीप्तोऽग्निर्न दहेत् । शपसत्य-भिशापं तमन्यथा किलिवषी पापी भवति । अभा०

२. अत्र शपथा अपि न सामाध्या भवन्ति । सत्यश्चावणया तेषां अमोघा एव भवन्ति इति ऋषिदेवाचीर्णमार्गदर्शनं माहात्म्यार्थमभिहितम् । तथाहि यातुधानेन रक्षसामिशङ्कितो महर्षिवसिष्ठः शपथं कृत्वा विशुद्धः । अभा०

सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण^१ पुष्करार्थेन शङ्किताः ।
 शेषः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥ २४४ ॥
 अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
 ब्रूयात् स्वयं वा सदिति तस्यार्धत्रिनयः स्मृतः ॥ २४५ ॥
 गूहमानस्तु^२ वैचित्र्याद्यदि पापः स जीयते ।
 सम्प्रास्तस्य न तुष्यन्ति तोब्रो दण्डश्च पातयते ॥ २४६ ॥
 यदा साक्षी^३ न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् ।
 तदा दिव्यैः परीक्ष्येत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥ २४७ ॥
 सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।

पुष्कर विषय में इन्द्र के द्वारा सप्तर्षिं शङ्कित होकर शाप दिये थे ।
 परस्पर विशुद्धि के लिये व्यग्रता को त्याग कर उन्होंने शपथ किया
 था ॥ २४४ ॥

जो अकरणीय साहस करके स्वयं आत्ममर्पण करता है और स्वयं
 अपना आचरण को मान लेता है उसका विनय आघा होता है ॥ २४५ ॥

जो विचित्र बात बता कर अपना पापाचरण को छिपाता है, उसने
 विचारक सम्प्रां सन्तुष्ट नहीं होते हैं उनके ऊपर तीव्र दंड देते हैं ॥ २४६ ॥

विवाद करने वाले लोगों का अगर साक्षी कोई नहीं रहता है तो
 दिव्यों और अलग अलग शपथों के द्वारा परीक्षा करनी चाहिये ॥ २४७ ॥

वाहन, शस्त्रों, गो, बीज, कनक, देवता, पितरों और सुकृतों को लेकर

१. महर्षिदं पुराणोपाख्यानं किं तेन ? अत्रायं समुदायार्थः, यद्येवं
 महर्षीणामपि ईदृशानि शङ्काप्रयोजनानि शपथप्रत्ययशुद्धिप्रयोजनानि वृत्त-
 पूर्वाणि किं पुनर्मनुष्याणामिति । अभा

२. कपटेन छलेन वा आत्मानं रूपयन् इत्यर्थः ।

३. या पुनर्नारदीयदिव्यशपथयोर्भेदेनोक्तिः 'यदा साक्षीति' सा गुरुषु
 दिव्यशब्दः प्रायिक इति दर्शयितुं न पुनस्तयोर्थ्यभेदकथनाय, लोके तयोः
 पर्यायशब्दत्वात् । 'साक्षी न विद्येते'ति लिखितादिक्रियाभावोपलक्षणार्थम् ।
 याज्ञवल्क्येनाशेषमानुषाभावे दिव्यस्मरणात् । अभा

देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि^१ च ॥ २४८ ॥
 महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः ।
 अल्पेषु तु नृपश्रेष्ठ. शपथैः श्रावयेन्नरम् ॥ २४९ ॥
 इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
 पातकेष्ठाभियोगे च विधिदिव्यः प्रकीर्तितः ॥ २५० ॥
 सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः ।
 देवं पञ्चविधं जयमित्याह भगवान्मनुः ॥ २५१ ॥
 घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
 सक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धयर्थं महात्मनाम्^२ ॥ २५२ ॥
 सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां विशुद्धयर्थं दुर्गात्मनाम् ।
 प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये ॥ २५३ ॥

सत्य होता है ॥ २४८ ॥

राजाने महापराध में दिव्यों किये जाते हैं । और अल्प अपराध में शपथों से निर्णय किया जाता है ॥ २४९ ॥

स्वल्प कारण में मनु ने इतने शपथों बताये गये हैं । पातक और इष्ट विषय में अभियोग होने पर दिव्यविधि कहा गया है ॥ २५० ॥

सन्दिग्ध अर्थ में अभियुक्तों का विशेषतः प्रच्छन्न अपराधों में भगवान् मनु ने 'पाञ्च प्रकारे देव' बताये गये हैं ॥ २५१ ॥

महात्माओं को विशुद्धि के लिये घट, अग्नि, उदक, विष और पांचवां कोश ऐसे इतने दिव्यों कहे गये हैं ॥ २५२ ॥

सन्दिग्ध अर्थ में अभियुक्त दुर्जनों की विशुद्धि के लिये सत्या और और मिथ्या की विशुद्धि को लेकर नारद ने ऐसे कहे हैं ॥ २५३ ॥

१. सुकृतानि चेति च शब्देनाऽप्येऽपि लोकप्रसिद्धाः शपथाः संशुद्ध्यन्ते स्मृच (व्य) पृ० १७

सत्यं वाहनसस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

इति बृह० स्मृ० मनुः ८/११४

२. या० स्मृ० २/६५, विष्णुः ६/११

वर्षासु बह्निरित्युक्तः शिशिरे तु घटः स्मृतः ।
 ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले^१ ॥ २५४ ॥
 नातर्त्ता^२ तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
 शिव्यन्धकुनखानां च नाग्निशुद्धिविधीयते^३ ॥ २५५ ॥
 सन्नानां^४ भृशतर्त्ता^५ व्याघितानां तपस्विनाम् ।
 स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्षते ॥ २५६ ॥
 शिरोवर्त्ती^६ यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते ।
 कारणः सहितं प्रोक्तं न दिव्यं चायिनान्गणाम् ॥ २५७ ॥

वर्षा ऋतु में अग्निदिव्य, शिशिर ऋतु में घट दिव्य, ग्रीष्म ऋतु में जलदिव्य और शीतल काल में विष दिव्य देने के लिये कहा है ॥ २५४ ॥

आतों (रोगी) को जलदिव्य, पित्त रोगियों को विषदिव्य, रिवत्री, अन्ध और कुनखवालों को अग्निदिव्य देकर शुद्धि नहीं प्रकाशित की जाती है ॥ २५५ ॥

राजा अगर धर्म को चाहता है तो व्रत में रहने वालों को अत्यन्त पीड़ित लोक को, रोगियों को, तपस्वियों को और स्त्रियों को दिव्य नहीं बताता है ॥ २५६ ॥

शिरोवर्त्ती अर्थात् अभियोक्ता जब नहीं है तब दिव्य नहीं दिया जाता है । सकारण दिव्य दिया जा सकता है, केवल अर्थियों की इच्छा से नहीं ॥ २५७ ॥

१, विष्णुः ६/२५, २८, ३०

२. एतानि दिव्याभ्यपथ्यरूपत्वादसामर्थ्याच्च निषिद्धानि । अभा
 विष्णुः ६/२१, २५, २७, २६

३. यद्यपि दिव्यशब्देन सर्वदिव्यमुच्यते तथाप्यत्रानन्तरोक्तविधिप्रतिषेध इति । सन्नताः दीक्षिताः । तेषामग्निदिव्यमेव निषिद्धम् । अभा

४. यदेतद्दिव्यं नाम एतदभिशापादिकारणं विना न भवति । अतोऽभि-
 शापाऽभियोगयोर्दत्ता शिरोपस्थायी यावन्न भूतः तावद्दिव्यं न दीयत इति ।
 अभा । शिरोवर्त्ती अभियोक्तेति शेषः । स्मृच (व्य) ६६ या० स्मृ० २/६६,
 विष्णुः ४/२०, २१

तत्प्राज्ञेन विनीतेन धार्मिकेण विजानता ।
उभयानुमते देयं दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः ॥ २५८ ॥
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृणाम् ॥ २५९ ॥
विचार्य^१ धर्मनिपुणैः सर्वधर्मविशारदैः ।
इदं सर्वतुल्यं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् ॥ २६० ॥
हस्तद्वयं तु निखेयमुक्तं मुण्डकयोः सदा ।
षट्द्वयं तु तयोर्दृष्टं प्रमाणं परिणाहृतः ॥ २६१ ॥
चतुर्हस्ता घटतुला पादौ चापि प्रकीर्तितौ ।
पादयोरन्तरं हस्तो भवेदध्यधमेव च ॥ २६२ ॥

दीर्घो की स्वीकृति लेकर प्राज्ञ, विनीत, धार्मिक जानने सुनने वालों ने सब प्रकार यत्न से दिव्य दिया जाता है ॥ २५८ ॥

शीत में जलदिव्य से, ग्रीष्मकाल में अग्नि के द्वारा शुद्धि नहीं मिलती है । वर्षाऋतु में विष दिव्य और पवन के समय में तुला या घटदिव्य नहीं दिया जाता है ॥ २५९ ॥

सर्व प्रकार धर्म के विषय में विशारद, धर्माचरण में निपुण पण्डित लोग ने सर्व ऋतुओं में घटदिव्य देने के लिये कहा है ॥ २६० ॥

घटदिव्य में छ हाथ विस्तृत दो दण्डों को दो हाथ गभीर गर्त में स्थापित करने के लिये कहा है ॥ २६१ ॥

१. न शीत इत्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकाले इत्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोविधानलब्धस्यापि पुननिषेध आदरायः । मित २/६७, विष्णु, ६/२४, २६, २८, ३०

२. एतेषामन्यम्बुविधानां दिव्यानां देशकालवात्रादीनां बहुविरोधान् दृष्ट्वा सर्वधर्मविशारदैः पण्डितैरिदमेव सर्वतुल्यकालावरुद्धं घटधारणदिव्यं दृष्टम् । अभा । या० स्मृ० २/१००-१०२

घट की तुला चार हाथ परिमित होती है और दो स्तम्भ की उच्चता उस प्रकार रहती है । दो तुला के बीच में व्यवधान १२ (डेढ़) हाथ रहता है ॥ २६२ ॥

ऋज्वी घटतुला कार्या खादिरौ तन्दुकापि वा ।
 चतुरस्रा त्रिभिः स्थानेष्वंककंकटकादिभिः^१ ॥ २६३ ॥
 खादिरं^२ कारयेत्तं च निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् ।
 शाशपं तदभावे च शालं वा कोटरैर्विना ॥ २६४ ॥
 एवविघ्नानि काष्ठानि घटार्थे परिकल्पयेत् ।
 समाराजकुलद्वारे सुरायतन चत्वरे ॥ २६५ ॥
 निखेयो निश्चलः कार्यो गन्धमाल्यानुलेपनः ।
 दध्यक्षतहविर्गन्धकृतपावनमङ्गलः ॥ २६६ ॥

घट की तुला खदिर या केन्दु का सरल काष्ठ में निर्मित होती है ।
 चतुष्कोण विशिष्ट तुला में तीन स्थान रहते हैं जिसमें दो कीलक (कंकटक)
 संयुक्त रहते हैं । उनके द्वारा तुलायन्त्र का दो पाश्वों दोलायमान होकर
 रहते हैं ॥ २६३ ॥

शुष्कता और व्रण विहीन खदिरकाष्ठ निर्मित घट करना चाहिये ।
 उसका अभाव में शाशप और उसके बिना शाल काष्ठ से किया जाता है
 जिसमें कोटर न हो ॥ २६४ ॥

इस प्रकार सभा में, राजकुल में या देवतामन्दिर के अंगण में घट के
 लिये काष्ठों की कल्पना की जाती है ॥ २६५ ॥

तुलादण्ड ऐसे स्थापित किया जाय जो निश्चल होकर खड़ा रहता है ।
 गन्ध, माल्य और अनुलेपन से सुशोभित किया जाता है । दधि, अक्षत,
 हवि और गन्ध के द्वारा उसका पावनत्व और मंगलत्व सम्पादित किया
 जाता है ॥ २६६ ॥

१. घटशब्देनात्र तुलामध्यसंबन्धी पाशो लक्ष्यते । कंकटशब्देनात्र
 उपान्त्य कीलको सादृश्यादुच्येते । तेनायमर्थः—अयोमयैः पाशप्रभृतिभिस्तु-
 लायां भवितव्यम् । आदिशब्देनाक्षमध्येऽप्येकेन कंकटेन भवितव्यमिति
 वक्ष्यति । स्मृच (व्य) १०६

२. घटस्येतानि दारुणि । परं मुख्यः प्रधानः खदिरः । तत्तत्तिन्दुकः
 तिम्बरुकः । तदभावे शिशपा । तदभावे शालवृक्षदारु । एतान्यपि शुक्ल-
 कोटरवर्जितानि कार्याणि । शुक्लं ग्रन्थिकोटिरन्ध्रम् । अमा

रक्षार्थमाहूतैर्लोके लोकपालैरधिष्ठितः ।
 सर्वदा स तु देयः स्यात् सर्वलोकस्य पश्यतः^१ ॥ २६७ ॥
 अहोरात्रोषिते स्नाते आद्रवाससि मानवे ।
 पूर्वाहणे^२ सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥ २६८ ॥
 शिरोपस्थायिनि^३ नरे अभियोक्त्युपस्थिते ।
 दिव्यप्रदानं विहितमन्यत्र नृपहिसनम् ॥ २६९ ॥

रक्षा के लिये सर्वथा लोक में लोकपालों का आवाहन करके उनके द्वारा अधिष्ठित करना चाहिये । सब लोक के सामने में उनके लिये सब दिया जाता है ॥ २६७ ॥

अहोरात्र उपवास में रहनेवाला और स्नात अवस्था में आद्रवस्त्र पहन करनेवाला लोक को पूर्वाह्णे में सब प्रकार दिव्यों दिये जाते हैं ॥ २६८ ॥

अभियोक्ता पुरुष की उपस्थिति में दिव्यप्रदान करना उचित है अन्यथा नृपहिसा के स्थल में भी अभियोक्ता की उपस्थिति के बिना भी दिव्य प्रदान किया जाता है ॥ २६९ ॥

१. एते प्रदेशा घर्मदेवतावतारयोग्या भवन्तीति । अयं च यदा प्रथमं निखेयः तदा अतिशोभनदिनलग्नकृताग्निकार्यं द्विजवेदमङ्गलनिर्घोषशब्देन दध्यक्षतहविर्गन्धधूपाक्षतपावनश्चेति । स च यदा शुध्यर्थं कस्यापि देयस्तदा घर्मरक्षणार्थं लोकपालैराहूतैरधिष्ठितः सर्वदा सर्वकालं देयः । सर्वलोकस्य पश्यतः न पुनरेकान्त इत्यर्थः । अभा

२. पूर्वाह्णे वै देवानाम् ।

३. योऽसावभियोक्ता नरः तस्मिन् शिरोपस्थानस्थिते दिव्यप्रदानं विहितम् । अन्यत्र नृपहिसनम् । यदा पुनः नृपगृहे काबिद्धिसा कृता भवति तदा शिरोपस्थानं विनाऽपि दिव्यं दातव्यम् । तत्र राजाज्ञैव शिरोपस्थायिनीति । अभा ।

अशिरोऽस्यापि^१ दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।
 अभियोगाभियुक्तानामन्येषां^२ तु यथाक्रमम् ॥ २७० ॥
 शिख्यद्वयं समाभज्य घटककंटयो^३ हृदम् ।
 एकत्र शिख्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्^४ ॥ २७१ ॥
 धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
 पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्निष्टकालोऽष्टपांशुभिः^५ ॥ २७२ ॥

अगर कोई दण्ड ग्रहण के लिये इच्छा न करने से भी राजा अपने भृत्यों के ऊपर दिव्य प्रदान कर सकता है । अन्यत्र अभियोग से अभियोक्ताओं का क्रमानुसार किया जाता है ॥ २७० ॥

घटका उभयपार्श्व के कीलक में एकपार्श्व में दिव्य करनेवाला पुरुष और दूसरा पार्श्व में शिला रखकर तुलना करनी चाहिये ॥ २७१ ॥

घटका उत्तर पार्श्व में पुरुष और दक्षिण पार्श्व में शिला धारण करनी चाहिये । जिस पार्श्व में शिला रखी जाती है उसकी पिटिका कही जाती है । उस पिटिका में इष्टक, लोष्ट या भस्म भी प्रतिमान के लिये भर्ती किये जा सकते हैं ॥ २७२ ॥

१. राजाभियोगेनाभियुक्तानामशिरोऽस्यपि दिव्यानि दापयेत् । अन्येषां तु यथा क्रमो विहितस्तथा दापयेत् । अमा

२. घटककंटयोः कंटकशृङ्गोपमयोः लोहवलययोरुभयोः कोटिलग्नयोः ।
 -स० वि० १६१

३. शिलाग्रहणं मृदादेरुपलक्षणार्थम् । स्मृच० १०८

४. इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्वेत्यर्थः । पार्श्वे पिटिकं पूरयेत् । 'माण-
 राशिमथापि वा' इति स्मृत्यन्तस्त्वचनात् । एवं च शिलामृत्तिकेष्टकाग्रावणां-
 सुमाषाणां प्रतिमानत्वे विकल्पो वेदितव्यः । उत्तरपार्श्वे इत्येतद्दक्षिणोद्गा-
 यननमुपदिष्टं तथाऽप्यस्मादेव वचनात्पूर्वापरसंस्थानी पादस्तम्भौ कृत्वोद-
 गग्रा तुला कदाचित्कार्येत्यर्थात् सिद्धं इति न कश्चिद् विरोधः । स्मृच०
 १०६ ।

प्रथमारोपणे ग्राह्यं प्रमाणं निपुणः सह ।
 तुलाशिलाभ्यां तुल्यं च तोरणं न्यस्तलक्षणम् ॥ २७३ ॥
 सुवर्णकारा' वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः ।
 अवेक्षेरन् घटतुलां तुलाधारणकोविदाः ॥ २७४ ॥
 तुलयित्वा नरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा घटस्य च ।
 कक्षास्थाने यदा तुल्यमवतार्यं ततो घटात् ॥ २७५ ॥
 समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
 निर्वर्ति वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥ २७६ ॥

पहली बार वजन करने के समय पुरुष का वजन निपुण लोग के द्वारा निरूपित करना चाहिये । तुला और शिला के द्वारा तत्तुल्य अपर पार्श्वं तोरण न्यस्त किया जाता है ॥ २७३ ॥

तुला को धारण करनेवाले अभिज्ञ स्वर्णकारों, व्यवसायियों और कांस्यकारों घटकी तुला की देखभाल करते हैं ॥ २७४ ॥

पहले पुरुष को तोलित करके घट में कक्षास्थान में चिह्न किया जाता है । अनन्तर घट से उसको अवतारित कर देना चाहिये ॥ २७५ ॥

फिर समय लेकर फिर पुरुष को आरोपित करना चाहिये । पवन-रहित और वृष्टिरहित समय में शिर में लिखित पत्र रख दिया जाता है ॥ २७६ ॥

१. सुवर्णकारा वणिजः कांस्यकारादयस्तुलाधारणसमानप्रमाणज्ञा उभयशिक्षयोः समानतामवेक्षेरन् । अभा

२. एवमनेन प्रयत्नेन नरं प्रथमं तुलायां विटकया सर्वं समानतुलित-मुपलक्षयेत् । यदा कक्षास्थाने सलिलप्रक्षेपसमत्वं सिद्धं भवति तदा घटात् पुष्पोऽवतार्यः । अभा

३. ततस्तं पुरुषं गृहीतसमयं सुकृतसत्यश्रावणं कृतदेवताह्वानं शिखा-रोपितयथावृत्ताभिव्योगतत्वाऽवृतविचारपत्रकं पुनरपि तुलानारोपयेत् । चातवृष्टपुष्पातवर्जिते काले । अभा

'तस्मिन्नेव समारूढे घृत्वा कक्षां द्विजो वदेत्
 धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयते ॥ २७७ ॥
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
 व्यवहाराभिशस्तोष्यं मानवस्तुल्यते त्वया ॥ २७८ ॥
 देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
 त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिमिता ॥ २७९ ॥
 तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
 यद्यहं पापकर्मास्मि तदा त्वं मामघो नय ॥ २८० ॥

जिस घट में पुरुष समारूढ़ होता है उसकी कक्षा को धरकर द्विज कहता है कि "धर्म के पर्यायवचनों के द्वारा आप घट नाम से अभिहित किया जाता है ॥ २७७ ॥

सब प्राणिओं का पाप और पुण्य को तुम जानते हो । व्यवहार में अभिशस्त उस मनुष्य आपके द्वारा तुलित होता है ॥ २७८ ॥

सत्य के बारे में तुम देवता, असुर और मनुष्यों को अतिक्रम करते हो । हे तुला ! तुम सत्य का धाम हो । पुरा काल में देवताओं के द्वारा तुम्हारा निर्माण हुआ था ॥ २७९ ॥

हे कल्याणि ! तुम सत्य कहो और संशय से मुझे मुक्त करो । अगर मैं पापकर्मी हूँ तो मुझे निम्न भाग को ले जाइये ॥ २८० ॥

१. ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥

इति सवि (१६०) अधिकः पाठः ।

२. त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । इति सवि० (१६०)

अधिकः पाठः

३. सत्यसन्धोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति स्मृच (७५) ११० अधिकः पाठः

शुद्धं चैवं विज्ञानात्सि तत ऊर्ध्वं गृहाण माम् ।
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ २८१ ॥
इत्यादि कृतश्रावणं लोकपालैः सुरैश्च वै ।
पुरुषं पुनरारूढं समुद्धृत्य निरीक्षयेत् ॥ २८२ ॥
तुलिता यदि वर्धत स शुद्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा अविशुद्धो भवेन्नरः ॥ २८३ ॥
कक्षाछेदे^१ तुलाभङ्गे घटककंदयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च मूर्तितः शुद्धिमादिशेत् ॥ २८४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिं मग्नेस्त्वथोत्तमम् ।
द्वग्निशदङ्गुलं ग्राहमं षड्दशान्मण्डलान्तरम् ॥ २८५ ॥

अगर मुझे निष्पाप जानते हो तो ऊपर ले चलो । इस संशयाच्छन्न लोग का तुम धर्मतः आणकर्त्री हो ॥ २८१ ॥

इस प्रकार सुनाकर लोकपालों ने देवताओं के द्वारा पुरुष को फिर आरोहण से उद्धार कर निरीक्षण करता है ॥ २८२ ॥

घट में तुलित पुरुष अगर बढ जाता है तो वह निःसंशय शुद्ध है । समान या थ्यून हो जाने से अभिशुद्ध होता है ॥ २८३ ॥

घट और कोयल में काक्षा का छेद होने से या तुला भङ्ग हो जाने से, रज्जु छिन्न होने से, अक्षभङ्ग होने से मूर्ति को लक्ष्य करके शुद्धता प्रकाशित होती है ॥ २८४ ॥

इसके बाद मैं अग्निदिव्य का उत्तम विधि बोलूंगा । उसमें मण्डल से दूसरा मण्डल का अन्तर वत्तीस अंगुल रहता है ॥ २८५ ॥

१. शिक्यादीनां दृष्टकारणमन्तरेण छेदादौ जयोऽवधार्यः । तदाह नारदः—कक्षाछेद इति । कक्षा शिक्यम् । शिक्याधारावयोम्वयावङ्कुक्षौ ककंदौ । तुला प्रतिष्ठा । अक्षः स्तम्भद्वयोपरि स्थितं तुलाधारभूतं काष्ठम् । तुलादीनां समुदायो घटः । यदा तु दृष्टादेव हेतोः शिक्यच्छेदादि भवति तदाः पुनः क्रिया । अप. २/१०२

१० ना० स्मृ०

अष्टभिमण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूषेस्तु परिकल्पना^१ ॥ २८६ ॥
 सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि अभियुक्तस्य हस्तयोः ।
 कृत्वा न्यसेत्तु पत्राणि सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ॥ २८७ ॥
 जात्येव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
 दृष्टयोगश्चान्यत्रापि तेनायोऽग्नी प्रतापयेत्^२ ॥ २८८ ॥
 अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्तिकम् ।

इस प्रकार दो सौ छप्पन अङ्गुलों की परिसीमा के भीतर आठ मंडलों निर्मित होते हैं ॥ २८६ ॥

दिव्य कर्त्रा के हस्तों में सात पवित्र अश्वत्थ पत्रों रखते हैं और सात सूत्रों से पत्रों को स्थापित करते हैं ॥ २८७ ॥

जाति से और अग्निकर्म में कुशल लोहकार जो पहले इस प्रकार कर्म जानता है उसके द्वारा एक लोह गोलक अग्नि में नापित करते हैं ॥ २८८ ॥

पचास पत्र वज्रन लोह पिण्ड को अग्निवर्णमय करके उसको स्फुलिङ्ग

१. अवस्थानमण्डलात् षोडशाङ्गुलाभ्यन्तरमभ्यन्तमण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलाभ्येवमष्टाभिमण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतः अङ्गुलमानमिति सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्मिन्स्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभाग द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विषोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तुपदप्रमाणानि सप्तमण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैर्वोक्तम्—मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पद संमितम् । मिता० २/१०६ । विष्णुः ६, या० स्मृ० २/१०३-१०७

२. दृष्टयोगस्यावे दृष्टप्रयोग इति पाठः सवि १६६

३. तत्र तृतीयतापे वसंमाने धर्मावाहनादिशोष्यशिरः पत्रारोपणांश्च सर्वदिग्गसाधारणं विधिं कुर्यात् । स्मृच० ११२

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कृत्वैवं तं शुचिर्द्विजः^१ ॥ २८६ ॥
 तृतीयतापतातं तं ब्रूयात् सत्यपुरस्कृतः ।
 श्रूयतां मानवो धर्मो लोकपालैरधिष्ठितः ॥ २८७ ॥
 त्वमग्ने सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।
 त्वमेतत् सर्वभूतानां हृदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ॥ २८८ ॥
 सत्यानृते च जिह्वायास्त्वत्तः समुपजायते ।
 वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ २८९ ॥
 अनेनायमिदं प्रोक्तो मिथ्या चोदमथाब्रवीत् ।
 सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥ २९० ॥
 एष धारयते च त्वां सत्येनानेन मानवः ।

युक्त और रक्तिमाक्त करके एक शुचियुक्त ब्राह्मण उस अभियुक्त दिव्यकर्ता को सत्यपूर्वक कहता है जब वह पिंड तीन गुण तप्त हो जाता है—लोक-पालों के द्वारा अधिष्ठित मनु के मतानुसार धर्म को सुनिये ॥ २८९-२९० ॥

हे अग्नि तुम सब देवताओं का पवित्र परम मुख हो । सब प्राणियों का हृदय में रहने वाली चेष्टा को तुम जानते हो ॥ २८८ ॥

आपसे जिह्वा का सत्य और अतृप्त रूपक दो स्वरूप उत्पन्न होते हैं । यह बात वेदप्रभृति शास्त्रों ने कहा है । इसलिये इस बात को तुम अन्यथा नहीं कर सकेगी ॥ २८९ ॥

अभियोगकारी पुरुष के द्वारा यह अभियुक्त लोग को इस प्रकार कहा है और उसने आपत्ति का अस्वीकार कर दिया—फिर बोला कि इन सब विषयों को मिथ्या रूप से प्रमाणित करने के लिए मैं अग्नि को धारण करता हूँ ॥ २९० ॥

यह मनुष्य उस सत्य को आधार कर आपको धारण करता है । हे

१. लोहशुद्धयर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदंष्ट्रेण गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं 'त्वमग्ने सर्व-भूतानाम्' इत्यादिमन्त्रं कर्त्ता ब्रूयात् मित्ता २/१०४

तदस्य सत्यवाक्यस्य शीतो भव हुताशन^१ ॥ २६४ ॥
 अमुमयं च पत्रस्थमभिलिख्य यथार्थतः ।
 श्रावितस्यैवं तन्मूर्ध्नि तस्य देयं यथाक्रमम्^२ ॥ २६५ ॥
 स्नानञ्च मण्डलस्थञ्च ततः संगृह्य पात्रकम् ।^३
 स्थित्वैकस्मिन् ततोऽन्यानि व्रजेत् सप्त शनेः शनैः ॥ २६६ ॥
 पात्येन्न तमप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ।
 अष्टमं मण्डलं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः^४ ॥ २६७ ॥

हुताशन उस समय सत्यवाक्य का सत्य को प्रमाणित करने के लिये आप शीतल हो जाइये ॥ २६४ ॥

उस प्रार्थना को यथार्थतः लिखकर मुनाई दी जाती है और अभियुक्त पुष्प का मस्तिष्क के ऊपर रख दिया जाता है । उसके बाद क्रमानुसार उसके लिए लोहपिण्ड दिया जाता है ॥ २६५ ॥

स्नान करके मण्डल के ऊपर खड़ा होकर अग्निमय लोहपिण्ड को वहन कर एक से दूसरे मण्डलों के धीरे-धीरे जाता है ॥ २६६ ॥

पादग्यास के लिये मंडल के रूप में परिकल्पित भूमि में अग्निमय लोहपिण्ड को नहीं फेंक देना चाहिये ; इस प्रकार आठवाँ मण्डल को जाकर उसके बाद अग्नि को विसर्जन दे सकता है ॥ २६७ ॥

१. मृषावाक्यस्य पापस्य दह हस्ती च पापिनः । इति व्यक (८७)
 अधिकः पाठः ।

१. यथाक्रमशब्देन प्रथमं पत्रपट्टकं मूर्ध्नि दद्यात् पश्चादयः पिण्डं करधो-
 रिति । अभा

२. इत्युक्त्वा हस्तयोस्तस्य प्रदद्यात् पिण्डपात्रकम् ।

सप्रतप्तं समं वृत्तं विस्फुलिङ्गाचिह्नितम् ॥

दृढं गृहीत्वा संदर्शयिष्यन्मालासमप्रभम् ।

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निवाकसमीरितः ॥

इति सवि० १६७ अधिकः पाठः ।

४. अग्निविसर्जनं च नवमे मण्डले कर्तव्यम् । 'अष्टमं मण्डलं गत्वा'
 नवमे निक्षिपेत् बुधः । इति पितामहस्मरणात् । स्मृच० ११५

यस्तु पातयते त्रासाद्दग्धो वा न विभाष्यते ।
 पुनस्तं धारयेद्ग्नं स्मृतिरेव दृढीकृतः^१ ॥ २९८ ॥
 मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पद सभितम् ।
 न मण्डलवतिकाभन्नाप्यर्वाक् स्यादयेत्पदम्^२ ॥ २९९ ॥
 अनेन विधित्वा कार्यो हुताशः समयः सदा ।
 ऋते प्रीष्मात् सदा युक्तः कालेऽन्वय सुशीतले ॥ ३०० ॥
 हस्तभतेषु सर्वेषु कुर्यात् काकपदानि^३ च ।
 तान्येव पुनरवेक्षेद्वस्तौ विन्दुविचित्रितौ ॥ ३०१ ॥
 यत्पुनर्न विभाष्येते दग्धावेतौ करो तदा ।
 त्रीदीन् प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारास्तु मर्दयेत् ॥ ३०२ ॥

जो भय से अग्नि को फेंक देता है या दग्ध हो जाने के कारण निर्णीत किया जाता है वह फिर एक बार अग्नि को धारण करने के लिये आदिष्ट होता है—यह एक निर्दिष्ट नियम है ॥ २९८ ॥

अभियुक्त पुरुष का पाद के परिमाण को लेकर मण्डल का आयतन परिमाण निर्दिष्ट होता है । अभियुक्त मण्डल को अतिक्रम कर नहीं जाता है या पहले पद नहीं रखता है ॥ २९९ ॥

इस विधि के अनुसार अग्निदिव्य का अनुष्ठान होता है । प्रीष्म और शीत ऋतु में विना और सब समय में यह किया जाता है ॥ ३०० ॥

अगर नहीं जाना जाता है कि दोनों हाथों से कीन सा हाथ दग्ध हो गया है, तो शब्द ऋतु में पवन धार्य त्रीहि को लेकर सात बार अभियुक्त पुरुष मर्दन करता है ॥ ३०२ ॥

१. त्रासात्पातिनदिव्ये दग्धादग्धमंशये च न ज्यो नापराधः न पराजय इत्यर्थः । अतस्तं नरं पुनर्दिव्यं धारयेन्नःमंशयार्थमिति । अभा

२. लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि । प्राकृतानि च गुहानि सत्रणान्यव्रतानि च । इति स्मृच ॥ ११३ ॥ अधिकः पाठः

३. काकपदानीति स्थाने हंसपदानीति जभा० पाठः ।

मदितैर्यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।
 मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥ ३०३ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
 हेमान्तकालादन्यत्र शिशिराच्च यथाक्रमम् ॥ ३०४ ॥
 नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
 हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च^१ ॥ ३०५ ॥
 नाति क्रूरेण घनुषा प्रेषयित्वा शरत्रयम् ।
 पानीयमज्जनं कार्यं^२ कियच्च विपश्चितः ॥ ३०६ ॥
 क्रूर^३ घनुः सप्तशतं मध्यम षट्शतं स्मृतम् ।

मर्दन से अंतर हाथ नहीं दग्ध हुआ ऐसे सभ्यों निश्चित कहते हैं तो वह शुद्ध है । उसको सत्कारपूर्वक मुक्त कर देना चाहिये । जिससे हाथ दग्ध हो जाता है वह क्रमानुसार दण्डनीय नहीं होता है ॥ ३०३ ॥

इसके बाद मैं उत्तम पानीयविधि अर्थात् जलदिव्य की विधि बोलूंगा । हेमन्त और शिशिर काल को छोड़कर दूसरे समय क्रमानुसार यह किया जाता है ॥ ३०४ ॥

अति वेग न होनेवाली नदी, सागरों, नदियाँ, ह्रदों, स्वतोजात ह्रदों, तडागों और प्रस्रवणों में इस दिव्य किया जाता है ॥ ३०५ ॥

अति क्रूर न होनेवाली घनुष से तीन शरों प्रेषित हो जाने के बाद जल दिव्य के लिये जल में डूबना शुरू हो जाता है । पण्डित लोग ने उस घन दिव्य पुरुष का सामर्थ्य की परीक्षा की जाती है ॥ ३०६ ॥

१०७ अंगुल होनेवाली क्रूर, १०६ अंगुल होनेवाली मध्यम और १०५

१. अत्र वहानि यानि सलिलानि समुद्रनदीप्रभृतीनि तानि निषिद्धानि यानि पुनरवहानि ह्रददेवखाततडागसरांसि ताम्यादृतानि । अभा

२. शङ्का यत्र न जायते । इति पाठान्तरम् विष्णुः ६४/१६

३. अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं, क्रूरं घनुः, एवं षट्शतं पञ्च-
 शतं च एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य घनुषः प्रमाणम् ।
 मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम् । मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति ।
 सराश्चानायसाया वनवाः कार्याः । मिता २/१०६

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो घनुर्विधिः ॥ ३०७ ॥
 नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्तम्भवद्बली ।
 तस्योरु संप्रगृह्याथ निमज्जेदभिः शस्तवान् ॥ ३०८ ॥
 शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत् परमया शक्त्या यत्र स्यान्मध्यमः शरः ॥ ३०९ ॥
 मध्यमं तु शरं गृह्य^२ पुरुषोऽन्यस्तथाविधिः ।
 प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥ ३१० ॥
 आगतश्च शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ३११ ॥
 अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

अंगुल होनेवःली मन्त्र घनु होती हैं । यह घनुविधि है ॥ ३०७ ॥

एक बलवान् पुरुष स्तम्भ के भांति पुरुष नाभिमात्र जल में स्थापित किया जाता है । अभिशस्त पुरुष उलक। ऊरु को घटकर जल में डूबता है ॥ ३०८ ॥

शर प्रक्षेपण स्थान में खूब वेग से एक युवक अपनी सब शक्ति विनियोग कर मध्यम शर स्थान को दौड़कर जाता है ॥ ३०९ ॥

दूसरा एक पुरुष मध्यम शर को लेकर उस प्रकार उस स्थान पर आ जाता है जिस स्थान ले पहला पुरुष गया है ॥ ३१० ॥

शर को साकर आनेवाला पुरुष अगर जल में अभिशस्त पुरुष को नहीं दिखता है, तब उसकी शुद्धि निर्दिष्ट की जाती है ॥ ३११ ॥

ऐसा अगर न हो तो एक अंग का दर्शन से अभिशस्त पुरुष विशुद्ध नहीं घोषित किया जाता है । अथवा जिस स्थान से डूबता है उस स्थान से

१. पञ्चाशतो घावकानां यो स्यातामधिको ज्ञेव ।

तो च तत्र नियोक्तव्यो शरानयनकारणात् ॥

इति अधिकः पाठः अप० २/१०६

२. मध्यमं शरमादाय इति अप० २/१०६ पाठः ।

स्थानाद्रान्यत्र भग्ननाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः ॥ ३१२ ॥
 न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविशारदः ।
 रोगिणश्चापि वृद्धाश्च पुमांसो ये च दुबलाः ॥ ३१३ ॥
 निदृष्टाहान् रुजा क्लिष्यनार्ताश्च न निमज्जयेत् ।
 सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥ ३१४ ॥
 साहसेनागतान्तेतान्त्र तोये निमज्जयेत् ।
 न चापि साधयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥ ३१५ ॥
 उत्थानृतविभागस्य तोयाग्नी स्पष्टदुत्तमो ।
 अद्भ्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोये विशेषतः ॥ ३१६ ॥
 क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानां विशोधनम् ।

दूसरा स्थान को चल जाने से डूबकर रहने पर भी वह विशुद्ध नहीं हो सकता है ॥ ३१२ ॥

धर्मशास्त्राभिज्ञों के द्वारा स्त्री, बालक, रोगीओं और वृद्धपुरुषों जल में दिव्य के लिये नहीं डूबा जाते हैं ॥ ३१३ ॥

उत्साहहीन लोग, रोगक्लिष्टों, आत्तों भी नहीं डूबा जाते हैं, क्योंकि उन सब अल्प प्राणवाले होने के कारण मज्जन से सद्य मर जाते हैं ॥ ३१४ ॥

ये सब साहमपूर्वक जाने से भी नहीं निमग्न किये जाते हैं । उनको अग्नि के द्वारा या विष के द्वारा शुद्ध नहीं किया जा सकता है ॥ ३१५ ॥

सत्य और मिथ्या को अलग करने के लिये जल और अग्नि से कोई स्पष्ट पदार्थ नहीं है । क्योंकि जल से ही अग्नि की उत्पत्ति हुई है । इसलिये जल का विशेष रूप से स्वीकार किया जाता है ॥ ३१६ ॥

दूषितों का विशोधन के लिये धर्मतत्त्वज्ञों ने यह व्यवस्था की है । हे

१. "अप्स्वग्ने सध्विष्टव सोषध्रीरनुहृष्यसे गर्भे सञ्जायसे पुनः" (८/४३/६) इति श्रुत्या अप एव ससजीदौ (मनुः १/८) इति स्मृत्या च बलादेरग्नेरुत्पत्तिरिति स्थितम् ।

तस्मात् सत्येन भगवज्जलेश त्रातुमहमि ॥ ३१७ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमतमम् ।
 यस्मिन् काले यथा प्रोक्तं यादृशं परिकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥
 यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 तुल्यित्वा शरत्काले देयमेतद्विभागमे ॥ ३१९ ॥
 नापराहणे न संध्यायां न मध्याह्ने तु धर्मवित् ।
 शरदृशीष्मवसन्तेषु वर्षासु च दिवर्जयेत्^१ ॥ ३२० ॥
 भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
 कालकूटमलावुं च विषं यत्नेन वर्जयेत्^२ ॥ ३२१ ॥

भगवन् ! जलाधिपते ! इसलिये सत्यपूर्वक आप ही त्राण कर सकते हैं ॥ ३१७ ॥

इसके बाद मैं उत्तम प्रकार से विषविधि को कहूँगा । जिस समय जिस प्रकार जैसे कहा गया है ॥ ३१८ ॥

धर्मशास्त्र के तत्त्व को जाननेवाले पण्डितों ने जितना विष का परिमाण निर्दिष्ट किया जाता है, उतना विष को तुला में वजन कर हेमन्त काल का आगमन के समय शरद् काल में दिव्य के लिये दिया जाता है ॥ ३१९ ॥

अपराह्ण, सन्ध्या, मध्याह्न, शरत्काल, शीष्म, वसन्त और वर्षा ऋतुओं का विषदिव्य के लिये धर्मवित् लोग वर्णन करते हैं ॥ ३२० ॥

(धर्मशास्त्रज्ञों) भग्न (तैलाक्त) चारित (तप्त), धूपित (सुगन्ध), मिश्रित, कालकूट और अलावु से निर्मित विष यत्नपूर्वक वर्जन करते हैं ॥ ३२१ ॥

१. अत्र पूर्वगृहीतोऽपि शरत्कालः पुनरपवाददर्शनाद्विवर्जितः । शरदृशीष्मवर्षाभिधानवसन्तविवर्जनात् चैत्रादिकं कार्तिकपर्यन्तं मासः षट्कमपि विषस्य वर्जितमिति । अभा

२. अत्र चारितभग्नधूपितमिश्रितानि कृतककारणाद् वर्जितानि । कालकूटालावुविषे च अतिरोद्रजातिवशाद्वर्जिते । अभा

शाङ्गं^१ हैमवतं शस्तं वर्णगन्धरसान्वितम् ।
 'अभिन्नं' तत् प्रदातव्यं क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ २२२ ॥
 विषस्य पलषड्भागाद्भागो^२ विंशतिमस्तु यः ।
 तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्यात् घृतप्लुतम् ॥ २२३ ॥
 वर्षासु षड्यवा मात्रा श्रोत्रे पञ्च यवाः स्मृताः ।
 हेमन्ते सप्त वाष्टो वा शरद्यस्यापि^३ तेष्यते^४ ॥ २२४ ॥
 त्वं विषं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मव्यवस्थितः^५ ।

वर्ण, गन्ध और रसयुक्त हिमालय में उत्पन्न शृङ्गजात विष प्रसिद्ध है । यह कृत्रिम नहीं है । क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रों को यह विष दिया जाता है ॥ २२२ ॥

विष का परिमाण इस प्रकार है—पल का एक षष्ठांश भाग से जो विंशतितम भाग है उससे एक अष्टमांश हीन करके विष से घृत मिश्रित कर शोष्य पुरुष को दिया जाता है । (१६० यवों से १ पल होता है । $160 \times \frac{1}{6} \times \frac{1}{8} \times \frac{1}{2} = 10$ यवों हैं) ॥ २२३ ॥

वर्षाऋतु में छ यवों, श्रोत्रऋतु में पाँच यवों और हेमन्तऋतु में सात या आठ यवों दिये जाते हैं किन्तु शरदऋतु में कमी नहीं दिया जाता है ॥ २२४ ॥

हे विष तुम ब्रह्मा के पुत्र हो । तुम सत्य और धर्म को व्यवस्थित करते

१. अकृत्रिमसंमूढमन्त्रोपहतं च यत् । इति अधिकः पाठः ।

२. अनया भागपरिकल्पनया भागमात्रो भवति । स विषविषये दृष्ट-
 यवाः न स्थूलयवः । तं च विषं घृतप्लुतं दद्यान्न रुक्षम् । अभा

३. वर्षे चतुर्धवा इति अप० २/१११ पाठः ।

४. शरद्यस्यापि इति सवि० २०५ पाठः ।

५. अल्पेति षड्यवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् ।
 हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसन्तस्य सर्वदिग्बस्यधारण्यात्तत्रापि
 सप्त यवाः । मिता २/१११

६. विषदेवता सत्वाधिप्रावणा । अभा

शोधयंतं नरं पापात् सत्येनास्यामृती भव ॥ ३२५ ॥
 छाया निवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
 विषवेगकलमातीतः शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत् ॥ ३२६ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
 शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधि यत् ॥ ३२७ ॥
 पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्याद्रं पटस्य च ।
 सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते^१ ॥ ३२८ ॥
 यद्भुक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवत्यं^२ इतु पापयेत् ।
 अभ्यर्च्य देवतां स्नाप्य जलस्य प्रसृतित्रयम् ॥ ३२९ ॥
 सप्ताहाम्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा शुभम् ।

हो । सत्य के द्वारा उस पुरुष को शुद्ध करो और उसके लिये अमृत बन जाओ ॥ ३२५ ॥

मनु ने कहा है कि—दिन का अवशिष्ट भाग उपवास में छाया प्रदेश में अभिगस्त पुरुष को रखना चाहिये । अगर विष का वेग और काष्ठ उसकी न हो तो वह शुद्ध है ऐसा प्रमाणित होता है ॥ ३२६ ॥

उसके बाद उत्तम कोश विधि कहेंगे । शास्त्रविदों ने जिसके बारे में सब काल को विरोध न करनेवाला जो दिव्य प्रसिद्ध है ॥ ३२७ ॥

पूर्वाह्ण में उपवास करके रहनेवाला स्नान के उपरांत आद्रं वस्त्र परिधान करके स्थित आस्तिक और व्यसनरहित पुरुष को कोशपान करने के लिये दिया जाता है ॥ ३२८ ॥

अगर कोई भक्त अभियुक्त होता है तो उसकी आराध्य देवता का पादोदक उसको पान के लिये दिया जाता है । देवता का स्नान करके अभ्यर्चनापूर्वक स्नानोदक का तीन प्रसृति परिमाण दिया जाना चाहिये । ॥ ३२९ ॥

एक सप्ताह के भीतर या दो सप्ताहों के भीतर अगर कोई आत्मीय

१. इच्छतः श्रद्धाधानस्य देवब्राह्मणसंनिधौ । इत्यधिकः पाठः अप०

२/११२ सशूकः आस्तिकः । मिता २/११२

प्रत्यात्मिकं ^१तु दृश्येत संव तस्य विभावना ॥ ३३० ॥
 ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहान्महदप्यशुभं भवेत् ।
 नाभियोज्यः स केनापि कृतकालव्यतिक्रमात् ^२ ॥ ३३१ ॥
 महापराधे निधर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
 नास्ति ब्राह्मणदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ^३ ॥ ३३२ ॥
 यथोक्तेन विधानेन पञ्चदिव्यानि धर्मवित् ।
 दत्त्वा राजाभिगस्तानां प्रेत्य चेह च सन्दति ॥ ३३३ ॥
 ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले ।
 ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्याग्निरुच्यते ॥ ३३४ ॥

को लेकर अशुभ दिखाई पड़ती है तो उसके द्वारा दोषादोष का निर्णय किया जाता है ॥ ३३० ॥

अगर दो सप्ताहों के बाद कोई महान् अशुभ हो तो उससे वह अभियुक्त दोषी नहीं हो सकता है क्योंकि निर्दिष्ट समय व्यतिक्रान्त हो चुका है ॥ ३३१ ॥

महापराध में, धर्मरहित स्थल में, कृतघ्न, क्लीब, कुत्सित, नास्तिक, ब्राह्मण और दासों के लिये कोशपान वर्जित है ॥ ३३२ ॥

उक्त विधि के अनुसार धर्मवित् राजा यह पाँच दिव्यों अभिशस्तों को देकर इह और परलोक में सुख भोग करता है ॥ ३३३ ॥

ग्रीष्मकाल में जलदिव्य, शीतल काल में विषदिव्य, ब्राह्मण को घट-दिव्य और क्षत्रिय को अग्निदिव्य दिया जाता है ॥ ३३४ ॥

१. प्रत्यात्मिकं न समुदायप्रयुक्तम् । अर्थोऽत्र पुत्रादेशभिप्रेतः अन्यथा घनशब्दवैयर्थ्यात् । स्मृच० ११७

२. द्विसप्ताहादिति पूर्वविधीनामुपलक्षार्थम् । कृतकालव्यतिक्रमादिति हेतोरवध्यस्तरेऽपि समानत्वात् । स्मृच० ११७

३. ब्रह्महत्यादी निर्दोषे च कृतघ्नादिषु च न कोशपानं तथाभूताः प्रकुयुरपि । नामा०

वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत् ।
 न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न लोहं क्षत्रियो हरेत् ॥ ३३५ ॥
 कोशान्तानि तुलादीनि गुरुष्वर्थेषु दापयेत् ।
 शतार्धं दापयेच्छुद्धावशुद्धो दण्डभागसवेत् ॥ ३३६ ॥
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विविधं भक्षणचोदितम् ।
 चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ ३३७ ॥
 तण्डुलान् कारयेच्छुक्लाञ्जालैर्नान्यस्य कस्यचित् ।
 मृण्मये षाजने कृत्वा भास्करस्याग्रतः शुचिः ॥ ३३८ ॥
 स्नानोदकेन संपृक्तान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
 प्रभातायां रजन्यां तु त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखाय च ॥ ३३९ ॥
 स्नानाय भोपवासाय दद्याद्देवार्चकः स्वयम् ।
 स्वयं कार्यं समुद्दिश्य सत्यासत्यपरीक्षणे ॥ ३४० ॥

वैश्य को जलदिव्य और शूद्र को विष दिव्य दिया जाता है । ब्राह्मण को विषदिव्य और क्षत्रिय को लोह दिव्य नहीं दिया जाता है ॥ ३३५ ॥

गुरु अर्थ में तुला से लेकर कोश तक दिव्य के लिये स्वीकृत हैं । एक सौ पचास पणों उस अदियुक्त को दिया जाता है, अगर वह अवधृत होता है । यदि नहीं अवधृत होता है तो दण्ड दिया जाता है ॥ ३३६ ॥

अब तण्डुलों का भक्षण को लेकर प्रवृत्ति दिव्यविधि को बोलूंगा । चोरी में तण्डुलों दे जाते हैं दूसरा जगह पर नहीं ॥ ३३७ ॥

शुक्लशाली धान्य का तण्डुलों का स्वीकार किया जाता है । दूसरा का नहीं । सूर्य के सामने में मिट्टी का पात्र में (तण्डुल को) रखकर किया जाता है ॥ ३३८ ॥

स्नानोदक से तण्डुल को मिथित करके रात्रि में रखते हैं । रात के अनन्तर प्रभात के समय तीन बार प्रस्तुत करके पूर्व दिशा में उपविष्ट स्नान करके उपवास में रहनेवाला पुरुष को स्वयं देवार्चक (पुजारी) देता है । वह स्वयं उसके द्वारा सत्यासत्य परीक्षा कर ले सकता है ॥ ३३९-३४० ॥

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
 अश्वत्थपत्राभावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥ ३४१ ॥
 दृश्येत शोणितं यस्य दन्तजालं च सीदति ।
 गात्रं च कम्पते यस्य तमशूढं विनिदिशेत् ॥ ३४२ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तप्तमाषकलक्षणम् ।
 शुभाशुभपरीक्षार्थं ब्रह्मणाभिहितं स्वयम् ॥ ३४३ ॥
 सोवर्णं राजते पात्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
 क्षिप्रं घृतमुपादाय तदग्नीं स्थापयेच्छुचिः ॥ ३४४ ॥
 सोवर्णीं राजसीं ताम्रीमाषसीं वा सुशोभिताम् ।
 सलिलेनासकृद्भोतां निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥ ३४५ ॥
 भ्रमत् पतितायामन्तः स नः स्पर्शमुभीषणः ।
 ततस्त्वत्नेन मन्त्रेण घृतं तदभिमन्त्रयेत् ॥ ३४६ ॥
 परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ।

तण्डुलों को भक्षण कराकर एक पत्र में छिप डाल कराकर रखता है ।
 इसके लिये अश्वत्थ पत्र लिया जाता है । अश्वत्थ के जमाव में भूर्जपत्र
 लिया जा सकता है । ऐसा स्मृति में कहा है ॥ ३४१ ॥

अगर उसका रक्त दिखाई जाती है और दांत ने पीड़ा होती, देह में
 कम्पन आता है तो वह पुरुष अशुद्ध है ऐसा माना जाता है ॥ ३४२ ॥

इसके बाद तप्तभाव का लक्षण कहूंगा जिसके द्वारा ब्रह्माजी ने कहा
 गया विधि के अनुसार शुभाशुभ परीक्षा होगी ॥ ३४३ ॥

सुवर्ण, रौप्य, लोह या मृण्मय पात्र में घृत रखकर पवित्र भाव से अग्नि
 में तापित करना चाहिये ॥ ३४४ ॥

सुवर्ण, रौप्य, ताम्र या लोह से निर्मित सुन्दर मुद्रिका को बारंबार
 यानी से घोट कर उसमें निक्षेप करना चाहिये ॥ ३४५ ॥

दीर्घकाल तक उत्तप्त घृत के भीतर चञ्चल अवस्था में रहकर मुद्रिका-
 रूपक अग्नि का भीषणता के कारण स्पर्श नहीं किया जा सकता है ।
 इसके बाद उस उत्तप्त घृत को अभिमन्त्रित किया जाता है ॥ ३४६ ॥

हे घृत तुम परम पवित्र हो, यज्ञ कर्मों में तुम देवताओं के उच्छिष्ट

दहाग्रे यद्ययं पापो हिमशीतं शुचो भव ॥ ३४७ ॥

^१प्रदेशिन्यक्षता यस्य संस्पृष्टायां परीक्षणे ।

यदि विस्फोटका न स्युः शुद्धीऽसावन्या न हि ॥ ३४८ ॥

इति नारदीय महाभाष्ये कल्याणभट्टशोधिते ऋणादानं नाम
व्यवहारपदं प्रथमं पञ्चविंशतिसहितं समाप्तम् ॥

रूप अमृत हो । अगर वह पापी है तो उसको दग्ध करो, अगर नहीं तो हिम
की तरह शीतल बन जाओ ॥ ३४७ ॥

ऐसे होने पर अगर दिव्यकर्ता की तर्जनी क्षतयुक्त न होती या जैसे यी
वेसे रहती तो वह शुद्ध है, अन्यथा होने से पापी है ॥ ३४८ ॥

कल्याणभट्ट के द्वारा संशोधित नारदीयमहाभाष्य में ऋणादान का
व्यवहार पद में पहला प्रकरण समाप्त हुआ ।

निक्षेपप्रकरणम्

‘स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षिपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ १ ॥

कुलजे^३ वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापद्ये धनित्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ २ ॥

यो यथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्थ मानवः ।

स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः^४ ॥ ३ ॥

अपना द्रव्य जब शंका के बिना दूसरा के निकट विश्वास से निक्षिप्त कर दिया जाता है तब वह ‘निक्षेप’ नाम से पण्डितों ने कहा है । यह एक व्यवहार पद है ॥ १ ॥

उत्तम कुल में उत्पन्न अपना आचरण को ठीक रूप से करने वाला, अपना धर्म को जाननेवाला, सत्यवादी, विस्तृत हृदयवाला घनी के निकट पण्डित लोग निक्षेप को रखते हैं ॥ २ ॥

जो लोग जिस पदार्थ को जिस प्रकार जिस पुरुष के हाथ में निक्षिप्त करता है वह लोग उस पदार्थ का उस प्रकार उस पुरुष का हाथ से ग्रहण करता है । जैसा दाय वंसा ही ग्रहण होता है ॥ ३ ॥

१. स्व द्रव्यं यो निक्षिपति यच्च मतिर्विश्रम्भादविशङ्कितो निक्षिपति ।
अवेनोक्तेनैतदुक्तं भवति किं यत्र अविश्वासात् शङ्का भवति तत्र साक्षि-
लिखितग्रहणधिरहितं कोऽपि वराटकपि न ददाति । यत्र पुनर्विश्वासान्नि-
शङ्कः पुरुषो भवति तत्र साक्षिलिखितग्रहणवर्जितमेव सुवर्णं सहस्रादिकमपि
निक्षिपति । अभा० निःशङ्कं निक्षिप्यते स्थाप्यते इति निक्षेपः । नामा
३/१ निक्षेप एव ग्राहकस्यासमक्षां समर्पितो व्यासः । व्यप्र० पृ० २७६

२. एभिः सप्तभिरपि गुणैः संपन्ने पुरुषे निक्षेपं निक्षिपेद् बुधः । स
कालान्तरेष्वपि विप्रतिपत्तिं न गच्छति । अभा० मनुः ८/१७६

३. यः पुरुषो यस्य हस्ते यमर्थं येन प्रकारेण निक्षिपेत् तेनैव पुरुषेण
तस्यैव हस्तात्स एवार्थः तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः । यथा दायस्तथा ग्रह
इति वचनात् । अभा० मनुः ८/१८०

न^१ चेदृद्यात्तु निक्षेप्तुस्तद् द्रव्यं तु यथाविधि ।
उपसंगृह्य दाप्योऽसी दिव्यादिभिर्यवस्थितः ॥ ४ ॥
अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याहृतं च यत् ।
निक्षिप्यते परगृहे तदोपनिधिकं^२ स्मृतम् ॥ ५ ॥
स पुनर्द्विविधः^३ प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥ ६ ॥

अगर यथाविधि निक्षेप्ता के हस्त में गृहीत द्रव्य को रखने वाला नहीं लौटा देता है तो दिव्य प्रभृति प्रमाणों के द्वारा व्यवस्था कर के उससे उस द्रव्य को साधित किया जाता है ॥ ४ ॥

दूसरा द्रव्यको बदल में दूसरा लोकका घर में रख कर जो निक्षेप किया जाता है वह ओपनिधिक अर्थात् उपनिधि कहा जाता है ॥ ५ ॥

यह फिर दो प्रकार का होता है । एक साक्षी के सहित दूसरा साक्षी के बिना । उसका प्रत्यावर्त्तन भी ग्रहण की तरह है । अन्यथा दिव्य करना पड़ता है ॥ ६ ॥

१. अथ निक्षेपग्राही लोभं गच्छति निक्षेप्तुस्तद्द्रव्यं न प्रयच्छति तदावेदितो राजा उपसंगृह्य दिव्यादिप्रमाणसाधितो द्विगुणदण्डाकोदितः कृतो दाप्यः । अभा० मनुः ८/१६०

२. अन्यद्रव्यव्यवहितमिति मञ्जिष्ठापोटलमध्ये विंशतिगद्याणका ग्रन्थि-वद्धाः । अथवा ग्रन्थिमुद्रितं यथा वस्त्रमध्ये मोक्तिकहारः । तद्वाऽभ्यन्तर-सारद्रव्यं तदवस्थं तस्यापि न कथितम् । तथा हस्ते निक्षिप्तमेवं स्थितं द्रव्यं यन्निक्षिप्यते तदोपनिधिकमुच्यते । अभा० द्र. या. स्मृ २/६५

३. यो निक्षेपः साक्षिप्रत्यक्षो मुक्तः । असावश्यं साक्षिप्रत्यक्षमेव सम-पणीयः । यः पुनः साक्षिमान् स विनैव साक्षिभिरपणीयः । अभा ।

यदा राजर्देवविनष्टं तन्निक्षिप्तमित्युक्त्वा निक्षेपं न ददाति, तदा निक्षेपार्थाश्रयस्वामिमतपुरुषेण राजर्देवोपघातस्यानुरूपविधानं कार्यम् ।
विर. पृ. ८५

११ ना० स्मृ०

याच्यमानस्तु' यो दाया निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राजा दुष्टात्मा नष्टो दाप्यश्च तत्समम् ॥ ७ ॥

यं चायं^२ साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया^३ ।

तत्रापि दण्ड्यः स भवेद्दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥ ८ ॥

गृहीतुः^४ सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दाता के द्वारा प्रार्थित होने पर भी अगर ग्रहीता निक्षेप को नहीं लौटाता है तो राजा उस दुष्टात्मा को दंड देता है । अगर नष्ट हो गया तो उसका तुल्य मूल्य देना पड़ता है ॥ ७ ॥

निक्षेप्ता की अनुमति के बिना निक्षिप्त द्रव्य के द्वारा जो अर्थ साधित करता है उस अर्थ और उमकी वृद्धि उससे लो जाती है और पुरुष दंड भागी होता है ॥ ८ ॥

अपना धन के साथ अगर निक्षिप्त वस्तु नष्ट हो गया तो वह नष्ट निक्षेप्ता पुरुष का होता है । देव और राजा के द्वारा नष्ट हो जाने

१. याचितेऽनपिते राजदेविकं ग्रहीतुं निक्षेप्तिरिति अभा । द्र० मनुः
८/१६१, विष्णुः २/१६६-१७१

२. "यत्रायम्" इति व्यक (पृ० १३२) पाठः ।

३. यदि ग्राहको निक्षेपद्रव्येण तेन अजिच्छित्स्वार्थं स्वेच्छया साधयति । निक्षेप्तुरननुज्ञया असंमतेन तदा दण्ड्यः स भवेत् । तं च साधितमर्थं सोदयं सोपाश्रयं दाप्य इति । अभा । यश्च निक्षेप्तुरननुज्ञया प्रयुज्जीत द्रव्यं निक्षिप्तं क्रयं विक्रयं वा कुर्यात्, तत्रापि दण्ड्यः स भवेत् परद्रव्यस्य विश्वासान्यस्तस्याननुज्ञयाऽपि स्वामिनः स्वार्थमुपभोगात् । तच्च द्रव्यं निक्षिप्तं सोदयं दाप्यः संलाभं सवृद्धिकं च । नाभा० ३/५ या० स्मृ० २/६७ ।

४. "त च सोदयमावहेत्" इति विचि (३८/३६) पाठः ।

५. यस्तु निक्षेपो युक्तश्चलो वा ग्रहीतुः सक्तधनेन तादृशेनैव सह नष्टः स निक्षेपदायिनो नष्टः, राजदेविकमपि तथैव योज्यम् । अभा । असति प्रमादे यदृच्छया निक्षेप एव हीयेत नश्येद्वा तस्य देवेऽन्तर्भूतत्वात् तदपि न दाप्यः अजिह्वाकारित्वं बुद्ध्या । नाभा० ३/६

देवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥ ९ ॥

स्वयमेव^१ नु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स गज्जाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १० ॥

अच्छत्वेनैव^२ चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नेव परिशोधयेत् ॥ ११ ॥

चौरैर्हृतं^३ जले मग्नमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥ १२ ॥

से भी यही नियम लागू होता है अगर कुटिलता के बिना यह सब होता तो ॥ ९ ॥

अगर अपना निकट संपर्कीय के पास में निक्षेप वस्तु रखकर कोई निक्षेप कर्त्ता मर गया तो मरण के अनन्तर राजा प्रभृति के द्वारा और बन्धुओं से भी संपर्कीय के विरुद्ध अभियोग नहीं किया जाता है ॥ १० ॥

छलना के बिना प्रीति पूर्वक उस द्रव्यको लौटाने के लिये यत्न करना चाहिये । उसका आचरण को विचार करके साम' नीति के द्वारा उस समस्या का समाधान किया जाता है ॥ ११ ॥

चोर के द्वारा अपहृत, बाढ़ में नष्ट, अग्नि से दग्ध वस्तु को निक्षेप दाता लेने के लिये प्रयत्न न करे, अगर ग्रहीता आत्मसात् करके छलना न करता ॥ १२ ॥

१. निक्षेपदातुर्मृतस्य यः प्रत्यनन्तरस्तदीयद्रव्याधिकारी तस्य स्वयमेव गत्वा ग्राहकोऽयाचित एवाज्ञातो वा साधुत्वान्यासं समर्पयति । स तेन साधनेन तदीयबन्धुभिः शेषोपनिधिस्तस्योपरि जल्पयित्वा नाभियोक्तव्यो न राज्ञेति अभा० मनुः ८/१८६

२. तन्न निश्चितार्थप्रमाणपरिच्छेदपरिज्ञातमेदापहतुत एवं शिरोपस्थानं दृष्टं नोपलब्धम् एतदर्थमच्छलमेवा...स्य प्रीतिपूर्वकमेव साम्नेव शेषशङ्कामपि विशोधयेत् । अभा० द्र० मनुः । ८/१८७

३. यदि तस्मात्पुनर्निक्षेपात् किञ्चित्गृहीत्वा कोऽपि नियोगः कृतः सप्रत्ययः स भाव्यते । तदा भाविति चौरजलाग्न्युपद्रवे तद्द्यादसाविति अभा० द्र० मनुः ८/१८८

यो^१ निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डं दाप्यौ च तत्समम् ॥ १३ ॥

एष^२ एव विधिदृष्टो याचिता^३ अन्वाहितादिषु^४ ।

शिल्पे^५ चोपनिघौ न्यासे^६ प्रतिन्यासे^७ तथैव च ॥ १४ ॥

यो निक्षेप को नहीं देता है और जो निक्षेप न करके माँगता है वे चोर की तरह शासित होते हैं और तत्तुल्य दंड भी भोगते हैं ॥ १३ ॥

याचित, अन्वाहित, शिल्प, उपनिधि, न्यास और प्रतिन्यास में पूर्वोक्त विधि लागू होता है ॥ १४ ॥

१. यो निक्षिप्तं द्रव्य मिथ्याशया...द्वा कालहरणादिना नार्पयति स चोरः । यश्चानिक्षिप्तमेव निक्षिप्तमुक्त्वा प्रार्थयति सोऽपि परद्रव्यचोरः तयोर्व्यवहारे यो मिथ्यावादी दिव्यावसन्नो भवति स राज्ञा चौरवच्छास्यः । द्रव्यसमं च दण्डं दाप्य इति । अभा । मनुः =/१६१

२. एष एव विधिदृष्ट इति पूर्वोक्तातिदेशो याचितादिषु । 'स पुनर्द्वि-विघ' इत्यारभ्य यावदयमतिदेशः सर्वो यथोक्तो द्रष्टव्यो निक्षेपप्रतिदान-याच्यमानादानस्वार्थसाधननाशेषु । नाभा ३/७

३. याचितं कार्यार्थं प्रार्थयित्वा यदानीतम् । अभा । याचितं विवाहाद्यभ्युदयकर्मसु वस्त्रालङ्कारादि । तस्य ग्रहणादारभ्य तुल्यो विधिः । नाभा० ३/७

४. अन्वाहितम् अतर्धे गमने आनुषङ्गिकं यत् समर्पितम् । तद्यथा-मयूरायाः कश्चित् स्वार्थं कन्याकुब्जं प्रस्थितः, तस्य हस्ते कन्याकुब्जस्थत्वं द्रव्यमिदमस्मद्गृहे देहीति समर्पितम् । नाभा० ३/७ अन्वाहितं पौलवृष-भमन्वाहितसारं कार्यमात्रं सारकं समर्प्यं सारभूतो गुरुभरकरणाथं च धुर्यंकवृषभोयः समानीतो भवति स तदीयद्रव्यमन्वाहितमुच्यते । अभा

५. शिल्पिषु उपनिघौ शिल्पिषु सुवर्णकारादिषु कटकादि दत्वेयता कालेन दातव्यमिति । नाभा ३/७

६. न्यासः 'इदं त्वया रक्षितव्य'मितिनिहितम् नाभा ३/७

७. प्रतिन्यासोऽपि 'यावदहं त्वदीयं रक्षामि तावदिदं मदीयं त्वमपि रक्ष' इति नाभा० ३/७ द्र. या. स्मृ. २/६७

प्रतिगृह्णीति पोगण्डं यश्च सप्रघनं नरः ।
तस्याप्येष भवेद्धर्मः षडेते^१ विषयः समा ॥ १५ ॥

इति नारदीयषड्व्यवहारपदभेदसहितमुपनिधिर्नाम
द्वितीयं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

जो अनाथ बुद्धि से बालक का धन इस प्रकार लेकर नहीं मानता है तो उसके लिये भी यही नियम है । उन छ के लिये समान व्यवस्था होती है ॥ १५ ॥

१. योऽनार्थं बाले सप्रघनं नायापुठया प्रतिगृह्णाति तदीयघनस्यापि अयमेव विधिद्रष्टव्यः षडेते विषयः समा इति । याचितविधिः, अम्वाहित-विधिः, शिल्पिहस्तगविधिः, न्यासविधिः, प्रतिभ्यासविधिः, योगण्डविधि-श्चेति षडेते विषयस्तुल्या द्रष्टव्याः । अभा ।

संभूयसमुत्थानप्रकरणम्

वणिक्प्रभृतयो^१ यत्र कर्म सम्भूय कुर्वन्ते ।
तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ १ ॥
फलहेतोरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वताम् ।
आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः^२ ॥ २ ॥
समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशे यस्य यादृशः ।
क्षयव्ययी तदा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविद्याः^३ ॥ ३ ॥

संभूयसमुत्थान प्रकरण

जिस स्थल में वणिक् प्रभृति मिलकर काम करते हैं वह संभूयसमुत्थान के नाम से एक व्यवहार पद स्मृति में प्रसिद्ध है ॥ १ ॥

जब फल के लिये अनेक लोक मिलकर काम करते हैं उस स्थल में प्रत्येक लोक का देय आधार होता है और उससे देय परिमाण की लेकर अंश का उद्गम होता है ॥ २ ॥

समान, अतिरिक्त या कम जिसका जितना अंश है, क्षय, व्यय और वृद्धि में उसका उतना उस प्रकार होता है ॥ ३ ॥

१. वणिजो वाणिज्य ऋतिवजो यज्ञं कृषीबलाः कृषि हेमकारादयः शिल्पं नतंकादयो नृत्तादिक स्तेनाः स्तेयं यत्र संहृत्य कुर्वन्ते तत्संभूय क्रियमाणं वाणिज्यादिकं संभूय समुत्तिष्ठन्ते समेधन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या संभूयसमुत्था-
नाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः ॥ स्मृच. पृ० ३ संभूय घनमेलकम् ॥ विर. पृ. १

२. संभूय कर्म कुर्वतामाधारभूत आश्रयभूतो मूलधनं प्रक्षेपः । ततस्तम-
वेक्ष्योत्तिष्ठेरन्पृथग्घना भवेयुः । अपः २/२५६. आधारभूतः निदानभूतः ।
ततः कारणादंशतः उत्तिष्ठेरन् वाणिज्याद्यर्थमुद्योगं कुर्वीरन् ॥ विर. पृ.
१११. यद्वणिगिर्मिलित्वा द्रम्मसहस्रपिण्डेन वाणिज्यं प्रारब्धम् । तत्रैकेनार्धे
पञ्च शतानि निक्षिप्तानि । अन्येन वज्रचमांशे शतद्वयम् । अन्येनापि
शतद्वयमेव । अपरेण दशांशे शतमेकम् एतेषां स्वांशप्रक्षेपो लाभव्यययो-
राधारभूतः ॥ अभा ॥

३. तत्रांशव्ययी स्वकीयस्वकीयांशावतारेण संबध्यते ॥ अभा० द्र. मनुः
८/२११ या. स्मृ. २/२५६

भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
 कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः^१ ॥ ४ ॥
 प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत् ।
 असंदिष्टश्च यत् कुर्यात् सर्वसम्भूयकारिभिः^२ ॥ ५ ॥
 देवतस्करराजभ्यो^३ व्यसने समुपस्थिते ।
 यस्तस्वशक्त्या रक्षेन तस्यांशो दशमः स्मृतः^४ ॥ ६ ॥

युक्ति की व्यवस्था के अनुसार भण्डार, खाद्य, व्यय, उद्धार, भार और सार वस्तुओं को देख-भाल करने के लिये वे सब निश्चितरूप से होते हैं ॥ ४ ॥

सद तंपृक्त सदस्यों से अस्वीकृत अवस्था में प्रतिषिद्ध वस्तु को जो प्रमाद से भण्ड कर देता है उससे उस वस्तु का आदाय होता है ॥ ५ ॥

दुःख के समय उपस्थित होने पर जो देव, चोर और राजा से अपनी शक्ति के अनुसार जिस वस्तु की रक्षा करता है उसका उसमें दसवां अंश स्मृति में सूचित किया गया है ॥ ६ ॥

१. भाण्डं क्रयविक्रयममूहः, पिण्डं पाथेयं, व्ययो वेतनम्, उद्धारस्तस्माद्देयद्रव्यत्वरयाजनविशेषादाकर्षणं, भार उद्धाहः, सारं प्रकृष्टं चन्दनादि, अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादि, अव्यभिचारेण यथातथ्येन, समये नियमबन्धे प्रथम कृते व्यवस्थिताः कुर्युः ॥ विर. ११२/११३

२. प्रमादात् तस्य यन्नष्टं, न प्रसह्य चोरराजकुनादिना हतं, स दाप्यः तद्दोषान्नष्टत्वात् । नाभा० ४।५

३. राजाग्निव्यसने इति असहाय पाठः ।

४. देवात्प्रदीपेन दह्यमानं यः कश्चिदेक एव रक्षति । तथा तस्करवृत्त्यात् । तथाऽन्मार्गोत्तग्रहणीयतराज्ञः पाश्र्वस्थिः स्वकीयेन प्राणव्यायामेन तत्सामान्यभाण्डं रक्षति । तस्य दशमांशः कलेशकले भवति । अभा० द्र. या. स्मृ. २/२६०

अन्यतमे प्रोषिते मृते वा तद्द्रव्याधिकारनिरूपणम्

एकस्य^१ चेत् स्याद् व्यसनं दायादोऽस्य नदाप्नुयात् ।

अन्यो वासति दायादे शक्ताश्चेत् सर्व एव वा ॥ ७ ॥

ऋत्विर्ना व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्^२ ॥ ८ ॥

ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनुपकारिणम् ।

अदुष्टं^३ ऋत्विजे भाज्यो विनेयी तावुभावपि ॥ ९ ॥

अगर एक मर जाता है तो दायाद उसका अंश लेता है । दायाद का अभाव में कोई समर्थ जो उसका संस्कार करने वाला या सब अपना सामर्थ्य को प्रकट कर संस्कार करने वाले ले सकते हैं ॥ ७ ॥

ऋत्विकों का भी ऐसा होता है । जो दूसरा ऋत्विक् उसका भार संभालता है वह उसका दक्षिणा भाग लेता है ऐसी व्यवस्था है ॥ ८ ॥

अपकार न करने वाला, दुष्टता को न प्रकाशित करने वाला यजमान को जो ऋत्विक् छोड़ देता है और जो यजमान अदुष्ट ऋत्विक् को छोड़ देता है उन दो दंडनीय हैं ॥ ९ ॥

१. तेषां संभूयकारिणां मध्ये यद्येकस्य कस्यापि मृत्युः स्यात् तदा तदीयांशं पुत्रादि दायादा अधिकारिणस्तदाप्नुयुः । असति दायादे तेषामेकतमो वा यन्नन्निर्हंतुं शक्तः । अथवा यदि शक्तास्तदा तदीयांशं सर्व एव ते गृह्णीयुरिति । इति संभूयसमुत्पाने सामवायिकोभेदः प्रथमः ॥ अभा० ॥
 द्र. या स्मृ. २/२६५ एकस्याशक्तौ संभूयसमुत्पानिमध्ये यस्तु तस्य दायादः, सः तद्द्रव्यरक्षणं कृत्वा दशमांशमाप्नुयात् । विर० पृ० ११५

२ ऋत्विजामपि एकयज्ञे संश्रये प्रचरतां यद्येकस्य कस्यापि व्यसने भवति तदा तदीयकर्मन्युरमन्यः कश्चिन्निराहयेत् । दक्षिणाभागमपि तत्प्रकल्पितं निर्वाहक एव लभेत् । अभा । द्र० मनुः ८/२०६

३. अदुष्टमपि अनुपकारिणामपि याज्यं यदि ऋत्विक् कर्मारूढोऽपि क्रोधलोभादिना अवाप्तर एव त्यजति । अथवा एवमृत्विजं याज्य एव त्यजति । ततः प्राप्तव्यवहारयोर्द्वयोरपि तयोर्दोषवान् स एव राजा विनयं ग्राह्यः । अभा० द्र० मनुः ८/३८६, या० स्मृ० २/२३७, विष्णुः ५/११३

याज्यत्विनोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे द्यवस्था

ऋत्विक् तु त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्याद्यत्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १० ॥

क्रमागतेष्वेष घर्मो वृत्तेऽवृत्तिक्ष् च स्वयम् ।

यादृच्छिकेषु याज्यस्य तत्त्यागे नास्ति कित्विषम^१ ॥ ११ ॥

शुल्कस्थान^२ वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्यात् यथोदितम् ।

न तद्व्यतिहरे^३ द्राजो बलिरेष प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

शुल्कस्थानं^४ परिहरत्तकाले क्रयविक्रयो ।

ऋत्विक् तीन प्रकार है । क्रमानुसार पीरोहित्य करने वाला पूर्वजुष्टः, स्वयं वृत् होने वाला स्वयंवृत् और प्रीतिपूर्वक करने वाला यादृच्छिकः ॥ १० ॥

क्रमागत करने वाला और स्वयंवृत् के लिये यह घर्म कहा गया है और यादृच्छिक भाव से करने वालों का त्याग से कोई पाप नहीं ॥ ११ ॥

शुल्क स्थान पर अगर वणिक् यथोचित शुल्क दे देना चाहिये । कोई भद्रलोक उसको न देकर नहीं जाता है क्योंकि यह राजा का लब्धव्य बलि वा प्राप्य है ॥ १२ ॥

क्रयविक्रय करने वाला असमय में शुल्क स्थान को न जाने वाला द्रव्य

१. ये ऋत्विजः पूर्वषेविताः क्रमागताः तथा ये स्वयं वृत्ता भवन्ति । तेषां त्यागेऽयं युक्तपरित्यागविनयविचारो दृष्टः । यस्तु न पूर्वजुष्टो न च स्वयंवृत्तः, यदृच्छयागतः प्रीतिपूर्वकमात्विज्यं करोति । तस्य तत्कुर्वन्त एवाप्यः कश्चिद् गुणातिरिक्तः स्नेहातिरिक्तो वा समागतो भवति । तदा तं यदृच्छयागतं परित्यजतस्तं स्नेहातिरिक्तं तदीयकर्माधिकारयतो दक्षिणाभागं च तस्य प्रयच्छतो याज्यस्य छद्मावकाशो नास्तीति इति संभूयसमुत्थाने ऋत्विग्याज्यव्यवहारभेदो द्वितीयः । अथा

२. शौलिकभेदो भवति शुल्कस्थानम् । अथा

३. व्यतिहरणम् अदानम् । नाम्ना ४/१२

४. अत्राष्टमृणशुल्कविनयस्य स्थानत्रयमुद्दिष्टमम् । एकं शुल्कस्थानं

मिथ्योक्त्वा च परीमाणं दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ १३ ॥
 सद्यः श्रोत्रियवज्र्याणि शुल्कान्याह्नः प्रजानता ।
 गृहोपयोगि यच्चेषां न तु वाणिज्यकर्मणि ॥ १४ ॥
 प्रतिग्रहो^१ द्विजातीनां धनं रज्जोपजीविनाम् ।
 स्कन्धवाह्यं च यद् द्रव्यं न तद्युक्तं प्रदापयेद् ॥ १५ ॥
 कश्चिच्चेत्^२ सञ्चरन्देशान् प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।

के परिमाण के बारे में मिथ्या बोलकर क्रयविक्रय करने वाला लाभान्श का आठगुण देता है ॥ १३ ॥

धर्मशास्त्र जानने वालों ने कहा है कि अपना गृहोपयोगी पदार्थ में श्रोत्रिय शुल्क नहीं देते हैं किन्तु वाणिज्य कर्म में नहीं ॥ १४ ॥

ब्राह्मणों का प्रतिग्रह धन, नृत्य करके जीविकानिर्वाह करने वालों का धन, अपना स्कन्ध से भार योग्य पदार्थ के ऊपर शुल्क लागू नहीं होता है ॥ १५ ॥

कोई अगर विदेशागत वणिक् भ्रमण सनय में मर जाता है तो उस

परिहृत्यादत्तशुल्कस्यैव वणिजो गच्छतः । द्वितीयमदत्तशुल्कमागडस्य अकाले क्रयविक्रये कुर्वतः । तृतीयं भाण्डपरिमाणं मिथ्या जनस्य कथयतः । एतेष्वपराधेषु पतितो वणिक् शुल्काष्टगुणमत्ययं दण्डं दद्यादिति । अमा । द्र० मनु० ८/४००, या० स्मृ० २/२६२

२. अथ श्रोत्रियशब्देन ब्राह्मणः परिगृहीतः । ब्राह्मणस्य यत्किमपि गृहोपयोगि द्रव्यं भवति तद्वज्रं राज्ञां शुल्कम् । अथ सोऽपि वाणिज्यं कुर्वन् किञ्चिन्नयत्यानयति वा ततः शुल्कं ददाति । अमा० द्र० मनुः ७/१३३ आपध० २/१०/२६/१०, वसि० १६/२३, विष्णुः ३/२६

३. ब्राह्मणस्य प्रभूतमपि तत् प्रतिग्रहधनं, तथा रज्जोपजीविनामपि नटगायनादीनाम् । तथा च सर्वजनसामान्यमपि स्कन्धवाह्यं यत्किमपि वाहनारूढमेतत्त्रिविधमपि द्रव्यं राजा शुल्कं न दापयेत् । अमा० द्र० वसि० १६/३७

४. कश्चित् देशान्तरादभ्यागतः स्वदेशे सञ्चरन् भ्रियेत चेत् सभाण्डो

राजास्य भाण्डं रक्षेत् यावदायाददर्शनम् ॥ १६ ॥
 दायादेऽसति^१ बन्धुभ्यो जातिभ्यो वा समर्पयेत् ।
 तदभावे सुगुप्तं तद्वारयेद्दशतीः^२ समाः ॥ १७ ॥
 अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।
 राजा तदात्मसात् कुर्यादिवं धर्मो न हीयते^३ ॥ १८ ॥
 इति सम्भूयसमुत्थाने शौलिकभेदस्तृतीयः समाप्तं
 चैतत् सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं व्यवहारपदम् ।

देश का राजा उसका धन को मृत वणिक् का दायाद का आगमन तक अपना देख भाल में रखता है ॥ १६ ॥

दायाद के अभाव त उसके बन्धुओं या जातियों को दे देना चाहिये । उनके अभाव में दश वर्ष तक सुरक्षित कर रखना चाहिये ॥ १७ ॥

जिस द्रव्य का कोई स्वामी नहीं या कोई मृत द्रव्य स्वामी का कोई दायाद नहीं है तो दश वर्ष तक रख कर राजा उस धन को अपने ले जा सकता है । ऐसा करने से धर्महानि नहीं होती है ॥ १८ ॥

संभूयसमुत्थान के शौलिक भेद का तृतीय अध्याय समाप्त हुआ ।

वणिक्, राजा तद्भाण्डं संरक्षेद् यावत् पुत्राद्यन्यतमदायादर्शनम् । दायाद आगते दायादत्वं विज्ञायसमर्पयेत् नःभा ४/१४

२. असति दायादे पुत्रे भ्रातरि वा बन्धुभ्यो दापयेत्, तदभावे जातिभ्यः मातृसंबन्धेभ्यस्तस्य वणिजो दापयेत् । तदभावे सुगुप्तं तद् राजा दश वर्षाणि रक्षेत् । यानि न स्थिराणि द्रव्याणि तानि विक्रीय मूलकं स्थापयेद् दश वर्षाणि । नाभा ४/१५

३. दशवत्सरान् इति ना० मनुसंहिता पाठः ४/१५

४. यदि कश्चित् यथोक्तानामन्यतम आगच्छेत् तस्मै समर्पयेत्, अथ नागच्छेत् पूर्णेषु दशवर्षेषु -- अस्वामिकमिति । अस्वामिकं विनष्टस्वामिकस्त्वविद्यमानदायादबन्धुजातिकं दशवर्षस्थितं तत ऊर्ध्वं राजा तद् द्रव्यमात्मसात् कुर्यात् । एवं धर्मो न हीयते । ऊर्ध्वं यदि कश्चिदागच्छेत् इच्छातो दानमदानं वेति । नाभा० ४/१६

इति श्रीब्रजकिशोरस्वाइं प्रणीता नारदस्मृतौ संभूयसमुत्थानप्रकरणं
 तिलोत्तमा टिप्पणी समाप्ताः ॥

दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम्

दत्त्वा^१ द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥
 अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः^२ ॥ २ ॥
 तत्रेह्यष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
 दत्तं सप्तविधं श्रेयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥

कुछ द्रव्य को अनुचित उपाय से देकर जो फिर लौट जाने के लिये चाहता है उसका व्यापार को दत्ताप्रदानिक कहते हैं। यह एक विवाद-पद है ॥ १ ॥

अदेय, देय, दत्त और अदत्त ये व्यवहारों में चार प्रकार दान मार्ग हैं ॥ २ ॥

वहाँ अदेय आठ प्रकार, देय एक प्रकार, दत्त सात प्रकार और अबत सोलह प्रकार स्मृति में प्रसिद्ध हैं ॥ ३ ॥

१. दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति वा पुनस्तदा दित्सति, तद् दत्ताप्रदानिकं नाम विवादपदम् । दत्तं च न च प्रदानप्रयोजनं तत्रास्तीत्यन्वयसंज्ञा । नाम्ना ५/१ द्र० मनु० ८/२१४ असम्यग्विहितमार्गा-श्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहार-पदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानप-कर्मैत्यर्थादुक्तं भवति । दत्तस्यानपकर्म अपुनरादानं यत्र दानाख्ये विवाद-पदे तद्दत्तामपकर्म । मिता २/१७५

२. तत्र देवमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यममुच्यते । अदेयमस्वतया निषि-द्धतया वा दानानर्हम् । यत्पुनः प्रकृतिस्येन दत्तमव्यावर्त्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते । मिता २/११५

अन्वाहितं याचितकर्माधिः साधारणं च यत् ।
 निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ ४ ॥
 आपत्स्वपि हि कृष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्याह्नचचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ५ ॥
 कुटुम्बभरणाद्^१ द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
 तद्दयमपहृत्यान्यत् कुटुम्बी दोषमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
 यस्य 'त्रैवाषिकं' वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति^३ ॥ ७ ॥

अन्वाहित, याचित, आधि, साधारण द्रव्य, निक्षेप, पुत्र, पत्नी और सन्तानों को उपस्थिति में सर्वस्व..... ॥ ४ ॥

अत्यन्त कष्टपूर्ण आपत्स्थिति में दूसरों के देने के लिये प्रतिश्रुति देकर भी ये नहीं दे जा सकते हैं ऐसा आचार्यों ने कहा है ॥ ५ ॥

कुटुम्ब पोषण से अतिरिक्त जो कुछ द्रव्य दे जा सकता है । उससे अन्य प्रकार दान 'अपहरण' है । इस प्रकार दान से कुटुम्बपोषण कर्त्ता का दोष होता है ॥ ६ ॥

कुटुम्बपोषण के लिये जिसका एक वर्ष का आय तीन वर्ष तक या उससे अधिक चल जाता है वह सोमपान कर सकता है ॥ ७ ॥

१. अत्र परस्य सामान्यकार्यकरणमात्र किञ्चिद्वस्तु सम्पूर्ण अतिसवि-
 शेषकार्यकरणक्षमवस्तु ततः समानीयते । अनु पश्चात् । अन्वाहितमेतदादौ
 कृत्वा । अभा । कष्टापद भरणमिति नाभा ५/५

२. कुटुम्बे कुटुम्बिनाऽवश्यमेव भरणीयं तस्माद् व्ययाद्यत्किञ्चिद-
 तिरिच्यते तदेव दातव्यम् । एकविधमेव दृष्टम् । यत्पुनर्दीयमानं कुटुम्ब-
 पीडाकारि तद्दत्त्वा दोषमाप्नुयान्न पुण्यमिति । अभा

३. एतन्न कुटुम्बभरणवित्तप्रमाणमुक्तम् । यस्याधिकमस्ति स सोपमानं
 यज्ञत्वं स्वयं कर्तुमर्हति विप्रः । अभा, द्र० मनुः ६/७, या० स्मृ० १/१२४,
 वसि० ८/१०, विष्णुः ५६/८

पण्यमूल्यं^१ भृतिस्तुष्टानां स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
 स्त्रीभक्त्यानुग्रहार्थं^२ च दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥
 अदत्तं^३ तु भयक्रोधद्वेषशोकरुगन्वितैः ।
 तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ ९ ॥
 बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
 कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ १० ॥

दत्त का सात प्रकार हैं । यथा—पण्यमूल्य, भृति या भक्षा, सन्तोष-पूर्वक दान, स्नेहपूर्वक दान, प्रत्युपकार के लिये दान, परिणय में दत्त स्त्रीशुल्क और अनुग्रहपूर्वक दान ॥ ८ ॥

भय, क्रोध, द्वेष, शोक, राग, उत्कोच, परिहास, विनिमय और घन से प्रदत्त, बाल, मूढ, अस्वतन्त्र, आर्त्ता, मन, उन्मत्त और मेरे लिये वह नियुक्ति दिलायेगा इसलिये उन्होंने दिया हुआ जो कुछ यह अदत्त का सोचह प्रकार है ॥ ९-१० ॥

१. पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तं भृतिर्वैतनं, कृतकर्मणे दत्तं तुष्टय वन्दिचारणादिभ्यो दत्तं, स्नेहाद् दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तं, प्रत्युपकारतः उपकृतवने प्रत्युपकाररूपेण दत्तं, स्त्रीशुल्क परिणयनार्थं कन्याजातिभ्यो महत्तं यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । मिता २/१७६

२. स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविधौ विदुः । इति मिता० २/१७६ पाठः

३. भयेन वन्दिप्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनाशान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादितिमिश्रशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिवन्ध-निरासायमघिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वं द्रव्य-मप्यस्मै ददात्यन्याऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदान-मभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोकनादानमिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभि-भूतेन । मत्तेन मददीयमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम् । यथायं मददीयमिदं कर्म कर्ष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तं, अचतुर्वे-

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
यहूतं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥ ११ ॥
गृह्यात्यदत्तं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दण्डतस्तथादत्तप्रतीच्छकः ॥ १२ ॥
इति नारदीयसंहितायां दत्ताप्रदानिकं नाम
व्यवहारपदं चतुर्थं चतुर्भेदम् ।

—०—

अपना आपको पात्र कहने से अपात्र को धर्मसंपृक्त कार्य में दिया हुआ
अज्ञानपूर्वक दान भी अदत्त है ॥ ११ ॥

जो लोभ से अदत्त का ग्रहण करता है या जो अदेय वस्तु को देता है,
नहीं अदेयदायक और अदत्तलिप्तु दण्डनीय होते हैं ॥ १२ ॥

इस प्रकार नारदीय संहिता का दत्ताप्रदानिक नामक चतुर्थ
व्यवहार पद समाप्त हुआ ।

—८—

दाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा शूतादौ
विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याह
रणीयत्वात् । आर्त्तादिनस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्त विषयम् । मिता-
२/१७६ दुष्टेन साधुरदव्यां प्राप्तोऽमिहितः । दम्भाणां शतं ददासि ततो
जीवसि अग्नयः । अग्नये । सोऽपि अयाददति दास्यामीत्येवं भयप्रतिश्रुतम-
दत्तमिति विज्ञेयमित्यादिः । अभा

१. अत्रैवमेतत्षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमुक्तम् । तद्यो लोभात्प्रति-
गृह्णाति । यश्चाष्टप्रकारकमप्यदेयं प्रयच्छति एतौ द्वावपि अदेयदायको
अदत्तप्रतीच्छको राज्ञा दण्ड्यमिति । अभा

२. “दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता” इति मिता० (२/१७६)
पाठः

इति श्रीब्रजकिशोरस्वामीं प्रणीता नारदस्मृतौ दत्ताप्रदानिके
तिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

—०—

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

अभ्युपेत्य च^१ शश्रूषा यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशुश्रूषाभ्युपेत्येतद्विवादपदमुच्यते^२ ॥ १ ॥
 शुश्रूषकः^३ पञ्चविधः शास्त्रे द्रष्टो मनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ २ ॥
 "शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत"^४ ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु^५ गृहजादयः ॥ ३ ॥
 सामान्यवस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः^६ ।

जो सेवा करने के लिये वचन देकर नहीं करता है उसको लेकर अभ्युपेत्याशुश्रूषा नामक विवाद विषय निश्चित होता है ॥ १ ॥

मनीषियों ने शास्त्र में शुश्रूषकों का पाँच प्रकार, कर्मकरों का चार-प्रकार और दासों का पन्द्रह प्रकार देखे हैं ॥ २ ॥

शिष्य, अन्तेवासी, भृतक और अधिकर्मकृत कर्मकर हैं । गृह में उत्पन्न दूसरों दास हैं ॥ ३ ॥

मनीषियों ने कहा है कि उनकी अस्वतन्त्रता समान है । किन्तु उनकी

१. 'च' स्थाने 'तु' इति अपु० (२५६/१७) पाठः

२. आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवाद-पदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् । मिता० २/१८२

३. अत्र शुश्रूषकः पञ्चप्रकारो दृष्टः । चतुःप्रकारः कर्मकरः । पञ्च-दशप्रकारो दास इति अभा ।

४. शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूत्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठिताधिकर्मकृत । मिता० २/१८२

५. अधिकर्मकृत कुटुम्बव्यापारे स्थापितः । नामा० ६/३

६. दासास्तु नियोगतोऽस्वतन्त्राः । नामा ६/३

७. येषां च शुश्रूषककर्मकरदासानां सर्वेषामपि अस्वतन्त्रत्वं सामान्यं यस्तु विशेषः स जातिवशादेषां वृत्तिश्च कर्मानुसारिणी । अभा०

जातिकर्मकृतश्चोक्तो^१ विशेषो वृत्तिरेव^२ च ॥ ४ ॥
 कर्मापि द्विविधं श्रेयमशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृता स्मृतम् ॥ ५ ॥
 गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कर^३शोधनम् ।
 गुह्याद्वा स्पर्शानोच्छिष्टविष्मूत्रग्रहणोज्जनम् ॥ ६ ॥
 इष्टतः स्वामिन्श्चाङ्गीरूपस्थानमथोऽन्ततः ।
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ ७ ॥
 आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेन प्रयतो गुरुम् ।
 तत्त्वान्तर्गुह्यदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥ ८ ॥

वृत्ति और स्थिति जाति और कर्म को लेकर विशेष होते हैं ॥ ४ ॥

कर्म का दो प्रकार हैं शुभ और अशुभ । उनमें से दास कर्म अशुभ और कर्मकरो का कर्म शुभ है ॥ ५ ॥

गृहद्वार, अशुचि स्थान और मार्ग का अशुचिवस्तु का शोधन, गृहस्वामी का गुह्य अंग स्पर्श, उच्छिष्ट, मल और मूत्र को लेकर बाहर में फेंकना और स्वामी के इच्छानुसार अपना अङ्गी के द्वारा उपस्थादि स्थान में किया हुआ कर्म अशुभ है । इसके अतिरिक्त शुभ है ॥ ६-७ ॥

विद्या ग्रहण पर्यन्त शिष्य यत्न पूर्वक गुरुकी सेवा करने के लिये इच्छा करनी चाहिये । इस वृत्ति गुरुपत्नी और गुरु पुत्र के लिये भी रखनी चाहिये ॥ ८ ॥

१. 'तूक्तो' इति मित्ता० २/१८२ पाठः

२. जातिकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्यान्तेवासिदासानभि-
 वोक्त इत्यर्थः । स्मृच० १६५

३. अवस्करः संमाजितरेणुराशिः । शोधनशब्दः प्रत्येकं गृहद्वारादिषु
 चतुर्ष्वपि सवध्यते । उज्जनं त्यागः । अन्ततो मूत्रपुीषविरामे लेपनिर्माजं-
 नार्थं स्वामीच्छया स्वहस्ताद्यर्पणम् । स्मृच १६७

४. यावद्विद्याग्रहणं तावच्छुश्रूषेत प्रयतश्च गुरुम् । विसर्जनोत्तरकाल-
 मनियमः, धर्मार्थी शुश्रूषेत न दण्ड्यः । प्राक् तु विनेयोऽशुश्रूषन् । गुरुद्वारेषु
 गुरुपुत्रेषु च तथैव गुरुवृत्तिः । नामा० ६/८

१२ ना० स्मृ०

ब्रह्मचारी^१ चरेद्भिक्षमघः शय्यनसङ्कृतः ।
 जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥ ९ ॥
 नासदिष्टः^२ प्रतिष्ठेत तिष्ठेद्वा गुरुणा क्वचित् ।
 संदिष्टः प्रतिकुर्वीत शक्तश्चेदविचारयन् ॥ १० ॥
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
 आसीनोऽघो गुरोः पार्श्वे फलके वा समाहितः ॥ ११ ॥
 स्रोतोवहेव सर्वत्र विद्या निम्नानुसारिणी ।

ब्रह्मचारी का गुरु के गृहमें रहने के समय भिक्षा के लिये जाना, भूतल में शय्या के ऊपर सोना, अलंकार धारण नहीं करना, सभी का शयन के उपरान्त सोना और, सभी का शय्या त्याग से पहले शय्या त्याग करना कर्तव्य है ॥ ९ ॥

गुरु के द्वारा आदिष्ट न होकर प्रस्थान करना उचित नहीं है या खड़ा रहना उचित है । आदिष्ट होकर अपना सामर्थ्य से विचार के बिना प्रतिकार करना चाहिये ॥ १० ॥

ठीक समय में अध्ययन करना उचित है जब तक गुरु वन्द करने के लिये नहीं करते हैं । गुरु के पार्श्व में फलक में वा नीचे में संयत होकर बैठना चाहिये ॥ ११ ॥

स्रोतस्विनी की तरह विद्या निम्नानुसारिणी है । इसलिये गुरु के पास

१. गुप्तसर्वेन्द्रियो भिक्षां चरेद् यथोक्तम् । अधः शय्यनसङ्कृत इति प्रदर्शनार्थं, गन्धमाल्यविरागवसनच्छत्रोपानहादिरहितः । एतेषामतिक्रमे गुरोरशक्तत्वे राज्ञां विनेय इत्येवमर्थम् । इहोपन्यासः आचारोक्तस्य । सर्वग्रहणं प्रकृतापेक्षम् । प्रकृताश्च गुरुभार्यापुत्राः । तेषु शक्तिषु शयनशालः, दृष्टार्थमेतत् । कदाचिज्जाग्रत्सु, कार्यं किञ्चित् भवेदिति । तेभ्यश्च पूर्वोत्थायी । एतदपि तथैव दृष्टार्थम् । नामा० ६/९

२. अनादिष्टो न गच्छेन्न तिष्ठेत् । यच्चादिष्टस्तदविचारयन्, यदि शक्तः । नो चेत्स्वरूपं निवेदयेत् । अमा

निम्नवर्ती श्रवेत्तस्मात्तदर्थी सर्वदा गुरोः^१ ॥ १२ ॥
 अनुशास्यश्च^२ गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
 आवधिनाथवा वद्ध्वा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ १३ ॥
 भृशं न ताडयेदेन शीतमाङ्गु न वक्षसि ।
 अनुशास्याय विश्वास्यः शास्यो राज्ञान्यथा गुरुः^३ ॥ १४ ॥
 समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रनीयात् स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता^४ ॥ १५ ॥

में सर्वदा विद्यार्थी निम्नवर्ती होना चाहिये ॥ १२ ॥

गुरु के द्वारा शिष्य अनुशासित होना चाहिये अगर वह आज्ञाधीन होकर नहीं रहता है । अनुशासन रज्जु या बाँस के पतित से बाँध कर भी दिया जा सकता है ॥ १३ ॥

उसका उत्तम अंग या वक्ष के ऊपर अधिक प्रहार नहीं करना चाहिये विद्या के प्रति विश्वास दिलाने के लिये अनुशासन दिया जाता है । इसके अतिरिक्त ताड़ना से राजा गुरु को दंड दे सकता है ॥ १४ ॥

समावृत्त संस्कार से समावृत्त (स्नातक) गुरु को गुरुदक्षिणा देकर अपना गृह को लौट आता है । इस प्रकार शिष्य वृत्ति कही गयी है ॥ १५ ॥

१. श्रोतोवहा नदी यथा सा निम्नानुसारिणी तथा विद्यापि । तस्माद्यो विद्यार्थी तेन सर्वदा गुरो प्रणतेन भवितव्यमिति । अभा

२. यदि गुरोरादेशकारी न भवति ततो गुरुणा अनुशास्यः शिक्षणीयः । वद्ध्वा रज्ज्वा वंशावयवेन वा आस्फालनीयः । अविधिनेति निष्ठुरमित्यर्थः । अभा । द्र० गीतमः २/४२-४४, आपध० १/२८/२०/३१, मनुः ८/२६६, ३००

३. कुपितेनापि गुरुणा न भृशं ताडयः शिष्यः । उत्तमाङ्गु न ताड्यो न वक्षसि । ताडितऽप्यनन्तरमाश्रयास्यः । यदि पुनरतिक्रोधादधिकं ताडनं गुरुः करोति तदा स गुरुरेव शिष्येण विदितो राजा शास्यो दण्डनीयः । अभा

४. द्र० मनुः २/२४५, या स्मृ० १/५१, आपध० १/११/३०/१, गो० ६/१, विष्णु० २८/४२

स्वशिल्पमिच्छन्नाहृतुं बान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥ १६ ॥
 आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
 न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चर्चनमाचरेत् ॥ १७ ॥
 शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यः सपरित्यजेत् ।
 बलाद्वासयितव्यः स्याद्बन्धवन्धौ च सोऽर्हति ॥ १८ ॥
 शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।

अपनी शिल्पविद्या को आहरण करने के लिये इच्छा कर बान्धवों की अनुमति लेकर निर्दिष्ट काल की अवधि निश्चित कर आचार्य के साथ रहना लक्षित है ॥ १६ ॥

आचार्य उनके गृह में उसको भोजन देकर सिखाता है । और कोई दूसरा काम नहीं कराता है । उसको पुत्र की तरह देखता है ॥ १७ ॥

जो उचित शिक्षा देनेवाले अदुष्ट आचार्य को परित्याग करता है उसको बलपूर्वक रखना चाहिये । वह ताड़न या बन्धन रूपक अनुशासन योग्य है ॥ १८ ॥

शिक्षित हाकर भी पूर्वनिश्चित काल की समाप्ति के उपरान्त

१. यश्च शिल्पादिविज्ञानविद्यार्थी भवति स कालं निश्चितमनघि कृत्वा गुरुगृहे वसेदिति । अभा

२. एवं चाप्तेवासिना कङ्कणादिकर्मफलार्पणमात्रेण गुरुशुश्रूषा कार्या । स्मृच० १६६

३. यस्तु शिष्यो महापातकाद्यदुष्टं गुरुं शिक्षयन्तं परित्यजेदसौ तेन गुरुणा बलाद्वासयितव्यः । बन्धवन्धौ च सोऽर्हति । अभा । वधोऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः अपराधस्याल्पत्वात् । स्मृच० १६६

१. यः शिष्यः विनयकृतकालः प्रथमं गुरोः शुश्रूषेत शिल्पतः, कृतं काल-मसौ शिक्षितोऽपि निष्पन्नोऽपि समाप्तिं नयेत् । तत्कालमध्ये यदप्तेवासी कर्म कुर्यात् तस्य कर्मणः फलं गुरोरेव भवति निःशेषं न शिष्यस्य किञ्चित् । अभा । कृतं कालमाचार्यसमीपस्थितेरवधित्वेन परिभाषितं कालं तत्र

तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत् फलम् ॥ १६ ॥

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते^१ ॥ २० ॥

वेतनं वा यदि कृतं जात्वा शिष्यस्य कोशलम् ।

अन्तेवासी समादद्यान्न चान्यस्य गृहे वसेत्^२ ॥ २१ ॥

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्त्यनुरूपा^३ स्यादेषां कर्माश्रया भूतिः ॥ २२ ॥

{विद्यार्थी} अन्तेवासी ने जो काम किया जाता है उसका फल आचार्य का है ॥ १६ ॥

शिल्पविद्या को निर्दिष्ट समय के भीतर ग्रहण कर आचार्य को प्रदक्षिण करके शक्ति के अनुसार दक्षिणा देकर अन्तेवासी अपना गृह को लौटता है ॥ २० ॥

शिष्य का कोशल को जानकर अगर कुछ वेतन निश्चय किया जाता है तो अन्तेवासी उसको ग्रहण करना चाहिये किन्तु दूसरा का गृहमें रहना उचित नहीं है ॥ २१ ॥

भृतक का तीन प्रकार है - उत्तम, मध्यम और अधम । शक्ति, भक्ति और कर्म के अनुसार उनकी भूति निश्चित की जाती है ॥ २२ ॥

समापनीय कालशेषे प्रतिदिनमभ्यासोपरमेऽप्याचार्यस्यार्थलाभार्थम् अवश्यमभ्यस्तं कर्म कार्यम् । कालशेषे गुरुगृहे एव भोजनम् । स्मृच० १६६ या० स्मृ० २/१८४

१. शिक्षितश्च शिष्यः संपूरितशिल्पकालमसमयस्तं गुरुमनुज्ञां वाच्य प्रदक्षिणीकृत्य च गुरुगृहान्निवर्तते स्वगृहं प्रेषादिति । अभा

२ शिष्यस्य विज्ञानकोशलं दृष्ट्वा गुरुणा तस्य किञ्चिद्वेतनं जरिप्तं भवति । ततः शिष्यस्तदादद्यात् । न चान्यगृहे वसेदिति । अभा

३. भक्तिरूपचारः । कर्माश्रया कार्यनिबन्धना । अभा

उत्तमस्तथायुधीयोऽथ मध्यमस्तु कृषीवलः ।
 अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो स्मृतः^१ ॥ २३ ॥
 अर्थस्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।
 सोऽपि कर्मकरो ज्ञेः स च कौटुम्बिकः स्मृतः^२ ॥ २४ ॥
 शुभकर्मकरास्त्वेते^३ चत्वारः समुदाहृताः ।
 जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः^४ ॥ २५ ॥
 गृहे^५ जातस्तथा क्रीता लब्धो दायदुपागतः ।

आयुधधारी उत्तम, कृषीवल मध्यम और भारवहनकारी अधम ये तीन प्रकार हैं ॥ २३ ॥

कुटुम्ब के अर्थों में अधिकार प्राप्त होने वाला भी कर्मकर है किन्तु वह कुटुम्ब के भीतर कोई होता चाहिये या उसको कुटुम्ब की तरह मान लिया जाय या कुटुम्ब का नौकर कोई व्यक्ति विशेष का नहीं ॥ २४ ॥

शुभ कर्मकारों का चार प्रकार है । अवशिष्ट अशुभ कर्म कर हैं । दासों का तो पन्द्रह प्रकार है ॥ २५ ॥

घर में जन्म लिया हुआ, क्रीत, लब्ध, दाय के रूप से प्राप्त, अकाल में

१. आयुधैः सयुक्त उत्तमः । कर्षको मध्यमः । अधमो भारवाहः काष्ठो-
 दकयवतघान्यवहनादिप्रत्युत्पन्नप्रतिदिवसकर्मकरः । एष त्रिविधो भृतः ।
 नामा ६/२१

२. सर्वेषु प्रभृतकेष्वधिकृत उपरिकृतोऽधिष्ठायक इति यावत् । अर्थो-
 ऽधिकृत् इति केचित् पठन्ति । तथा चायमर्थः । अर्थेषु क्षेत्रहिरण्यादिष्वधि-
 कृतः पालकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योपरीत्यत्र कृत इत्यष्टाहार्यम् ।
 कुटुम्बस्योपरिकरणमायव्ययकर्तृत्वेन नियोग एव । स्मृच १६७

३. ह्येते इति विर० (१४३) पाठः

४. शिष्यादयोऽधिकर्मकराग्ताः चत्वारः शुभकर्मकराः । अशुभकर्मकराः
 शेषाः दासाः पञ्चदशोच्यन्ते । नामा० ६/२३

५. गृहे दास्यां जातो गृहजातः क्रीता मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना ।
 दायदुपागतः । पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुमिक्षे यो दासत्वाय मरणा-
 द्रक्षितः । आहितः स्वामिना घनशृङ्खलाधितां प्राप्तः । मिता २/१८५

अनाकालभूतो लोके आहितः स्वामिना च यः ॥ २६ ॥
 मोक्षितो महत्श्चर्णात् प्राप्तो युद्धात् पणे जितः ।
 तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः कृतः ॥ २७ ॥
 भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहृतः ।
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्पृताः ॥ २८ ॥
 तत्र^३ पूर्वश्चतुर्वर्गो दामत्वान्न विसृज्यते ।
 प्रसादाद्धनिनोऽन्यत्र^४ दास्यमेषां क्रमागत्तम् ॥ २९ ॥
 गच्छेषां स्वामिनं कश्चिन्प्लोक्ष्येत् प्राणसंजयात् ।

जो पालित, बन्धक के रूप में स्वामि से प्राप्त, बड़ा ऋण से मुक्त, युद्ध में दाओं पर प्राप्त, मैं आपका हूँ ऐसे कहकर जो काता है, संन्यास से प्रत्यावर्त्तित, निर्दिष्ट काल तक काम करने के लिये स्वीकृत केवल खाकर दास होने के लिये वचन बद्ध, दासी के द्वारा विवाह से आनीत, आत्म विक्रेता ये शास्त्र में दामका पन्द्रह प्रकार हैं ॥ २८ ॥

उनमें से पहले चार धनिक का प्रसाद से दासत्व से मुक्त नहीं होते हैं वे वंशानुक्रमिक दास हैं ॥ २९ ॥

जो प्राणमंशय स्थल में स्वामी की प्राणरक्षा करता है वह दासत्व से

१. ऋणमोक्षेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे त्रिनित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा कत्वदासी भवामीति परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः 'तवाहं दास' इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रब्रज्यावसितः प्रब्रज्यातश्च्युतः । कृतः एतावत्कालं त्वदास इत्यभ्युपगमितः । मिता० २/१८२

२. भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । बडवाहृतः बडवा गृहदासी तदाहृतः तत्लोभेन तामुद्राह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते आसावात्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदश । मिता० २/१८२

३. अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादवशादेव नान्यथेत्याह तत्रेति । स्मृच० १६६

४. प्रसादात्स्वामिन इति अर० २/१८२ पाठः

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागे लभेत च^१ ॥ ३० ॥
 अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
 संभक्षितं यदुर्भिक्ष^२ न तच्छृण्वेत कर्मणा ॥ ३१ ॥
 लाहितोऽपि^३ धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
 अथोपगमयेदनं स^४ विक्रीतादनन्तरः ॥ ३२ ॥
 ऋणं^५ तु सोऽयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ।
 कृतकालव्यपगमात् कृतमोऽपि विमुच्यते ॥ ३३ ॥

मुक्त होता है और पुत्र तुल्य भाग लेता है ॥ ३० ॥

अकाल में गृहीत दास गो-वृषभ देकर मुक्त होता है । दुर्भिक्ष समय में भुक्त अन्न कर्म के द्वारा नहीं शोधित किया जाता है ॥ ३१ ॥

बन्धक रूप से रखा हुआ दास स्वामी ने धन दान से मुक्त होता है । धन देकर लेने के बाद वह क्रीतदास तुल्य होता है ॥ ३२ ॥

ऋणी सबद्धि क धन देकर दास्य से मुक्त होता है । निश्चित कालावधि के उपरान्त कृतक दास मुक्त होता है ॥ ३३ ॥

१. एतच्च स्वामिनः प्रसादात्प्राणरक्षणाद्वा दास्यापगमनं प्रब्रज्यावसिते-
 तरविषयम् । स्मृ० १६६

२. दुर्भिक्ष भृतः पञ्चमो गोयुगं दत्त्वा मुच्यते । स्वामिप्रसादात् मोक्षो
 प्राणरक्षणाच्चेति सर्वेषां स्थितेऽनिच्छस्थिः स्वामिनि नियोगतो मोक्षहेतव
 उच्यन्ते । हे शी लिङ् । यस्माद् दुर्भिक्ष उपयुक्तं न कर्मणा प्रतिदिवसकृतेन
 शुध्यति प्राणा हि तेन रक्षिताः । तस्मात् गोयुगं दातव्यम् । नाभा० ६/२६

३. षष्ठ आधत्तो यथागृहीतं धनं दत्त्वा अभ्युद्येनं मोक्षयेद् मुच्येत
 दास्यात् । अथ यद्येतावता कालेन नोद्धरामिति ततः प्रविष्टोऽयं भविष्य-
 तीत्याघातं तं कालमतिगमयेत् । सोऽपि क्रीतधर्मा क्रीतस्य या गतिः सा
 तस्य । नाभा ६/३०

४. सोऽपि क्रीतात् इति मित्ता २/१८२ पाठः

५. सप्तम ऋणान्मोक्षितः । स ऋणं वृद्धि च दत्त्वा मुच्यते । अष्टमः
 कृतकः कृते काले पूर्ण मुच्यते । नाभा० ६/३१. द्र० या स्मृ० २/१८२

तवाहमित्युपगतो ध्वजप्राप्तः^१ षण्णजितः^२ ।
 प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा^३ ॥ ३४ ॥
 राज्ञामेव तु दासः स्यात् प्रब्रज्यावसितो नरः ।
 न तस्य विप्रमीक्षोऽस्ति न विष्णुद्विः कथंचन ॥ ३५ ॥
 भक्तस्योपेक्षणात्^४ सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्वडवानां तु मुच्यते वडवाहृतः ॥ ३६ ॥
 विक्रीणीते यः^५ आत्मानं स्वतन्त्रः सन्नराधमः^६ ।
 स जघन्यतरस्तेषां नैव दास्यात् प्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

मैं आपका हूँ ऐसा कहकर जो दास हुआ है, युद्धवन्दी दासों से प्राप्त
 ये तत्तुल्य कर्म विनिमय के द्वारा मुक्त होते हैं ॥ ३४ ॥

संन्यास से प्रत्यावर्तित नर राजा का दास होता है । उसकी मुक्ति या
 प्रायश्चित्त कभी नहीं है ॥ ३५ ॥

भ्रात की उपेक्षा से भक्तदास मुक्त होता है । दासी के द्वारा आनीत
 दास दासी की मुक्ति से उसकी मुक्ति है ॥ ३६ ॥

जो नराधम स्वतन्त्र होकर अपना आपको विक्रय करता है वह उनमें
 से जघन्यतर है, हास्य से मुक्त नहीं होता है ॥ ३७ ॥

१. युद्धे प्राप्तः इति मिता० २/१८२ पाठः

२. षण्ण जितः इति अप० २/१८२ पाठः

३. तवाहमित्युपगतादयश्च या दासविशेषास्तु स्वामिनिर्वर्त्योखिल-
 व्यापार निर्दंतकदासान्तरप्रदानाद् विमुच्यते । स्मृच० २००

४. त्रयोदशो भक्तदास उक्तः । स भक्त्याप्रदानात् मुच्यते भक्तार्थं हि
 दासत्वमभ्युपगतः । चतुर्दशो वडवाहृतः । स निग्रहादास्या वारणात् मुच्यते ।
 नाभा० ६/३४

५. विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधम इति व्यक (१५०)
 पाठः

६. आत्मविक्रेताऽपि गृहजातिवत् स्वामिप्रसादादन्यतो दास्यान्न विमु-
 च्यत इति । एवं च गृहजातादय इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्गा
 दशितमिति मन्तव्यम् । स्मृच० १९६

चौरापहृतविक्रीता^१ ये य दासीकृता बलात् ।
 राजा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥ ३८ ॥
 वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता^२ मता ॥ ३९ ॥
 तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः^३ प्रयच्छति ।
 न स तं प्राप्नुयात् नाम पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥ ४० ॥
 अधनास्त्रय^४ एवोक्ता भार्या दासस्तथा सुतः ।

चौर के द्वारा अपहृत होकर जो विक्रीत होते हैं या जो बलपूर्वक दास होते हैं वे राजा के द्वारा मुक्त होते हैं । उनका दासत्व नहीं रहता है ॥ ३८ ॥

वर्णों का प्रतिलोभ से दासत्व नहीं होता है । अपना धर्म को छोड़ने वाले स्त्री की तरह दासत्व को सहते हैं ॥ ३९ ॥

मैं आपका हूँ ऐसा कहकर अगर कोई पराधीन स्वयं आपसे आप प्रदान करता है तो वह प्रदान ठीक नहीं होता है, ऐसा होने पर भी पूर्वस्वामी उसको ले सकता है ॥ ४० ॥

भार्या, दास और पुत्र ये तीन अधन हैं । वे जो कुछ रोजगार करते हैं

१. चौरापहृत्य विक्रीताः बलमैश्च ये बलात् दासीकृताः राजा मोक्ष्या । तद्दोषादि ते ताम्रवस्थां गताः । अत एव तेषां दासत्वं नेष्यते । तेष्वति विषयसप्तमी । तेषां दोषाभावात् अनभ्युपगमाच्च । नाभा । द्र० या० स्मृ० २/१८२

२. यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णा स्वर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णं तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । स्मृच० १९८ । या० स्मृ० २/१८३, मनुः ८/४१०-४१४

३. अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः । कामं नूतनस्वामिदास्यं कामयमानं इतरदासीभवन्तं तं दामं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः । एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्तं तत्सर्वं दास्यासपि समानन्यायत्वा योजनीयम् । व्यप्र० ३२२

४. अनियतदेशत्वाच्च भार्यादीनामधुना एव त्रय उक्ताः । न तदर्थं ननु-

यत्त समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१ ॥
 स्वदासमिच्छेद् यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कन्धादादाय तस्यासौ भिद्यात् कुम्भ सहाम्भसा ॥ ४२ ॥
 साक्षताभिः सपुष्पाभिमूर्धन्यद्भिर्वाकिरेत् ।
 अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्रामुखं तमथोत्सृजेत् ॥ ४३ ॥
 इति नारदीयधर्मशास्त्रेऽशुश्रूषाम्युपेत्य नाम पञ्चमं
 व्यवहारपदं समाप्तम् ।

उस धन उसका होना है वे जिसके हैं ॥ ४१ ॥

जो प्रीतिपूर्वक अपना दास को दासत्व से मुक्त करने के लिये चाहता है तो दास का स्कन्ध से जलपात्र को गिराकर उसको अदास घोषित कर सकता है ॥ ४२ ॥

अक्षत और पुष्प के साथ जल को मस्तक से गिराकर अदास-अदास-अदास ऐसे तीन बार पुकार कर पूर्व दिशा में दास को दासत्व से मुक्त कर सकता है ।

इस प्रकार नारदीय धर्मशास्त्र में अशुश्रूषा नामक पांचवां व्यवहारपद समाप्त होता है ।

ष्ण्या भर्तृपितृकार्योत्सर्गः कर्त्तव्यो भार्यादिभिः । यच्च ते स्वाम्ययिमहा-
 पयन्त केनचित् प्रकारेण लभेरन् स्वामिन एतद् धनम् ॥ नामा० । ३९
 मनुः ८/४१६

परिभाषितापरिभाषितवेतनविधिः

भृत्यानां^१ वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं^२ स्मृतम् ॥ १ ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम्^३ ।

आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ २ ॥

भृत्यावनिश्चिताया^४ तु दशभागं समाप्नुयुः ।

भृत्यों को वेतन का दान और आदान विधि कहा गया है । 'वेतन को नहीं देना' एक विवाद पद होता है ॥ १ ॥

कर्म का आदि में बीच में या अन्त में कर्म की श्रुति के अनुसार कर्म-स्वामी भृत्य को वेतन देना है ॥ २ ॥

जिस पर वेतन स्थिरीकृत नहीं हुआ है उस पर वणिक् का भृत्य लाभ

१. भृत्यानां भृत्यार्थकर्म कुर्वतां वेतनस्य भृतेर्दानादानविधिः क्रमः ईदृ-
क्षस्य देयमीदृशस्या देयं दत्तमप्येवंविधात्प्रत्यादेयं क्वचित् द्विगुणमादेय-
मित्याद्युक्तं यत्र विवादपदे तत् वेतनस्य भृतेरनपाकर्म अनयनयनमनुरूप-
करणं वाऽत्र विद्यत इति व्युत्पत्त्या वेतनानपाकर्मख्यानमित्यर्थः । अनेनैव
देयादिमाध्यभेदादस्य पक्षस्यानेकविधत्वमुक्तम् । स्मृच० ४

२. वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्मं भृत्यायासमर्पणं समर्पितस्य परावर्तनं
वा पमा० ३२१

३. अतिक्रमे दोषविवक्षया विनिश्चितावदुच्यते । तव कर्मं करिष्यामी-
त्यभ्युपगम्य प्रतिग्रहसदभावे कारयितुं तस्मै भृत्याय यथाकृतमुभाभ्यां तथा
भृतिं दद्यात् । आदौ वा प्रत्यायितश्चेत्, कर्मणो मध्ये बाधकृते, अवसाने
समाप्ते वा यथापरिभाषितम् । कर्मणो यद विनिश्चितं कर्मोद्दिश्योभाभ्या-
मनुमतम् । नामा

४. वणिक् लाभस्य दशभागं लभेत, गोरोंऽपि गवां दशमं, कर्णकोऽप्य-
बीजसस्यस्य दशमं, बीजं समुदायात् स्वामिने दत्त्वा शेषस्य दशमं, सर्वत्र
वा मूलद्रव्यं मुक्तबोदयस्य दशमं भागम् । नामा

लाभगोबीज^१शस्यानां वणिग्गोपकृषीबलाः ॥ ३ ॥

क्रियोपकरणं^२ चेषां क्रियां मत्प्रत्युदाहृतम्^३ ।

तत्स्वभावेन^४ कुर्वीत न जिह्वेन समाचरेत्^५ ॥ ४ ॥

कर्मकुर्वन्^६ प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृति वलात् ।

भृति गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥ ५ ॥

का, गोपाल का भृत्य गोजात द्रव्य का और कृषक का भृत्य शस्य का दशवां भाग ले सकते हैं ॥ ३ ॥

क्रिया का जो उपकरण है उसको विश्वासपूर्वक ठीक रूप से व्यवहार करना चाहिये, उसमें कुटिलता नहीं की जाती है ॥ ४ ॥

काम करने के लिये प्रतिश्रुति देकर भी जो भृत्य काम नहीं करता है उसको भृति देकर काम कराना चाहिये । जो भृति लेकर भी नहीं करता तो भृति का दो गुण उससे ज़दा किया जा सकता है ॥ ५ ॥

१. गोवीर्यं पाल्यमानगवादिपशुप्रभवं पयःप्रभृति अवाप्नुयुः । स्मृच० २०१ द्र० या० स्मृ० २/१६४

२. 'कर्मोपकरणम्' इति पाठान्तरम् । व्यक० १५६

३. प्रति यदाहितम् । इति तत्रैव ।

४. 'आप्तभावेन' इति पमा० ३२४ पाठः, 'आत्मभावेन यत्कुर्यात् न जैह्वेन कदाचन' इति स० वि० २६६ पाठः

५. एषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादिकं कृष्यादित्रियामुद्दिश्य यद्भृत्यापार्श्वे निहितं तत्तेन सदा निःशाठ्येन रक्ष्यमित्यर्थः । स्मृच० २०२, द्र० या० स्मृ० २/१६३

६. तव कर्म करिष्यामीति भृति निश्चित्य प्रतिज्ञायाकुर्वाणो यथोक्तां भृतिं दत्त्वा बलाद् बन्धनादिना कार्यः । गृहीत्वा भृतिं शाठ्यदकुर्वाणः परिभवाद्वा द्विगुणं भृतिमावहेत् । दण्ड एकगुणः गृहीत इतरः । नाभा० द्र० मनुः ८/२१५, आगध० २/११|२८/२-३, विष्णु० ५/१८३, १८४; या० स्मृ० २/१६३

भृतिषड् भागमाभाष्य^१ पण्यं युग्यकुतं त्यजन् ।
 अददत् कारयित्वा तु सोदशं भृतिमावहत् ॥ ६ ॥
 अनयन्^२ भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने ।
 दाप्यो भृतिचतुर्भागं^३ सममर्घपथे त्यजन् ॥ ७ ॥
 अनयन्वाहकोऽप्येव^४ भृतिहानिमवाप्नुयात् ।

पण्य द्रव्य को शकट आदि के द्वारा स्थानान्तरित करने के लिये चुक्ति-
 बद्ध होकर जो रास्ता में छोड़ देता है वह निश्चित किराया का छवाँ भाग
 देता है और पण्य द्रव्यस्वामी अगर निश्चित किराया नहीं देता है तो वृद्धि
 के साथ उसको देना पड़ता है ॥ ६ ॥

यान या वाहन को किराया से लेने के लिये वचनबद्ध होकर जो नहीं
 लेता है वह किराया का चौथा भाग देता है और किराया से लेकर आधा
 रास्ता में छोड़ देने से पूरी किराया देता है ॥ ७ ॥

वाहक लेने के लिये वचनबद्ध होकर अगर नहीं लेता तो भृति नहीं

१. विशिष्टमध्वानमुद्दिश्येतावर्ती भृति ददामीति यद् युग्मादिवाहनार्थं
 कृतं भृत्यो यदि मार्ग आरब्धे गन्तुं केनचिद् भागेन तं त्यजेत् तस्याभृतेः
 षड्भागं दाप्यः । अददत् कारयित्वा कर्मभृति न ददाति चेत् एवमित्याभाष्ये-
 त्येतदपेक्ष्यते, सवृद्धिकां भृतिं दाप्यः । द्र० या० स्मृ० २/१६८

२. भाटकगृहीतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह्वयन् अनयन्निति । यानं
 शकटादि । वाहनमश्ववादि । ते भाटयित्वा प्राप्रणादिकार्योपाधिकपरिक्रयं
 कृत्वा सहायार्थं परिक्रीतं यद्यपि न गृह्णन्ति तथापि भृतिचतुर्भागं मूल्य-
 चतुर्थांशं दाप्य इत्यर्थः । अर्घ्यपथे च सर्वदापनवचनात्ततो न्यूनपथे भाटका-
 हृतयानानि त्यजन् त्रिमासद्विमासकल्पनया दाप्य इत्यहम् । स्मृच० २०५

३. एतावद् ददामीति नाटयित्वा देशान्तरमुद्दिश्यानयन् भाण्डं स्वामी
 शकटं बलीवर्धं वा परिच्छिन्नाया भृतेश्चतुर्भागं दाप्यः । अर्घ्यपथे भृत्यं
 त्यजन् स्वामी सर्वास्वरिभाषितां भृतिं दाप्यः । नामा

४. वहनार्थं भृतो वाहकोऽपि यदि न नयेद् भृतिषड्भागं दाप्यः ।
 गृहीत्वा भृतिं प्रस्थानकाले विघ्नमाचरन् अभिप्रेतवेलायां नोपतिष्ठेत चेदि-
 त्यर्थः । द्विगुणां भृतिं दाप्यः । नामा० द्र० या० स्मृ० २/१६७

द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाचे विघ्नमाचरन् ॥ ८ ॥
 भाण्डं^१ व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
 स दाप्यो यत्प्रणष्टं^२ स्याद्देवराजकृतादृते ॥ ९ ॥
 गवां^३ शताद्वत्सतरी घन्तुः स्याद्विशताद् भृतिः ।
 प्रति सम्बत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि ॥ १० ॥
 उपानयेद्गा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये^४ ।
 चीर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥ ११ ॥

पाता है और प्रस्थान में विघ्न करने से भृति का दो गुण देता है ॥ ८ ॥

देव और राजा के द्वारा सृष्ट आपद के बिना वाहक का दोष से द्रव्य नष्ट होने पर नष्ट द्रव्य वाहक को देना पड़ता है ॥ ९ ॥

एक सौ गो का चारण से हर साल गोपाल एक तीन धं वाली गो पारिश्रमिक रूप से लेता है । दो सौ गों का चारण से एक दुग्धवती गो खेता है और आठ दिन तक दोहन करने से प्रति आठवां दिन का दुग्ध लेता है ॥ १० ॥

प्रत्यह सुबह गोपाल गोचारण के लिये गोस्वामी से गौओं को लेकर मध्याह्न में आहार और जलपान कराकर शाम को वापस देता है ॥ ११ ॥

१. वाहकदोषेण सदाप्रत्यवेक्षणप्रमादादिना व्यसनमागच्छेत् विपद्येत ।

नाभा०

२. भाण्डं भृतकव्यापार्यमाणं द्रव्यं, व्यसनं विघटनं, वाहकदोषतः भृतकजनदोषतः । विर० १६२, द्र० या० स्मृ० २/१६७, विष्णुः ५/१५५

३. प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी समतिक्रान्तवत्सत्वावस्था गौः भृतिः पालके पाल्यमानगौरसवशाद्देया भवति । शतादधिके तु वत्सतरीस्थाने सवत्सा गौराष्टमेऽहनि संदोहश्च भवनीत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः । यथाह बृहस्पतिः तथा घेनुभृतः क्षीरं लभेत ह्यष्टमेऽखिलम् । स्मृच० २०६, द्र० मनुः ८/२३१

४. गोपसमीपं नीत्वा स्वामी गोपायापंयेद् दिवसे दिवसे प्रातः । ततः सगोपः चीर्णाः तृप्ताः पीदोदकाः सायाह्ने प्रत्यानीय स्वामिने समर्पयेत् । नाभा० द्र० मनुः ८/२३०, या० स्मृ० २/१६४

सा चेद् गोर्व्यसनं गच्छेद् व्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।
 अशक्तस्तूर्णमागत्य स्वामिने तन्निवेदेत् ॥ १२ ॥
 अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।
 वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चापि राजनि^१ ॥ १३ ॥
 नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
 हीनं^२ पुरुषकारेण पालएव निपातयेत्^३ ॥ १४ ॥

गोचारण काल के भीतर अगर गो विपदग्रस्त होती तो उस स्थल में अपनी शक्ति के अनुसार गोपाल ने शुश्रूषा करनी चाहिये । शुश्रूषा करने के लिये अक्षम होने से शीघ्र गोस्वामी को अस्वस्थ गो लौटा देना चाहिये ॥ १२ ॥

विपन्न गो की शुश्रूषा न कर, विपत्ति का प्रतिकार न कर या गोस्वामी को न कहकर उदासीन गोपाल मृत गो के विनिमय से एक गो देता और राजदंड भी पाता है ॥ १३ ॥

अगर गो न मिलती, सर्पादि के द्वारा मृत, कुत्ते के द्वारा हत या विषम अवस्था में मर जातो है या आवश्यक यत्न के बिना हत हो जाती है तो गोपालक ने ही उसको देना पड़ेगा ॥ १४ ॥

१. द्वादश-त्रयोदशवचनद्वयं सकलीकृत्य पाष्यते । “चोरहरणादौ यथा-शक्ति प्रतीकारमकुर्वन्नभिधावतेति जनतायामविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् उदासीनो गोपः तद् द्रव्यं स्वामिने दातुमर्हति । राजश्च दण्डमोदासीन्यादनुमतं तस्य भवतीति” । नामा०

२. वचनमिदं मनुवचनव्याख्याने मेधातिथिविश्लेषयतिः । “नष्टं दृष्टि-पयादपेतं न ज्ञायते क्व गतम् । विनष्टं कृमिभिः आरोहकनामानः कृमयो गवां प्रजनवर्त्मनाऽनुप्रविश्य नाशयन्ति । श्वहतं प्रदशनार्थमेतत् । तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेवैवस्थितिः । विषमे श्वघ्नदरोशिलादिसंकटादौ मृतं प्रदद्यात्पाल एव । हीनं पुरुषकारेण, पुरुषकारः पुरुषव्यापारः पालस्य तत्र सन्निधानात् वृकनिवारणे दण्डादिना प्रवृत्तिः तेनापेतम् । यदि व्याप्रियमाणो व्याघ्रादेनिवारणे नैव समर्थः सहस्रैव वोपेत्य कश्चित् पशुर्वेगेन श्वघ्नं गच्छेदनुगच्छताऽपि न शक्यः प्रत्यावर्तयितुं, न पाले दीषः । ८/२१२
 ३. ‘प्रदद्यात्पाल एव तु’ इति मनु पाठः ८/२३२

अजाविके^१ तयारुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
 यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् कित्विषं भवेत् ॥ १५ ॥
 विघुस्यापहृतं^२ चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।
 यदि देशे च काले च स्वामिनश्चापि शंसति ॥ १६ ॥
 अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
 मृतेषु च त्रिशुद्धिः स्याद्दालशृङ्गादिदर्शनात् ॥ १७ ॥
 शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्तो द्विस्तदाप्नुयात्^३ ।

छागल या भेड़ा व्याघ्रादि हिंस्र जन्तु के द्वारा अवरुद्ध होने के समय अगर पशुपालक नहीं उपस्थित होता या व्याघ्रों बलपूर्वक उनको व्यापा-
 दित कर देते हैं तो पालक का पाप होता है ॥ १५ ॥

जबरदस्त चोरों ने चोरी हो जाने पर ठीक समय या स्थान के मुता-
 बिक पशुस्वामी को जापित करने से पशुपाल पशु को नहीं देता है ॥ १६ ॥

हम प्रकार सर्वविध पशुपालों का विवाद कहा गया । पशु की मृत्यु
 हो जाने पर मृत पशु का बाल या शृङ्गा प्रभृति प्रदर्शन करने से पशुपाल
 दोष से मुक्त हो जाता है ॥ १७ ॥

अगर कोई वेश्या किसी पुरुष से पहले शुल्क लेकर बाद में उसको नहीं
 चाहती तो उसने पुरुष को लिया हुआ शुल्क का दो गुण देना पड़ेगा ।

१. अजा चाविका चाजाविके । अविरेवाविकेडका । एते वृकैः शृगाल-
 प्रभृतिभिः सारुद्धे अवष्टब्धे न प्रथमपाल एव हते, अस्मिन्श्चान्तरे सत्यमोक्ष-
 णेऽहतत्वान्न च पाल आयाति मोक्षयितुम्, अनायत्पनागच्छति पाले, यत्तत्र
 प्रसह्य बलेनाभिभूय वृको हन्यात्पालस्य स दोषः । स्वामिनो दापयि-
 तव्यः । प्रायश्चित्तं चरेत् । गोमर्हत्वाद्गोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्य-
 जाविके इत्युच्यते । न पुनस्तद्रूपमतश्च बालानां गोवत्सानामेष एव ध्यायः ।
 मेघाः मनुः ८/२३५

२. विघुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत् । देशे समीपदेशे काले दिवसाक्षी
 वा शंसति, दूरदेशविषमकालादौ त्वकथनेऽप्यदोष इत्यर्थः । मवि० ८/२३३

३. 'द्विगुणं बहेत्' इति अपराकंपाठः २/१६८

१३ ना० स्मृ०

अप्यच्छंस्तदा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ॥ १८ ॥
 अयोनी वा समाक्रामेद्वहुभिर्वापि वासयेत् ।
 शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ १९ ॥
 पराजिरे गृहं कृत्वा स्तीमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
 स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेतृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥ २० ॥

अगर कोई पुरुष किसी वेश्या को भोग कर बाद में चुक्ति मुताबिक शुल्क नहीं देता तो उसने वेश्या को शुल्क का दो गुण देना पड़ेगा ॥ १८ ॥

जो पुरुष उपभोग करने के लिये किसी वेश्या को योनिव्यतिरिक्त अङ्गावयव में आक्रान्त करता है या अपने लिये स्वीकृत करके अनेक लोग के द्वारा उपभुक्त कराता है उसके चुक्ति मुताबिक शुल्क का आठ गुण देना पड़ेगा और राजदंड भी भोगना होगा ॥ १९ ॥

जो व्यक्ति किराया देकर दूसरा लोक का अंगण में गृह निर्माण करके रहता है वह जाने के समय गृह के उपदान तृण, काष्ठ या ईंटें भी लेकर आ सकता है ॥ २० ॥

१. “अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्” इति मिताक्षरा-पाठा

२. “अक्रमेण तु संगच्छेद् घातदन्तनखादिभिः” इति मिता० अधिक-पाठः २/२६२

३. शुल्कं दत्त्वा प्रविष्टोऽनिच्छन्त्यामयोनी अप्यस्मिन् प्रदेशे शुल्कोत्सर्गं बलात् कुर्यात् अष्टगुणं तच्छुल्कं दाप्यः ॥ नाभा० ॥ अक्रमेण कामशास्त्रोक्तविध्यतिक्रमेण । अयोनी मुखादौ समाक्रामेत् मैयुनं कुर्यात् । बहुभिर्वासयेत् आत्मार्थं भाटयित्वा बहुभिः पुरुषैर्योजयेत् । व्यक० १६०

४. परस्य गृहाङ्गणे गृहं कृत्वा हाटं दत्त्वा वसेद् यः स तद् गृहीत्वा गृहोपकरणं निर्गच्छेत् पूर्णं समये । गृहोपकरणं दार्वदि । त्यक्त्वा सर्वं भाण्डं हित्वा निष्क्रामेत् । सुघोषितः हाटे न विनोषितः । तस्य तदेव दानं वास-निमित्तम् । नाभा

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः^१ ।

^२निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कदाचन^३ ॥ २१ ॥

स्तोमवाहीनि^४ भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृहोत्तराभवेद्भूतं नष्टं चान्यत्र संप्लवात् ॥ २२ ॥

इति नारदीयधर्मशास्त्र वेतनस्यानपाकर्मति षष्ठं व्यवहारपदम् ।

दूसरा लोक की इच्छा के बिना किराया न देकर उसका अंगण में गृह निर्माण करके जो रहता है वह जाने के समय गृह का तृण, काष्ठ या ईंटें को कदापि नहीं ले सकता है ॥ २१ ॥

निर्दिष्ट किराया लेकर स्वीकृत समय में शकट आदि के द्वारा वस्तु पहुँचाने के लिये चुक्ति कर अगर देव दुर्विपाक या राजकृत उपद्रव के बिना शकट आदि का भग्न हो जाने के कारण नहीं पहुँच सकता है तो उस शकट चालक को ही नष्ट वस्तु देना पड़ेगा ॥ २२ ॥

इस प्रकार नारदीय धर्मशास्त्र में परिभाषितापरिभाषितवेतनविधि नामक छठवाँ व्यवहारपद समाप्त होता है ।

१. “वनिश्चितः” इति स्मृच० २०५ पाठः

२. यान्येवं तृणकाष्ठानि द्विष्टका विनिवेशिताः । विनिगच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् । इति अधिकपाठः सवि० ३०१

३. स्वामिनि स्वामिने वेदयेन्निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित इति वदंस्तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहण परिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शयति । परिभाषितविषये तु यथा परिभाषा कृता तथैव स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेदिति मूलग्रहण्यतिरिक्तविषयमित्याचाराविरोधाय कल्पनीयम् । स्मृच० २०५

४. स्तोमं वेतनं, संप्लवो राजदेविकम् । तेन राजदेविकमन्तरेण विधितं शकटादि ग्रहोत्तरेव समाधेयं स्यादिति पूर्णकालं तत्स्वामिने समर्पणीयमित्यर्थः । विर० २६६

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरी वास्तव्यपण्डित श्रीब्रजकिशोरस्वाइं कृता

नारदस्मृति षष्ठव्यवहारपदस्य वेतनस्यानपाकर्मत्याख्यस्य
तिलोत्तमा टिप्पणी समाप्ता ।

अस्वामिविक्रयः

निक्षिप्तं^१ वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।

विक्रीययेऽसमक्षं यद्विनेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ १ ॥

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं^२ प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् ।

प्रकाशविक्रये^३ शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात् ॥ २ ॥

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रहः^४ ।

दूसरा लोक ने विश्वास से स्थापित 'निक्षेप' द्रव्य का नाश या अपहरण करके उसका असमक्ष में विक्रय करना 'अस्वामिविक्रय' नामक व्यवहारपद है ॥ १ ॥

अस्वामिविक्रीत द्रव्य को पाकर द्रव्यस्वामी ले सकता है । खुला विक्रय में खरीद करनेवाला का दोष नहीं है, गोपन विक्रय में दोष खरीद करनेवाला का दोष होता है ॥ २ ॥

स्वामी की अनुमति के बिना दास ने विक्रय किया हुआ, वचों ने बेचा

१. परेण यस्य हस्ते न्यासो निक्षिप्तः नष्टं वा क्वचित् पतितमभ्यतो वा लब्ध्वा, स्वयमपहृत्य विक्रीयते तेन स्वामिनः परोक्षम्, अस्वामिविक्रयो नाम विवादपदम् ॥ नामा

२. गवादिद्रव्यमस्वामिना यथोक्तेन विक्रीतं यत्र स्वामी पश्येत्, ममेति विशोध्य लभेत । क्रेतुश्च महाजनप्रकाशं क्रयाच्छुद्धिः, मूल्यं तु नष्टमेवा यदि पश्येत् तत्सकाशाल्लभेत । यावदपरस्तावदपसरश्चोरः । रहः क्रयात्क्रेतुरस्त्येव स्तेयम् । अप्रकाशक्रये क्रेतः चोरः, यदि विक्रेतारं नोपस्थापयति । उपस्थाप्य मुच्यते चौर्यात् । नामा

३. प्रकाशे क्रयतः इति मिता २/१६८ पाठः । द्र० विष्णुः ५/१६४-५; मनुः ८/२०१-२, या० स्मृ २/१६८;

४. अस्वाम्यनुमतात् स्वामिनाऽननुज्ञाताद्, दासात् । दास इति ज्ञात्वा, दासी वा, पालहस्तिपकादेः असता बालाज्जनाद् रहो विविकते देशे रात्र्यादौ चालपं दत्त्वा क्रीणन् तद्दोषभाक् चोरतुल्यो भवेत्, एतैर्हेतुभिस्तस्य चोरत्वं ज्ञात्वा क्रयात् । नामा० । द्र० विष्णुः ५/१६६; या० स्मृ० २/१६८

हीनमूल्यमवेलायां कोणंस्तदोषभाग् भवेत् ॥ ३ ॥

न गृहीतं गमं क्रेता शुद्धिस्तस्य तदागमात् १ ।

त्रिपर्यये तुल्यदोषः स्तेयदण्डं च सोऽर्हति ॥ ४ ॥

विक्रेता^३ स्वामिनेऽर्थं स्वं क्रेत्रे मूल्यं च तत्समम् ।

दद्यादण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥ ५ ॥

परेण^४ निहितं लब्ध्वा राजन्यूपहरेन्निधिम् ।

हुआ, गोपन में बेचा हुआ, कम कीमत से बेचा हुआ और असमय में बेचा हुआ द्रव्य को जो खरीद करता है वह दोषभागी होता है ॥ ३ ॥

अस्वामिविक्रीत द्रव्य को खरीद कर विक्रेता को प्रकाश में उपस्थापित करने से क्रेता शुद्ध हो जाता है । अगर न सकता तो विक्रेता की तरह दोषभागी होकर चोर की तरह दण्डभागी होता है ॥ ४ ॥

अस्वामिविक्रीत द्रव्य का विक्रेता द्रव्यस्वामी को स्वद्रव्य लौटा देता है, क्रेता को तत्सम मूल्य वापस देता है और राजा को अर्थदण्ड के रूप में तत्तुल्य घन राशि जुमाना देता है ॥ ५ ॥

दूसरा अविज्ञात लोकने निहित निधि को पाकर राजा को सौंप देना

१. गृहीत्वा' स्थाने 'गृहेदा'; 'स्तस्य' स्थाने 'रस्य'; "सर्वं तदण्डमर्हति इति विर (१०८) पाठः

२. न गृहेदागमं यस्य सकाशात्, गृहीतं तं न प्रच्छादयेत् प्रकाशक्ये, यतोऽस्य शुद्धिस्तदागमात् तद्द्रव्यस्यागमात् विक्रेतुर्वा दशनात् । विपर्यये आगमाभावे चोरेण तुल्यदोषः चोरदाणं सर्वमाप्नुयात्, द्रव्यानुरूपद्रव्यशरीरादिदण्डः । नाभा० द्र० या० स्मृ० २/१७०

३. यस्तेन दशितोऽस्मान् ममागम इति स्वयं वापि क्रेतानापसरो वा द्रव्यस्वामिने द्रव्यं दत्त्वा क्रेतुश्च मूल्यं तत्कृतं यद् गृहीतं क्रेतुः सकाशात् राज्ञे चानुरूपं दण्डं दद्यात् । एषोऽस्वामिविक्रये विधिः । नाभा० द्र० या० स्मृ० २/१७०

४. परेण निहितं निधिं यां लभेत् स राज्ञे ढीक्येत् । अत्र हेतुमाह अस्वामिकं राजगामि यतः सर्वं तस्मात् तस्योपहरेद् ब्राह्मणवर्जम् । तेन यत्नलब्धं तदात्मन एव । इतरो यद् राजा तृण्टो ददाति तदेव लभत इति । नाभा

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽपि^१ निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ ७ ॥

स्वमप्यर्थं^२ तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहणीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रेऽस्वामिविक्रयो नाम सप्तम व्यवहारपाम् ।

चाहिये । क्योंकि ब्राह्मण को छोड़कर सब प्रकार निधि राजगामी है ॥ ६ ॥

ब्राह्मण ने भी निधि को लाभ कर शीघ्र राजा को निवेदित कर देना चाहिये । राजा ने दे देने पर वह भोग कर सकता है अन्यथा निवेदन के बिना लेकर 'स्तेन' होता है ॥ ७ ॥

अपना खो गया द्रव्य को लाभ कर भी राजा को निवेदित कर देना चाहिये । राजा ने दे देने से वह द्रव्य भोग के लिये शुद्ध होता है अन्यथा अशुद्ध है ॥ ८ ॥

इस प्रकार नारदधर्मशास्त्र में अस्वामिविक्रय नामक सप्तम व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

१. ब्राह्मणोऽपि लब्ध्वा निधिं राज्ञे निवेदयेत् अयं मया लब्ध इति । तेनानुज्ञातो भुञ्जीत, अन्यथा चोरः स्यात् । नामा

२. आत्मीयमप्यर्थं नष्टमित्यवधोषित पुनर्लभेत चेत् तथैव राज्ञे निवेदयेत् । अनुज्ञातं तच्छुद्धं भवति, अशुद्धमन्यथा स्यात् । नामा द्र० गो० १०/३६-३८, ४३-४५; वति० ३/१३-१४; १६/१६-२०, मनुः ८/३०-३६; त्रिणुः ५/५६-६४; या० स्मृ० २/३३-३५

इति श्रीगुरुषोत्तमपुरीवास्तव्य पण्डितश्रीव्रजकिशोरस्वाहकृता

नारदधर्मशास्त्रसप्तमव्यवहारपदस्य अस्वामिविक्रयखण्डस्य

तिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

विक्रीयासंप्रदानम्

विक्रीय पण्यं मूल्यान क्रेत्रे यन्न प्रदीयते ।
 विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥
 लोकेऽस्मिन्^१ द्विविवं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
 क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥ २ ॥
 षड्विधस्तस्य^२ तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।
 गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥ ३ ॥
 विक्रीय^३ पण्यं मूल्यान क्रेत्रे यो न प्रयच्छति ।

मूल्य लेकर पण्य द्रव्य को बेचकर जहाँ क्रेता को नहीं दिया जाता है वह 'विक्रीयासंप्रदान' नामक विवादपद है ॥ १ ॥

लोक व्यवहार में दो प्रकार द्रव्य हैं : यथा—जंगम (चलनेवाला) और स्थावर (निश्चल) । क्रय और विक्रय कायं में ये सब पण्य कहे जाते हैं ॥ २ ॥

पंडितों ने उनका दान और आदान विधि छः प्रकार स्मरण किये गये हैं । यथा—गणित, तुलित, मेय, क्रिया, रूप और श्रि ॥ ३ ॥

मूल्य लेकर पण्य को विक्रय कर जो क्रेता को नहीं देता है उससे

१. लोके यद् द्रव्यं जङ्गमं हस्त्यश्वमनुष्यादि स्थावरं क्षेत्रहिरण्यगृहादि सर्वं तत् पण्यमुच्यते । यत्र पण्यसंशब्दनं करोति तत्रैतस्य स्थावरजङ्गमाख्यस्य ग्रहणं द्रष्टव्यम् । नामा

२. गणितं क्रमुकफलादि, तुलित कनककस्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाहोदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्त्या मरकतपञ्चरागादीति । मित्ता २/२५४

३. मूल्यं गृहीत्वा क्रेतुर्यः पण्यं न ददाति यावत्कालं तावत्कालकृतं भोजनवस्त्रादेर्भुज्यमानस्य यःवान् क्षयः नावान् दाप्यः यदि भुज्यते । यदि न, सर्वथा तावत्कालमभुक्त्वा भोगस्य च दातुमशक्यत्वाद् भुज्यमानस्य क्षयलब्धेद्रव्यं च भुक्तमेव भवतीति जङ्गमस्य यावत्कालं तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यं तच्च द्रव्यम् । नामा । विक्रेतुर्हपभोगः क्षय उच्यते । क्रेतुसंबन्धित्वेन

स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ ४ ॥

अर्धश्चेदपचीयेत^१ सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम् ॥ ५ ॥

उपहृत्येते^२ वा द्रव्यं दह्येतापहृत्येते वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥ ६ ॥

निर्दोषं^३ दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

स्थावर का उदय अर्थात् तज्जन्य वस्तु और जंगम का क्रियाफल अर्थात् तज्जन्य जन्तु मूल पण्य के साथ असून किये जाते हैं ॥ ४ ॥

विक्रेता मूल्य लेकर यदि क्रेता को पण्य द्रव्य नहीं देता है, बाद में यदि उस द्रव्य का मूल्य हास हो जाता है तो विक्रय के समय द्रव्य देने से जितनी लाभ की सम्भावना थी उस लाभ के साथ विक्रीत पण्य क्रेता को देना पड़ेगा । यह नियम स्थायी विक्रेता के लिये लागू है । जो देश देशांतर भ्रमण करके व्यवसाय करते हैं उस देश में जो नियम तत्काल है उसके अनुसार इस विवाद निर्णित होता है ॥ ५ ॥

द्रव्य का नाश, दहन या अपहरण के कारण जो अनर्थ होता है, वह अनर्थ विक्रय करके न देनेवाला विक्रेता का ही होता है ॥ ६ ॥

जो विक्रेता निर्दोष द्रव्य को देखाकर दोषयुक्त द्रव्य देता है वह न

क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुड्मपातस्य घातादिरूपः । मिता० २/२५४, उदयस्थाने 'क्षयं इति मिता पाठः । द्र० विष्णुः ५/१२७, या० स्मृ० २/२५४

१. अथवानेनार्धेण पण्यं ददामीति घनिनो मूल्यं गृहीत्वा पण्ये गृहीते-
ऽर्धहानिः स्यात्, पूर्वोक्तेनार्धेण सोदयं पण्यं दद्यात् । नाभा । क्रयकाल-
गृहीतेन मूल्येन यावत्पण्यमर्पणकालेऽर्धहानसवशात् साभ्यधिकं लभ्यते तत्सो-
दयं तदावहेत् क्रेतारं प्रापयेत्, क्रेत्रे दद्यादिति यावत् । स्मृच० २/२१८ । द्र०
विष्णुः ५/१२६, या० स्मृ० २/२५४

२. विक्रीयासंप्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं स्वपार्श्व एव स्थितं तस्य देवा-
दिवशान्नाशे तत्तुल्यं पण्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा देयमिति वचोभङ्ग्या नारद आह
उपहृत्येतेति । स्मृच० २/२१६ द्र० या० स्मृ० २/२५६

३. निर्दोषं कुङ्कुमादि पण्यं दर्शयित्वा तदर्धेण द्रव्यं गृहीत्वा सदोषं

मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥ ७ ॥
 तथान्यस्मै तु विक्रीतं योऽन्यस्मै सम्प्रयच्छति^१ ।
 सोऽपि तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं चैव राजनि^२ ॥ ८ ॥
 दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः कृषी ।
 विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराधनुयात् ॥ ९ ॥
 दत्तमूल्यस्य^३ पण्यस्य विधिरेवं प्रकीर्तितः ।
 अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥ १० ॥

केवल द्रव्य को दो गुण देता है अपितु राजदंड योग्य होता है ॥ ७ ॥

एक लोक को विक्रय करके फिर दूसरा लोक को जो विक्रय करता है वह न केवल द्रव्य का दो गुण देता है अपितु राजा ने दण्डित होता है ॥ ८ ॥

विक्रेता ने दिया हुआ द्रव्य क्रेता अगर नहीं लेता है तो अन्य को उस द्रव्य विक्रय करने से विक्रेता दोषभागी नहीं होता है ॥ ९ ॥

इस प्रकार मूल्य देकर पण्य का क्रयविधि कहा गया । जिस स्थल में क्रेता ने मूल्य नहीं दिया है उस स्थल में अन्य को विक्रय करने से विक्रेता का दोष नहीं होता है ॥ १० ॥

क्लिन्नमभ्यद्रव्यमिश्रं वा ददाति, स मूल्यं द्विगुणं दाप्यः, विनयं च तत्परिमाणम् । अभा० । द्र० या० स्मृ० २/२५६

१. बुद्धिपूर्वकविषयमेतत् । दण्डदाप्यद्रव्ययोरतिमहत्वात् । अबुद्धिपूर्वके परावर्त्तनमेव । स्मृच० २।१९, द्र० या० स्मृ० २/२५७

२. 'तावदेव तु' इति अपराकंपाठः । "मणयः पद्मरागाद्या दीनारादि हिरण्यमम् । मुक्ताविद्रुमशङ्खाद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगाभिनः" । इति अभा० अधिकपाठः २६ ।

३. उत्तरार्धस्यायमर्थः । अदत्तमूल्ये पण्ये च वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तितव्यमित्येवमादिसमयामावे सति प्रवृत्ती वा निवृत्ती वा न कश्चिदोषः । स्मृच० २२०

लाभार्थे^१ वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।

स च लाभोऽर्धमासाद्य महान् भवति वा न वा ॥ ११ ॥

तस्माद्देशे च काले च वणिगर्धं^२ समाश्रयेत् ।

न जिह्वां च प्रवर्त्तते श्रेयानेवं वणिकपथः ॥ १२ ॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे विक्रीयासम्प्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम् ।

—०—

व्यवसायियों का लाभ के लिये पण्य द्रव्य का क्रय और विक्रय होता है । इस लाभ पण्य द्रव्य का मूल्य को लेकर अधिक या अल्प हो सकता है ॥ ११ ॥

इस कारण से देश और काल को लेकर व्यवसायियों ने पण्य का मूल्य निर्धारण करते हैं जैसे उसमें कुटिलता या कपटता न हो । यह है वाणिज्य में श्रेष्ठ आचरण पथ ॥ १२ ॥

इस प्रकार नारदीयधर्मशास्त्र में विक्रीयासम्प्रदान नामक अष्टम व्यवहार पद समाप्त हुआ ।

—•—

१. वणिजां क्रयविक्रयः सर्वोऽतिरिक्तलाभार्थः । स च लाभोऽर्धमासाद्य महान् भवति कदाचित् , कदाचिदल्पः, कदाचिन्नेव । नाभा

२. “प्रक्रमेतार्धविद्वणिक्” इति विर० १६५ पाठः । मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण व्यवस्थापको वणिक् प्रक्रमेत अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पयेत् , न जेह्यायेन न कुटिलतया प्रवर्त्तते, उचितं मूल्यं न खण्डयेदित्यर्थः । विर० १६५

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वाङ्गप्रणीता
नारदधर्मशास्त्रे विक्रीयासंप्रदानाख्यस्य अष्टमव्यवहार-
पदस्य तिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

—०—

क्रीत्वानुशयः

क्रीत्वा^१ मूल्येन यः पण्यं केना न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥

क्रीत्वा^२ मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयो ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्यविक्षतम् ॥ २ ॥

द्वितीयेऽह्नि ददत् केता मूल्याश्रिशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ ३ ॥

केता^३ पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

जहाँ मूल्य देकर पण्य को क्रय करके जो केता उचित नहीं समझता है वहाँ 'क्रीतानुशय' नामक विवाद पद कहा जाता है ॥ १ ॥

जो मूल्य देकर पण्य को क्रय करके क्रय को अनुचित समझता है वह उस दिन में अविक्षत रूप से विक्रेता को लौटा देना चाहिये ॥ २ ॥

द्वितीय दिन में लौट देने से केता को मूल्य का तीस प्रतिशत और तृतीय दिन में दो गुण देना पड़ता है । वाक्य में केता का ही द्रव्य होता है ॥ ३ ॥

खरीद करने के लिये पहले केता स्वयं द्रव्य का गुण और दोष का

१. पूर्वस्मिन् प्रकरणे विक्रीतस्य परावृत्तिः अत्र तु क्रीतस्येति संगतिः । न चास्य पूर्वत्रान्तर्भावः, क्रीतविक्रीत गतत्वेन भिन्नविषयत्वात्परावृत्तः । ननु क्रयविक्रययोर्वीवधकलशतुल्यतया परस्परपेक्षयाद्वैवधिकं पण्यं युक्तमिति चेत्सत्यम् । "दशाहोऽनुशयः क्रयः" इत्यत्र क्रयशब्दः परिवृत्तिविनिमययोरुपलक्षकः । तत्राप्यनुशयस्य तुल्यत्वात् । सवि० ३१४

२. यो दुष्क्रीतं जातमिति क्षयादिकं जानन् दूढं मन्यते तेन दुष्क्रीतं प्रतिदेयमिति सम्बन्धः । अविक्षतम् अविकृतं विकृतं चेद्वैकृत्यसमाधानार्थं मध्यस्थजनकल्पितद्रव्यसहितमेव क्रयदिनेऽपि प्रतिदेयं द्विगुणं पञ्चदशांशं परतस्तृतीयस्याहनः परतः क्रेतुरेव तत्क्रीत्वाऽनुशयं क्षयादिकं जानन्नपि न कुर्यादित्यर्थः । स्मृच० २२१

३. क्रीत्वाऽनुशयो मा भूदिति स्वयं केता प्रागेव क्रयापण्यं गुणाढ्यं दुष्टं वत्यवधारणार्थं परीक्षेतेत्यर्थः । स्मृच० २२०

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥ ४ ॥

अथहादोह्य^१ परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रबालानां सप्ताहं स्यात् परीक्षणम् ॥ ५ ॥

द्विपदा^२भर्घमासः स्यात् पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ ६ ॥

परिभुक्तं^३ च यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।

परीक्षा करनी चाहिये । परीक्षापूर्वक अपनी उचि मुताविक खरीद करने के बाद वह द्रव्य फिर विक्रेता का नहीं होता है ॥ ४ ॥

दोहन योग्य गौ का तीन दिन, वाहन योग्य पशु का पाँच दिन और मणि, मुक्ता और प्रबालों का सात दिन परीक्षण काल है ॥ ५ ॥

दो पद विशिष्ट पुरुष अर्थात् दासों का पञ्चद्वह दिन, स्त्रियों का एक मास, सब बीजों का दश दिन और लोह या वस्त्रों का एक दिन (परीक्षण काल है) ॥ ६ ॥

खरीद करने के बाद जो वस्त्र पहना गया है या मोड़ा हो गया या

१. परीक्ष्य क्रीणीयादित्युक्तम् । परीक्षणस्यावधिरुच्यते । अथहादोह्यनां गवादीनां तावता कालेन सारासारता ज्ञातुं शक्या । पञ्चाहाद्वाह्यानामश्वदीनां परीक्षणम् । मुक्तादीनां सप्ताहाद् जायते विशेषः कुत्रिमादिः । पुंसामर्घमासं, तावताकालेन शीलादिजयते । मासेन स्त्रियाः गूढप्रचारत्वादेतावता कदाचित् जायते । दशाहाद् बीजानामुपहतानुपहतत्वं जायते । लोहानाम् अयमादीनां वस्त्रादीनां च दर्शनादेव जायते तथापि दिवसेन सुज्ञातं भवति । नामा । द्र० मनुः ८/२२२, या० स्मृ० २/१७७

२. द्विपदां पुंसां दासानामित्यर्थः । स्मृच-२२१ द्र० मनुः ८/२२२; या० स्मृ० २/१७७

३. परिभुक्तं मृदितं न भोगमात्रेण । मलिनं सरोषमपि छिद्रादिसहितमपि न तत् प्रतिदातव्यम् । तथाभूतस्य ज्ञात्वा क्रीतत्वात् । तथाभूतं च विक्रीणाति न परीक्षत एवेति नास्ति । नामा

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥ ७ ॥

मूल्याष्टभागो^१ ह्रियेत सकृद्धीतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुः कृत्वोर्ध्वमेव च ॥ ८ ॥

अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत् क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥ ९ ॥

लोहानामपि^२ सर्वेषां हेतुरग्निक्रियाविधौ ।

क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसंगमात् ॥ १० ॥

मलीन हो गया, दाघ रहने पर भी क्रेता का ही वह होता है, विक्रेता का नहीं होता है ॥ ७ ॥

एक बार वस्त्र धीत हो जाने से मूल्य का अष्ट भाग ह्रास हो जाता है । दो बार से एक पाद, तीन बार से तीन भाग और चौथा बार धीत करने से अर्धभाग मूल्य हानि होती है ॥ ८ ॥

प्रत्यर्पणीय मूल्य का अर्धकाय होने के बाद वस्त्र की दसी नष्ट होने तक आधा का पाद मूल्य ह्रास होता है । क्योंकि जीर्ण वस्त्र का प्रत्यर्पणीय मूल्य का क्षय विषय में शास्त्र में कुछ कहा नहीं है ॥ ९ ॥

सब प्रकार लोहे का क्षयविधान अग्निक्रियाविधि अर्थात् अग्नि से उत्पन्न विधि से ही उद्भूत है । क्योंकि धातु निमित्त पदार्थ संस्कार के समय जब अग्नि में निक्षिप्त किया जाता है उस समय धातुनिमित्त पदार्थ का अग्निसंयोग से संभाव्य क्षय मालूम पड़ता है ॥ १० ॥

१. मूल्येति । सकृद्धीतस्य दीनारमूल्यस्य पादार्धं ह्रियेत । तन्मूल्यार्धकादशमिप्रार्ह्यम् । द्विधौ तस्येत्येवं सर्वत्र । द्विधौ तस्य पाद ऊनः, त्रिधौ तस्य त्रिभागेनः एवं चतुर्धौ तमर्धमूल्यं भवति । अर्थेति । पञ्चमादारभ्याष्टमो-
भागोऽपच्रीयते । पञ्चमे साष्टमागमर्धम् । षष्ठे सपादम् । एवं यावत् क्षीणदशं जीर्णम् । ततः क्षयनियमो नास्ति । इच्छातः क्रयः । नाभा

२. लोहानामपि न वस्त्राणामेव । सुवर्णादीनां सर्वेषां हेतुरग्निः । कटकादिक्रियाविधौ । नह्यग्निसंयोगमन्तरेणाविलीनानां कटकादयः शक्याः कर्तुम् । ततोऽग्निसंगमात् संस्क्रियमाणानां यः क्षयो दृष्टो स उच्यते क्रमेण । नाभा०

सुवर्णस्य^१ क्षयो नास्ति राजते द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥ १११ ॥
 ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।
 तद्धातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥ १२ ॥
 तान्तवस्य^२ च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
 सूत्रकार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शतम् ॥ १३ ॥
 स्थूलसूत्रवतां^३ तेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।

अग्निसंयोग से सुवर्ण का क्षय नहीं होता है । रौप्य का प्रतिशत दो पल क्षय होता है । त्रपु का सौ पल और सीसा का प्रतिशत आठ पल क्षय होता है ॥ ११ ॥

तम्बे का पाँच पल प्रतिशत क्षय होता है और विकार भी होता है । धातुओं की संख्या और प्रकार भेद अनेक होने के कारण उनका क्षय के बारे में कोई नियम नहीं है ॥ १२ ॥

तन्तुजात द्रव्यों का संस्कार में क्षय और वृद्धि होती है । सूत्र कार्पास और पशम की वृद्धि प्रतिशत दस होती है ॥ १३ ॥

मोटा सूत्र बालों का प्रतिशत पाँच और अत्यन्त सूक्ष्म सूत्र बालों का

१. सुवर्णं न क्षीयते । रजतं पलशते द्व पले क्षीयते । पात्रादिकरणे त्रपुसीसयोः क्षयः शतेऽष्टौ पलानि । शते पञ्चपलं ताम्रे क्षयः । ताम्रविकारेषु, सर्वेष्वेवम् । अयसो लोहस्य न क्षयनियमः तन्निमित्तानां येभ्यो लोहमुत्पद्यते तेषामनेकत्वात् कुतश्चिदुत्पन्नस्य कश्चित् क्षय इत्यनियमः । नाभा० । द्र० २/१७८

२. तन्तु विकारस्य वस्त्रकम्बलादेः संस्कारे कार्पासोर्णसूत्रयोः दशभिः पलैः कृतमेकादशपलं भवति । एवं शतपलस्य दशोत्तरं शतं भवति । तन्तुविकाराणामेषा वृद्धिरुक्ता । नाभा

३. स्थूलसूत्रपटादीनामेषा वृद्धिरुक्ता—दशपलं शते । मध्यानां शते पञ्चपलावृद्धिः । सूक्ष्माणां शते त्रीणिपलानि सत्रिभागानि । एतेनान्तरानावस्थानामनुपातेन कर्तव्यो विभागः । क्षयमुदाहृतं वक्ष्यामः । नाभा

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामेषा वृद्धिरुदाहृता ॥ १४ ॥

त्रिंशंशो^१ रोमवद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य तु ।

कीशेधवल्कलानां तु संव वृद्धिर्न च क्षयः ॥ १५ ॥

क्रीत्वा^२ नानुशयं^१ कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।

वृद्धिक्षयो तु जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥ १६ ॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे क्रीतानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम् ।

— ० —

प्रतिशत तीन पल वृद्धि हाती है ॥ १४ ॥

लोमवद्ध वस्त्रों का संस्कार में तीस प्रतिशत क्षय होता है । लेकिन कीशेय और दल्कलों की वृद्धि या क्षय कुछ नहीं होते हैं ॥ १५ ॥

पण्य के बारे में विचक्षण वणिक् अर्थात् व्यवसायी क्रय करके सोचना या पश्चात्ताप नहीं करना चाहिये । पण्यों का आगम, वृद्धि और क्षय को ठीक रूा से जानना चाहिये ॥ १६ ॥

इस प्रकार नारदधर्मशास्त्र में क्रीतानुशय नामक व्यवहारपद का नौवाँ प्रकरण समाप्त हुआ ।

—:०:—

३. पुष्पपट्टानां च रोमवद्धस्य छेदकृतः क्षयः त्रिंशंशः । उत्पादित-शिल्पविशेषाणां तु कीशेयानां वल्कलानां च न वृद्धिर्न च क्षयः समान्येव सूत्राण्येतानि भवन्ति । नाभा० । द्र० मनुः ८/३६७, या०स्मृ० २/१७६, १८०

१. क्रीत्वा विरूपकं क्रीतमिति नानुशयं कुर्यात् । वणिग् विचक्षणः तथा परीक्ष्य क्रीणीयाद् यथा पश्चात्तापो न भवति । दानग्रहणोश्च पण्यानां क्षयं वृद्धिं च जानीयात् । तथा तत्र न वञ्च्यते । पण्यानामागमं च । अदृश्यमान-विशेषस्यापि जन्मभूम्या विशेषपरिच्छेदो भवति । अत्रोपदेशफलं यथोक्ता-करणे दण्डः । नाभा । अनुशयः पश्चात्तापः । स चापचयादिकमविजानता वणिजा क्रीत्वा वृथा न कार्यः । दीर्मत्यापत्तेः । स्मृच० २२१

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरी वास्तव्य पण्डित श्रीब्रजकिशोरस्वामीकृता

नारदीयधर्मशास्त्रे क्रीतानुशयाख्य नवम व्यवहारपदस्य

तिलोत्तमा टिप्पणी समाप्ता ।

समयस्यानपकर्म

पाषण्डिनैगमादीनां^१ स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्यानपाकर्म^२ तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥

पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु^३ ।

पाषण्डी (वेदवाह्य ब्रतलिगधारी) और नैगम (विभिन्न गणों का समूह) प्रभृति जिस सामाजिक गोष्ठी बंधन से लोकयात्रा निर्वाह करने के लिये अपनी स्थिति पैदा करते हैं उस स्थिति को समय कहते हैं । उसका लंघन करना 'समय का अनपाकर्म' नामक विवादपद होता है ॥ १ ॥

दुर्ग में और जनपद में पाषण्डी, नैगम, श्रेणी, पूग, व्रात और गणों का

१. पाषण्डाः क्षपणादयः नैगमाः सार्थिका वणिजः । स्मृत् ५

२. पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समवः । तस्यानपाकर्मव्यतिक्रमः
परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । मिता० २/१८५

नानापीरसमूहस्तु नैगमः परिकीर्तितः ।

नानायुधभृतो ब्राताः समेताः परिकीर्तिताः ॥

समूहवणिगादीनां पूगः संपरिकीर्तितः ।

प्रव्रज्यावसिता ये तु पाषण्डास्तु उदाहृताः ॥

ब्राह्मणानां समूहस्तु गणः संपरिकीर्तितः ।

शिल्पोपजीविनो ये च श्रेणयः परिकीर्तिताः ॥

अहंतां सौगतादीनां समूहः संघ उच्यते ।

चण्डालश्वपचादीनां समूहो दुर्गुल्म उच्यते ॥

गणपाषण्डपूगाश्च ब्राताश्च श्रेणयस्तथा ।

समूहस्थाश्च ये चाप्ये वणिक्त्यास्ते बृहस्पतिः ॥

इति दण्डद्विवेकधृतकात्यायनवचनानि ॥

३. पाषण्डा वेदोक्तलिङ्गधारिण्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः तेषु मठादि-
हिताचरणाद्याः सप्तयाः सन्ति । नैगमाः सार्थकवणिक्प्रभृतयः । तेषु सकञ्च-
कसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्य इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते ।
श्रेणय एकशिल्पोपजीविनः कुपिन्दादयः.....पूगाहत्यश्वारोहकादयः.....

संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ २ ॥
 यो^१ धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
 यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुसन्धेयं तत्तथा ॥ ३ ॥
 नानुकूलं^२ च यद्राजः प्रकृत्यन्तमतं च यत् ।
 बाधकं च यदर्थाणां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ ४ ॥
 मिथः^३ संघातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।
 परस्पररोपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥ ५ ॥

समय राजा ने संरक्षित रखना चाहिये ॥ २ ॥

उनके धर्म, कर्म उपस्थानविधि और जीवनधारणोपाय को राजा ने स्वीकृति देना चाहिये ॥ ३ ॥

राजा का जो अनुकूल नहीं है, प्रजाओं का जो अनिष्टकर और अर्थों का जो बाधक है राजा उनसे उनको वारण करना चाहिये ॥ ४ ॥

निरर्थक परस्पर संघर्ष होना, प्रजाओं का अहित के लिये शस्त्र धारण करना और परस्पर ताडन में रत रहना स्थिति को राजा ने सहना उचित नहीं है ॥ ५ ॥

नानापुधधरात्राताः । मणे तु पञ्चमेऽहिनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेष्टः कर्त्तव्य इत्येवमादिरस्ति समयः । स्मृच० २२३

४. धर्मो जनावनादिकः । कमन्त्रत पयुषितप्रिक्षाटनादिकम् । उपस्थानविधिः समुदायिकायार्थपटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादी मेलन प्रत्युपादानम् । जीवनाय तारसवेषादिपरिग्रहः । एषां पाषण्डादीनामित्यर्थः । स्मृच० २२५

१. पूर्वस्थापवादः । राजाऽनिष्टं, यथा परराष्ट्रे नीयमानं द्रव्यं राजा यद् नेच्छतीति ज्ञातं न तन्नेयं मद्बोद्धव्यमपि । प्रकृतीनामवमतमनिष्टं च तेलकोत्थापनादि । 'प्रकृत्यावमतमिति' पाठे स्वभावतो बीभत्सं येन कृतेन लज्जते । अर्थाणां बाधकं प्रेक्षणमहाभ्ययोत्सवादि । तत् तेभ्यो निवर्तयेत् ये एवमाद्याचरन्ति ते वार्याः सान्त्वेनैव । नाभा०

मिथः संघातकरणं प्रकृतिसंघातप्रतिकूलावांतरमेलनकरणम् । अहेतो मयादिहेतुमन्तरेण, परस्पररोपघातं परस्परानिष्टकरणम् । विर० १८५

१४ ना० स्मृ०

पृथग् गणांश्च ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः ।
 आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥ ६ ॥
 दोषवत्^२ करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
 प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥ ७ ॥
 इति नारदीयं धर्मशास्त्रे समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम्

गणों से पृथक् होकर जो भेद करते हैं वे राजा ने दण्डित होना चाहिये, उनको उपेक्षा करने से वे रोग की तरह भयंकर होकर घोर विपत्ति फैलाते हैं ॥ ६ ॥

शास्त्र में नहीं कहा हुआ और दोषयुक्त कार्य करने के लिये प्रवृत्त गणों को मंगलकोशी राजा वारण करना चाहिये ॥ ७ ॥

इस प्रकार नारदीयधर्मशास्त्र में समय का अनपाकर्म नामक दशम व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

---

१. गणग्रहणमत्र समूहमात्रपरम् । न पुनः कुलसमूहरूपविशेषपरम् ।
 तेन पाषण्डादावपि भेदका ये ते राजा विशेषतो विनेयाः । विशेषग्रहणा-
 च्छारीरेणापि दण्डेन विनेयाः । स्मृच० २२५

२. प्रवृत्तमपि कालानुकालं क्रियमाणं श्रेयस्कामो नोपेक्षेत निवर्तयेत् ।
 नांभा०

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्य पण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वार्द्ध कृता
 नारदीयधर्मशास्त्रे समयस्यानपाकर्मव्यवहारपद
 तिलोत्तमाटिप्पणी समाप्ता ।

सीमाबन्धः

सेतुकेदारमर्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चये ।
 क्षेत्राधिकारो यस्तु स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥ १ ॥
 क्षेत्रसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
 नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमां नराः ॥ २ ॥
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ।
 गोपशाकुनिकव्याघ्रा ये चान्ये वनजीविनः ॥ ३ ॥
 यमुभयेयुस्ते सीमां लक्षणरूपसक्षिताम् ॥

सेतु और शस्य क्षेत्र की सीमा इतस्तत हो जाने पर इसको निश्चित करने के लिये क्षेत्र से ऊपर अधिकार को लेकर जो विवाद होता है वह 'क्षेत्रज' या 'सीमाबन्ध' नामक विवाद है ॥ १ ॥

क्षेत्र की सीमा के बारे में विवाद होने से सामन्त अर्थात् सम्मुखस्थ लोगों के द्वारा निर्णय किया जाता है । नगर, ग्राम और गणों के बारे में सीमासंकेत जाननेवाले वृद्धतम लोग को लेकर निर्णय किया जाता है ॥ २ ॥

ग्राम की सीमाओं में रहने वाले कृषिजीवी, गोपाल, पक्षिजीवी, व्याघ्र और अन्य वन वासियों के साहाय्य में उनके स्व स्व लक्षण से अन्वित

१ सेतुकेदारादिमर्यादादूर्गत्वसंनिहितत्वनिश्चये कर्त्तव्ये क्षेत्रविषयो विवादोऽसौ क्षेत्रज उच्यते । व्यक० १७०

२. सीमालिङ्गज्ञा इति शेषः । स्मृच० २३० । ३० मनु० ८/२५६, या० स्मृ० २।१५०

३. एवं सामन्ताद्युद्धृतपर्यन्तेष्वप्युत्कृष्टानामभावे निकृष्टानामनुयोजन-
 मप्यूह्यम् । अनुयोजनं मत्यानृतजन्यपुण्यपापप्रतिपादकमस्वादिवचनैर्यथायं-
 कथनपरान् कृत्वा प्रस्तुतार्थप्रश्नकरणम् । तानि च वचनानि साक्ष्यनुयोजन
 विधिप्रकरणोक्तानि अनुसन्धेयानि । साक्षिप्रश्नविधिप्रकरणोक्तशपथैः
 शाश्विता एवं सामन्तादयो विनिर्णयं ब्रूयुः । स्मृच० २३०-३१ ३० मनुः
 ८/२६०, या० स्मृ० २।१५०

४. तानि लक्षणान्युच्यन्ते-तुषाश्चाङ्गाराश्च कपालानि च । तेषां

तुषाङ्गारकपालेश्च कूपोरायतनेर्दुमैः ॥ ४ ॥
 अभिज्ञातेश्च बल्मीकस्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।
 केदारारानमागेश्च पुशणैः सेतुभिस्तथा ॥ ५ ॥
 निम्नगाग्रहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
 तत्प्रदेशानुमानाश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥ ६ ॥
 अथ^२ चेदन्तं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विचिञ्चये ।

उपलक्षण के द्वारा तुष, अंगार और कपालादि के वस्तुओं को लेकर सीमा निर्णीत करना चाहिये ॥ ३-४ ॥

पूर्व परिचित बल्मीक स्थान, स्थान की उच्चता और नीचता, शस्य-क्षेत्र सेतु और उद्यानमाग की पुरातनता को लेकर सीमा निर्णय करना चाहिये ॥ ५ ॥

नदी का स्रोत के द्वारा सीमा लुप्त होने पर दलिल लोग-दखल और प्रमाणों के द्वारा अनुमानसे सीमानिर्णय करना चाहिये ॥ ६ ॥

अगर इस विषय में सामन्त लोग निष्ठा बोलते हैं तो वो सब अलग-कुम्भास्तुषादिभिः पूर्णाः कुम्भाः सन्धिषु पूर्वनिहिताः तैरभिज्ञानैः, इह तुषाः, इहाङ्गाराः, अस्मिन् प्रदेशे कपालानीत्येवं प्रतिज्ञाय पूर्वं तथा दर्शयन्तो नयेयुः । आयतनेर्द्रुमैश्च प्रतिज्ञातैः इह देवकुलमसीद् इह वृक्ष इति ॥ नाभा० द्र० मनुः ८/२४६-२५१, या० स्मृ० २/१५१

१. निम्नगया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्ट-चिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमित क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात् प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तिकालोपलक्षितभुक्तेर्दा निश्चिनुयुः ॥ मिता० २/१५२

२. तत्संसक्तादिवनगोचराग्नानामनृतवादित्वे तु नारद आह—शेषाश्चे-
 दिति । शेषाः सामन्तेभ्योऽवशिष्टास्तत्संसक्तास्तेभ्यो जघन्याः संसक्तसंसक्ताः ।
 स्मृच० २३३१ द्र० मनुः ८/२६३, या० स्मृ० २/१५३

अत्र “सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संसक्ता मृषादितः

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पुवंसाहमम्” इति ‘पमा’ अधिकः पाठः

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥ ७ ॥
 गणवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।
 विनेयाः प्रथमेन म्युः साहसेनानृते स्थिताः ॥ ८ ॥
 नैकः समुभयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
 गुरुत्वादस्य कायस्य क्रियेषा बहुषु स्थिता ॥ ९ ॥
 एकश्चेदुभयेत् सीमां सोपवासः समाहितः^३ ।
 रक्तमाल्याम्बरधरः क्षिणिमारोप्य मूर्धनि ॥ १० ॥

अलग मध्यमसाहस दंड राजा ने पाते हैं ॥ ७ ॥

दूसरे गण और वृद्ध आदि लोग अलग-अलग दंड शुल्क देते हैं और राजदंड पाते हैं, मिथ्या बोलने से प्रथम साहस दण्ड पाते हैं ॥ ८ ॥

जितना विश्वास योग्य होने पर भी एकाकी कोई मनुष्य सीमानिर्णय नहीं करना चाहिये क्योंकि इस कार्य गुरुतर है और इसकी क्रिया बहुलोग के ऊपर निर्भरशील है ॥ ९ ॥

एकाकी अगर सीमानिर्णय करता है तो उपवासपूर्वक सिर पर मृत्तिका रखकर लोहितवस्त्र और माला उसने धारण करना चाहिये ॥ १० ॥

शेषाश्चेदवृत्तं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्^४ ॥

इति सवि० ४६२ अधिकः पाठः

१. आदिशब्देन गोपशाकुनिक व्याघ्रवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिङ्ग प्रदर्शनं एवापयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शनं एव मृषाभाषितत्वसंभवाद्दण्डदिधानमुपपद्यत एव ॥ मिता० २/१५३

२. एका न सीमां नयेत्, प्रत्ययितोऽपि । यतो बहुव्येषा सीमापरिच्छेद-क्रिया स्मृता । सम्यक् क्रिया चेवं भवति । दण्डवृद्धिस्त्वन्यथाकरणे । बहुभिः कर्तव्यत्वे हेतुमाह -- गुरुत्वादस्य घमस्येति । 'सर्वं भूयन्ते हन्ती' त्यादिना अन्यथा प्रमादात् करणे प्रत्यवाहबहुत्वाद् बहुभिः कृतायां सुकृतं भवतीति ॥ नाभा०

३. द्र० मनुः ८/२५६, या. स्मृ. २/१५२

यदि च न स्युर्जातारः सीमायाश्च न लक्षणम् ।
 तदा राजा द्वयोः सीमामुभयेदिष्टतः स्वयम् ॥ ११ ॥
 एतेनैव गृहोद्याननिपानायतनादिषु ।
 विवादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥ १२ ॥
 सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
 फलपुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निदिशेत् ॥ १३ ॥
 अन्यक्षेत्रोपजातानां शाखास्त्वन्यत्र संस्थिताः ।
 स्वामिनस्ता विजानीयादन्यक्षेत्रविनिर्गताः ॥ १४ ॥
 अवस्कटस्थलश्वभ्रमस्यन्दनकाशिमिः ।

यदि सीमा को जानने वाले कोई नहीं है या सीमा का कोई लक्षण नहीं है तो राजा अपनी इच्छा के अनुसार दोनों की सीमा निर्णीत कर देता है ॥ ११ ॥

इस प्रकार वास्तुभूमि, उद्यान, पानीयशाला, देवताओं का अधिष्ठान क्षेत्र और ग्रामान्तरों में सीमानिर्णय को लेकर विवादविधि कहा गया ॥ १२ ॥

दोनों क्षेत्रों की सीमा के बीच में उत्पन्न वृक्षों का फल और पुष्पों दोनों का साधारण स्वत्व है ॥ १३ ॥

दूसरे क्षेत्रों में उत्पन्न वृक्षों की शाखा तदभिन्न दूसरे क्षेत्रों को वर्धित होकर जाने से उस वर्धित शाखा का अंग शाखा स्पृष्ट क्षेत्रों के स्वामी का होता है ॥ १४ ॥

गृहों का त्याज्य द्रव्य, मंडप, गतं, मलनिर्गमरास्ता, घरछात का पानी

१. द्र० मनुः = २/२६५, या० स्मृ० २/१५३

२. एतेनैव विधिनाख्यातो देवकुलगृहोद्याननिपानमार्गगोप्रचाराद्यवधेः परिच्छेदो विवादे ॥ नाभा०

३. अवस्करो विष्ठागृहादिशोषनार्थं पांशुनिचय इति हरिहरादयः, स्थलं वेदिका, श्वभ्रो गतः, भ्रमो जलनिर्गममार्गः, स्यन्दनिका पटल प्राप्तः । आदिशब्देन अन्यदपि तादृशम् । रथ्या मार्गो राजमार्गः, रथ्या चत्वरः इति कल्पतरुः ॥ विर० २२०

चतुष्पथसुरस्यानरथ्यामार्गान्नि रोधयत् ॥ १५ ॥
 रोधायन्ति तु ये मोहाद्वलाद्वापि कथञ्चन ।
 दण्डयेत्तादृशान् राजा साहसेनोत्तमेन च ॥ १६ ॥
 १परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
 महागुणोऽल्पवाघश्च वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ १७ ॥
 २सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्धयः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥ १८ ॥
 ३नान्तरेणोदकं सस्यं नश्येदभ्युदकेन तु ।

के द्वारा चौक, देवालय, राजमार्ग और अंगण का पथरोध नहीं करना चाहिये ॥ १५ ॥

जो मोह से या बलपूर्वक पूर्वोक्त प्रकार से मार्गरोध करते हैं, राजा उनको उत्तम साहस दंड दे सकता है ॥ १६ ॥

दूसरा लोक का क्षेत्र में सेतु निर्माण करने से अगर क्षेत्र स्वामी का अधिक लाभ होता है और अल्प क्षति होती है तो क्षेत्रस्वामि ने सेतु निर्माण का प्रातिषेध नहीं किया जाता है क्योंकि यहाँ कुछ क्षय हो जाने पर भी वृद्धि अधिक होती है ॥ १७ ॥

सेतु दो प्रकार का है, 'खेय' और 'बन्धय' । पानी का गमनागमन जहाँ हो सकता है वह 'खेय' और जहाँ रोध हो सकता है वह 'बन्धय' हो सकता है ॥ १८ ॥

जहाँ जल के बिना सस्य न हो सकता या जल का आधिक्य से सस्य न

१. अन्यक्षेत्रे अयेन क्रियमाणः सेतुर्यदि बहूपकारः क्षेत्रस्वामिनश्चा-
 ल्पवाघकरस्तदा नासी निवर्त्यः । यतोऽल्पोपक्षये सत्यपि वृद्धिः शस्याद्युपचय
 लक्षणा सर्वस्येष्टा भवति ॥ व्यक ६८ द्र० या० स्मृ० २/१५६

२. क्षेत्रस्थिताधिकोदकनिर्गमनार्थं खात्वा यः क्रियते सेतुः स ख्यः
 (खेयः) । आगतोदकधारणार्थं मृवादिभिर्मयं जलप्रवाहो बध्यते स सेतु-
 बन्धयः इत्यर्थः ॥ स्मृच० २३७

३. उदकेन विना सस्यं नास्ति । अत्युदकेन च नाशः सस्यस्या अतोऽनु-

य एवानुदके दोषः स एवाभ्युदके स्मृतः ॥ १९ ॥

१पूर्ववृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत् फलभाग् भवेत् ॥ २० ॥

२मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वाऽपिमानवे ।

राजानभामन्व्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ॥ २१ ॥

अतोऽन्यथा^३ क्लेशभाक् स्वान्भृगव्याधानुदर्शनात् ।

इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुदिष्यति ॥ २२ ॥

हो सकता वहाँ जलहीन दोष जंता जलवधिक्य दोष वैसा है । इसलिये इन दो प्रकार दोष को वारण करके सेतु निर्माण करना चाहिये ॥ १९ ॥

जो पूर्व से प्रवृत्त और क्षतिग्रस्त क्षेत्र स्वामी को न कहकर सेतुनिर्माण करता है वह (सेतुनिर्माण से संभावित) फल नहीं पा सकता है ॥ २० ॥

क्षेत्रस्वामी या उसका वंश के लोग मर जाने से राजा को बुलाकर उस सेतु का निर्माण कार्य करना चाहिये ॥ २१ ॥

अन्यथा राजा को न कहकर जो सेतुनिर्माण करता है वह क्लेशभागी होता है । क्योंकि 'मृग-व्याध' न्यायानुसार विद्ध मृग को फिर शरनिक्षेप करने से शरों व्यर्थ होते हैं किन्तु फल कुछ नहीं होता है, वसा ही यहाँ होता है ॥ २२ ॥

दकात्युदकयोस्तुल्यो दोषः । अनुदकेऽनारम्भादतरः क्षयः । अत्युदके प्रयास-भूयस्त्वम् । तस्मात्सेतुस्तथा कार्यो यथानयं न भवति । नाभा

१. द्र. या. स्मृ. २/१५७

२. पुराणसेतुमुत्सृष्टं भिन्नं वा स्वामिनमनुज्ञाप्य यः संस्कुर्यात्, न तस्य तत्फलं भवति । पूर्वस्वामिन एव । यदि धर्मार्थं कुर्यात्, न तु फलार्थम् । पूर्वसेतुमुत्सन्नं दृष्टार्थं यदि कश्चिच्चिकीर्षति, स स्वामिनं पृष्ट्वा, मृते वा तस्मिस्तद्वंश्यं पुत्रादि, तदभावे राजानमनुज्ञाप्य कुर्यात् । ततस्तत्फलभाक् स्यात् । नाभा, द्र० यास्मृ० २/१५७

३. अतोऽन्यथाननुज्ञाप्य कुर्वन्तः क्लेशमात्रं फलम् । मृगव्याधदृष्टान्तेन । यः पूर्वमनेन विद्धं पश्चाद् विष्यति, इषवस्तस्य नश्यन्ति श्रमश्च व्यर्थः,

अशक्तप्रेतनष्टेषु^१ क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
 क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चिदश्नुवीत स तत् फलम् ॥ २३ ॥
 विकृष्यमाणे^२ क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराब्रजेत् ।
 विलोपचारं^३ तत्सर्वं दत्त्वा स्वक्षेत्रमाप्नुयात् ॥ २४ ॥
 तदष्टभागापचयाद्यावत्^४ सप्त गताः समाः ।
 संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥ २५ ॥

क्षेत्रस्वामी अशक्त होने से, मर जाने से, निखोज हो जाने से या वारण न करने पर जो क्षेत्र में कृषि करता है, वह कृषिफल को पाता है ॥ २३ ॥

क्षेत्र में कृषि करते समय अगर फिर क्षेत्रस्वामी आता है तो वह कृषक को उसका व्ययित पदार्थ और श्रममूल्य सब देकर क्षेत्र को ले सकता है ॥ २४ ॥

सात साल तक क्षेत्र का फल नष्ट होने पर भी यदि संभाव्य फल का आठ भाग क्षेत्रस्वामी को निरन्तर देता है तो अष्टम वर्ष से उस क्षेत्र कृषक का हो जाता है ॥ २५ ॥

तथा व्यर्थं बन्धनं श्रमश्चार्थहानिश्च । अतो नैवं कर्तव्यम् । अत एव गम्यते न दण्ड्य इति । नाभा० द्र० मनुः ६/७३

१ क्षेत्रिकेष्वशक्तेषु नष्टेषु वा राजकुलादिभयाद् । अवृत्त्या वा केनचिदप्यनिवारितः कृषिकाले यः कृषेत् तस्य तत्फलं भवति । परक्षेत्रत्वेऽपि राजश्चैवमथ नामः कुटुम्बवृद्धिश्च । अन्यथाभयं न स्यात् । नाभा

२. तदष्टभागापचयादिः खिलभङ्गः । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् । अयं तु विशेषः तत्र खिलविषयं खिलभङ्गनिमित्तक्षयं दत्त्वेत्युक्तम् । इह कृष्यमाण-विषयं बीजाद्युपक्षयं दत्त्वा । नाभा

३. खिलं दुष्कर्षं क्षेत्रम् । अप० २/१५८

४. यदि क्षेत्रपतिर्वयं न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै दद्यात् । यदि चाष्टवर्षपर्यन्तमपि क्षेत्रभोग करोति तदा व्ययादानेऽपि तत्सर्वं क्षेत्र-मुत्पत्तिमहितं क्षेत्रपतेरेवेति हलायुधपारिजातो । प्रकाशकारेण तु ततोऽष्टमे वर्षे स्वामिन इत्येवं विवृतम् । विर० २२७

सम्बत्सरेणार्धखिलं खिलं तद्वत्सरेस्त्रिभिः^१ ।

पञ्चवर्षविसन्नं तु स्यात् क्षेत्रमटवीसमम् ॥ २६ ॥

क्षेत्रं^२ त्रिपुरुषं यत् स्यात् गृहं वा स्यात् क्रमागतम् ।

राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥ २७ ॥

उत्क्रम्य तु वृत्ति^३ यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छाक्त्या निवारयेत् ॥ २८ ॥

समूलसस्यघाते^४ तु तत् स्वामी सममाप्नुयात् ।

एक साल तक क्षेत्र पतित होने से उसका नाम 'अर्धखिल', तीन साल तक पतित रहने पर खिल और पाँच साल तक अव्यवहृत रहने पर अरण्य की तरह होता है ॥ २६ ॥

जिस क्षेत्र और गृह तीन साल तक निरन्तर दखल में हैं, राजा का आदेश अन्यथा न होने पर उनका स्वामी दखलदार होता है ॥ २७ ॥

गवादि के द्वारा शस्य हानि होने का स्थल में अपनी शक्ति रहने पर भी अगर पालक नहीं निवारित करता तो वह दण्डनीय होता है ॥ २८ ॥

संपूर्ण शस्य नाश हो जाने से क्षेत्रस्वामी गोस्वामी से तत्समपरिमाण

१. संवत्सरोत्सृष्टमकृष्टं कृष्यमाणमर्धखिलम् । तत्र चतुर्भागोपचयादारम्य तृतीये पादोनं, चतुर्थे स्वं क्षेत्रमाप्नोति । खिलमित्युक्तं त्रिवर्षोत्सृष्टम् । तत्रोक्ता विधिः पञ्चवर्षोत्सृष्टमटवीसमं राजाधीनं भवति । अटव्यां राजानमनुज्ञाप्य च आक्रामति तस्य तद् भवति । नाभा ।

२. क्षेत्रं गृहं वा त्रिपुरुषं भुज्यमानं राजा प्रसन्नो यदि दद्यात्, न तत्र वक्तव्यम्, अन्यथा तस्य भोगः परस्य न दातव्यः । स एवोपचितदानेन भुञ्जीतेत्यर्थः । नाभा । बीजादि दत्त्वा स्वमाप्नुयादित्युक्तं, तत्र कारणमाह गृहं क्षेत्रं च कुटुम्बिनां वासहेतुर्यस्मात्, तस्मात् स्वमाप्नुयात् । इतरस्यापि बीजाद्युपयुक्तं दद्यात् । एवमुभयोरनुग्रहाज्जनपदस्य वृद्धिर्भवति । नाभा ।

३. वृत्तिमुत्कृत्य गोमहिष्यादिभिः सस्यघाते पालः शासनीयः, शक्तः सन् न वारयेच्चेत् । उत्क्रम्येति वचनाद् वृत्यकरणे न दोषः । स चेच्छक्त इति वचनादशक्ती न दोषः । नाभा. द्र. गीतमः १२/२०

४. अशेषसस्यनाशे सर्वस्मिन् भक्षिते क्षेत्रस्वामी भक्षितं घान्यं क्षमेत

वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥ २६ ॥

गोः^१ प्रसूता दशाहं च महोक्षो^२ वाजिकुञ्जरी ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥ ३० ॥

माणं^३ गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।

अजाविके सत्रत्से तु दण्डः स्यादर्धमाषकः ॥ ३१ ॥

अदण्ड्या^४ हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते मताः ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गोश्च सूतिका वाऽभिसारिणी ॥ ३२ ॥

नष्टा^५ भग्ना च लग्ना च वृषभः कृतलक्षणः ।

घन पा सकता है, पालक दण्डलाभ कर मुक्त हो सकता है और गोस्वामी राजा को दण्डशुल्क देता है ॥ २६ ॥

प्रसूती गो दस दिन भीतर शस्य क्षेत्र को जाकर शस्यहानि करती है या दूढ़ वृषभ, अश्व और हस्ती अगर घुसकर शस्य हानि कर देते हैं तो खूब यत्नपूर्वक उत्तको निवारित करना चाहिये । इस स्थल में गोस्वामी दण्डभागी नहीं होती है ॥ ३० ॥

गो के लिये एक मास, भैंस के लिये दो मास और बत्सा सहित भेड़ा और छागल के लिये अर्धमाष दंडशुल्क है ॥ ३१ ॥

—स्तिओं और अश्वों दण्ड योग्य नहीं हैं क्योंकि वे प्रजापालक हैं । आगन्तुक, प्रसूती और वृषभ के साथ आने वाली गो अदण्ड्य हैं ॥ ३२ ॥

गोपाल के द्वारा च्युत, भग्न पदादि के कारण लतादि के द्वारा बद्ध

गोस्वामिमकाशात् । त्राडयित्वा पालो मोच्यः । दण्डं च राजकुले गोस्वामीं दाप्यः । नामा० द्र. मनुः ८/२४१, या० स्मृ० २/१६१, गो० १२/२६, विष्णुः ५/१४६

१. द्र० मनुः ८/२४२, या० स्मृ० २/१६३.

२. महोक्षः समृद्धो दूढ़ो वृषभः । द्र० या० स्मृ० १/१०६

३. तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम् । मिता० २/१५६ द्र० विष्णुः ५/१४०-१४१, गो० १२/२२-२५, या० स्मृ० २/१५६

४. द्र० मनुः ८/२४२, विष्णुः ५/१५०, या० स्मृ० २/१६३

५. द्र० मनुः ८/३२५

प्रोक्तं तु चिच्छन्ननासायां वसन्त्यां तु चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥

सन्नानां^१ द्विगुणः प्रोक्तो वसतां तु चतुर्गुणः ।

प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृणाम् ॥ ३४ ॥

या नष्टाः पालदोषेण गावः क्षेत्रं यदाप्नुयुः ।

न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ ३५ ॥

राजग्राहगृहीतो^२ वा वज्राग्निहृतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥ ३६ ॥

गो या वृषोत्सर्गं विधान से चिह्नित वृष के लिये दंड नहीं है किन्तु नासारज्जु छिन्न हो जाने पर जो क्षेत्र में स्थित है उसके लिये पालक का चारगुण दंड होता है ॥ ३३ ॥

शस्य भक्षण के अनन्तर श्रान्त होकर स्थित गो के कारण दो गुण और शस्य भक्षण के समय रहने पर चारगुण दंड है । किन्तु स्वयं गोपालक के उपस्थिति में शस्य भक्षण करने वाली गो के कारण गोपालक चौर की तरह दंड भोगता है ॥ ३४ ॥

पालक का दोष से जो गोओं क्षेत्र को आ जाते हैं उसके लिये गोस्वामी को दंग नहीं देना चाहिये, पालक उस दंड का भागी है ॥ ३५ ॥

राजपुरुष के द्वारा गृहीत, वज्रपात से हत, सर्पका दंशन से मृत, वृक्ष शाखा का पातन से मृत, व्याघ्रप्रमृति हिंस्र जन्तुओं के द्वारा हत और नाना

१. सन्नानां सस्यभक्षणश्रान्तानां वसतां तत्रैव चरित्वा नीतरात्रीणां, सदेतदप्रत्यक्षचारकाणिप्रायम् । प्रत्यक्षचारकाः क्षेत्रिणां नमक्ष एव बलेन चारकाः । विर० द्र० विष्णु ५/१४५, या० स्मृ० २/१६०, १६२

२. राजग्राहगृहीतो वा पालः, वज्रपीडितो वा स्तनयित्नुशब्देन मोहितः, अग्निपीडितो दिव्येनाग्निना हतः, सर्पेण वा दष्टः, पर्वताग्राद् वृक्षाग्रादित्यभ्यः पाठः, पतितो भग्नः, एतैः कारणैरप्रत्यवेक्षिता गावो भक्षयेयुः, न तत्र पालदोषः नापि गोमिनः, पाले समर्पितत्वात् पालदोषस्यापरिज्ञानाच्च पालेऽप्यस्वतन्त्रत्वात् । नामा

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाभ्युपद्रुतः ।
 न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥ ३७ ॥
 गोभिस्तु^१ भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतिधाचते ।
 सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ॥ ३८ ॥
 गावस्तु^२ गोमिना देया धान्यं तत् कषिकस्य तु ।
 एदं हि विनयः प्रोक्तो गोपैः सस्यावपातनात् ॥ ३९ ॥
 ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते^३ महापथे^४ ।
 अनावृते चेत्तभाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥ ४० ॥
 पथि^५ क्षेत्रे वृत्तिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

प्रकार रोगों से पीड़ित होकर गौओं का मरण से पालक या गोस्वामीओं का दोष नहीं होता है ॥ ३६-३७ ॥

गौओं के द्वारा भक्षित धान्य को जो लोक परिशोध करने के लिये चाहता है, वह सामन्त लोग की स्वीकृति से दे सकता है ॥ ३८ ॥

गोपालकों ने गोस्वामी को गौओं दे देना और कृषक को धान्य दे देना ही उसका दंड कहा गया है ॥ ३९ ॥

ग्राम के उपान्त में, उद्यान के अन्त में राजपथ के निकट और अनावरण स्थान में गौओं के द्वारा क्षेत्र नाश होने से पालक का व्यतिक्रम दोष नहीं हो सकता ॥ ४० ॥

पथ प्रान्त क्षेत्र में क्षेत्र पति ने अवरोध वैसे निर्माण करना चाहिये

१. भक्षितं धान्यं भक्षितधान्यानुरूप गवत्र यवसम्, एतच्च यवसदानं विवीतचरणपक्षे । अत्र चैकस्मिन्तप्यपराधे परस्परविरुद्धशस्यदण्डदानबोधकानां दिनरात्रिकामाकामकृतादिव्यवस्थया विराधः परिहरणीयः । विर० २३८. द्र० मनुः ८/२४१, गो० १२/२६, या० स्मृ० २/१६१

२. द्र० आप० २/११/२८/५

३. विवीतो गवादिविनियोगार्थं रक्षितयवसो भूप्रदेशः । विर० २३१

४. महापथ इति वदन्तपरिहर्ष्यमार्गगामिनो व्यतिक्रमाभावं दर्शयति ।

अत्रार्थाद्विण्णभावोऽप्युक्तः । स्मृच० २१० द्र० मनुः ८/२३८, २४०, विष्णुः द्र० ५/१४७, १४८, गो० १२/२१, या० स्मृ० २/१६२

५. यामुष्ट्रो नावलोकयेत् अतीत्य । पशुमृंगादिः । दृढत्वाच्च सूकरो यां

न लंघयेत् पशुवन्धो न भिन्द्याद्यां च सूकरः ॥ ४१ ॥
 गृहक्षेत्रं च दृष्टे द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम् ।
 तस्मात् नोत्क्षिपेद्राजा तद्धिमूलं कुटुम्बिनाम् ॥ ४२ ॥
 वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते ।
 हीयते हीयमाने च वृद्धिर्हेतुमतः श्रयेत् ॥ ४३ ॥
 इति नारदीये धर्मशास्त्रे सीमाबन्धौ नामैकादशं व्यवहारपदम्

—ॐ—

जेने ऊँट नहीं देख सकता, पशु लंघन नहीं कर सकता, अश्व और सूकर भेद नहीं कर सकता ॥ ४१ ॥

कुटुम्बियों का निवास के लिये गृह और क्षेत्र ये दो आवश्यक हैं । इसलिये राजा ने उनका उपहस्त नहीं करना चाहिये, क्योंकि कुटुम्बी के लिये यह मूल या अत्यन्त आवश्यक है ॥ ४२ ॥

जनपद की उन्नति से राजा का धर्म और कोश की वृद्धि होती है, अवनति होने से हानि होती है । इसलिये राजा ने उन्नति के कारण का आश्रय करना चाहिये ॥ ४३ ॥

इस प्रकार नारदीय धर्मशास्त्र में 'सीमाबन्ध' नामक एकादश व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

—ॐ—

न भिन्द्यात् । अतोऽन्यादृशी वृत्तिः स्याच्चेत् तां भङ्क्त्वा लङ्घयित्वा वा सस्यभक्षणे न पालगामिनौ दण्ड्यौ । नाभा० द्र० मनु। ८।२३६

१. क्षेत्रं त्रिपुरुषं यस्य गृहं वा स्यात् क्रमागतम् । राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् । इति व्यक० (६६) अधिकः पाठः ।

२. द्र० टिप्पणी. प्राक् २७/३

३. द्र० व्यक० ६०, विर० २२८

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वाङ्कित
 नारदस्मृतिसीमाबन्ध नामैकादशव्यवहारपद तिलोत्तमा
 टिप्पणी समाप्ता ।

—ॐ—

स्त्रीपुंसयोगः

विवाहादिविधिः^१ स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगनामैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु^२ सम्बन्धे वरणं प्राग् विधीयते ।

वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥ २ ॥

तयोरनियतं^३ प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणमन्त्रश्च नियतं दारलक्षणम् ॥ ३ ॥

स्त्री और पुरुषों का विवाहादि विधि जहाँ होता है वहाँ 'स्त्रीपुंसयोग' नामक एक विवाद का कारण कहा जाता है ॥ १ ॥

स्त्री और पुरुष के सम्बन्ध में पहले वरण होता है, वरण के अनन्तर 'पाणिग्रहण' होता है, विवाह संस्कार में ये दो लक्षणों हैं ॥ २ ॥

दोष प्रदर्शन होने का संभावना हेतु इन दो लक्षणों में वरण नियत नहीं है किन्तु मन्त्राचचारणपूर्वक पाणिग्रहण ही दारलक्षण था विवाह में नियत है ॥ ३ ॥

१. यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमभिप्रत्ययितया वृषसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरंपरया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयो । इतरथा दोषभाग् भवति । मिता० २/२६५. द्र० मनुः ६/१

२. स्त्रीपुंसयोः संसर्गात् प्राक् त्रितयं क्रियते, वरणं, प्राणिग्रहणं सप्तपदीप्रक्रमश्चेति । तत्र वरणं नाम वरस्य सम्प्रदानत्वाय कथ्यादात्रा प्रार्थनम् । तदेव च वाग्दानम् । एवं स्थिते तयोः प्राणिग्रहणसप्तपदीप्रक्रमयोः पूर्वमावि यद्वरणं तदनियतमनियामकमित्यर्थः । तयोरेव भार्यात्वोत्पादकत्वादितिभावः । बालमट्टिः २/१२७

३. तयोरलक्षणयोर्वरणमनियतं दारलक्षणं, न नियोगतस्तस्यैव दारा भवन्ति । दोषदर्शनाद्, अन्योप्यानिच्छया च निवर्तते । पाणिग्रहणेन च मन्त्रेण च यः संस्कारः, तन्नियतं दारलक्षणम् । न तस्य निवृत्तिरस्ति । पूर्वस्मिन्नच्छातो दोषेण वा निवृत्ती नास्ति दण्डः । उत्तरस्मिन् आमरणा-श्नास्ति त्यागः । अकारणेन त्यजन् दण्ड्यः । नाम्ना

ब्राह्मणक्षत्रियविशां^१ शूद्राणां च परिग्रहे ।
 सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणस्यानुलोम्येन^२ स्त्रियोऽन्यास्तिस्त्र एव तु ।
 शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥ ५ ॥
 द्वे^३ भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
 वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयाविकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥ ६ ॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रों का पाणिग्रहण में सवर्णा भार्या श्रेय है और सवर्ण पति भी स्त्रियों का श्रेय है ॥ ४ ॥

आनुलोम्य क्रम के अनुसार ब्राह्मण की दूसरी तीन स्त्रियाँ हो सकती हैं । शूद्रा स्त्री का प्रतिलोम क्रम के अनुसार तीन पति हो सकते हैं ॥ ५ ॥

क्षत्रिय की दो भार्या, वैश्य की एक भार्या होती है । वैश्या का दो पति और क्षत्रिया का एक पति होता है ॥ ६ ॥

१. ब्राह्मणादीनां चतुर्णां दारपरिग्रहे स्वजातीया ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी, क्षत्रियस्य क्षत्रियेत्यादि । प्रशस्यतरा । एष प्रथमः कल्प इति प्रकर्षप्रत्ययाद् गम्यते । अस्मादेवेतरा अपि भवन्तीति गम्यते । स्वजातीयश्च पतिः स्त्रियाः श्रेयानिति स्वजात्यालाभे अन्यस्मै देयेति । नाभा० द्र० मनुः ३/१२, आप० २/६/१३/१, बसि० ८/१, गो० ४/१, या० स्मृ० १/५५

२. ब्राह्मणस्यानुलोम्येनानुक्रमेणान्याः ब्राह्मणीमन्तरा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चेति तिस्रः स्त्रियः । अनुकल्पोऽयं प्रकर्षप्रत्ययात् पूर्वश्लोके, 'कामतस्तु प्रवृत्ताना'मिति संहितान्तरे वचनाच्च । तथा शूद्रायाः प्रातिलोम्येनानुक्रमेण शूद्राभावे वैश्यः, ततः क्षत्रियः, ततो ब्राह्मणो भवति । एवं शूद्रादन्ये त्रयः पतयः संभवन्ति । शूद्रा ब्राह्मणश्च प्रतिदाराभ्यां तुल्यौ ब्राह्मणस्य चतस्रः शूद्रायाश्चत्वार इति । नाभा० द्र० बोधा० १/८/१६/१-५, वसि० १/२४, २५, मनुः ३/१-१४, या० स्मृ० १/५६, विष्णुः २४/१-४

३. क्षत्रियाया वक्तव्ये वैश्योक्ता चतुष्कादिक्रमादेवयानुग्रहार्थम् । वैश्याया द्वावप्यौ वैश्यात्, क्षत्रियो ब्राह्मणश्च । क्षत्रियाया अन्यः क्षत्रिया-देको ब्राह्मणः, क्षत्रियो वैश्या च तुल्यौ तिस्रस्त्रयश्च । वैश्यः क्षत्रिया च तुल्यौ पतिदाराभ्यां द्वे द्वाविति । नाभा

आ^१ सप्तमात् पञ्चमाद्वा बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 भविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तवा ॥ ७ ॥
 परोक्ष्य^२ पुरुषः पुंस्त्वे निजरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ ८ ॥
 सुबद्धजन्तुजान्वस्थिः सुबद्धांसशिरोरुहः^३ ।
 स्थूलघाटास्तनूरूत्वगविलम्बनगतिस्वरः ॥ ९ ॥

पितृकुल में सात पुरुष तक, मातृकुल में पाँच पुरुष तक (सापिण्ड्य सम्बन्ध के कारण), सगोत्र और सप्रवर विवाह योग्य नहीं हैं ॥ ७ ॥

अपना अंगलक्षणों के द्वारा पुरुष का पुरुषत्व परीक्षा करने पर अगर निश्चित रूप से पुरुष चिह्नित होता है तो वह कन्या ग्रहण कर सकता है ॥ ८ ॥

जिसका जानु के अस्थि, स्कन्ध का अभ्यन्तर अस्थि सुसंगत, मस्तक के ऊपर केण दृढ़ हैं, ग्रीवा का पश्चाद् भाग स्थूल, चर्म या शरीर लोमयुक्त,

१. आङ् मर्यादायापिति केचित् । अभिविधावित्यन्ये, 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्य' इत्यन्यत्र दर्शनात् । 'प्राक् सप्तमाद्' इत्यप्रत्यक्षत्वात् । आ पञ्चमान्मातृबन्धुभ्य इति चाभिविधिरेव, न विवाहमर्हन्ति पितृवस्त्रादि संबद्धाः मातामहमातुलादि संबद्धाश्च । असगोत्रतुल्यास्ते समानप्रवराश्चेत्यन्ये । सगोत्रा असमानप्रवरा द्रष्टव्या अस्मिन् व्याख्याने । नाभा० द्र. मनुः ३/५, या० स्मृ० १/५३

२. विचार्य पुरुषं पुंस्त्वे दुर्जानित्वात् पुंस्त्वस्य । निजरेवाङ्गलक्षणैर्वेक्ष-
 मानैः कुलाद्यभिमतश्चेत् पुंस्त्वलक्षणयुक्तः कन्यां लभेत । नाभा

३. सुबद्धं सुदृढं जन्तु जान्वस्थि च । सुबद्धांसशिरोरुहः । अधस्तादस्थि जानु जङ्घेति । अभ्येषां सर्वास्त्रीनि च दृढानि । अंसो बाहु ग्रीवा च । तथा विस्तोर्णा घाटा ललाटस्योपरि उभयतो रोमाणि त्वक् च स्थूला । अवि-
 लग्नगतिस्वरः अविच्छिन्नाविलम्बितगतिस्वरः । पुरीषं चाप्सु न प्लवेत । शब्दवत् फेनवच्च सूत्रम् । एतैर्लक्षणेयुक्तः पुमान् । अतो विपरीतैर्नपुंसकः । नपुंसकाय दत्तामप्यददतो नास्ति दोषः । नाभा

१५ ना० स्मृ०

रेतोऽस्योत्प्लवते^१ नाप्सु ह्यादि मूत्रं च फेनिलम् ।
 पुमान् स्यात्लक्षणेरेतंविपरीतंस्तु षण्ढकः ॥ १० ॥
 चतुर्दशविधः^२ शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥ ११ ॥
 निसर्गषण्ढो^३ वधश्च पक्षषण्ढश्चैव च
 अभिशपाद् गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥ १२ ॥
 ईर्ष्याषण्ढश्च^४ सेव्यश्च वातरेता मुत्स्वेभगः ।

गति और स्वर सबल है. जिसका रेत पानी में नहीं प्लावित होता, स्वामाविक रीति से निर्गत मूत्र फेनयुक्त है वह पुरुषत्वयुक्त पुरुष है अन्यथा षण्ढ अर्थात् नपुंसक है ॥ ९-१० ॥

चौदह प्रकार षण्ढ या करीब मनीषियों ने निश्चित किये हैं, उनमें से चिकित्सा के द्वारा आरोग्यसाध्य और आरोग्य-असाध्य हैं जो क्रमानुसार कहे जाते हैं ॥ ११ ॥

स्वभावतः जन्मषण्ड अर्थात् निग-वृषणादिहीन, मास में एक पक्ष रति-शक्तिहीन, गुरु के अभिशाप से, रोग से और देवताओं का क्रोध से (अपराधजन्य) क्लीब होते हैं ॥ १२ ॥

नारी के प्रति विद्वेषता के कारण अपनी निःस्पृहता से क्लीब, नारी

१. मिता० १।

२. स तु षण्ढकश्चतुर्दशप्रकार उक्तः शास्त्रे मेधाविभिर्दत्तान्वेयप्रभृ-
 तिमिः । इह चिकित्साहर्षित्तरे च तेषामुक्तो विधिः क्रमात्, तं वक्ष्यामीति
 शेषः । वक्ष्यते चायं चिकित्स्योऽयमचिकित्स्यः इत्युक्तम् । नाभा

३. उत्पत्ति एव षण्ढो निसर्गषण्ढः । वधः शयितमुष्कः । पक्षषण्ढः
 पक्षे समागमसमर्थः । गुरुशापादुपहतपुंस्त्वः । तथा रोगाद् देवतापरा-
 धाच्च । नाभा

४. ईर्ष्याषण्डः परपुरुषेण संबध्यमानां दृष्ट्वा पुंस्त्वमुपजायते । सेव्यः
 पुरुषेण सेव्यमानस्योपजायते । वातरेताः वातेनोद्यते योनी न सिच्यते
 शुक्लम् । मुखेभगः मुखग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । भगादन्यत्र भगकायं अवति

आक्षिजो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ १३ ॥

तत्राद्यावप्रतीकारो^१ पक्षाख्यो मासमाचरेत् ।

अनुक्रमात्तु यस्यास्य कालः सम्बत्सरः स्मृतः ॥ १४ ॥

ईर्ष्याषण्डादयो^२येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।

त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥ १५ ॥

की सेवा करने से क्लीब, रतिक्रिया में जिसका वायुमात्र निर्गत होता है, मुख में रति करता है (पुरुषत्व हानिकर व्याधिबिषेय) रेतस्त्याग के समय जिसका रेत स्थलित न होकर भीतर रहता है, जिसका शुक्र से गर्भोत्पत्ति न होती, स्त्रीसंमर्ग से जिसका लिंगोत्थान न होता और जो अपनी स्त्री को छोड़कर दूसरी स्त्री का रमण करता है वे क्लब हैं ॥ १३ ॥

इन चौदहों में से आद्य दो प्रकार का कुछ प्रतिकार नहीं है । पक्षक्लीब को एक मास तक और क्रमानुसार दूसरों को एक साल तक अपेक्षा करनी चाहिये ॥ १४ ॥

नारी विद्वेषजस्य क्लीबादि चार प्रकार पंडो को उपयुक्त होने पर भी पतित की तरह परित्याग करना चाहिये ॥ १५ ॥

पुंस्त्वं न भग इति केचित् । केचिदप्यत्र क्षतयोन्या अपीति दुर्गम् । आक्षिप्तबीजः रतिर्भवति संयोगाद् रतिकाले शुक्लं नास्ति । मोघबीजः भवति तु शुक्लं न भवत्यपत्यम्.....शालीनोऽष्टः स्त्रियं दृष्ट्वा सज्जया न प्रहृष्यति । अन्यपतिः अन्यस्यां भवति पुंस्त्वं न स्वभार्यायाम् । नाभा

२. तत्रेति निर्धारणसप्तमी । आद्यो निसर्गषण्डघ्नो अप्रतीकारो त्यक्तव्यावेव निवृत्तेऽपि पाणिग्रहणे । 'पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारलक्षणमिति' अस्यापवादोऽयम् । य एवंविधोऽनाख्याय वरयति, पाणि वा गृह्णाति, यश्च ज्ञात्वा ददाति स राजा दण्ड्यः । पक्षषण्डस्तु मासमाचरेत् । ततो ज्ञात्वा पक्षादूर्ध्वमपुंस्त्वे त्याज्यः । दण्ड्यस्त्वनाख्यानात् । नाभा

३ ईर्ष्याषण्डसेव्यवातरेतोमुखेभगारचत्वारः । सम्यगनवेक्ष्य त्याज्या एव पतितवत् । अकार्यकारित्वात् पतिता एव ते । क्षतयोन्या अपि, किमु-ताक्षतयोन्या वरणपाणिग्रहणमात्रेण । नाभा

अक्षिप्तमोघवीजाम्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि^१ ।

पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सराधं प्रतीक्ष्य तु ॥ १६ ॥

शालीनस्यापि^२ धृष्टस्त्रीसंयोगाद् भृश्यते ध्वजः ।

तं हीनवेषमन्तस्त्रीवालान्धाभिरुपाचरेत् ॥ १७ ॥

अन्यस्या^३ यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोजिति ।

लभेत सान्यं भर्तारमेतत् कार्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पति का कर्म अर्थात् संभोग करने पर भी जिसका लिंगोत्थान नहीं होता और जिसका शुक्र से गर्भोत्पत्ति नहीं होती, उस स्त्री ने आधा साल प्रतीक्षा करके दूसरा पति ग्रहण कर लेना चाहिये : ॥ १६ ॥

स्त्रीसंपर्क के समय जिसका ध्वजभंग दृष्ट होता है, हीनवेष भूषादियुक्त स्त्री या बालिकादि का दर्शन से क्रमशः रति की उत्तेजना वृद्धि करानी चाहिये ॥ १७ ॥

अन्य स्त्री के साथ जो पुरुषोचित कार्य करता है, और अपनी स्त्री के साथ नहीं करता है उन दो प्रकार स्त्री उस भर्ता को त्याग करने के लिये प्रजापति ने निर्देश दिया है ॥ १८ ॥

१. अक्षिप्तबीजो मोघबीजश्च यो तो संवत्सरं परीक्ष्य सर्वथा तथाभावं पत्यो प्रतिक्रियामकुर्वन्ति पतिरन्यो ग्राह्यं । प्रतिकर्मकरणं यावदेकाग्रज्ञानं तावत् प्रतीक्ष्यः । नामा

२. शालीनस्यापि प्रगल्भस्त्रीसंनिधौ नोत्तिष्ठति ध्वजः । उत्थितोऽपि भज्यते । तं हीनवेषाभिरनुज्वलाभिः । तत्र परिभवान्न लज्जा भवति । तथा मत्ताभिवलाभिरन्धाभिरपि अन्धकारादावुत्क्रमः । तथापगतशालीन-भावः स्वभार्यायां रसज्ञः संप्रवर्तिष्यते । नामा

३. अन्यस्यां स्त्रियां मनुष्यः स्वभार्यायां षण्डः अन्यपतिरित्युक्तः, तं परित्यज्य ततोऽन्यं भर्तारं लभेत सा । राज एतत् कर्म । एष वादः सर्व-शेषः । नामा

बीजक्षेत्रिणोरपत्यस्वाम्यविचारः

अपत्यार्थं^१ स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥ १६ ॥
 पिता^२ दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
 पितामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥ २० ॥
 माता स्वभावे^३ सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 नस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सताभयः ॥ २१ ॥

सन्तानों के लिये स्त्रियों की सृष्टि हुई है, स्त्री है क्षेत्र और पुरुषों बीजधारी हैं । बीजवान् को क्षेत्र देना चाहिये । जिसका बीज नहीं है वह क्षेत्र अर्थात् स्त्री को ग्रहण नहीं कर सकता है ॥ १६ ॥

पिता स्वयं कन्यादान करता है, अथवा भ्राता, अथवा पिता की अनुमति से पितामह, मातुल, सकुल्य, बान्धवों, कन्यादान करते हैं ॥ २० ॥

उन सबके अभाव में माता कन्यादान कर सकती है अगर प्रकृतिस्थ है, माता की अप्रकृतिस्थ अवस्था में कुटुम्बों या सपिण्ड लोग कन्यादान कर सकते हैं ॥ २१ ॥

१. अपत्यार्थं स्त्रियः उत्पादिताः । तदुभयोरपतनं करोति । बीजिनः क्षेत्रस्थानीया स्त्री । तत उभयसंपत्तौ प्रजाः सस्यवदेव । तस्मात् क्षेत्रं बीजवते देयं, ततश्च सस्यनिवृत्तिः । अबीजी क्षेत्रेण किं करिष्यति । तत्र क्षेत्रस्य समर्थस्यापि नागः । तस्मात् परीक्ष्य पुरुषाय देया । नाभा

२. पिता दद्यात् कन्यां स्वयम् । स्वयं ग्रहणमन्यनिरपेक्षप्रामाण्यायम् । पित्रा अनुज्ञातो भ्राता वा, पितुरभावे माता वा । तदभावे पितामहः (मातामहः), ततो मातुलः, ततो सकुल्यः सपिण्डाः, ततो बान्धवाः सम्बन्धिनः । नाभा

३. यथोक्तसर्वाभावे माता दद्याद् यदि प्रकृतिस्था वृत्तस्था पतितल्प-मुपास्ते चेत् । तस्यां चासत्यामवृत्तस्थायां च समानजातीयां ब्राह्मणकन्यां ब्राह्मणः । एवमितरा अपीतरे । नाभा० द्र० विष्णुः २४/३८, ३९, मनुः ५/१५१, या० स्मृ० १/६३

यदा^१ तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥ २२ ॥

सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवयः श्रुतैः^२ ।

सह धर्मं चरेत्तेन प्रजाश्चोत्पादयेत्ततः ॥ २३ ॥

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं ब्रजेत्^३ ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान् वरयेद्वरम् ॥ २४ ॥

कन्या^४ न तु मृपेक्षेत बान्धवेष्वपि निवेदयेत् ।

जिसका कोई नहीं है, उस कन्या राजा को प्रार्थना करती है । उसकी अनुमति से कन्या स्वयं अपनी इच्छा मुताबिक वर चयन कर सकती है ॥ २२ ॥

कुल, शील, वयस और विद्या सम्पन्न अनुरूप सवर्ण वर को सदधर्मी के रूप से ग्रहण कर उसके द्वारा सन्तान उत्पादन कर सकती है ॥ २३ ॥

जो वर कन्या ग्रहण करने के अनन्तर विदेश चल जाता है, वह तीन ऋतुओं की प्रतीक्षा करके अनन्तर दूसरा वर का वरण कर सकती है ॥ २४ ॥

कन्या अपनी ऋतु को उपेक्षा न करके कन्यादान के लिये बान्धवों को

१. यदा तु नैव कश्चित् स्याद् दातोक्तानां मध्ये सा राजानमाब्रजेद् देहि मां कस्मैचिदिति । तदनुज्ञया अभीष्टमनुरूपमावेद्य राज्ञे स्वयं प्रतीत्य वरं वरयेत् । नाभा० । द्र० मनुः ६/६४

२. सवर्णं समानजातीयं कुलादिभिर्युक्तम् । सवर्णमित्येवं गते सवर्णं स्वयं वरयन्ती रूपादियुक्तमेव वरयति न विरूपादिकमित्येतत् प्रयोजनं, सवर्णमपि कुलादियुक्तम् । नाभा

३. कन्याग्रहणं प्राप्तवरार्थं न बालां प्रतिगृह्येति वरणमाश्रयं न पाणि-गृहीतार्थम् । तथाभूतां प्रतिगृह्यापरिणीय देशान्तरं गच्छेत्, सा त्रीनृतून्तिक्रम्य देया । दातुरभावेऽदाने वा स्वयं वरयेत् । न तत्र वाग्दोषः । नाभा । द्र० गो० १८/२०, वसि० १७/६७, ६८; मनुः ६/६०—६२, विष्णुः २४/४०, या० स्मृ० १/६४। वी० ४/१/१४

४. ऋतुं कन्या नोपेक्षेत न गृहेत् ; स्वजनेभ्य आख्यापयेत् । उपेक्षाया

ते चेन्न दद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्भ्रूणहभिः समाः ॥ २५ ॥
 यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीयुः पति विना^१ ।
 तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥ २६ ॥
 अतोऽप्रवृत्ते^२ रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ।
 महदेनः स्पृशदेनमन्यथैवं विधिः सताम् ॥ २७ ॥
 सकृदंशो^३ निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

निवेदित करनी चाहिये । यदि वे न देते हैं तो वे भ्रूणहत्याकारी होते हैं ॥ २५ ॥

पति के बिना कन्या की ब्रितनी ऋतुओं व्यतीत होती है इतनी भ्रूण-हत्या उमकी होती है जो उमको नहीं देता है ॥ २६ ॥

इसलिये रजोऽवस्था आरम्भ होने का पहूने पिता कन्यादान करता है । अन्यथा करने से पिता का महापाप होता है ॥ २७ ॥

बेटवारा एक बार होता है, कन्या एक बार दी जाती है । दान करता

तस्या एव दोषः । ते तु श्रुत्वा भर्त्रे न चेद् दद्युर्भ्रूणहभिस्तुल्याः, याप्या दण्डचषच । नाभा० । द्र० परा० ७/६, सवर्तः ५/६६, गी० १८/२२, वसि० १७/७६, विष्णुः २४/४१, मनुः ६/४, १३

१. कन्यायां प्राप्तावरायामदोषभः नायां न केवलं भ्रूणहभिः समाः, यावन्तश्चर्तवस्तस्या विना भर्त्रातिकामेयुः तावत्यो भ्रूणहत्या भवेयुः, यस्ता योग्याय न ददाति । तस्मादवश्यं देयेत्येत् प्रतिपाद्यतेऽदानस्य निन्दया । नाभा० । द्र० वसि० १७/७१, या० स्मृ० १/६४, बौधा० ४/१/१३

२. अत एव प्रवृत्ते रजसि ऋतावप्रवृत्ते एव प्रसङ्गावस्थायामेव नग्निका पिता सकृदेव दद्यात् । वाचा दाने प्रवृत्ते पुनरप्रसङ्गार्थं सकृदित्युक्तम् । अदाने प्रागुक्तोर्महानघर्मः पितुर्भवेत् । अत एवो मा स्प्राक्षीदिति नग्निकामेव दद्यादित्येष विधिः साधूनाम् । एष साध्वाचार इति प्ररोचना । नाभा । द्र० मनुः ६/६३

३. सकृत्तिकर्तव्यतेषां, अन्यथा दण्ड इत्येवमर्थं उपदेशः । प्रसंगेनाभ्य-दाह । यथाशदाने सकृद् एवं कन्यादानमपीति विभागः । सकृद् न पुनः

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ २८ ॥

ब्राह्मादिषु^१ विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षं भवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ २९ ॥

कन्यायां^२ दत्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्वर आव्रजेत् ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं तत्रानृतं भवेत् ॥ ३० ॥

हूँ, इस बात एक बार कही जाती है—इन तीन सज्जनों का एक-एक बार होता है ॥ २८ ॥

ब्राह्मादि (प्राजापत्य, आर्ष, देव और गान्धर्व के साथ ब्राह्म) पाँच प्रकार विवाहों का इस प्रकार विधि स्मृति में कहा गया है । आसुर प्रभृति (आसुर, राक्षस और पेशाच) तीन प्रकार विवाहों में गुणानुरूप धनदान विधिसम्मत है ॥ २९ ॥

कन्यादान के लिये शुल्क ग्रहण के अनन्तर अगर धर्म अर्थ-काम सम्पन्न अधिक गुणसंपन्न वर आकर उपस्थित होता है तो उसको कन्यादान करना चाहिये । इस स्थल में पूर्वशुल्कदानजनित-चुक्ति रह हो सकता है ॥ ३० ॥

पुनः । कन्यादानस्य पृथगुक्तत्वात् नान्यविषयं दानम् । सकृदेव स्वत्वस्य निवृत्तत्वात् पुनः किं दास्यति । स्वत्वनिवृत्ति परस्वत्वापादने हि दानम् । एवं कन्यायाः । नाभा

१. ब्राह्मप्राजापत्यार्षदेवगान्धर्वेषु पञ्चस्वेष विधिरनुकान्तः । सकृत्कन्या प्रदीयत इत्यादि, कन्यां दद्यात् पिता सकृदिति । असुरराक्षसपेशा-
चेषु त्रिगु गुणापेक्षम् । सकृद् दास्यामोत्युक्तरापि गुणवत्तराय दाने न दोषः ।
शुल्कभूयस्त्वे वा प्रमथ्य हूते वा, पेशाचेऽपि तथेति । पञ्चस्वपि विधिः
स्मृतः । गान्धर्वेऽपि अन्योन्येच्छामात्रेण यथोक्तगुणापेक्षमेव । नाभा

२ कन्यायां प्राप्तशुल्कायां शुल्कग्रहणकाले प्रशस्यतरः प्रायेणीयो यद्या-
गच्छेत्, तत्र धर्मादियुक्तं शीलवती कुलरूपवती चेत्याद्यनृतमपि प्रयोजनार्थं
वक्तव्यम् । नात्रानृतवचने दोषः । अन्य आह—गृहीतशुल्कायां प्रशस्यतरो
यद्यप्य आगच्छेत् तत्र धर्मादियुक्तमविधेया अविनेया अतिविरूपा च तस्मात्
तव न ददामीति शुल्कप्रदाने नास्त्यनृतत्वदोषः । नाभा

नादुष्टा^१ दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
 दोष तु सति नागः स्यादन्योन्यं त्यजतास्तयोः ॥ ३१ ॥
 दत्त्वा^२ न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
 अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥ ३२ ॥
 यस्तु^३ दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥ ३३ ॥
 अकन्येति^४ तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ।
 स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ ३४ ॥

अदुष्ट कन्या या वर को दुष्ट कहा नहीं जाता है । दोष रहने पर परस्पर त्याग से कोई अपराध नहीं होता है ॥ ३१ ॥

विधि के अनुसार वर को कन्यादान करने के लिये वाग्दान करके कन्यापितृ अगर नहीं देता है और वर भी अदुष्ट है तो राजा ने कन्यापिता चोर की तरह शासित होता है ॥ ३२ ॥

जो कन्यापिता दोषयुक्ता कन्या का दोष न कहकर देता है, राजा उस कन्यापिता को पूर्वसाहम दण्ड देता है ॥ ३३ ॥

जो पुरुष द्वेष से कन्या को अकन्या कहता है और कन्या का दोष प्रमाणित नहीं कर सकता है तो वह सौ पण दण्ड भोगता है ॥ ३४ ॥

१. दत्ता प्रतिगृहीतां वादुष्टां वरो न दूषयेद् न त्यजेद् दोषवतीति । न वादुष्टं पुरुषं दोषरहितं वरं दोषवानिति त्यजेत् । दाषे सति त्यजतोरन्योन्यं नापराधः दूष्टे राजकुलादावदूष्टे च । नामा

२. दत्त्वा शुल्कादिना न्यायेन साक्षिमध्ये यो न ददाति अदुष्टाय, स दण्ड्यश्चोरवद्वाज्ञा । नामा

३. यो दोषवतीं दोषा वक्ष्यमाणां 'दीर्घकुत्तितरोगार्ता' इत्याद्याः ताननाख्याय ददाति, आख्याय दाने न दोषः तस्य पूर्वसाहसो दण्डः । नामा

४. पुरुषेण संबद्धेयं न कन्येति प्रतिगृह्य कन्याद्वेषेण यो ब्रवीति स शतं दण्ड्यं, यदि कन्यादीषं न दर्शयति । अथ विभावयति, नदण्ड्यस्त्यजन्तपि । नामा

प्रतिगृह्य^१ तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
 स विनेयस्त्वकामोऽपि कन्यां तामेव चाद्वहेत् ॥ ३५ ॥
^२दीर्घकुत्सितरोगा^३र्ता^४ व्यङ्गा^५ संसृष्टमैथुना^६ ।
^७धृष्टान्यगतभावा^८ च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३६ ॥
 उन्मत्तः^९ पतितः^{१०} क्लीबो दुर्भंग^{११}स्त्यक्तवान्धवः ।
 कन्यादोषो च यो पूर्वां वेषं दोषगणो वरे ॥ ३७ ॥

दोषहीन कन्या को ग्रहण करके जो परित्याग करता है वह इच्छा न करने पर भी उस कन्या को विवाह करना पड़ता है ॥ ३५ ॥

दीर्घ रोग, कुत्सित रोग, आर्ता, विकलाङ्ग, अन्य पुरुष के द्वारा उपभुक्ता, निर्लज्जा, दूसरा पुरुष के प्रति आकृष्टा ये कन्या के दोष हैं ॥ ३६ ॥

उन्मत्त, पतित, क्लीब, अस्थान में संभोग करनेवाली, बन्धुओं के द्वारा त्यक्त और कन्या के दो पूर्वोक्त दोष—ये वर के दोष हैं ॥ ३७ ॥

१. अदुष्टामविमावितदोषां प्रतिगृह्य य उत्सृजेद् वरः सोऽपि विनेयः । विनयस्यावचनात् सोऽशीत्यपि स्रब्दात् पूर्वोक्तगतमेवेति गम्यते । अनिच्छन्पि तामेव कन्यामुद्वहेत् तामुद्वहेद्विद्वेत्यर्थः अनियतदेशत्वाच्चादीयमानां, नाग्योद्वाहप्रतिषेधः तामुत्सृष्टुं न लभत इति । नामा

२. दीर्घरोगाः शूलाशं आदियुक्ताः

३. कुत्सितरोगाः कुष्ठआदियुक्ताः

४. आर्ता राजप्राहादिदारिद्र्यादियुक्ताः

५. व्यङ्गा विकलाङ्गाः

६. संसृष्टमैथुना भुक्तपूर्वाः

७. धृष्टा निर्लज्जाः कार्याकार्येषु प्रसह्यवर्त्तन्ते

८. अन्यगतभावाः अन्यकामाः

९. उन्मत्तः उन्मादः । तस्यभेदाः

पञ्चोन्मादाः समाख्याता वातपित्तकफोद्भवाः ।

चतुर्यो घननाशेन सन्निपातेन पञ्चमः ॥ नामा

१०. द्विजातिकमभ्यो हानिः पतनं तद्यस्यास्ति स पतितः ।

११. सर्वद्वेष्यः

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
 ब्राह्मस्तु^१ प्रथमस्तेषां प्राजापत्य^२स्तथापरः ॥ ३८ ॥
 आर्षश्चैव हि देवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥ ३९ ॥
 सत्कृत्याहूय कन्यां तु दद्यात्ब्राह्मे त्वलंकृताम् ।
 मह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४० ॥
 वस्त्रगोमिथुनाभ्यां तु विवाहस्त्वा^३र्ष उच्यते ।
 अन्तर्वेद्यां^४ तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥ ४१ ॥

संस्कार के लिये वर्णों का आठ प्रकार विवाह है । उनमें से ब्राह्म प्रथम है और उसके बाद प्राजापत्य है । आर्ष, देव, गान्धर्व, आसुर, राक्षस और पैशाच—ये विवाह का आठ प्रकार है । ३८—३९ ॥

ब्राह्मविवाह में कन्यापिता वर को नियन्त्रण करके सत्कारपूर्वक अलंकृता कन्या को देता है । प्राजापत्य विवाह में उस विधि के साथ “दोनों मिलकर धर्माचरण करी” इस बात कहकर कन्यापिता कन्यादान करता है ॥ ४० ॥

वस्त्र, गो और वृषभ का दान से संपाद्य विवाह ‘आर्ष’ कहा जाता है । याग में पुरोहित को अन्तर्वेदी में कन्यादान देवविवाह है ॥ ४१ ॥

१. आछाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ मनुः ३/२७, द्र० या० स्मृ० १/५८-६१, आप० २/५/११/१७-११, गो० ४/६-१३, बौ० १/२०/१-६, वसि० १/२८-३५, विष्णुः २४/१७-२६

२. सहोभी चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ मनुः ३/३०

३. आसुरविवाहे शुल्कं तु कन्याया मूल्यं आर्षे गोमिथुनदानं तु न कन्यामूल्यत्वेन अपितु शास्त्रीयविधिरक्षार्थम् ।

४. अन्नवेदी यज्ञवेदी । गृहस्थब्राह्मणाय पुरोहिताय अन्तर्वेद्यां दक्षिणा-त्वेन कन्याया दीयमानत्वात् सा कन्या ऋत्विजो द्वितीयापत्नी भवति ।

इच्छन्तीमिच्छतः^१ प्राहुर्गन्धर्वं नाम पञ्चमम् ।
 विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥ ४२ ॥
 प्रसह्य^२हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ।
 सुप्तप्रमत्तोपगमात्^३ पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः ॥ ४३ ॥
 एषां^४ तु घर्म्याश्चत्वारो ब्राह्माद्याः समुदाहृताः ।
 साधारणः स्याद् गन्धर्वस्त्रयोऽधर्म्यास्ततः परे ॥ ४४ ॥

इच्छा करनेवाला पुरुष को इच्छापूर्वक^१ ग्रहण करनेवाली कन्या का दान से पंचम प्रकार विवाह 'गान्धर्व' कहा जाता है । शुल्क लेकर कन्या-दान आसुर विवाह के नाम से कहा जाता है ॥ ४२ ॥

बलपूर्वक कन्या का हरण 'राक्षस' विवाह है । सुप्ता और प्रमत्ता का संभोग से सम्पादित विवाह पैशाच विवाह है । क्रमानुसार यह अष्टम है ॥ ४३ ॥

इनमें से ब्राह्मादि चार विवाह धर्म्य हैं । गन्धर्वादि तीन साधारण ॥ ४४ ॥

नातकं ऋत्विक्त्वे न वरयित्वा तर्ध्ना अन्तर्वेद्यां कन्यादानान् देवप्रकारो विवाहस्य सिद्धयतीति मन्मतिः । एतेन वरं केवलं स्नातक एव आहूतव्य इति स्थितम् ।

१. द्र-यत्र मनश्चक्षुषो निर्वन्धस्तस्यामृद्धि । आप० गृ० सू०

२. प्रसह्य कार्यानुष्ठानं बलाद् भवति । बलप्रयोगे क्षत्रियस्याधिकारः । राक्षसविवाहो बलप्रयोगेण संपाद्यते । अतः राक्षसविवाहे केवलं क्षत्रियोऽधिकरोति ।

३. सुप्तादिगमनपूर्वकं संपाद्यः पैशाचविवाहो विजम्बेन वैधृतमजंयति सुप्तादिगमनादि क्रियाया निषिद्धत्वात् ।

४. एषामष्टानां मध्ये चत्वारो घर्म्याः ब्राह्मप्राजापत्यार्षदेवाः । साधारणो गान्धर्वः न घर्म्यो नाप्यधर्म्यः । अतः परे त्रयोऽप्यधर्म्याः, कन्यादपहरणादज्ञातसंगमाच्च । एषां विस्तरः दानापत्यफलं च भृगुसंहितायां व्याख्यातम् । नामा० । द्र० मनुः ३/२३-२६, आप० २/५/१२/३, गो० ४/१४, १५; शी० १/२०/१०-१६; विष्णुः २४/२७, २८

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वरिणी तु चतुर्विधा ॥ ४५ ॥
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः^१ प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हति ॥ ४६ ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य वा त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृह्मियात् सा द्वितीया^२ प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया^३ प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥
 स्त्री प्रसूताप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वरिणी^४ तु सा ॥ ४९ ॥

क्रमानुसार सात दूसरी अन्यपूर्वा स्त्री हैं । उनमें से पुनर्भू तीन प्रकार और स्वरिणी चार प्रकार है ॥ ४५ ॥

पाणिग्रहण से दूषित अक्षत योनि कन्या पहली पुनर्भू है । उसका फिर संस्कार होता है ॥ ४६ ॥

जो कुमार पति का छोड़कर अन्य पुरुष को आश्रित हो जाती है और फिर अपना पति को आनेवाली द्वितीय प्रकार पुनर्भू कही गयी है ॥ ४७ ॥

देवरी के अमात्र से बान्धवों जिस स्त्री को सवर्ण और सपिण्ड को देते हैं वह तृतीय प्रकार पुनर्भू है ॥ ४८ ॥

पति की जीवद्दशा में प्रसूता या अप्रसूता होने पर अपनी इच्छा के अनुसार जो अन्य पुरुष का आश्रित हो जाती है वह पहली स्वरिणी है ॥ ४९ ॥

१. कन्यैवासंबद्धा पुरुषेण पाणिग्रहणमात्रेण परभाषाव्यपदेशेन दूषिता पुनर्भूः प्रथमा । नामा

२. देशसंभ्यवहारानवेक्ष्य येषु देशेष्वयं व्यवहारो दृश्यते, गृह्मिय्यां प्रदीयतेऽयस्मै स्त्री भुक्ता, न कन्या सा द्वितीया पुनर्भू । नामा

३. असत्सु देवरेषु स्त्री मृतपतिका सवर्णाय असपिण्डाय बान्धवैर्या प्रदीयते सा तृतीया । नामा

४. स्त्री भुक्ता सापत्यानपत्या वा पत्यो जीवत्येव कामादन्यं पति समाश्रयेत् तमुत्सृज्य सा प्रथमा स्वरिणी । नामा

मृते भर्तृणि संप्राप्तान्देवरादीनपास्य था ।
 उपगच्छेत् परं कामात् सा द्वितीया^१ प्रकीर्तिता ॥ ५० ॥
 प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा तृतीया^२ प्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥
 देशधर्मनिर्णय स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्प्रभसाहसान्यस्मि अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥ ५२ ॥
 पुनर्भुवां विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः ।
 पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी^३ तूत्तरोत्तरा ॥ ५३ ॥

स्वामी की मृत्यु के अनन्तर योग्य देवरी की उपेक्षा करके जो पर पुरुष को अपनी इच्छानुसार आश्रित होती है वह द्वितीय प्रकार स्वैरिणी है ॥ ५० ॥

घन से क्रीता, क्षुधा और तृषा से आतुर 'मैं आपकी हूँ' ऐसा बोलकर जो दूसरा पुरुष का संभोग साधन होती है वह तृतीय प्रकार स्वैरिणी है ॥ ५१ ॥

देशधर्मानुसार गुरुओं ने जो दी जाती है, उनको उपेक्षा करके साहस पूर्वक जो दूसरा पुरुष के साथ चल जाती है वह चतुर्थ प्रकार स्वैरिणी है ॥ ५२ ॥

पुनर्भू पौर स्वैरिणीओं का यह विधि कहा गया है । उनमें से पूर्व-पूर्व जघन्य और उत्तरोत्तर श्रेय है ॥ ५३ ॥

१. भर्तृणि मृते योग्यान्पि देवरानपास्योपगच्छेद् ऊनमग्नं सा द्वितीया (तृतीया ?) स्वैरिणी । नाभा

२. देशाग्नरादागता घनेन क्रीता क्षुत्पिपासातुरा च तवाहमित्युपगता सा तृतीया (चतुर्थी ?) प्रकीर्तिता । नाभा

३. एके यथापाठमेवेच्छन्ति । न तदुपपन्नम् । कथमक्षतयोनिरितराभ्यां जघन्या स्यात् । तस्मात् क्रमेण पुनर्भुवां पूर्वा पूर्वा अजघन्या । आसामक्षतयो-निर्देवराय दत्ता याः प्रशस्या । सापि सवर्णाय सविण्डाय दत्तायाः प्रशस्या द्वितीया । स्वैरिणीनां तूत्तरोत्तरा पूर्वस्याः पूर्वस्याः श्रेयसी । जीवति पत्या-

अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो हता ।
 अशुल्कीपहतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५४ ॥
 क्षेत्रिकस्य यदज्ञातं क्षेत्रे बीजं प्रदीयते ।
 न तत्र बीजिनां भागः क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५५ ॥
 ओषवाताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
 फलभुक्तस्य तत् क्षेत्रं न बीजी फलभाग् भवेत् ॥ ५६ ॥

उन सात प्रकारों में से जो शुल्क से ली गयी है उसमें उत्पन्न सन्तान उत्पादक का है । जो शुल्क के बिना ली गयी है उसमें उत्पन्न सन्तान क्षेत्री का होता है ॥ ५४ ॥

क्षेत्रिक अर्थात् पति अज्ञान में क्षेत्र में अर्थात् स्त्रीमें जो सन्तान उत्पन्न होता है उस सन्तान जार पुरुष का नहीं अस्तु पति का होता है ॥ ५५ ॥

पवन के द्वारा बीजविक्षेप की पद्धति से अगर दूसरा का बीज आकर कुछ लोग का क्षेत्र में पतित होकर फलोत्पादन करता है तो उस फल क्षेत्र स्वामी का है, न बीजस्वामी का है ॥ ५६ ॥

वयं समाश्रितायाः पुनः पतिगृहं गता पश्चात्तापात् श्रेयसी । मृते मर्त्यैर्ग्यं समाश्रिता भतु रनतिक्रमाद् द्वितीयायाः श्रेयसी । देशान्तरादागता क्रीता प्राणसंशये चाग्यमुपगता पूर्वस्याः श्रेयसी, अत्यन्तविरोधानाचरणात् । नामा

१. तासां सप्तानां या शुल्केन हता तस्यामपत्यमुत्पादयितुरेव भवति कृतत्वात् तस्याः । पुनर्भूत्वेन तत्संभवति न स्वरिणीषु । अथ तत्रापि संभवति । वथा नामास्तु । अशुल्कीपनतायां यदपत्यं क्षेत्रिण एव । क्षेत्रस्य तेन तत्संबद्धैर्वाऽनुत्सृष्टत्वात् । नामा

२. परक्षेत्रे बीजे उपे तेनाज्ञातं, पत्युरेवापत्यं न जारस्य भागः पिण्डदानाशं चादिषु । यथा परक्षेत्रे बीजेऽग्येन विदिते प्रकारिते क्षेत्रिकस्यैव सस्यं न बीजिन इति । नामा

१. पूर्वश्लोके स्त्रीच्छापूर्वकत्वमुक्तम् । अस्मिन् भयोरप्यनिच्छातोरप्येन दैवात् कथञ्चिद् योजिते उच्यते । उत्तरस्मिन् पुरुषेच्छापूर्वके यथैव क्षेत्रि-बीजिनोरविदिते ओषवाताहृते बीजे क्षेत्रिणः सस्यं, एवं क्षेत्रपतेरेवापत्यं न बीजिनः । अभा

महोक्षो^१ जनयेद्वत्सान्यस्य गोषु व्रजे चरन् ।
 तस्य ते यस्य ता गावो मोघं स्पन्दितमार्षभम् ॥ ५७ ॥
 क्षेत्रिकानुमते^२ बीजं यस्य क्षेत्रे समर्प्यते ।
 तदपत्यं द्वयोरेव बीजक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥ ५८ ॥
 न^३ स्यात् क्षेत्रं विना सस्यं न वा बीजं विनास्ति तत् ।
 क्षतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मतिश्च धर्मतः ॥ ५९ ॥
 नान्यपत्यं^४ परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

वृषभ गोणोष्ठ में प्रवेश कर निविशेष में जिस गो में सन्तान उत्पादन करता है, उस स्थल में जिसकी गो उसका ही सन्तान है जिसका वृषभ उसका नहीं, वृषभ का व्यापार व्यर्थ है ॥ ५७ ॥

क्षेत्रपति की स्वीकृति से जो दूसरा लोक क्षेत्र में बीज-वपन करता है उसमें उत्पन्न सन्तान दोनों का अर्थात् क्षेत्रपति और बीजपति का होता है ॥ ५८ ॥

क्षेत्र के विना शस्य नहीं है और बीज के विना शस्य नहीं है, इसलिये सन्तान पिता और माता का धर्मतः होता है ॥ ५९ ॥

दूसरा लोक का घर में उसका स्त्री के साथ दूसरा का सम्पर्क को

१. महोक्षः वृषभः कामाद् यस्य स्वभूतासु गोषु व्रजे चरन् कस्येत्य-
 विशेषितत्वाद् यस्य कस्यचिद् व्रजे चरन् यासु गोषु कस्यचित् वत्सानुत्पाद-
 येत्, यस्य ता गावः तस्य वत्साः । व्यर्थं ऋषभव्यापारः नर्षभत्वामिनो
 वत्सा इत्यर्थः । एवमपत्यमपीति । अभा

२. गरस्त्रियां पत्यनुमते जातमपत्यं द्वयोर्मवति । ततश्च द्वयोर्धनविण्डा-
 दिना संबध्यते । नाभा

३. बीजक्षेत्रामाये सस्याभाववत् पित्नोरन्यतराभावेऽपत्याभावात्,
 तुष्टेः कारणत्वाच्च धर्मतः उभयोरपत्यम् । पित्नोरन्यतरानिच्छायां दानवि-
 क्रयातिसर्गमावः । उभयाधीनत्वादिति प्रयोजनम् । नाथा

४. पुरुषस्यास्वगृहे परगृहे संयुक्तस्य परस्त्रिया सह संग्रहणज्ञैः संग्रहणं
 दृष्टं जातम् । स्वयमानतायां पुरुषस्य गृहे संयुक्तायां न संग्रहणम् । नात्र
 पुरुषस्य शेषः । नाभा

दृष्टं संग्रहणं तज्जनगितायाः स्वयं गृहे ॥ ६० ॥

अदृष्टत्यक्तदारस्य^१ क्लीबस्य क्षयिकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दाराभ दोषः साहसे भवेत् ॥ ६१ ॥

परस्त्रिया^२ सहाकालेऽदेशे वा भवतोमिथः ।

स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥ ६२ ॥

नदीनां^३ संगमे तीर्थेस्वारांमेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यत्प्रमेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६३ ॥

तद्वित लोक संग्रहण कहते हैं । पुरुष का अपना घर को आकर जो गृह-स्वामी का संपर्क से आ जाती है वहाँ संग्रहण नहीं होता है । यहाँ पुरुष का दोष नहीं है ॥ ६० ॥

बिना दोष के जो अपनी स्त्री को छोड़ देता है, जो क्लीब और क्षय-रोगवाला, उनकी स्त्री इच्छानुसार दूसरा पुरुष को उपगत होने से पुरुष का कोई दोष नहीं है ॥ ६१ ॥

परस्त्री के साथ अकाल में अस्थान में मिलकर खड़ा होना, संभाषण करना और परिहास करना ये तीन क्रमानुसार संग्रहण कहा गया है ॥ ६२ ॥

नदी का संगम में, तीर्थों में, उद्यानों में वनों में स्त्री और पुरुष का जो परस्पर मिनन वह संग्रहण के नाम से स्मृति में कहा गया है ॥ ६३ ॥

१. परित्यक्तान् क्लीबपतिकानक्षमपतिकान् वा परदारान् स्वेच्छांस्तद्-गृहेऽपि संगृह्यतोऽभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः । विधि० १७५ स्त्रीमहमत्या अभिगच्छतः पुरुषस्य न दोषः अनिच्छन्तीमाश्रयाप्यंभागतवती प्रसन्नमुपगच्छतः पुरुषस्य दोषो भवेदेवेति मन्मतिः ।

२. अकाले रात्र्यादौ अदेशे निजंनादौ स्थानमेकत्र स्थितिः आमोदा परिहासः । विर० ३८०, स्थान-संभाषणामोदानां पारप्राबल्यम् । स्थाने संभाषणामोदयोरभावात्, संभाषणे स्थानसंभाषणयोः सत्त्वात् आमोदे च त्रयाणां सत्त्वात् पारप्राबल्यम् इति मन्मतिः ।

३. नदीसंगमादिषु व्याजेन रहः स्त्रीपुंसौ संगच्छेयातां तत् संग्रहणं ग्राह्यम् । नाभा०

१६ ना० स्मृ०

दूतीप्रस्थापनैर्वापि^१ लेखसंप्रेषणैरपि ।
 अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६४ ॥
 स्त्रियं^२ स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥
 उपकारक्रिया^३ केलिः स्पर्शो भूषणवासनाम् ।
 सहखट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥
 पाणौ^४ यश्च निगृह्णीयाद्वेष्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।
 तिष्ठतिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६७ ॥
 वस्त्रैराभरणैर्माल्यैः^५ पानैर्भक्ष्यंस्तथैव च ।

दूतीप्रेरण, पत्रप्रेरण और नाना प्रकार दोषों से पण्डितों ने 'संग्रहण' ठीकाना किया जाता है ॥ ६४ ॥

पुरुष जब स्त्रीको अदेश में स्पर्श करता है या स्त्री के द्वारा अदेश में किया हुआ स्पर्श को पुरुष सहता है परस्पर अनुमति से ये सब प्रकार व्यवहार 'संग्रहण' है ॥ ६५ ॥

परिहामपूर्वक अंगवस्त्रों का दान और आदान 'केलि', भूषणों और वस्त्रों का स्पर्श, एक आसन में बैठना आदि सब 'संग्रहण' है ॥ ६६ ॥

वेणी और वस्त्रांचल को हाथ से छिन्नना, 'ठहरो' 'ठहरो' ऐसा बोलना सब 'संग्रहण' है ॥ ६७ ॥

वस्त्रों, आभरणों, माल्यों, पानीय द्रव्यों, भक्ष्य द्रव्यों और सुवासित

१. दूतीप्रस्थानमपि भावदोषलिङ्गम् । एवं लेखासंप्रेषणमपि । पर-
 भार्यायां परपुरुषस्य वा परस्वरतः कः प्रसङ्गः ? दुष्टैरन्यैरपि प्रेक्षितप्रका-
 शनपरिहासादिभिः संग्रहणमेवासंबद्धानाम् । नामा

२. स्त्रियं परः स्पृशेत् स्तनोष्ठादी, तथा वा स्पृष्टो मर्षयेत् । अन्येभ्यो-
 नुमते प्रीयमाणावप्रप्रीयमाणी वा न रुष्टो, सर्वमेवं रूपं संग्रहणं भवेत् । नामा

३. उपचारक्रिया उद्यतवस्त्रालङ्कारदानादिः, केलिर्नर्महासः, भूषणवास-
 नस्पर्शः, एकखट्वासनादि सर्वं संग्रहणम् । नामा

४. पाणिग्रहणाद्यपि संग्रहणलिङ्गं प्रीतिप्रकाशतात् । नामा

५. भक्ष्याणां प्रेषणैरप्यसंबद्धानां संग्रहणम् । नामा

सप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं वृधैः ॥ ६८ ॥

दर्पाद्वा^१ यदि वा मोहाच्छलाघया वा स्वयं वदेत् ।

ममेयं भुक्तपूर्वेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६९ ॥

सजात्यतिशये^२ पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमस्त्वानुलोम्मेन प्रातिलोम्ये प्रमापणम् ॥ ७० ॥

कन्यायामसकामायां^३ द्वयाङ्गुलस्यावकर्त्तनम् ।

उत्तमार्या वधस्त्वेव सर्वसंग्रहण तथा ॥ ७१ ॥

द्रव्यों का प्रेषण से असवद्ध के साथ निष्कारण संबन्ध स्थापन होता है ।

इस प्रकार व्यवहार से पण्डित लोग 'संग्रहण को पहचानते हैं ॥ ६८ ॥

दर्प से, मोह से या गर्व से अगर कोई स्वयं बोलता है कि "मैंने पूर्व से इसका भोग किया" तो वहाँ संग्रहण होता है ॥ ६९ ॥

पूर्वोक्त प्रकार व्यवहार सजाति के भीतर होने से पुरुषों का उत्तम साहस दंड है । आनुलोम्य में अर्थात् उच्च जाति का नीच जाति के साथ व्यवहार में मध्यम साहस और नीच जाति का उच्च जाति के साथ व्यवहार में मृत्युदण्ड दिया जाता है ॥ ७० ॥

इच्छा न करनेवाली कन्या के साथ अंगुलि साध्य मंथुन व्यवहार के कारण दो अंगुल काट दिया जाता है । उत्तम वर्ण कन्या के साथ व्यवहार से वध के साथ सर्वस्वहरण रूपक दण्ड होता है ॥ ७१ ॥

१. दर्पामोहाद् वेदशोऽहमिति श्लाघमानो वा स्वयमेवाकस्माद् ब्रूयात् ममेयं भुक्तपूर्वेति अन्तर्गतं गूहितमशक्तः तदपि संग्रहणम् । नामा

२. स्वजातीयया ब्राह्मण्या ब्राह्मणस्य, क्षत्रियायाः क्षत्रियस्येत्यादि, संग्रहणे उत्तमसाहसं सहस्रमिति । विषयं ब्राह्मणस्योनया क्षत्रियेत्यादि, मध्यमसाहसं पञ्चशतानि । प्रतिलोमे ब्राह्मण्याः क्षत्रियस्य, क्षत्रियाया वैश्यस्येत्यादि, संग्रहणे मरणमेव दण्ड इति । नामा

३. अङ्गुलीसाध्य मंथुनविषयमेतत् । येन येनाङ्गेनापराधनुयासत्तदे-
वास्य छिन्नादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति पारिजातः । विर० ४०२

सकामायां तु कन्यायां सङ्गमे नास्त्यतिक्रमः ।
 कित्वलंकृत्य सत्कृत्य स एवेनां समुद्बहेत् ॥ ७२ ॥
 माता^२ मातृवसा स्वश्रूमतिलानी पितृवसा ।
 'पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी नत्सखी' स्नुषा ॥ ७३ ॥
 दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 राज्ञी^३ प्रव्रजिता घात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ ७४ ॥
 आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग^४ उच्यते ।
 शिश्नस्योत्कर्त्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ ७५ ॥

इच्छा करनेवाली कन्या के साथ इस प्रकार व्यवहार होने से पुरुष का कोई दोष नहीं है किन्तु वह पुरुष उस कन्या को अलंकृत करके विवाह करना चाहिये ॥ ७२ ॥

माता, माता की भगिनी, सास, मातुलानी, बुआ, पितृव्य की बन्धु-पत्नी, शिष्य की स्त्री, भगिनी, भगिनी की सखी, पुत्रवधू, अपनी पुत्री, आचार्य की पत्नी, सगोत्रा, शरणागता, राणी, संन्यासिनी, घात्री उत्तमवर्ण की साध्वी स्त्री जो होती हैं और जो सवर्णा नहीं है उनका अमिगमन से पुरुष 'गुरुतल्पग' होता है । जननेन्द्रिय का कर्त्तन उसका दण्ड है और कोई दूसरा दण्ड उसके लिये नहीं है ॥ ७३-७५ ॥

१. इच्छत्यां सवर्णे नास्ति दोषः । किन्तु सत्कृत्यालङ्कृत्य स एबोद्बहेत् । अन्यथा दण्ड्यः । नामा

२. माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी ।

३. पितृव्यपदं भ्रात्रादिपरमपि तुल्यन्यायत्वात् ।

४. भगिनीसखीति दुहित्रादिसखीपरमपि न्यायसाम्यात् ।

५. राज्ञी राज्यकर्त्तुं भार्या । मिति

६. गुरुतल्पगः गुरुभार्यागामी इत्युच्यते स तु महापातकी शिश्नोत्कर्त्तनः पूर्वकम् उत्तप्लवोहनिमित्तस्त्रीमूर्त्यालिङ्गनेन मरणेन अस्य मुक्तिः सा एव तस्य दण्ड इति मन्मतिः ।

पशुयोनावतिक्रामन्^१ विनेयः स दमं शतम् ।
 मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्त्थावसायिषु ॥ ७६ ॥
 अगम्यागामिनश्चाति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः^२ ।
 प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद् विशोधनम् ॥ ७७ ॥
 स्वरिण्यब्राह्मणी^३ वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
 गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमनः ॥ ७८ ॥
 आस्वेव^४ त भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् ।
 गम्या अपि हि नीपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ७९ ॥

पशुओं का अभिगमन से एक सौ पण दण्ड है । गो गमन से मध्यम साहस और चाण्डाली आदि गमन से वैसा दण्ड है ॥ ७६ ॥

अगम्या का गमन करने वालो को न केवल राजा दण्ड देता है अपितु पापों का प्रायश्चित्त विधान के द्वारा विशुद्धि होती है ॥ ७७ ॥

स्वरिणो, अब्राह्मणो, वेश्या, दासो और कुटुम्बों के द्वारा निष्कासिता अनुलोम क्रमानुसार गमनयोग्या हैं किन्तु प्रतिलोम क्रमानुसार नहीं ॥ ७८ ॥

वे भोग्या होने पर भी परदार गमन की तरह दोष होता है । परलोक के द्वारा अर्थात् अपना पति के द्वारा वे गृहीत हैं इसलिये वे गमनयोग्या होने पर भी उनका गमन नहीं करना चाहिये ॥ ७९ ॥

१. पशुरजमहिष्यादिः । योनिग्रहणमग्न्यग्देशनिवृत्त्यर्थम् । गत्वा दण्ड्ये दशोत्तरं शतम् । गोषु योश्यामतिक्रम्य मध्यमसाहसम् । तदेव मध्यमसाहस-मन्तावसायिषु चण्डालादिषु । नाभा

२. अगम्यागामिनो यथोक्ता दण्डो राज्ञा प्रणीतः शास्ति । प्रायश्चित्त-विधावत्र नाप्यो दण्डोऽस्ति । तस्माद्यथोक्तो दण्डो न प्रमाद्यः । तेषामप्यनु-ग्रहो भवत्येव । इतरयोभयोः प्रत्यवायः स्यात् । नाभा

३. स्वरिणी स्वरसात् पुंश्चली । अब्राह्मणीति विशेषणेन क्षत्रियाद्येति यावत् । दासी स्वीया कर्मकरी निष्कामिनी कुटुम्बनिर्गता पुंश्चली । गम्याः स्युरिति निषेधमात्र न तु पापनिषेयः । विर० ४०६

४. भुजिष्यासु अन्येनावरुह्य भुज्यमानासु, परपरिग्रहा परेषावरुद्धा । विर० ४०६

अनुत्पन्नप्रजायास्तु^१ पतिः प्रेयाद् यदि स्त्रियाः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्देवरं पुत्र कांथया ॥ ८० ॥
 स च तां^२ प्रतिपद्येत तथैव पुत्रजन्मतः ।
 पुत्रं जाते निवर्त्तत संकरः स्यादतोऽप्यथा ॥ ८१ ॥
 घृतेनाभ्यज्य^३ गात्राणि तैलेनाविकृतेन वा ।
 मुखान्मुखं परिहन्न् गात्रेर्गात्राण्यसंपृशन् ॥ ८२ ॥

सन्तान उत्पादन न करके जिस स्त्री का पति मर गया है, गुरुओं के द्वारा नियुक्त होकर वह स्त्री केवल पुत्रलाभ करने के लिये देवर को गमन कर सकती है ॥ ८० ॥

वह देवर भी उस स्त्री भ्रातृजाया को पुत्रोत्पत्ति पर्यन्त संभोग कर सकता है। पुत्रजन्म के बाद उससे निवृत्त होना चाहिये अन्यथा उसमें उत्पन्न सन्तान वर्णसंकर होती है ॥ ८१ ॥

घृत या तैल के द्वारा गात्र को विकृत न करके अभ्यंगपूर्वक संभोग करना है। मुखास्वादन और गात्रमर्दन नहीं करना है ॥ ८२ ॥

१. अनुत्पन्नप्रजा अप्रजा । उत्पन्नविनष्टप्रजाऽप्यप्रजं । मृते भर्तुरि
 'पुत्रेण लोकान् जयती'त्यादिना पुत्रलोककामा, न पतिलोककामा, यदि
 स्याद्गुरुभिः श्वशुरादिभिर्नियुक्ता देवरं गच्छेत् पुत्रेच्छया, न रन्तुमिच्छया
 तत्र व्यभिचारे न दोषो न दण्डः । नाभा

२. स च देवरस्तां तथैव धर्मार्थमेव, न रत्यर्थं, आपुत्रोत्पत्तेः । उत्पन्ने
 पुत्रे निवर्त्तत । नाभा

३. घृतेनापक्वेन वा तैलेन गात्राण्यभ्यज्य मुखार्थं भूयः प्रवृत्ति परि-
 हरन् । परस्परगात्रस्पर्शनं च प्रयोजनार्थमेव । नाभा । द्र० मनुः ॥ ५६-६४,
 १४३, या० स्मृ० १/६६. गौतमः १८/४-८, आप० २/१०/२७/२, ३, वसि०
 १७/५५, ६६, बौध० २/४/६-१०, मुखचुम्बनगात्रमर्दनादिभिः पुनः पुनः
 संभोगाणां पुत्रजन्मामन्तरमपि वर्धते, तत्परिहाराय मुखचुम्बनादि निषि-
 द्यते इति मन्मतिः ।

कुले^१ तदवशेषे हि सन्तानार्थं न कामतः ।
 स्त्रियं पुत्रवतीं बन्धां नीरज^२स्कामनिच्छतोम् ॥ ८३ ॥
 न गच्छेद् गमिणीं निन्द्यामनियुक्तां च बन्धुभिः^३ ।
 अनियुक्ता तु या नारी देवराजजनयेत् सुतम् ॥ ८४ ॥
 जारजान्मरिक्थीयं तमाहुब्रह्मवादिनः ।
 तथानियुक्तो यो भार्या यवीयाज्यः यसो व्रजेत्^४ ॥ ८५ ॥
 यवीयसो वा यो ज्यायानुभो तो गुह्यतल्पगो ।

कुल में उनराविकारी पुष्प के अभाव होने पर सन्तान के लिये नियुक्ता स्त्री का संभोग करना चाहिये । किन्तु काम परवश होकर पुत्र-वती, माननीया और अरजस्वला का संभोग नहीं करना चाहिये ॥ ८३ ॥

गमिणी, निन्दिता और बन्धुओं के द्वारा अनियुक्त स्त्री का गमन नहीं किया जाता है । जो अनियुक्त नारी देवर के द्वारा पुत्रोत्पादन करती है वह पुत्र जारज है पितृघन का अधिकारी नहीं हो सकता है ऐसा ब्रह्मवा-दिओं ने कहा है । अनियुक्त देवर ने भी ज्येष्ठ भ्राता की पत्नी में उत्पादित सन्तान की यही अवस्था है ॥ ८४-८५ ॥

कनिष्ठभ्राता या ज्येष्ठभ्राता ये दो गुह्यतल्पग कहे जाते हैं । गुह्यगो

१. कुले तदवशेषेऽन्यमनुष्याभावे सन्तानार्थमेव न कामतः, नियुक्तो ज्येष्ठो वा कनीयमः कनीयान् वा ज्येष्ठस्य भार्या गच्छेत् । ततः कुलरक्ष-णात् तन्निमित्तं फलमश्नुवाते । नाभा

२. ऋतुर्यस्या नास्ति सा नीरजस्का तामनिच्छन्तीं चेत्यादि । नाभा

३. निन्द्या कुत्सिता त्वग्दोषादिना । निन्द्या अपत्यं भ्रियते यस्याः । बन्धुभिश्चानियुक्तामिति अनियुक्तायां यदि गमने प्रसंगोऽस्ति देवरादेः, गतम् । अथवा यद्येतां देवरादिनियुक्तामपि न गच्छेद् इति 'स च तां प्रतिपद्येते' त्यस्यापवादः । नाभा

४. तथा तेनैव प्रकारेणानियुक्तः कनीयान् ज्येष्ठभार्या गच्छेद् गमन-मात्रेण, कनीयसो वा भार्या ज्येष्ठो व्रजेद्, एतदुभौ गुह्यतल्पगौ । गुह्यतल्प-गमनप्रायश्चित्तमत्रापीति । नाभा

नियुक्ती^१ गुरुभिर्गच्छेदनुशिष्यात् स्त्रियं च सः ॥ ८६ ॥
 पूर्वोक्तेन^२ विधानेन स्नुषां पुंसवने शुचिः ।
 सकृदागर्भाधानाद्वा कृते गर्भे तथैव सा ॥ ८७ ॥
 अतोऽन्यथा^३ वर्तमानः पुमान् स्त्री वापि कामतः ।
 विनोयो सुभृगं राज्ञा विप्लवः स्यादतोऽन्यथा ॥ ८८ ॥
 ईर्ष्यासूयसमुत्थे^४ तु सन्बन्धे रागहेतुके ।

के द्वारा नियुक्त नियुक्ता स्त्री का गमन करता है ॥ ८६ ॥

पूर्वोक्त विधान के अनुसार गर्भोत्पत्तिपर्यन्त अभिगमन करना चाहिये ।
 गर्भोत्पत्ति के अनंतर कनिष्ठ देवर श्वशुर की तरह और ज्येष्ठभ्राता की
 पत्नी बधू की तरह होती हैं ॥ ८७ ॥

इस विधि का अतिक्रम करके जो पुष्य और स्त्री कामारवश होकर
 कामनिरत रहते हैं उनको राजा अधिक दण्ड देता है । अन्यथा मनुष्य
 चरित्र विप्लव हो जाता है ॥ ८८ ॥

ईर्ष्या, असूया, क्रोध या अनुराग के कारण दम्पती अपना जाति या

१. गुरो नियोक्त्यविद्यमाने राजस्तत्कुलस्यमुक्त्वा तेनानुज्ञातो देवरस्त-
 दभावेऽन्यो वा गच्छेद् अनुशिष्य वक्ष्यमाणेन विधिना घृताभ्यक्तेन तथा सह
 गात्रस्पर्शवजं ऋती गन्तव्यं प्रजार्थमेवेति । नाभा

२. पूर्वोक्तेनैव विधिना घृताभ्यक्तो गात्रस्पर्शवजं व्रजेत्, ऋतुस्नातां
 पुमान् जायते यस्मिन् दिवसे तस्मिन् 'युग्मासु पुत्रा जायन्ते' इति वचनात् ।
 ऋतावृतावसकृत् सकृद्वा यावद् वा गर्भो भवति तावद् युग्मास्वेकस्मिन्न-
 प्यृतौ । कृन् उत्पन्ने गर्भे स्नुषैव सा कनीयनोऽपि गुरुरेव सा । नाभा

३. कामाद्-वर्तमानावुत्तरकालं च सुष्ठु दण्ड्यौ राज्ञा । अदण्डेन राजा
 प्रत्यवेयात् । नाभा

४. ईर्ष्यासमुत्थेऽन्यशङ्कानिमित्ते परस्परतः अमुका अशोभना असाव-
 शोभन इत्यादि, असूयासंभवे च सङ्गानुमिते संरम्भे चित्तवैषम्ये दम्पती
 परस्परत एव चित्तविशुद्धिं कुर्यातां, न स्वजने न राजनि वा विवादः
 कर्तव्यः । नाभा । जायापत्यो विभागो न दश्यते इति आप० घ० सू०

दम्पती विवदीयातां न ज्ञातिषु न राज्ञि ॥ ८६ ॥
 अन्योन्यं^१ त्यजतोरागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
 स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादते स्त्रियाः ॥ ८७ ॥
 व्यभिचारे^२ स्त्रिया मौण्ड्यमघः अयनमेव च ।
 कदन्नं वा कुवासश्च कर्म चावस्करोज्जनम् ॥ ८८ ॥
 स्त्रीघनभ्रष्टभर्वस्वां^३ गर्भविस्त्रंसिनी तथा ।

राजा के निकट विवाद नहीं करना चाहिये ॥ ८६ ॥

अत्यन्त यत्नपूर्वक सुरक्षित नारी का व्यभिचार के बिना परस्पर विरोध के कारण परस्पर त्याग करने से स्त्री और पुरुष उभय का दोष है ॥ ८७ ॥

व्यभिचार दोष के कारण स्त्री का मुण्डन, अधःशयन, कुत्सित अन्न दान, कुत्सित वस्त्र दान और मेल साफ करना कार्य दिया जाता है ॥ ८८ ॥

स्त्रीघन और सर्वस्व नाश करनेवाली, गर्भ न रखनेवाली स्वामी की

१. अन्योन्यविरुद्धयोः परस्परत्यागे न दोषः । न तूढाया इति वचनाद् अविवाहिताऽप्यमेतत् । ऊढा विवाहपरिगृहीता, तस्या नास्ति त्यागः । अस्यापवादः व्यभिचारे सापि त्याज्यैव । नामा । विवाहसंस्कारविहीनयोर्हीनजातीयस्त्रीपुंसयोरन्योन्यविरोधेनान्योन्यं त्यजतोर्यमं स्याद्दोषो न स्यादित्यर्थः । ऊढा विवाहसंस्कृता । तस्यास्तु व्यभिचाररूप निमित्तमन्तरेण नास्ति त्यागः । अनेन व्यभिचारे सत्यूढाया अप्यस्त्येव त्याग इत्यर्थादुक्तम् । तच्च स्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम् । 'स्वच्छन्दया च या नारी तस्या-स्त्यागो विधीयत' इति यमस्मरणात् । स्मृच० २४५-२४६

२. व्यभिचारे मौण्ड्यं, भूमौ शयनं, कदन्नं सक्तवादि कुवासो जीर्ण-वसनं, अवस्करोज्जनं मूत्रपुरुषस्थानशोधनं कर्म च । नामा । द्र० या० स्मृ० १/७०

३. स्त्रीघनेन सह भ्रष्टं सर्वस्वं यस्याः सा तथोक्ता । गर्भविस्त्रंसिनी औषधादिसेवया संपादितगर्भलावा, भतुर्वंघमिच्छन्ती विषप्रदानादिनेति शेषः । स्मृच० २४७

भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वसयेत् पुशत् ॥ ६२ ॥
 अनर्थशीला^१ सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
 पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वसयेद् गृहात् ॥ ६३ ॥
 बन्ध्यां^२ स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकलां च सर्वदा ।
 कामतो नाभिनन्देत् कुर्वन्नेवं स दोषभाक् ॥ ६४ ॥
 अनुकूलामवाग्दुष्टा^३ दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥ ६५ ॥

वधचिन्ता करनेवाली स्त्री को गाँव या नगर से निर्वसित कर दी जाती है ॥ ६२ ॥

अनर्थसृष्टि करनेवाली, सब दिन अप्रिय बोलनेवाली, स्वामी का भोजन से पहले भोजन करनेवाली स्त्री को घर से निर्वसित करनी चाहिये ॥ ६३ ॥

बन्ध्या, कन्याप्रसूती, निन्द्या और प्रतिकूलपरायणा स्त्री को इच्छा के बिना रमण नहीं की जाती है । करने से पुरुष दोषभागी होता है ॥ ६४ ॥

हितचिन्तन करनेवाली, वचन में कर्कशता प्रकाश न करनेवाली, कुशला, साध्वी और संतानवती स्त्री को त्याग करनेवाला पुरुष को बहुततर दंड देकर राजा स्त्री को भार्या मर्यादा देकर व्यवस्थित करता है ॥ ६५ ॥

१. पानप्रेक्षणबाह्यस्त्रीसंसर्गशीलां, तथाऽप्रियवादिनीं, प्रथमभोजनशीलां भर्तुरित्युभयोः शेषः । निर्वसयेद् ग्रामात् । नामा । द्र० मनुः ६/८०, ८१, या० स्मृ० १/७३

२. निन्द्यां मरणशीलापत्यां, सार्वकालं विपरीतकारिणीं, सर्वदेति कदाचित् प्रमादकृतनिवृत्त्यर्थम् । तादृशीं यदि नेच्छति नाभिनन्देन न रमेत तथा सह । नामा

३. वश्यां प्रियंवदा, दक्षां कुशलां अव्यभिचारिणीं, पुत्रवतीं त्यजन्नन्यत्र सक्तो, राज्ञा बहुतरेणानुरूपेण दण्डेनानुशिष्य तस्यामेव व्यवस्थाप्यः । नामा

अज्ञातदोषेणोढा' या निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
 बन्धुभिः साभियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥ ६६ ॥
 नष्टे मृते' प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पती ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ६७ ॥
 अष्टो^३ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
 अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥ ६८ ॥

अज्ञातदोष कन्या का विवाह के अनन्तर दोष व्यक्त होने पर भी अगर वह दूसरा पुरुष का आश्रित नहीं होती तो पति उस स्त्री को उसका बन्धुओं के पास सौंप देता है अगर कोई बन्धु नहीं है तो वह स्वयं दूसरा पुरुष का आश्रित हो जा सकती है ॥ ६६ ॥

पति निरबीज, मृत, संन्यासी, क्लीव और पतित हो जाने पर ये पाँच विपत्तियों के समय नारियों के अन्य पति ग्रहण विधिसंगत है ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणी स्त्री आठ साल तक विदेश गत पति की प्रतीक्षा करनी चाहिये । अप्रसूता स्त्री चार साल तक अपेक्षा करके दूसरा पति ग्रहण कर सकती है ॥ ६८ ॥

१. अज्ञातदोषा पत्युरपचारादल्पदोषाद् रोषान्निगता गृहाद्, निर्दोषा अथ्यमनपाश्रिता बन्धुगृहे स्थिता, तस्मिन्नेव पत्यौ स्वजननियोज्या । निःस्वजना स्वयमेव तं प्रत्याश्रयेत् । अज्ञातदोषादूढा या निर्दोषा' इत्यस्मिन् पाठे त्यक्ता 'नष्टे मृत' इत्यादौ वा बन्धुमिरन्यस्मि' देया । निर्बन्धुः स्वय-मेवान्यमाश्रयेत् । नामा

२. एतास्वापत्सु यद्यक्षतयोनिः नियोगतोऽन्यतरस्याः पुत्रेच्छायाः पत्य-निच्छाया वा । पतिलोकेच्छायां न नियमः । नामा

३. अप्रतिविधायानाख्याय प्रोषितो नष्टः । स द्विविधः मृतोऽमृतश्च । मृत इति ज्ञाते उदीक्षणप्रयोजनं नास्ति । तत्र पूर्वोक्त एव विधिः । अमृतोऽपि द्विविधः अमुत्रेति श्रूयमाणोऽश्रूयमाणश्च । अश्रूयमाणोऽयं विधिः । प्रतिविधायकमत्येन प्रोषिते अन्याय्यमन्याश्रयणं, गतार्थः श्लोकः । प्रसूतायाः साप-त्याया निवृत्तप्रयोजनत्वाद् रतिहरणात्वार्यन्महान् कालः । इतरस्या अनि-

सत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समाश्रयम्^१ ।

वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥ ६६ ॥

न शूद्रायाः स्मृतः काल एष^२ प्रोषितयोषिताम् ।

जीवति^३ श्रूयमाणे तु स्यादेष्ट द्विगुणो विधिः ॥ १०० ॥

अप्रवृत्ती^४ तु भूतानां सृष्टिरेषा प्रजापतेः^५ ।

सत्रिया स्त्री आठ साल तक प्रतीक्षा कर सकती है, अगर अप्रसूता है तो तीन साल तक प्रतीक्षा कर बाद में दूसरा पति ग्रहण कर सकती है। वैश्या स्त्री चार साल तक प्रतीक्षा करती और अगर अप्रसूता तो दो साल तक प्रतीक्षा करके दूसरा पति ग्रहण कर सकती है ॥ ६६ ॥

शूद्रा का पति विदेश जाने पर लौटने के लिये काल की प्रतीक्षा काल कुछ नियत नहीं है। विदेशस्थ पति यदि जीवित है ऐसा गुना है तो पूर्वोक्त काल का दो गुण काल की प्रतीक्षा करनी चाहिये ॥ १०० ॥

प्रजाओं की अप्रवृत्ति में प्रजापति की ऐसी सृष्टि कही गयी है।

वृत्तप्रयोजनत्वात् प्रथमवयोवस्थात्वाद् दुर्धरत्वाच्च विषयस्याल्पः कालः नामा ।

१. द्र० वसि० १७/७५-८०, मनुः ६/७६-७७, गौतमः १८/१५-१७

२. न च धर्मव्यतिक्रमः इति भिन्नः पाठः

३. “विशेषतोऽप्रसूतायाः संवत्सरपरा स्थितिः” इति भिन्नः पाठः। शूद्रायाः प्रोषिते पत्यौ न कालनियमः । न चाभ्यगमनेऽस्यामवस्थायां धर्मलोपः । सर्वस्या अविशेषेण । नामा

४. अप्रवृत्ती स्मृतो धर्म एव प्राप्तिर्योषिताम् ।

जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष्ट द्विगुणो विधिः ॥

इति व्यक (१२६) अधिकः पाठः ।

५. प्रजाप्रवृत्ती इति पाठास्तरम्, प्रजाप्रवृत्ताविति निमित्तसप्तमी। अपत्यार्थे यतः प्रजापतेः सृष्टिः सर्वभूतानां, अतोऽन्यगमने, यद्योक्तं न दोषः। दोषो न विद्यत इति ब्रूवन् नाय धर्मः, धर्मस्तु पतिव्रतात्वमेव, एवमपि दोषो नास्तीति ज्ञापयति । नामा

अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते ॥ १०१ ॥
 आनुलोम्येन^१ वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।
 प्रतिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसंकरः ॥ १०२ ॥
 अनन्तरः^२ स्मृतः पुत्रः एकान्तरस्तथा ।
 द्वयान्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥ १०३ ॥
 अतः^३ पारशवश्चैव निषादश्चानुलोमतः ।

इसके अनन्तर दूसरा पति का ग्रहण से स्त्रीओं का कोई दोष नहीं है ॥ १०१ ॥

अनुलोम क्रम के अनुसार दणों का जो जन्म हुआ है वह वैध है, प्रतिलोम क्रम के अनुसार जन्म लेनेवाला वर्णसंकर होते हैं ॥ १०२ ॥

अनुलोम क्रमानुसार ब्राह्मण का चार, क्षत्रिय का तीन, वैश्य का दो और शूद्र का सवर्ण पुत्र मात्र होते हैं । उस प्रकार प्रतिलोम क्रम के अनुसार भी होते हैं ॥ १०३ ॥

अनुलोम क्रम में उग्र, पारशव और निषाद उच्चवर्ण द्वारा निम्न वर्ण

१. आनुलोम्येन ब्राह्मणस्य चतसृषु यदपत्यजन्म, क्षत्रियस्य तिसृषु, वैश्यस्य द्वयाः, शूद्रस्यैकस्यां स विधिः विधीयते शास्त्रे धर्मः । प्रातिलोम्येन शूद्रस्य तिसृषु वैश्यादिस्त्रीषु, वैश्यस्य द्वयोः, क्षत्रियस्यैकस्यां, एवं वर्णसंकरः प्रतिषिद्धः अधर्मः राज्ञः प्रमादादित्यर्थ । नाभा

२. आनुलोम्येन सवर्णान्तरैकान्तरद्वयान्तराश्चत्वारो ब्राह्मणस्य पुत्राः, एवं त्रयः क्षत्रियस्य सवर्णान्तरैकान्तराः, तथा वैश्यस्य सवर्णान्तरौ द्वौ, शूद्रस्य सवर्ण एव । प्रतिलोमतोऽपि शूद्रस्य त्रयो वैश्यादिपुत्राः, वैश्यस्य द्वौ क्षत्रियाब्राह्मणीपुत्री, क्षत्रियस्यको ब्राह्मणीपुत्रः । नामत एषां विशेषं वक्ष्यति । रिक्थविभागविवक्षयोपन्यासः, स्त्रीपुंससंयोगफलत्वात् तासां च विवाहस्योक्तत्वात् । नाभा

३. ब्राह्मणादिभ्यः क्रमेणोग्रपारशवनिषादास्त्रयस्त्रिभ्योऽनुलोमत इति केचित् अन्येनाप्यत्र यथा संख्यमुक्तम् । नाभा

अम्बष्ठो^१ मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियात्मजः ॥ १०४ ॥
 अनुलोम्येन^२ तत्रंका द्वौ ज्ञयी प्रतिलोमतः ।
 क्षत्राद्याः^३ प्रतिलोमाः स्युरनुलोमास्त्वमे स्मृताः ॥ १०५ ॥
 ससंकराः श्वपाकाघास्तेषां त्रिःसप्त वै मताः^४ ।
 सवर्णो^५ ब्राह्मणोपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ॥ १०६ ॥
 अम्बष्ठोद्यो^६ तथा पुत्रावेवं क्षत्रियवंश्ययोः ।

स्त्रियों में उत्पन्न पुत्र है, अम्बष्ठ, मागध और क्षत्ता क्षत्रियवर्ण जात सन्तान हैं ॥ १०४ ॥

अनुलोम से एक और प्रतिलोम में से दो पुत्रों हैं । क्षत्ता आदि पुत्रों प्रतिलोम में जात होते हैं और निम्नों के पुत्रों अनुलोमज हैं ॥ १०५ ॥

उनका चरुपाक पूर्वक सात संस्कार तीन बार होते हैं । ब्राह्मण का ब्राह्मणी पुत्र सवर्ण और क्षत्रिया पुत्र अनन्तर होता है ॥ १०६ ॥

इस प्रकार अम्बष्ठ और उग्र क्षत्रिय और वंश्य के एकान्तर पुत्र हैं ।

१. अम्बष्ठ अनुलोम्येन क्षत्रियस्य वंश्यायां जातः । मागधो वंश्यात् क्षत्रियायां जातः । क्षत्रा शूद्रात् क्षत्रियायां जातः । इति क्षत्रियामुताः । नामा

२. वंश्यापुत्रास्तु दोष्यन्तयवनायोगवा अपि । प्रातिलोम्येन तत्रंको द्वौ ज्ञेयावनुलोमजौ ॥ इति भिन्नः पाठः । शूद्राब्राह्मणोक्षत्रियापुत्रा उक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः । वंश्यापुत्रा अपि ब्राह्मणः दोष्यन्तः क्षत्रियाद् यवनः अनुलोमी । शूद्रात् प्रतिलोम आयोगव इति । नामा

३. सूत्राद्याः प्रतिलोमास्तु ज्ञेयावप्रतिलोमजौ । इति पाठान्तरम् ।

४. त्रिसप्तको गण इति पाठान्तरम् । उग्रात् जातः क्षत्तायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ।

५. ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां सवर्णः । क्षत्रियायां ब्राह्मणादनन्तरो मूर्धाभिषिक्तः । नामा

६. क्षत्रियेण वंश्यायामनन्तरोऽम्बष्ठः । वंश्येन शूद्रायामनन्तर उग्रः । नामा

एकान्तरस्तु चाम्बळो^१ वैश्यायां ब्रह्मणात् सुतः ॥ १०७ ॥
 शूद्रायां क्षत्रियात्तद्वन्निषादो नाम जायते ।
 शूद्रा पारशवं सूते ब्राह्मणाद्व्यन्तरं सुतम् ॥ १०८ ॥
 आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
 सूनश्च मागधश्चैव सुतावायोगवस्तथा ॥ १०९ ॥
 प्रातिलोम्येन वर्णानां क्षत्तृवैदेहकावपि ।
 अनन्तरः स्मृतः सूतो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सुतः ॥ ११० ॥
 मागधयोगवी तद्वद् द्वौ पुत्रौ वैश्यशूद्रयोः ।
 ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात् सूते वैदेहकं सुतम् ॥ १११ ॥
 क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रात् पुत्रमेकान्तरं तथा ।
 द्व्यन्तरः प्रातिलोम्येन पाण्डिः संकरे सति ॥ ११२ ॥
 चाण्डाले जायते शूद्राद् ब्राह्मणी यत्र मृह्यति ।

ब्राह्मण ने वैश्या में उत्पन्न पुत्र अम्बळ है ॥ १०७ ॥

क्षत्रिय ने शूद्रा में उत्पन्न पुत्र का नाम निषाद है । ब्राह्मण से शूद्रा पारशव नामक पुत्र को जन्म देती है वह द्व्यन्तर है ॥ १०८ ॥

सूत, मागध और आयोगव ये आनुलोम्य में नर्णों का पुत्र हैं ॥ १०९ ॥

प्रतिलोम्य में क्षत्ता और वैदेह में दो पुत्र होते हैं । क्षत्रिय ने ब्राह्मणी में उत्पन्न पुत्र अनन्तर होता है ॥ ११० ॥

वैश्य और शूद्र का मागध और आयोगव दो पुत्र हैं । वैश्य ने ब्राह्मणी में उत्पन्न सप्तान एकान्तर है, उसका नाम वैदेहक है ॥ १११ ॥

शूद्र के द्वारा क्षत्रिया 'क्षत्ता' नामक एकान्तर पुत्र को जन्म देती हैं । प्रातिलोम्य में संकर होने पर 'पाण्डि' नामक द्व्यन्तर पुत्र को जन्म देती है ॥ ११२ ॥

जिस स्थल में ब्राह्मणी अपनी मर्यादा नहीं रखती उस स्थल में ब्राह्मणी

१. दीष्पन्तो इति पाठान्तरम् । ब्राह्मणेन वैश्यायां दीष्पन्तः । नामा

तस्माद्राज्ञा विशेषण स्त्रियो रक्ष्यास्तु संकरात् ॥ ११३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे स्त्रीपुंसयोगे नाम द्वादश
व्यवहारपद समाप्तम्

शूद्र के द्वारा 'चाण्डाल' को जन्म देती है । इसलिये विशेषतः राजा स्त्रीयों की रक्षा करें जैसे वर्णसंकर न हो ॥ ११३ ॥

इस प्रकार नारदीयधर्मशास्त्र में स्त्रीपुंसयोग नामक द्वादश
व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

१. “राज्ञा परीक्ष्यं न यथा जायते वर्णसङ्कर” इति नाभा० अधिकः पाठः । राज्ञा यथा वर्णसङ्को न भवति तथा परीक्ष्य व्यवस्थाप्यम् । तस्माद् राज्ञा विशेषेण सर्वे रक्ष्याः । विशेषेण तु त्रयी विद्या । सा संकरे सति विप्लवेत् । त्रयीज्ञातः तत्र ब्राह्मणावस्थितत्वादिति । नाभा । जीवन-धारणव्यवस्थाया राजकृतृ कत्वात् तस्याश्च जन्ममूलत्वात् नानाप्रकारक-संकरजातानां मूलविप्रकर्षात् वृत्तिव्यवस्थाया असंभवात् राज्ञाभरणीय-त्वाच्च संकरोत्पत्तिवारणमारो राज्ञि शस्यते इति कृत्वा राज्ञा स्त्रियो रक्ष्या इत्युक्तमिति मम्मतिः ।

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्य पण्डित श्रीब्रजकिशोरस्वाहं प्रणीता
नारदस्मृतिस्त्रीपुंसयोगाख्य द्वादशव्यवहारपदस्य तिलोत्तमा-
टिप्पणी समाप्ता ।

दायभागः

विभागोऽर्थस्य^१ पित्र्यस्य^२ पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ १ ॥

पितर्यूध्वं^३ गते पुत्रा विभजेरन्धनं क्रमात् ।

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥ २ ॥

पुत्रों ने पित्र्य धन का विभाग जत्र किया जाता है उसको 'दायभाग' कहते हैं : पण्डितों ने यह एक विवादस्थान बताया है ॥ १ ॥

पिता दिवंगत होने के अनन्तर पुत्रों पितृधन को बाँटकर क्रमानुसार लेते हैं । माता की मृत्यु के अनन्तर पुत्रियों और उनका अभाव में उनका संतान भाग कर लेते हैं ॥ २ ॥

१. तत्र दायशब्देन यद्धन स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः, अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो-
दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाभ्याभावे च स्वं भवतीति सप्रति-
बन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदाय-
विषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् ॥ मिता ॥ पितृत आगतं
पित्र्यं तच्च पितृमरणोपजातस्वत्वमुच्यते । पित्र्यस्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि
सम्बन्धिमाम्नापलक्षणम् । सम्बन्धिमाम्नायां सम्बन्धिमाम्नाधनविभागेऽपि दाय-
भागपदप्रयोगात् । अतएव दायभागं विवादपदमुपक्रम्य नारदोऽपि माम्ना-
दिधनविभागमप्युपदिशितवान् । दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददाति-
प्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात्,
न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वा-
म्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः । दायभागः ।

२. पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसम्बन्धोपलक्षणम् । मिता०

३. पितर्यूध्वं गत इत्येतावर्तव्यं विभागे सिद्धे पुत्रग्रहणं क्षेत्रजादीनामप्य-
वबोधार्थं ततश्च द्वादशपुत्राणामन्यतरस्मिन्नपि विद्यमाने नान्यस्य धन-
भावत्वं, पितुरिति वचनं भ्रातृणां मध्ये यद्येकस्य विद्याधनादिभवेत् तदा

१७ ना० स्मृ०

मातुर्निवृत्ते^१ रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
 निवृत्ते वापि रमणे पितयुं परतस्पृहे ॥ ३ ॥
 पितैव^२ वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

माता की रजोधर्मनिवृत्ति के अनन्तर, भगिनीओं का विवाह के पश्चात् और पिता की रमणनिवृत्ति और निस्पृहता के कारण घनविभाग होता है ॥ ३ ॥

अपना आयु के भीतर पिता स्वयं पुत्रों का विभाजन कर सकता है । ज्येष्ठ पुत्र को अधिक भाग दे सकता है या अपनी रुचि के अनुसार जैसा चाहता है वैसा कर सकता है ॥ ४ ॥

तस्य विभागो नास्तीति बोधनार्थम् । विर० पृ० ४५६, “विभजेयुर्वर्तं पितुः” इति पाठान्तरम् ।

१. विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि कालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च । निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छयापि पुत्रेच्छायैव विभागो भवति । मिता० २/११४, मातुर्निवृत्ते रजसीति तु पितामहादिघनाभिप्रायं, निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसंभावनाभावात् तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । दायभागः उपरतस्पृह इत्यनेन मातुर्निवृत्ते रजसीत्यनेन च पितुः पत्न्यन्तर-स्वीकारेच्छायां विभागो नास्तीति गम्यते । अतएव ऊह्यं पितुः रित्यनेन एको विभागकालः । स चाजीवद्विभागः । ‘मातुर्निवृत्ते रजसि’ इत्यनेन जीवद्विभागकालः । एवं विभागस्य कान्द्वयमुक्तम् । पितुरिच्छायास्तु जीव-द्विभागानतिरिक्तान्न पृथक्कालभेदः । स० वि० पृ० ३५१, द्र० मनुः ६/१०४, या० स्मृ० १/११७, गौतमः २८/१, बौध्या० २/३/८

२. स्वयमेव स्वयमिच्छति चेत्, न बलादित्येवमर्थं स्वयंग्रहणम् । यथा वेच्छेत् तथा, ज्येष्ठविभागविषयमिति केचित् । अन्ये सर्वविषयमूनं वाधिकं वात्मैच्छानुरूपं विभजेदिति । नाम्ना० १४/४

पितैव वेत्येवकारवाशब्दाभ्यां व्याघितत्वादिकोषराहित्ये पितुरेव विभा-गकरणेऽधिकारः । अन्यथा पुत्राणामित्यर्थः । सवि० पृ० ३५१, द्र० मनुः

विभृयाद्वेच्छतः^१ सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
 भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षाः कुले श्रियः ॥ ५ ॥
 शौर्यभार्याधने^२ चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
 श्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादी यश्च पैतृकः ॥ ६ ॥
 मात्रा च स्वधनं^३ दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
 तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापि हि यथा पिता ॥ ७ ॥
 मध्यग्न्यध्यावह्निकं^४ भर्तुं दायस्तथैव च ।

ज्येष्ठ भ्राता अपना पिता की तरह सबका भरण-पोषण दायित्व संभाल ले सकता है या कोई भरणपोषण समर्थ कनिष्ठ भ्राता भी । क्योंकि कुल में शक्ति के अनुसार श्रीवृद्धि साधित होती है ॥ ५ ॥

शौर्यधन, भार्याधन, विद्याधन और पिता के द्वारा दिया हुआ प्रसाद-लब्ध धन दाय के रूप में विभाजित नहीं किया जा सकता है ॥ ६ ॥

माता अपना स्त्रीधन को जिसका प्रीतिपूर्वक सौंप देती है उसका भी ऐसा विधि कहा गया है क्योंकि पिता की तरह माता भी होती है ॥ ७ ॥

विवाह में अग्नि के निकट दिया हुआ धन, सास घर को जानेवाली
 ६/११२, या० स्मृ० २/११४, आश० २/६/१४, गौतमः २८/२, विष्णुः
 १७/१, बौध्वा० २/३/६

१. सामर्थ्यमेव कारणं भरणस्येति दर्शयति—शक्त्यपेक्षाः कुले व्यापारः, न ज्येष्ठापेक्षाः दृष्टार्थत्वात्, अशक्तः किं करिष्यति नाशयत्येव । नाभा० १४/५, द्र० मनुः ६/१०८

२. युद्धादौ जित्वा लब्धं, विद्यया लब्धं, भार्याधनं स्त्रीधनं, श्रीण्यविभाज्यानि अनिच्छतां तेषाम् । अयेच्छेयुः, विभज्यत एव । पित्रा तुष्टेन यद्दत्तमन्यतमस्य तदप्यविभाज्यम् । नाभा० १४/६, द्र० मनुः ६/२०६, या० स्मृ० २/११६

३. स्वधनपदोपादानात् स्त्रीधनविषयमिदम् । विर० पृ० ५०१

४. विवाहकाले दत्तं भर्त्रादिभिर्नीतायां जातिकुलं पुनरानयनकाले दत्तमिति केचित् । अन्ये स्वगृहानयनकाले दत्तमिति । भर्त्रा तुष्टेनोत्तरकालं

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीघनं स्मृतम् ॥ ८ ॥
 स्त्रीघनं' तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु तु ।
 ब्राह्मादिषु चतुष्वाहः पितृगामीतरेषु च ॥ ९ ॥
 कुटुम्बं^२ विभूयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ १० ॥
 वैद्योऽवैद्याय^३ नाकामो दद्यादंशं स्वतो घनात् ।

को दिया हुआ धन, स्वामी ने दिया हुआ धन और भ्राता, माता और पिता ने दिया हुआ ये छः प्रकार के धन 'स्त्रीघन' के नाम से कहे गये हैं ॥ ८ ॥

स्त्रीघन स्त्री का सन्तानों का है । उनका अभाव में उस धन स्वामी का है अगर ब्राह्मादि चार प्रकार विवाहों में परिणय सम्पन्न हैं । अन्य चार प्रकार विवाहों में स्त्रीघन स्त्री का पितरों का है ॥ ९ ॥

विद्याध्ययन के लिये जानेवाला भाई का कुटुम्ब का पोषण वहन करनेवाला भाई अविद्वान् होकर भी विद्याधन से भाग लेता है ॥ १० ॥

इच्छा न कर्के कोई विद्वान् भ्राता अविद्वान् भ्राता का अपना विद्या-

च यददत्तं, भ्रात्रापि दत्तं मात्रा पित्रा च षट्प्रकारं स्त्रीघनमिति यत्रोच्यते तदतद् ग्राह्यम् । नाभा० । द्र० मनुः ६/१६४, या० स्मृ० २/१४३, १४४; विष्णुः १७/१८

१. स्त्रीघनं तदपत्यानां, न सापत्यानां, जीवत्यपि भर्तृरि 'भर्तृगाम्य-प्रजास्वि'ति वचनात् भर्तृगामीति विशेष उच्यते न सर्वं, ब्राह्मादिषु चतुर्विधप्रजायाः । इतरेषु तु गान्धर्वादिषु तस्याः पितुर्भवत्यप्रजाया जीवत्यपि पितरि । नाभा० १४/६, द्र० मनुः ६/१६५-१६७, या० स्मृ० २/१४४-१४५, विष्णुः १७/१६-२१, वसि० १७/४६, बौध० २/२/३/४३

२. विद्याधनमविभाज्यमित्युक्तं तस्यायमपवादः । नाभा० १४/१० अविभक्तघनोपयोगेन प्राप्तविद्याधनस्य विभाज्यत्वदर्शनायमेतत् । अश्रुतोऽप्यविद्योऽपीत्यर्थः । स्मृच० पृ० २७४

३. पित्र्यपदं साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय अनि-

पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥ ११ ॥

द्वावंशी^१ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

समांशभागिनी^२ माता पुत्राणां स्यान्मृते पती ॥ १२ ॥

ज्येष्ठायांशोऽधिको^३ देयः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।

धन से भाग नहीं देता है अगर पितृद्रव्य की महायता से यह विद्याधन अर्जित है ॥ ११ ॥

पिता स्वयं अपना धन का विभाग करने के समय आपके लिये दो भाग ले सकता है । पति का मरने के बाद माता पुत्र के समान भाग पा सकती है ॥ १२ ॥

ज्येष्ठभाई का ज्येष्ठांश, कनिष्ठ भाई का उससे निम्नांश अथ्य भाई

च्छन्न दद्यात्, वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव ।
दायभागः । द्र० मनुः ६/२०६, या० स्मृ० २/११६, गौतमः २८/३०

१. तत्र यदा पितृवेच्छातः पुत्रान् विभजति तदा पंतामहधनात् भाग-
द्रव्यं स्वयं गृह्णीयात् । 'जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयं, मिति वृह-
स्पतिना 'द्वावंशी प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते'ति नारदेन चाविशेषेण
प्रतिपादनात् । किं च इतोऽपि पितामहधनात् पितुर्भागद्वयम् । दायभागः,
द्र० या० स्मृ० २/१२३, विष्णुः १८/३४

२. मृते पत्यौ माता पुत्रैः समभागा । मृते धव इति वचनात् जीवति
न तस्या भाग इति गम्यते । नाभा० १४/१२

३. ज्येष्ठाय भागोऽधिको देयः । वरश्च सर्वार्थेषु पूर्वोक्त एव । वरं
दत्त्वा शेषस्य भागोऽधिको देयः । अथ्ये आहुः ज्येष्ठायाधिको भागो
देयः । ततः समभागेषु श्रेष्ठ इष्टः तस्य पूर्वं (वरं) दत्त्वा शेषाः समभागा
इति । भगिन्या अपि ऊढाया नास्त्यंश इत्यस्मादेव गम्यते । क्षेत्रज्ञेष्वपि
तथैव समांशता । घर्मेण यथोक्तजातास्ते । त्रयथोक्तजा अभागाह्नी इत्यस्मा-
देव गम्यते । नाभा० १४/१३, १४, द्र० मनुः ६/११३-११८, विष्णुः १७/३७,
१८/३५, बोधो० २/३/६, गौतमः २८/५-१३, वसि० १७/४२, आप०
२/६/१४/६-१०, या० स्मृ० २/११४, १२४

समांशभाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥ १३ ॥

क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः ।

वर्णाविरेष्वंशहानिरूढाजातेष्वनुक्रमात् ॥ १४ ॥

पित्रैव^१ तु विभक्ता ये हीनाधिकसमर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ १५ ॥

व्याधितः^२ कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ १६ ॥

समान अंश और अविवाहिता भगिनी का भी उस प्रकार अधिक भाग है ॥ १३ ॥

क्षेत्रजादि पुत्रों की विद्यमानता के कारण या उनके सन्तानों अगर हैं तो वर्णों की अवतरता के अनुसार अंशहानि होती है । एक वर्ण का अनेक परिणीत स्त्री होने पर विवाह क्रम के अनुसार अंश कल्पना होती है ॥ १४ ॥

पिता के द्वारा दिया हुआ धन, अधिक या समान भाग पुत्रों का धर्मतः भाग है । क्योंकि पिता सब धन का प्रभु है ॥ १५ ॥

रोगग्रस्त, क्रुद्ध, मदिरादिविषयासक्त और शास्त्रमार्गत्यागी पिता विभाग नहीं कर सकता है ॥ १६ ॥

१. वर्णाविरेषु क्षत्रियावंश्याशूद्रापुत्रेष्वंशहानिः सर्वं दशधा कृत्वा चतुरो भागान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत्, त्रीन् क्षत्रियासुतः, द्वौ वैश्यासुतः, एकं शूद्रासुतः । नामा० १४/१४, वर्णाविरा विप्रस्य क्षत्रियादयः । ऊढा परिणीता, अंशहानिः क्षत्रियाया जातस्य त्रयोऽंशः इत्यादि । वर्णान्तरेष्विति क्वापि पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः । विर० पृ० ५२८

२. सर्वधनप्रभुत्वस्य हेतुत्वात् पंतामहे च तदसंभवात् न्यूनाधिकविभागः पितृकृतः पितृधनविषय एवायं धर्म्यः । दायभागः । तस्मात् विषमविभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः । इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते । पमा० पृ० ४६४

३. अपितु तत्पुत्र एव प्रभवतीति शेषः । अन्यथाशास्त्रकारी स्मृत्या-चारव्यपेतमार्गवती । स्मृच० पृ० २५८

कानीनश्च^१ सहोदश्च गूढायां यश्च जायते ।
 तेषां वोढा पिता श्रेयस्ते च भागहराः स्मृताः ॥ १७ ॥
 अज्ञातपितृको^२ यश्च कानीनोऽनूढमातृकः ।
 मातामहाय दद्यात् स पिण्डं रिक्थं हरेत् च ॥ १८ ॥
 जाता^३ ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

कानीन, सहोद और गूढज पुत्रों को माता जिसको विवाह करती है वह उनका पिता है । वे भी पिता का घन से भाग लेते हैं ॥ १७ ॥

जिस कानीन पुत्र का पिता ज्ञात नहीं होता है और उसकी माता अविवाहित रहती तो वह पुत्र मातामह को पिंड देता है और उसका रिक्थ पाता है ॥ १८ ॥

अनियुक्ता पत्नी में एक या अनेकों ने यदि पुत्रोत्पादन करता है उन

१. सहोदो गर्भजातः । अत्रापुत्रो यदि मातामहस्तदा तस्य पुत्रः कानीनः सहोदश्च । सपुत्रश्चेत्तदा वोढुः, उभयारपुत्रत्वे चोभयोरिति पारिजातः । विर० पृ० ५६५, द्र० मनुः ६/१७०-१७२, या० स्मृ० २/१२६, विष्णुः १५/१०-१७. वसि० १७/२१-२३

२. कानीनः वोढुः पुत्र इत्युक्तमिति असंज्ञात् विशेष्यते । कन्यायामवत्तायां यो जातश्चौर्येण, सोऽज्ञातपितृकः । दत्तायामनूढायां चौर्येण, क्षेत्रिणो निर्जातत्वात् ज्ञातपितृक एव सः । उभयत्र गूढायां जातत्वेऽपि स वोढुरित्युक्तः । क्षेत्रजादावपि वलक्षणान्न क्षेत्रजः । इतरस्तु मातामहाय पिण्डं दद्यात्, पुत्र इत्यर्थः । रिक्थं च तस्य लभते स देवरजादिष्वनुरूपम् । नामा० १०/१७

३. यदि माता शुल्केन नीता स्याद्, बीजिनः पिण्डदाः । विना शुल्केन स्वयमागतायां जातो वोढुरेव क्षेत्रिण एवेत्यस्मिन् नियोगवचनमनर्थकं स्यात् । अन्य आह—अशुल्कोपनतायां वोढुः पिण्डदा इति वचनान्न रिक्थमाज इति । अत्रापि यतो रिक्थं ततः पिण्डमिति दुरुपपादम् । तस्मात्पण्येन विना नियुक्तानियुक्ता वा पत्युरेवापत्यार्थं ग्यायेनोपनता चेद् वोढुः एवेति समांश इत्युक्त एव विशेषित इति नामा० १४/१६, द्र० मनुः ९/१५३

आरिक्थभाजः सर्वे स्युर्बोजिनामेव ते सुताः ॥ १९ ॥
 दद्युस्ते वीजिनो पिण्डं माता चेच्छुल्कतोहृता ।
 अशुल्कोपगतायां तु पिण्डदा वोदुरेव ते ॥ २० ॥
 पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादोपपातिकः^१ ।
 औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रज्ञाः कुतः ॥ २१ ॥
 दीर्घंतीन्नामयग्रस्ता^२ जङ्घोन्मत्तान्घण्डवः ।

पुत्रों पत्नी का स्वामी के धन से भाग नहीं ले सकते हैं क्योंकि वे उत्पादकों के पुत्र होते हैं ॥ १९ ॥

माता शुल्क लेकर अगर पुत्रोत्पादन करने के लिये पुरुष से संपृक्त होती तो उसका संतान उत्पादक पुरुष को पिंड देते हैं । शुल्क न लेकर उपगत होने पर वे पुत्र माता का पाणिग्रहण करनेवाला पुरुष को पिंड देते हैं ॥ २० ॥

पिता का द्वेष करनेवाला, पतित, क्लीब और उपपातकी औरस पुत्र भी पिता का दाय नहीं पाता है, क्षेत्रज्ञ पुत्र की क्या बात है? ॥ २१ ॥

दीर्घकाल व्यापी और तीव्र कष्ट देनेवाला रोग से आक्रान्त, जङ्घ, अन्ध

१. पितृद्वेषो नामासौ मम पिता नेत्येवंरूपः अन्यथा पितुः पक्षपाते पुत्राणां द्वेषसंभवे तत्र भागस्य विहितत्वात् । सवि० पृ० ३६४

२. औपपातिकः उपपातकैः संसृष्ट इति दात० पृ० १७२, अपपात्रित इति विर० पृ० ४८६ पाठः । तत्र "अपपात्रितः राजन्नघादिदोषेण कृत-घटापवर्जनः" इति । अवपातिक इति स्मृच० २७० पाठः । तत्र आवपा-तिकः अवपातितः 'आवपातिकस्य ऋक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते' इति शंखलिखितस्मरणात् । अवपातितस्य महापराधेन बन्धुजाहृकृतस्येत्यर्थः । इति ।

३. दीर्घं राजयक्षमादि, तीव्रं कुष्ठादि, भर्त्तव्याः पोषणीयाः । कुलस्य भ्रात्रादेः । विर. पृ० ४८६ । द्र० मनुः ६/२०१-२०३, आप. २/६/१४/१५, गोत. २८/२३, ४०, ४३, वसि० १७/५२, ५३ बोधा० २/३/३७-४०, बिष्णुः १५/३२-३७, या० स्मृ० २/१४०, १४१

भतंव्याः स्युः कुले चंते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥ २२ ॥

द्विरामुष्यायणा^१ दद्युर्द्वीभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थादर्धं समादद्युर्वीजिक्षेत्रिकयोस्तथा ॥ २३ ॥

यमृष्टीनां तु^२ यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनन्ययोऽशभागयोऽपि निर्वीजेष्वितरानियात् ॥ २४ ॥

भ्रातृणामप्रजाः^३ प्रेयात्कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत् वा ।

और पंगु कुलस्थ सदस्यों ने पोषणीय हैं, उनके पुत्र संतान भाग पा सकते हैं ॥ २२ ॥

द्विरामुष्यायणा पुत्र दोनों के उद्देश्य में पिण्डदान पृथक्-पृथक् करते हैं । बीजी और क्षेत्रिक का आधा स्वत्व ले सकते हैं ॥ २३ ॥

अपुत्रिक संसृष्ट भ्राता का धन संसृष्ट भ्राता लेता है । निर्वीजी का भाई के अभाव में अन्य दायाद लोक लेते हैं ॥ २४ ॥

भाइयों में अपुत्रिक भाई मर जाने पर या संन्यासी हो जाने पर

१. द्विरामुष्यायणका इति पाठान्तरम् । तव च मम चेत्युत्पादिताः क्षेत्रजाः पुत्रिकासुताश्च, ते द्वयोर्वीजिक्षेत्रिकयोः पिण्डोदके दद्युः, उभयोरनपत्यत्वे सर्वं हरेयुः, सापत्यत्वे उभयनोऽर्धांश्च । एवमोरसस्तुल्यांशा भवन्ति । नाभा० १४/२२ द्र० मनुः ६/१४५, १६०, या० स्मृ० २/१२७, बीष्मा० २/३/१८/१९

२. विभक्ताः पुनरेकीकृताः संसृष्टिनः । तेषामनन्यस्य दायं संसृष्टिन एव विमजेरन् । तेषामन्यामावोऽशमाजो भ्रातरोऽन्ये विभक्ता असंसृष्टाः न तानियात् । निर्वीजेषु भ्रातृणामप्यभावे इतरान् दायादान् गच्छेत् । नाभा. १४/२३

३. विभक्तेष्वसंसृष्टेषु कश्चिदनन्यः प्रेयात् प्रव्रजेद्वा, तेषां भ्रातरो विमजेयुस्तदीयं धनम् । स्त्रीधनाद् यथोक्तादृते : न स्त्रीधनं ऋढमेव गृह्यते स्वयं धनं तद्भार्याया जीवनं मुक्त्वा । तस्यां मृतायां तदपि विभाज्यम् । नाभा० १४/२४ । तत् धरणम् एवं स्त्रीणां यद्धारणप्रतिपादकं वचनजातं तद्विभक्तपत्नीविषयं च वेदितव्यम् ॥ सवि० पृ० ४११ द्र० मनुः ६/२१२, या० स्मृ० २/१३८, विष्णुः १७/१७, गौतमः १८/२१

विभजेरन्धनं तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥ २५ ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥ २६ ॥
 या तस्य दुहिता तस्याः पितृव्येऽशो भरणे मतः^२ ।
 वासंस्कारं^३ भजेरस्तां परतो विभृयात् पतिः ॥ २७ ॥
 मृते^४ भर्तयंपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
 विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥
 परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
 तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः^५ प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥

उसका अन्य भाई स्त्रीधन को छोड़कर और सब बाँट कर ले जाते हैं ॥ २५ ॥

उनकी स्त्री को आजीवन पोषते हैं अगर साध्वी होकर रहती अन्यथा उसका धन जबरदस्ती ले जा सकते हैं ॥ २६ ॥

उस विधवा की जो दुहिता हो उसका भरणपोषण और विवाहादि संस्कार पितृधन से होती है और अनन्तर उसका पति उसका दायित्व वहन करता है ॥ २७ ॥

अपुत्रिका स्त्री का पति मर जाने के बाद पति का पक्ष उसका प्रभु होते हैं । विनियोग, आत्मरक्षा और भरणपोषण में पतिपक्ष ही कर्त्ता होते हैं ॥ २८ ॥

पतिकुल मनुष्यशून्य हो जाने पर निराश्रव अवस्था में या सपिण्डों का अभाव में पितृकुल स्त्री का प्रभु हो सकते हैं ॥ २९ ॥

१. द्र० या० स्मृ० २/१४२

२. द्र० या० स्मृ० २/१४१

३. आ संस्कारात् इति पाठान्तरम्

४. मृते इति । पत्यो मृते अपुत्रायाः । मृत इति वचनात् जीवन् स एव पतिः । अपुत्राया इति वचनात् सपुत्रायाः पुत्र एव । पतिपक्षः प्रभुरादिः, न पित्रादिः प्रभवति । विनियोगे क्षेत्रज्ञार्थं तस्या रक्षायां भरणे च स एव पतिपक्ष ईष्टे, न पितृपक्षः नामा० १४/२७, २८

५. पितृविनियोगादि पितृपक्षेण कारयितव्यं, व्यवहार इत्येवमर्थमुप-

‘स्वातन्त्र्याद्धि प्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
 अस्वातन्त्र्यमतस्तासां^२ प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ३० ॥
 पिता रक्षति कोमारे भर्ता रक्षति योवने ।
 पुत्रास्तु स्थविरे^३ भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३१ ॥
 यच्छिष्टं^४ पितृदायेभ्यो दत्त्वणं पतृकं च यत् ।
 भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमनुणी न स्याद्यथा पिता ॥ ३२ ॥

अपना कुल में जात होकर भी स्वतन्त्रता के कारण स्त्रियों नष्ट हो जाती हैं । इसलिये प्रजापति ने उनकी अस्वतन्त्रता विधान की है ॥ ३० ॥

पिता कुमारी अवस्था में, पति यौवन में और पुत्रों वार्धक्य में स्त्री की रक्षा करते हैं । स्त्री कभी स्वतन्त्रता नहीं पा सकती है ॥ ३१ ॥

पिता का दाय से अवशिष्ट पितृ परिशोध के अनन्तर भाईओं ने विभाग किया जाता है जिस प्रकार पिता ऋणी नहीं रहता है ॥ ३२ ॥

न्यासः । परिक्षीणे इति । अमति पतिपक्षे भरणसमर्थे निर्मनुष्ये, तत्सपिण्डा प्रभुः । तदभावे पितृपक्ष एव भरणं दाप्य इति । पक्षेति । उभयपक्षाभावे राजा विभूयः द रक्षेच्च । न स्वतन्त्रा कार्या । नाभा० १४/२६.

१. पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युताम् ॥

इत्यधिकः पाठः व्यक्तः पृ० १२६.

२. अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणां यथा भवत्यस्वातन्त्र्यं तथैव कल्पयितव्यमिति शेषः । दुष्प्रसंगादपि रक्षणं कर्तव्यम् ॥ स्मृच० २३६

३. रक्षन्ति वार्धके पुत्रा इति पाठात्तरम् । विधवावस्थोपलक्षणार्थम् ॥ नाभा० द्र० मनुः ६/३, ५/१४८, गीत. १८/१, वसि० ५/१, २; बोधा० २/३/४४/४५। या० स्मृ० १/८५. विष्णुः २५/१२, १३

४. पितृदायः पितृणां दत्तं पित्रा दातुमङ्गीकृतम् । एवं च पितृणं परिशोध्य पश्चाच्छेषं वण्डनीयमित्यर्थः ॥ विचि० पृ० २१० द्र० मनुः ८/१९६, ६/१०४; बोधा० २/३/८; गीत० २८/१; या० स्मृ० २/११७

येषां^१ तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
 कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पितृकादेव ते घनात् ॥ ३३ ॥
 अविद्यमाने^२ पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
 अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतेः ॥ ३४ ॥
 कुटुम्बार्थे^३ यश्चोक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः ।
 भ्रातृभिर्भरणियोऽमौ^४ ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥ ३५ ॥
 विभागधर्ममन्देहे^५ दायादानां विविण्मयः ।

क्रमानुसार पिता वै जिनका संस्कार न हो पाया, पिता की मृत्यु के
 अनन्तर पितृघन से असंस्कृत भाईओं का संस्कार किया जाता है ॥ ३३ ॥

पितृघन का अभाव में अपना अंश से संग्रह कर पूर्वसंस्कृत भाईओं से
 असंस्कृत भाईओं का संस्कार अवश्य करना चाहिये ॥ ३४ ॥

कुटुम्ब के लिये करणीय हितकार्य जो भाई करता है अन्य भाईओं
 मिलाकर भोजन, परिधान के साथ उम भाई का भार वहन करते
 हैं ॥ ३५ ॥

दायादों का विभागविधि में सन्देह होने पर भाग और लिखित प्रमाण

१. भ्रातॄणं संस्काराः भ्रातृभिः पितृघनादुपादाय साधारणात् कर्त्तव्याः ।
 संस्कारार्थं घनं मुक्त्वाऽन्यद् विमजेरसित्यर्थः । पितृद्रव्याभावे स्वांशात्
 स्तोत्रं स्तोत्रं गृहीत्वा, वा शब्दादन्यतो वा याचित्वा ज्येष्ठैरेवश्यं कर्त्तव्याः
 संस्काराः । अकरणे कारयितव्यः राजा ॥ नामा० १४/३४. द० या० स्मृ०
 २/१२४, स्मृच० २६६, विर० ४६३

२. कन्यकानां तु विवाहास्ताः संस्कारा उपनयनरहिताः पित्र्याभावे
 स्वार्थादुद्धृत्य कार्याः, विवाहस्योपनयनस्यानन्वयनावश्यकार्यत्वात् ॥ स्मृच०
 २६६

३. अविभक्तावस्थायां विभक्तानां वा साधारणप्रयोजनतत्परः साधारण-
 कार्यं चेत् कुरुते न इतरभ्रातृभिर्वर्धनीयो नासादिभिः, येन निराकुलः सर्वो
 कर्त्तव्यं करोति ॥ नामा० १४/३५

४. स भ्रातृभिर्बृंहणीय इति पाठान्तरम् ।

५. विभागरूपो धर्मः विभागधर्मः, तस्य संशये जातो न वेत्याकारे.

ज्ञातिभिर्भागलेख्यैश्च पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मो हि तेषां भवेत् पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥
 दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मगमव्ययाः ॥ ३८ ॥
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ ३९ ॥
 येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिनाम् ।
 विभक्ता भ्रातरस्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥ ४० ॥
 वसेयुर्ये दशावदानि पृथग् धर्माः पृथक् क्रियाः ।

के द्वारा ज्ञातिओं को बुलाकर पृथक् कार्य करना चाहिये ॥ ३६ ॥

अविभक्त अवस्था में भाईओं का एक ही धर्म है । विभाग के अनन्तर उनका परिवार धर्म पृथक् पृथक् होते हैं ॥ ३७ ॥

दान, ग्रहण, पशु, अन्न, गृह, क्षेत्र, परिग्रह, पाकक्रिया, लिखित प्रमाण और व्यय विभक्तों का पृथक् होते हैं ॥ ३८ ॥

विभक्त भ्राताओं साक्षी, जामिनदार, दाता और प्रतिग्रहीता हो सकते हैं, किन्तु अविभक्तों नहीं हैं ॥ ३९ ॥

इन क्रियायें जिन भाईओं की होती हैं उनको निश्चित रूप से विभक्त भाईओं कहे जाते हैं ॥ ४० ॥

एकान्तवर्ती होकर भी जो भाईओं दस साल तक पृथक् धर्म और पृथक्

दायादानां ज्ञातिभिः निणयिः कर्त्तव्यः । भागलेख्यं विभागज्ञापकं लेख्यं,
 पृथक्कार्यप्रवर्तनात् पृथगाव्ययादिकार्यप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ वि० ६०७

१. पाकधर्मः पार्वणादिः, आगमः धनार्जनादिः । व्ययो धनविनियोगः ।
 विचिः २५३, मन्मते तु पाकपदेन वैश्वदेवादिहेतुभूतं पचनं, धर्मपदेन पञ्च-
 महायज्ञादिः, आगमपदेन धनार्जनं, व्ययपदेन च स्थितार्जितधनविनियोग
 इति बोद्धव्यम् ।

२. द्र० सवि० ३४७

विभक्ता भ्रातरस्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥ ४१ ॥
 यद्येकजाता^१ बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।
 पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कृत्येषु सम्मताः ॥ ४२ ॥
 स्वानुभागान्यदि^१ दद्युस्ते विक्रीणीरन्नयापि वा ।
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य तु ॥ ४३ ॥
 ऊर्ध्वं^२ विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
 संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ ४४ ॥
 औरसः^३ क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

क्रिया करते हैं उन विभक्त भाईओं जान लिये जाते हैं ॥ ४१ ॥

एक माता और पिता से उत्पन्न होकर भी यदि अनेक लोक पृथक् धर्म, पृथक् क्रिया, पृथक् कर्म और गुण से युक्त कृत्य में समान न होकर अपना अपना भाग देते हैं विक्रय करते हैं तो अपना धन का विनियोग इच्छानुसार कर सकते हैं क्योंकि वे अपना धन का स्वामी हैं ॥ ४२-४३ ॥

विभाग के अनन्तर उत्पन्न पुत्र पिता का अंश लेता है । अथवा उसके साथ जो संसृष्ट हैं उनके साथ उस पुत्र का विभाग होता है ॥ ४४ ॥

औरस, क्षेत्रज, पुत्रिका पुत्र, कानीन, सहोद, गूढोत्पन्न, पोतभंव,

१. भ्रातरो बहवो यदि पृथग्धर्मवैश्वदेवपितृकायादियः पृथक्कर्षणादि-
 क्रियाश्च, कर्मफलैनापि पृथगेव संबध्यन्ते चेत्, न तेऽकृत्येषु अकार्येषु
 चोर्ध्वविष्वेकत्वेन मताः । नाभा० १४/४१

२. विभक्ता भ्रातरः स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं
 यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः ।
 पभा० पृ० ५६८

३. विभक्तयोर्मतापित्रोर्विभागे विभागात् पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी,
 विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । मिता० २/१२२, द्र० व्यक० १५२,
 मनुः ६/२१६, या० स्मृ० २/१२२, गौत० २८/२६, विष्णु० १७।३

४. ये आद्या पटोरसादयो गूढोत्पन्नान्ताः संततिश्च दायादाश्चेति
 केचित् । बन्धूनां च दायं गितृस्वमपि लभन्त इत्यर्थः । इतरे षट् पितुरेव
 दायं लभन्ते न सखिण्डानाम् । पूर्वः पूर्वः श्रेयान् उत्तर उत्तर ऊनः रिक्थ-

कानीनश्च सहोदश्च गूदोत्पन्नस्तथैव च ॥ ४५ ॥
 पीनर्भत्रोऽपविद्धश्च लब्धः क्रीतः कृतकस्तथा ।
 स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशेष उदाहृताः ॥ ४६ ॥
 एषां षड् बन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः^१ ।
 पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेयाञ्जघन्यो यो य उत्तरः ॥ ४७ ॥
 छिन्नभोगे गृहक्षेत्रे सन्देहो यत्र जायते ।
 लेह्येन भोगविद्भिर्वा साक्षिभिर्वा समाहरेत् ॥ ४८ ॥
 क्रमाद्धोते प्रपद्येरन्मृते पितरि वा धनम् ।
 ज्यायसो ज्यायसोऽलाभे कनीयान्कथमर्हति ॥ ४९ ॥
 पुत्राभावे^२ तु दुहितेतुल्यसन्तानकारणात् ।

अपविद्ध, लब्ध, क्रीत, कृतक और अपविद्ध ये बारह प्रकार पुत्रों हैं ॥ ४५-४६ ॥

उनमें से पहला छे बन्धुदायाद और अनन्तर छे अबन्धुदायाद हैं ।
 उनमें पूर्व-पूर्व श्रेय और उत्तरोत्तर जघन्य हैं ॥ ४७ ॥

अपना भाग छिन्न हो जाने से, गृह और क्षेत्र के बारे में सन्देह हो जाने पर लिखित प्रमाण और भोग देखल जानने वाले साक्षियों की सहायता से पुत्रों अपना भाग निश्चित कर सकते हैं ॥ ४८ ॥

पिता का मरण के अनन्तर क्रमानुसार पुत्रों पितृधन का स्वामी होते हैं । ज्येष्ठों का अभाव से कनिष्ठ रिकथग्राही होते हैं ॥ ४९ ॥

पुत्र के अभाव में पुत्री पुत्र की तरह होती है । क्योंकि पुत्र और कन्या भागादौ । पूर्व उत्तरं विभृयाद् 'अंशानां चोदनं दद्यात् तदंशा इतरे इति । नामा० १४/४५

१. द्र० मनुः ६/१५८-१८४; विष्णुः १२/१-२६; वसि० १७/१२-३६;
 बौध्वा० २/२/३/१४-३२; या० स्मृ० २/१२८-१३२

२. पुत्राभावे सर्वाननुक्रम्य वचनात् सवीभावे दुहिता हरेत् । अपुत्रस्य पुत्रिकापुत्रेण तुल्यसन्तानदर्शनात् । 'तस्यामात्मन्ति तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्' इति । स 'दोहित्रीऽप्यमुत्रैनं संतारयति पीत्रावत्' इति चोक्तः । द्वावपि सन्तानकारकौ । तस्मात् पुत्राभावे तत्तुल्यत्वादप्येभ्यः प्रत्यासत्तोर्दुहिता हरेत् ॥ नामा० १४/४७ द्र० २/६/१४/४

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ ५० ॥

अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्ततः ।

ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ ५१ ॥

अन्यत्र ब्राह्मणेभ्यः स्याद्राजा धर्मपरायणः^२ ।

तत् स्त्रीभ्यः जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ ५२ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे दायभागो नाम त्रयोदशं

व्यवहारपदं समाप्तम् ।

पिता का ही सन्तानो है ॥ ५० ॥

दुहिताओं का अभाव में सकुल्य, बान्धव क्रमानुसार धन लेते हैं । उनके अभाव में सजाति लेते हैं । सबका अभाव में धन राजगामी होता है ॥ ५१ ॥

ब्राह्मणों को छोड़कर धर्मपरायण राजा धनस्वामी की स्त्रियों को प्रासाच्छादनादि सुरक्षा देता है । यह दायविधि धर्मशास्त्र में कहा गया है ॥ ५२ ॥

इस प्रकार नारदीय धर्मशास्त्र में दायभाग नामक त्रयोदश

व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

१. दुहितृभावे सकुल्याः सपिण्डाः । तदभावे बान्धवाः संबन्धिन्ः । तदभावे सजात्याः समानजातीया मित्रभूताः । तदभावे राजा हरेत् । राजगामीत्युक्तं, तदन्यत्र ब्राह्मणात् । तन्तु ब्राह्मणेभ्य एव देयं, न भाण्डागारं प्रवेशयेद् धार्मिकः इतरो हरेदपि धर्मनिरपेक्षः । यदेतरेषां हरति तदा स्त्रीणां जीवनं दत्त्वा शेषं हरेत् ॥ नभा० १४/४६

२. द्र० मनुः ६/१८५-१८६; या० स्मृ० २/१३५, १३६; वसि० १७/८१-८४, विष्णुः १७/४-१४, आप० २/६/१४/२-५; गौत० २८/३१, ४१, ४२

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डित श्रीब्रजकिशोर स्वार्द्र प्रणीता

नारदस्मृतिदायभागाख्य त्रयोदश व्यवहारपदतिलोत्तमा

टिप्पणी समाप्ता ।

साहसम्

सहसा^१ क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदपितैः ।
 तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ १ ॥
 मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
 पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं च चतुर्विधम्^२ ॥ २ ॥
 तत् पुनस्त्रिविधं^३ ज्ञायं प्रथमं मध्यमं तथा ।
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ ३ ॥
 फलमूलोदकादीनां^४ क्षेत्रोपकरणस्य च ।

बल और दर्प के साथ जो कर्म सहसा किया जाता है वह साहस का नाम से कहा जाता है क्योंकि 'सह' का अर्थ बल है ॥ १ ॥

मनुष्य की हत्या, स्तेय, परस्त्रीगमन और दो प्रकार पारुष्य को लेकर साहस चतुर्विध है । २ ॥

वह फिर प्रथम, मध्यम और उत्तम भेद से तीन प्रकार है उनका लक्षण भी पृथक् है ॥ ३ ॥

फल, मूल, उदकों का क्षेत्र और उपकरण का भक्षण, जवरदस्त हरण

१. सहसा बलेन बलवद्भिः प्रसह्य प्रतिज्ञानं यत्किञ्चित्कर्म क्रियते पर-
 स्वहरणादि, तत्साहसमिति चतुर्दश विवादपदमुच्यते । सहो बलं तस्मिन्
 भवं साहसम् । नामा० १५/१, द्र० मनुः ८/३३२, या० स्मृ० २/२३०

२. साहसं पञ्चधा स्मृतमिति दवि० (२६३) पाठः । प्राणिहिता
 स्तेयं परदारपरिग्रहो वाक्यारुष्यं दण्डपारुष्यमित्युद्देशः । इह च साहसे
 श्क्षितुर्जनवारणं नास्ति, स्तेये तु तदस्तीति तस्यासाहसत्वादुक्तविभागानु-
 पपत्तिः स्तेयलक्षणे साहसलक्षणे चाव्याप्तिः । रक्षितमक्षकृतस्यापि परद्रव्य-
 ग्रहणस्यापहनवे स्तेयत्वादतत्समक्षकृतस्यापि परदारपरिग्रहादेः साहसत्वात् ।
 दवि० २६३-४

३. तत्साहसं त्रिविधं, प्रथमं, मध्यमम् उत्तममिति । फलानुसारादिविषय-
 भेदेन मनुसंहितासु शास्त्रान्तरेषु च तस्य त्रिप्रकारस्यापि लक्षणमुक्तम् ।
 नामा० १५/२

१. परपरिग्रहे फलमूलोदकशाकपुष्पादीनां क्षेत्रोपकरणस्य हलयुगव-
 १८ ना० स्मृ०

भङ्गाक्षेपावमर्दादिः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ ४ ॥

बासःपश्वभ्रपानानां^२ गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ ५ ॥

व्यापादो^३ विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुत्तमुत्तमसाहसम् ॥ ६ ॥

तस्य दण्डः क्रियागेक्षः^२ प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥ ७ ॥

और खतरा करना प्रथम साहस है ॥ ४ ॥

वस्त्र, पशु, अन्न और पान का तथा गृह और उपकरणों का इस प्रकार नाश करना मध्यम साहस है ॥ ५ ॥

विष और शस्त्रों के द्वारा मारण, परदार का जबरदस्त गमन और प्राणहानिकर कर्म उत्तम साहस है ॥ ६ ॥

उसका दण्ड कार्य का परिमाण के अनुसार कम से कम सौ पण होता है । मध्यम साहस का कम से कम पाँच सौ पण दण्ड शास्त्रज्ञों ने बताया है ॥ ७ ॥

रत्रादेः भङ्गः, क्षेपोपकरणस्य फलकन्दशाकादीनामाक्षेपो हरणं, जदकादेश्च सेतोरवमर्दः, सस्यादेश्चाहरणं, सर्वेषां वा यथासंभवम् । एतत्प्रथमं साहस-मत्पद्रव्यापहारविषयम् । नामा० १५/३

१. वस्त्राणां पशूनामजादीनां पक्वान्नस्य क्षीरादेर्गृहोपकरणस्य घट-पीठकोलूखलमुसलशूरादिः पूर्वदद भङ्गादिकरणं मध्यमद्रव्यविषयत्वान्मध्यमं साहसम् । नामा० १५/४

२ व्यापादो मारण विषशस्त्राग्निहस्तमुष्ट्यादिभिः । परदारानां चातिक्रमः । अन्यदपि येन म्रियते तस्यानुष्ठानं पुत्रमरणकथनाद्यनृतं, तद् हि उत्कृष्टविषयत्वादुत्तमसाहसम् । नामा० १५/५

३. क्रिया द्रव्यं तदपेक्षो द्रव्यतत्सारापेक्षो भिद्यते । तत्र प्रथमस्य तावत् फलादिविशेषवशात् पञ्चशतादारभ्य यावच्छतं, न शतादवाक्, अल्पेऽप्यपराधे बहुदण्डवचनं प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । मध्यमसाहसस्य सहस्रादारभ्य यावत् पञ्चशतानि । नामा० १५/६, द्र० सवि० ४५२

उत्तमे^१ साहसे दण्डः सहस्रावय इष्यते ।
 वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ ८ ॥
 अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
 बधादूते^२ ब्राह्मणस्य न वध ब्राह्मणोऽर्हति ॥ ९ ॥
 शिरसौ मण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
 ललाटे चाभिषस्ताङ्कः^३ प्रयाणं गर्दभेन च ॥ १० ॥
 स्यातां^४ संव्यवहार्यो तो धृतदण्डो तु पूर्वयोः ।

उत्तम साहस में मरनातिमरुन हजारो पण दण्ड है । वध, सर्वस्वहरण, नगर से निर्वासन, शरीर में चित्रांकन और अंगच्छेद उत्तम साहस दण्ड है ॥ ८ ॥

सबके लिये यह दण्ड निविशेष में है । वध के बिना अन्य सब दण्ड ब्राह्मण का है । ब्राह्मण वधयोग्य नहीं है ॥ ९ ॥

उसका मण्डन, नगर से निर्वासन, ललाट में अभिषाप का चित्रांकन और गर्दभ के ऊपर भ्रामण दण्ड है ॥ १० ॥

प्रथम और मध्यम साहस में प्रायश्चित्ताचरण और दंड भोग से पुरुष लोक व्यवहार योग्य होता है । उत्तम साहस में दण्ड पाकर भी संभाषण

१. वग्रस्ताडनादिः, सर्वस्वहरणं, ततो महति पुरान्निर्वासनं बधादि कृत्वा, ततोऽपि महति पूर्वत्रयमङ्कनं च, येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा साहसं कृतं तस्य छेदनम् । एवं प्रकारो दण्ड उत्तमसाहसे । नामा० १५/७, द्र० राकी० ४६१

२. ब्राह्मणस्य तु वधो नास्ति, तुल्यदोषत्वेऽपि जातेः पूज्यत्वात् । नामा

३. अभिषस्ताङ्कनं कुक्कुटाद्यं क्रमात् कार्यम् । नामा० द्र० गीत, १२/४६-४७; विष्णुः ५/२-८, या० स्मृ० २/२७०; मनुः ८/१२४, ३७६-३८०

४. प्रथममध्यमयोश्च कर्तारो दण्डितौ कृतप्रायश्चित्ता च संभोजनादि-महंतः, न त्पाज्यौ । उत्तमसाहसे तु धृतदण्डोऽपि त्पाज्य एव न संभोज्यः । नामा० १५/१०

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥ ११ ॥
 तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र दृश्यते ।
 आधिः^१ साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥ १२ ॥
 तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
 क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ १३ ॥
 मृद्भाण्डाश्चलत्वास्थिरारुचर्मतृणः^२दि यत् ।
 शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥ १४ ॥
 वासः^३ कोशेयवर्जं^४ च गोवर्जं^५ पशवस्तथा ।
 हिरण्यवर्जं^६ लोहं च मध्यं ब्रीहिजया अपि ॥ १५ ॥
 हिरण्यरत्नकोशेयस्त्रीपुंगोयजवाजिनः^७ ।

योग्य नहीं होता है ॥ ११ ॥

स्तेय उसका एक भेद है : वहाँ कुछ विशेष दिखाई जाता है । बलपूर्वक लेना आधि और छलपूर्वक लेना स्तेय है ॥ १२ ॥

वह भी द्रव्य का परिमाण के अनुसार तीन प्रकार है । द्रव्यों का अपहरण के कारण क्षुद्र, मध्यम और उत्तम उनका क्रम है ॥ १३ ॥

मृत्ति^१ के द्वारा निर्मित पात्र आसन, छट, अस्थि, काष्ठ, चर्म, तृण, शमीधान्य और भात ये सब क्षुद्र द्रव्य हैं ॥ १४ ॥

पट्टवस्त्र व्यतिरिक्त वस्त्रों, गो व्यतिरिक्त गोओं, और सुवर्णव्यतिरिक्त लोहे धान और जव ये सब मध्यवर्गीय द्रव्य हैं ॥ १५ ॥

हिरण्य, रत्न, कोशेय वस्त्र, स्त्री, पुष्प, गो, गज, अश्व, और देवता,

१. आधिद्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं ह्रियते तत्साहसम् । यत्तु छलेन गोपनेन हृत तत्स्तेयम् । विर० २८७ प्रसह्य बलात् अप्रज्ञातमादानं स्तेयमित्युच्यते । एष एव उक्त्य साहसस्य भेदो विशेषश्च । नामा० १५/११, द० मनुः ८/३३२

२. कोशेयपयुंदासात् तत् उत्कृष्टपत्रपट्टाणादिव्युदांसोऽर्थात् । नामा

३. गोवर्जमजादयः पशवः । गोवर्जनाद् हस्त्यादिवर्जितम् । नामा

४. हिरण्यवर्जितानि ताम्रायस्त्रपुसीसादीनि । अत्रापि मण्यद्विपयुंदासो द्रष्टव्यः । नामा

५. द० मनुः ८/३२२

देवब्राह्मणराजां च विज्ञेयं द्रव्यभुत्तमम् ॥ १६ ॥
 उपार्यैर्विविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् ।
 सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥
 सहोदग्रहणात् स्तेयं दोढमत्युपभोगतः ।
 शङ्का त्वसज्जने कत्वादन्यायव्ययतस्तथा ॥ १८ ॥
 भक्तावकाशदानारः स्तेनानां ये प्रसंपताम् ।
 वाक्साश्च य उपेक्षन्ते तऽपि तद्दोषभागिनः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण और राजा का द्रव्य उत्तम द्रव्य के वर्ग में अन्तर्भूत है ॥ १६ ॥

सुप्त, प्रमत्त और मत्तों से सब प्रकार उपाय के द्वारा द्रव्यों का अपहरण करना मनीषियों ने स्तेय' कहा है ॥ १७ ॥

अपहृत द्रव्य का प्राप्ति से 'स्तेय' होता है । अति उपभोग से भी स्तेय होता है । असज्जन लोग के साथ संगर्ग शंका के कारण अनुचित व्यय हेतु स्तेय होता है ॥ १८ ॥

प्रवेश कर जाने पर स्तेयों को भाजन और अवकाश देनेवाले स्वयं सामर्थ्यसम्पन्न होने पर भी उपेक्षा करनेवाले सब स्तेय दोष के भागी हैं ॥ १९ ॥

१. उपार्यैर्विविधैः सन्देशकूटलेख्यसन्निच्छेदग्रन्थिभेदार्थैरेषां त्रिप्रकाराणां च कल्पयित्वा स्वाप्तिनोऽपहरणं सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यश्च त्रिप्रकारं स्तेयमाहुः । नाभा

२. लोप्प्रेणापहृतद्रव्यं रुदेशेन सह ग्रहणाददसराभावे स्तेयम् । लोप्प्रेणाभावे अतिमोहात् पूर्वविस्थाया गन्धमाल्यवस्त्रादीनाम् । शङ्कया सर्वं दृष्ट्वा शङ्कित इवोद्धिग्न इव भवति तत्रापि स्तेयं संभाव्यम् । नाभा

३. न विद्यते आयः आगमो यस्य सोऽनायः । अनायस्य व्ययोऽनायव्ययः । नाभा०, द्र० या० स्मृ० २/२६६

४. स्तेनानां मुषितुं गच्छतां, मुषित्वा बोपसर्पतां, ये भक्तदाः ज्ञानपूर्वकमवकाशदातारश्च प्रच्छादनार्थं मोषनिघ्नानार्थम् । जनिकतुः प्रकृतिः (पा० सू० १/४/३०) इति ज्ञापकात् तृजस्तेन समासः । अभिघावतेत्युद्धोषिते त्रातुं शक्ताः सन्तो ये चोदासीन्येन आसते, ते सर्वे चोरतुल्याः । नाभा० द्र० अनुः ६/२७८, या० स्मृ० २/२७६

उत्क्रोशतां^१ जनानां च ह्रियमाणे घने तथा ।
 श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥ २० ॥
 साहसेषु^२ य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिविधनुकमात् ॥ २१ ॥
 गवादिषु^३ प्रणष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।
 पदस्यान्वेषणं कुर्युरामूलसद्विदो जनाः ॥ २२ ॥
 ग्रामे^४ व्रजे विविदते वा यत्र संनिपतेत् पदम् ।

घन अग्रहत हो जाने के समय उद्धारकामी पुरुष का आह्वान सुन भी जो उपस्थित लोग दौड़कर उद्धार के लिये प्रयास न करते हैं वे भी स्तेय दोष के भागी हैं ॥ २० ॥

मनीषियों ने साहसों में यों तीन प्रकार दण्ड कहे गये हैं वे भी 'स्तेय' में क्रमानुसार त्रिविध दण्ड हैं ॥ २१ ॥

गोश्रो खो हो जाने पर या द्रव्यों का अग्रहरण हो जाने पर प्राणीओं का पादचिह्न जाननेवाले कुशल अभिज्ञों के द्वारा अन्वेषण करना चाहिये ॥ २२ ॥

गाँव में गोशाला में या शून्य स्थान में जहाँ पदचिह्न दृष्टिगोचर होता है उस स्थान को अगर छोड़कर अन्यत्र चोर नहीं गया है तो उस

१. उत्क्रोशतां घनं गृहीत्वा चोरा गच्छन्ति परित्रायध्व परित्रायध्व-
 मिति, घने ह्रियमाणे आह्वान कुर्वतां ये न धावन्ति शक्ता अशक्ता वा,
 तेऽपि तद्दोषेण संन्यस्यन्ते । नामा०, द्र० मनुः ६/२७५

२. द्र० मिता० २/२७०, २७५, अप० २/२७५, स० वि० ४५५

३. गवादिषु गोऽजाविमहिषाशवादिषु प्रणष्टेषु द्रव्येषु वा सन्धिच्छेदना-
 दिनाऽपहृतेषु गवादिषु, मनुष्यपदेन यतोपहतं द्रव्यं तत् आरभ्य यत्र
 प्रविष्टं गच्छेत् घोषे वा तावदन्वेषणं कुर्युः अपूर्वमानुषादिपदज्ञानकुशला-
 धिष्ठिताः । नामा०

४. ग्रामादौ यत्र सत्पदं प्रविष्टं, तेन ग्रामादिना चोरदोषोऽनुभवितव्यः,
 स ग्रामादिस्ततो ग्रामान्निगंत्यान्यत्र न नयेच्चेत् । अन्यत्र स मुच्यते यो
 नयेत् । इतरस्याप्येष्वेव गतिः । नामा० द्र० या० स्मृ० २/२७१

बोढव्यं तद् भवेत्तेन न चेत् सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥ २३ ॥

पदे^१ प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।

यस्त्वासन्नतरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥ २४ ॥

समऽध्वनि^२ द्वयोर्ग्रामे तेन प्रायोऽशुचिर्जनः ।

पूर्वाग्ग्राधेदुंष्टा वा संसृष्टा वा दुःआत्मभिः ॥ २५ ॥

ग्रामेष्वन्वेषणं^३ कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

स्थान के लांग स्तेय सम्पर्कवाले हैं वंसा मानना पड़ेगा, अगर उस गाँव देकर दूसरा स्थान चल गया तो उस गाँववाले दोष से मुक्त हो जाते हैं ॥ २३ ॥

पदचिह्न स्पष्ट नहीं है या भूमि उन्नतावनत के कारण पदचिह्न भग्न है तो अप्रकाश्यभाव से निकटवर्ती गाँव या गोचारण भूमि में अन्वेषण करना चाहिये ॥ २४ ॥

समत - रास्ते पर दोनों का पादचिह्न यदि दृष्ट होता है तो वह लोक असाधु है ऐसा समझना चाहिये । इस स्थल में पूर्व अपराधों से संपृक्त दुष्ट चोरों के साथ उसका सम्बन्ध है जो कि इस चोरी में शामिल है— ऐसा मालूम होता है ॥ २५ ॥

‘चोर हैं’ ऐसा निश्चित हो जाने पर चण्डाल और पशु आदि जीव

१. ग्रामाद् बहिरटव्यां प्रमूढं न ज्ञायते तत्पदमतश्चेत्तच्च पदबहुत्वात् । भग्नं वापयुं परि गमागमवैषम्याद् । यत्र पदं भग्नं प्रणष्टं प्रमूढं वा, तस्य देशस्य संनिकृष्टतरे ग्रामे ब्रजे वा तच्चोयं पातयेत् । तथा सति त एव रक्षिष्यन्ति तद्भयात् । एवं कृते चोराणां प्रवेशनिर्गमाभावाग्निश्चोरता भवति । नामा० या० स्मृ० २/२७२

२. यत्र तत्पदं भग्नं प्रमूढं वा तस्य देशस्य तुल्याध्वनौ ग्रामो यदि स्यातां, यस्मिन् देशे चोरप्रायो निःसत्यशीचो जनः पूर्वकार्यं एव संभावितः निपाददासीपतिव्यूतकरशीण्डिकादिभिः संसृष्टः, तत्र पातयेदित्येव । तत्र हि संभाव्यते चोरत्वम् । तदाभूतो जनः शक्तीत्यनार्यप्रायः । तस्मिन् सत्यनार्यप्राये न्याय्यं पातयितुम् । नामा

३. ग्रामेषु चोराध्वेषणं कुर्युः । ग्रामग्रहणे नगरस्यापि द्रष्टव्यम् ।

रात्रिसञ्चारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥ २६ ॥

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् गृहात् ।

उपेक्षमाणो ह्येवस्वी धर्माऽर्थाच्च हीयते ॥ २७ ॥

- इति नारदीये धर्मशास्त्रे साहसं नाम चतुर्दशं
व्यवहारपदं समाप्तम् ।

हत्याकारी भ्रष्ट औरो रात में विचरण करनेवाले बाह्याचारी लोग को गुप्तचर रूप से नियुक्त कर चोरों का सन्धान करना चाहिये ॥ २६ ॥

चोर का सन्धान यदि न हो सकता तो राजा स्वयं जाना स्वाजिंत घन से अपहृत द्रव्य का स्वामी को क्षतिपूरण घन देना चाहिये । चोर की उपेक्षा करने से राजा रापी होकर धर्म और अर्थ में च्युत होता है ॥ २७ ॥

इस प्रकार नारदधर्मशास्त्र में साहस नामक चतुर्दश
व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

चण्डालाश्च वधकाश्च चेटिकागोमलिकाशीण्डिकादयश्चराः रात्रिसञ्चारिणो
ये च भाण्डवाहिकुमिण्डिरुपस्थाः, ग्रामादिषु बहिर्य्वेषणं कुर्युरित्येव ।
नाभा० ब्र० मनु० ६/२६७ । चण्डालादिषु गुप्तचरत्वचिह्ने नैव विश्वसिति
ज्ञातिरिति लोकः इति मम्मतिः ।

३. चोरेष्वलभ्यमानेषु राजा स्वधत्ताद् दद्यात् तद्धनं, नास्ति तस्य रक्षि-
तव्यस्यारक्षणात् स्वदोषान्नष्टत्वात् : उपेक्षमाणोऽदत्त्वं स्वधनञ्चोरोऽन्वि-
स्यादापयश्च स्वार्थात् तन्निमित्तः ह्रीयते । तस्माद्यधीवतं कर्तव्यम् । नाभा०

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डित श्रीब्रजकिशोरस्वाइंश्रीणीता

नारदस्मृति साहस्यचतुर्दशव्यवहारपदतिलोत्तमा
टिप्पणी समाप्ता ।

वाक्पारुष्यम्

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । १ ॥
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि^२ त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद् गुरुः ॥ २ ॥
साक्षेपं^३ निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलन्यङ्गसंयुतम् ।
पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहर्मनीषिणः ॥ ३ ॥

देश, जाति और कुलों का निन्दापरक आक्रोश वचन और प्रतिकूल मन्तव्य को 'वाक्पारुष्य' कहा जाता है ॥ १ ॥

निष्ठुर, अश्लील और तीव्र भेद से यह तीन प्रकार है । क्रमानुसार यह गुरु होने के कारण दंड भी उसका क्रमानुसार गुरु होता है ॥ २ ॥

साक्षेप पूर्वक बोलना 'निष्ठुर' है । अप्रणवों से बोलना 'अश्लील' है और पतनीय कर्म से संबन्धित कर आक्रोशपूर्वक बोलना 'तीव्र' है -- ऐसा मनीषिओं ने कहा है ॥ ३ ॥

१. यो यस्मिन् देशे जातस्तद्देशसंबद्धं, जातिब्राह्मणादिः तज्जातिसंबद्धं च, तत्कुलसंबद्धं च । विद्याशिल्पस्वजनादितर्वसंबद्धं चाक्रोशनं न्यङ्गरूपम् । तेषां तत्राक्रोशः प्रणिद्ध एव । न्यङ्ग मर्मगोप्यम् । तदुपमसंयुक्तं देशादिविषयं प्रतिकूलार्थं वचः (वाक्) पारुष्यमुच्यते । नाभा०, मिता० २/२०४

२. अपि तावत्तद्वचं त्रिविधमित्युक्तं तथैव वाक्पारुष्यमपि त्रिविधं निष्ठुरत्वादश्लीलत्वात् तीव्रत्वान्च । गौरवानुक्रमादस्य निविश्रय गौरवं क्रमेण । निष्ठुरादश्लीलं गुरुः ततोऽपि तीव्रं, तेनैव क्रमेण दण्डोऽपि त्रिविध एव लघुर्लघो गुरुगुरो । नाभा

३. साक्षेपं मार्तव्यरूपा तव पिता च त्वमपि न किञ्चित् जानासि इत्यादि निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतं अश्लीलम् । पतनीयैः चोरस्त्वं गुरुतत्पग इत्यादिभिरपवादीयुतं वचस्तीव्रमुच्यते । उत्तरोत्तरो गुरुः । नाभा० । द्र० मिता० २/२०४

दण्डपारुष्यम्

परगात्रेस्वभिद्रोहो^१ हस्तपादायुवादिभिः ।
 भस्मादीनामुपक्षेपे^२ दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ ४ ॥
 तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमं क्रमात् ।
 अवगोरण^३ निःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ ५ ॥
 हीनमध्योत्तमानां^४ तु द्रव्याणामपकर्षणात् ।
 त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ ६ ॥
 विधिः^५ पञ्चविधस्तूक्त एतयोऽभयोरपि ।
 विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं य तत्र संवध्यते यथा ॥ ७ ॥

हस्त, पाद और आयुधों के द्वारा दूसरा लोक का शरीर में प्रहार करना, भस्मादि द्रव्यको फेंकना, 'दंड पारुष्य' कहा गया है ॥ ४ ॥

मृदु, मध्यम और उत्तम नाम से यह भी तीन प्रकार हैं। यथा—
 अवगोरण (पदाघान करना), निःशङ्करातन (बलप्रयोग पूर्वक स्थानच्युति करना), और क्षतदर्शन (क्षत करके रक्तपात करना) ॥ ५ ॥

हीन, मध्यम और उत्तम द्रव्यों का अपकर्षण करना तीन प्रकार साहसों हैं। वहाँ कंटकशोधन किया जाता है ॥ ६ ॥

इन दोनों का पाँच प्रकार विधि है। वहाँ विशोधन और दंड भोगना जुड़ा हुआ है ॥ ७ ॥

१. रोपात् परणारीरेष्वाभिद्रोहः । प्रहरणं हस्तभिदिभिः भस्मादिभिश्चो-
 पघातो रज्जुपाषाणादिभिश्च भस्मधूलीपानीयाशुच्यादिना दण्डपारुष्य-
 मुच्यते । नामा

२. अवगूरणं शस्त्राद्युत्प्लासनम्, निःशङ्कपातन सहधिरं क्षतदर्शनपदेन
 विवक्षितमुत्तमम् । विर० २६०

३. हीनेति । निःकृष्टमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां हरणात् त्रीणि साहसान्यु-
 क्तानि । ताव्येवैतानि दण्डपारुष्याणि । तेषां च शोधनमुक्तं पूर्वस्मिन्
 विवाहपदे 'सहोददर्शनात् स्तेय'मित्यादिया । दण्डश्चोक्तः । तस्य चास्य
 चैकत्वमुक्तमेतेन । नामा० द्र० दवि० २१६-२०

४. असज्जनैकाध्यादीनां विशुद्धिश्च, प्रथमसाहसादिना दण्डभाक्त्वं

पारुष्यदोषावृतयोर्गुणपदप्रवृत्तयोः^१ ।
 विशेषश्चेन्न दृश्येत्तं विनयः स्यात् समस्तयोः ॥ ८ ॥
 पूर्वमाक्षारयेद् यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
 पश्चाद् यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ ९ ॥
 द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुब्रूनाति^३ यः पुनः ।
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥ १० ॥

जहाँ वाक्पारुष्य और दंडपारुष्य दो हैं, वहाँ कोई विशेष नहीं है उभय का समान दंड है ॥ ८ ॥

जो पहले पारुष्य शुरू करता है वह दोषभाक् है । जो पश्चात् पारुष्य करता है वह भी असरकारी है । दोनों में से पहला लोक का अधिक दंड है ॥ ९ ॥

दोनों विवादकारीओं में जो व्यक्ति समान अपराध जनक कार्य करता है वह पूर्ववादी ही 'परवर्ती' ही समान दण्ड पाता है ॥ १० ॥

चाकार्यकारिणां यथा भवति 'भक्तावकाशदातार' इत्यादिना, तदेवान्नाप्युक्तं द्रष्टव्यम् । नामा

१. पारुष्यदोषघृतयोर्गणदण्डपारुष्यदोषघृतयोः रोषाविष्टयोरन्यतरोऽपि न क्षमते । युगपद् घाताघातादिकुर्वन्तो विशेषाभावे घाते प्रतिघातः आक्रोशे प्रत्याक्रोशः उभयोस्तुल्यो दण्डः । नामा० द्र० स्मृच० ३२६, दवि० २३२

२. यः पूर्वमाक्रोशेनातिक्रामेत् तर्जनादिना, स नित्यं दोषभाक् । पश्चादपि य आक्षारयेत् । न क्षमेत्. सोऽप्यसत्कारी अशोभनकारी दण्ड्य इत्यर्थः । तयोः पूर्वस्य महान् दण्डः प्रथमातिक्रमात् । इतरस्य प्रथमं क्षमणादल्पः, पश्चादप्यतिक्रामन् दण्ड्यः । नामा० विर० २७५

३. द्वयोः संरभादुपशान्तयोः यः पुनः पुनरनुब्रूवति, अपसर्पं न ददाति, स दण्ड्यः, यदि पूर्वं मारयति यदि पश्चाद्वा । इतर उपशान्तो न दण्ड्यः । नामा० द्र० गीत० १२/४६, ४७) विष्णुः ५/२-८; मनुः ८/१२४, ३७६-३८०, या० स्मृ० २/२७०

श्वपाकमेदचण्डालव्यङ्गेषु^१ वधवृत्तिषु ।
 हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥ ११ ॥
 मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।
 नय तदण्डपारुष्ये स्तेय^२माहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥
 यमेव^३ ह्यतिवर्त्तेत नीचः सन्तं जनं नृषु ।

श्वपाक, मेद, चांडाल, विकलांगों, पाणिवध द्वारा जो विकानिर्वाह करने वाले, हस्ती पालक, ब्राह्म्य (उपनयनसंस्कारहीन) दासों, गुरु, और आचार्यों का अपमान कारीजों को मर्यादाभंग जनित सम्मानहानि कर कार्य के कारण सद्य वेत्राघातादि दंड दिया जायगा, दण्ड-पारुष्य के निमित्त दण्ड नहीं दिया जायगा ॥ ११-१२ ॥

नीच व्यक्ति यदि समाज में कोई साधु सज्जन को अपमानित करे तो

१. श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु इति पाठान्तरम् । पशुचाण्डालवेश्या-
 वधकवृत्तिषु इति विर-२७६ पाठः, चण्डालस्थाने पाण्डण्ड, पण्ड स्थाने
 पण्ड वधिरेषु च इति पमा (४११) पाठः । श्वपाकः सौबलः । पण्डः पण्डः ।
 व्यङ्गो हीनाङ्गः । वधवृत्तयो वधप्रकारिणः घात्यघातकाः । 'हस्तिपा हस्ता-
 रोहाः । ब्राह्म्याः संस्कारहीनाः द्विजातयः । गुरवः पितृव्यतिरिक्ताः मातु-
 लादयः । अन्तगा शिष्याः । एतेषां दारेषु मर्यादातिक्रमेण गमने सद्यो वध
 एव दण्डः । तेऽपि यदि ताडनमारणादि कुर्युः, न दण्डपारुष्यदोषमाप्नुयुः,
 न दण्ड्याः न साधूकृतमित्यनुज्ञातव्या राजा । एवं ब्रूयता अन्यैः स्वयं नियग्रहो
 न करणीय इत्युक्तं भवति अयमत्रार्थः— श्वपाकपण्डचण्डालेष्वन्तस्थवध-
 कारादिषु' इति श्वपाकादयो मर्यादाभिगम इति हस्तिपकादिदारेषु
 गच्छेयुः । गुर्वाचार्यातिक्रमे च तथा वाग्दण्डपारुष्येषु हन्तव्याः । एतेन दण्ड-
 पारुष्यदोषः । एतेषु दण्डपारुष्यनिग्रहो वध एवेति । नाभा

२. दोष इति मित्ता २/२१२ पाठः द्र० मनुः ॥ ३३२

३. यमेव सज्जनमेतदतिवर्त्तेरन् संसर्गवाग्दण्डपारुष्यादिना, स एव
 विनयं वधादि कुर्यात् । न तत्र राजैव शिष्यादिति नियमोऽस्ति । नाभा०
 द्र० या० स्मृ० २/२७५

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाग् नृपः ॥ १३ ॥
 मष्ठा ह्येते' मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
 अपि तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥ १४ ॥
 शतं^३ ब्राह्मणमाक्रुष्य क्षत्रियो दण्डमहंति ।
 वैश्येऽध्यर्घं शतं द्वे वा शूद्रस्तु त्रघमहंति ॥ १५ ॥
 पञ्चाशद् ब्राह्मणो^२ दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
 वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ १६ ॥
 समवर्णे द्विजातीनां^१ द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

यह सज्जन उस नीच को दण्ड विभान कर सकता है, उस दंड का अर्थ राजा नहीं ले सकता ॥ १३ ॥

ए सब नीच मनुष्यों में मल है, उनका धन भी मलात्मक है । राजा उनको वेत्ताघातादि दण्ड दे सकता है किन्तु अर्थ दण्ड नहीं दे सकता है ॥ १४ ॥

क्षत्रिय ब्राह्मण को अपमानित कर सौ दंड पाता है । वैश्य सार्धशत दंड भोगता है और शूद्र बन्धन दंड भोगता है ॥ १५ ॥

ब्राह्मण क्षत्रिय को तिरस्कार करने से पचास पण दण्डाई होता है, वश्य को तिरस्कार कर पचिसपण और शूद्र को तिरस्कार कर बारह पण दण्डाई है ॥ १६ ॥

द्विजातियों में समवर्णों का व्यतिक्रम होने से बारह पण दण्ड है, अवच-

१. घात एव, धनदण्डो नेत्यत्र कारणमाह—मनुष्येषु मलाः पापा एते शास्त्रा एव । तद्धनं पापकरम् । तस्माद् घात एव दण्डः । नाभा० द्र० मनुः ८/३२६-३२६

२. ब्राह्मणमाक्रुष्य वाक्पाकुर्येण क्षत्रियादयो यथोक्तं दण्ड्याः । नाभा

३. ब्राह्मणोऽपीतरानाक्रुष्य यथोक्तं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश च दण्ड्यः । नाभा । द्र० मनुः ८/३२३

४. ब्राह्मणस्य ब्राह्मण क्षत्रियस्य क्षत्रिये वश्यस्य वैश्येऽतिक्रम आक्रोशे प्रकृतत्वाद् द्वादशैव सर्वथा त्रचने पणः । अवचनीयेषु चतुर्विंशतिः । नाभा । द्र० मनुः ८/२६६

वादेष्वावचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ १७ ॥
 काणमप्याथवा^१ खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
 तथ्येनापि ब्रुवन्दण्ड्यो राज्ञा कार्षापणावरम् ॥ १८ ॥
 न^२ कित्विषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।
 न राज्ञा घृतदण्डं च दण्डभाक् तदव्यतिक्रमात् ॥ १९ ॥
 लोकेऽस्मिन्^३ द्वाववक्तव्याववध्यं च प्रकीर्तितौ ।

जीयविवाद में उसका दो गुण दण्ड है ॥ १७ ॥

काण या खञ्ज (छोटा) को या विकलाग व्यक्ति की विकल अंग को चिह्नित कर बोलने से राजा म्यूनातिम्यून कार्षापण दंड दे सकता है ॥ १८ ॥

शास्त्रानुसार प्रायश्चित्त करने के बाद और राजा द्वारा दण्डित होने के बाद भी पूर्वकृत दोष को बोलकर निन्दा नहीं करना चाहिये, करने से दंड भोगना पड़ता है ॥ १९ ॥

लोक समाज में दो अनिन्द्य और अवध्य हैं, एक है ब्राह्मण और दूसरा

१. ब्राह्मणोऽपि स्वजातीयमृणादिव्यपदेशतः ।

वाक्पाख्यं प्रकुर्वाणः न भवेदुपपातकी ॥ इति व्यनि (पृ० ४८६)
 अधिकः पाठः । काणखञ्जकुणिवधिरादींस्तथ्येनापि 'काणे'त्यादि ब्रुवन् दण्डं
 दाप्यः कार्षापणादधिकम् ॥ नामा० द्र० या० स्मृ० २/२०४, मनुः ८/२७४

२. कृतशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तं राज्ञा च दण्डितं व्यस्तसमस्तग्रहणं, न
 दोषेण दूषयेत् । दूषयन्तं दण्डयेत् । नामा०

३. अत्र हेतुरुच्यते -- लोकेऽस्मिन्निति । यतो लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यौ
 यथाब्रूतां तथा कर्तव्यम् । यच्च ताभ्यां कृतं तन्न विचार्य प्रमाणीकर्तव्यम् ।
 अदण्ड्यो च अन्यथाकृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च । यतस्तौ
 जगद् विभूतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मो स्थापयति । 'अग्नी
 प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः
 प्रजाः' इत्यादिना । राजा च पालनदानादिना । तस्मान्नापवदेत् ताभ्यां
 शोधितमिति । नामा । द्र० दवि-२/१३; व्यनि-४८६; व्यक-१०४

ब्राह्मणश्चैव राजा च तो हीदं विभृतो जगत् ॥ २० ॥
 पतित^१ पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।
 वचनात्तुल्यदोषः^२ स्यान्मिथ्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥ २१ ॥
 एकजातिद्विजातीस्तु^३ वाचा दारुणया क्षिपन् ।
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २२ ॥
 नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः^४ ।

है राजा । क्योंकि ये दो जगत को संभालने वाले हैं ॥ २० ॥

पतित को पतित या चोर को चोर कहने से समान दोष होता है ।
 मिथ्यावाद करने से दोष द्विगुणित हो जाता है ॥ २१ ॥

द्विजातियों को कोई शूद्र अति तीव्र कटूक्ति द्वारा तिरस्कार करने से
 जिह्वाच्छेद दंड पाता है क्योंकि वह जघन्य स्थान से उत्पन्न है ॥ २२ ॥

जो शूद्र अवज्ञापूर्वक द्विजातियों का नाम और जाति को उच्चारण
 करके आक्षेप करता है उसका मुख में दस अंगुल परिमित उत्तप्त लोहा का

१. वाक्यारुण्ये पठितत्वात् पतितं पतितबुद्धयैव न अदुष्टकर्मि क्रीडा-
 र्थंक्रियया वा पतितेति समञ्जसामन्वयः । नाभा

२. अत्र वचनात् तुल्यदोषः स्यात् । तुल्यशब्दः साधारणदोषः स्याद्वा ।
 दोषसंबन्धे वचनमात्रानुरूपो दण्डः । मिथ्या ब्रुवन् सकृदजानाद् वदन्तु रूप-
 दण्ड इति द्विवचनादपेक्ष्यते । तथा च सुजयः सम्पन्नो भवति । सकृत् प्रमा-
 दाद् ब्रूयात् । द्वितीयं न प्रमादेन ब्रवीति, बुद्धिपूर्वं परोपघातार्थमेव । अतः
 परोपघातसामान्याद् दोषभाग् भवति । पूर्वमंशस्योक्तत्वादिति समस्तचो-
 रदोषभाग् भवेत् । बुद्धिपूर्वमुभयोः परोपघातस्य तुल्यत्वात् । नाभा० द्र०
 सवि० ४७६. विर० २५७—८

३. शूद्रस्येति वचनात् तेषामिति बहुवचनात् द्विजातीनां रोषेण नाम
 गृहीत्वा आक्रोशतः, नामग्रहणं सीतिलक दतिलकेति, जातिग्रहणं वा ब्राह्म-
 णस्त्वमित्यादि कुर्वन्तो लोहमयः शङ्कुरष्टाङ्गुली मुले निखेयः । नाभा०
 द्र० दवि० २०६; मनुः ८/२७०

४. द्र० मनुः ८/२७१

निखेयोऽयोमयः शङ्कु ज्वलन्नास्ये दशागुड्लः ॥ २३ ॥
 धर्मोपदेशं^१ दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
 तप्तमासचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २४ ॥
 येनाङ्गेनावरोवर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात्^२ ।
 तदङ्गं तस्यच्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥
 सहासनमभिप्रवेवमुत्कृष्टस्यावकृष्टजः^३ ।
 कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचो वास्यावकर्तयेत् ॥ २६ ॥
 अवनिष्ठीवता दर्पाद् द्वावोष्ठी छेदयेन्नृपः^४ ।

दण्ड प्रवेश किया जाता है ॥ २३ ॥

जो शूद्र अपना दर्प प्रकाश कर द्विजातियों को धर्मोपदेश देने के लिये प्रवृत्त होता है, राजा उसका मुख और कर्ण में उसप्त तैल डाल देता है ॥ २४ ॥

जो अधस्तन वर्ण ब्राह्मण का जिस अङ्ग में अपराध करता है उसका वह अङ्गच्छिन्न किया जाता है । ऐसा होने से वह शूद्र शुद्ध होता है ॥ २५ ॥

अधस्तन वर्णों के लोग उपरिस्थ लोग के साथ बैठने के लिये इच्छा करने पर उनके कटि में तप्त लौह के द्वारा चिह्न देकर और कटिका दो पार्श्वों का कर्त्तन करके निर्वासन कर देना चाहिये ॥ २६ ॥

दर्प से अगर निष्ठीवन करते हैं तो राजा ने उनका दो ओष्ठों का

१. शूद्रस्य दर्पाद् धर्मोपदेशं वेदवेदाङ्गस्मृतिशास्त्रार्थोपदेशं कुर्वतः प्रतिपिद्धकरणत्वात् तप्तं तैलं मुखे श्रोत्रे च दापयेद् राजा । दण्डाभिप्रायेण वचनादग्निवर्णमिति गम्यते, नोष्णमात्रम् । नाभा० द्र० पमा— ४३४; मनुः ८/२७२

२. येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा शूद्रो ब्राह्मणं प्रहरेत् तदेवाङ्गं छेत्तव्यम् । एवं शुद्धिः, न घनदण्डेन ॥ नाभा० द्र० विचि० ११७ मनुः ८/२७६

३. एकमासनं य इच्छति, सहास्त इत्यर्थः, उत्कृष्टस्योत्कृष्टस्यावरावरवर्णजः अङ्कयित्वा कटिदेशं निर्वास्यः स्फिज वास्य छित्त्वा । नाभा० द्र० मनुः ८/२८१, विर—२६८

४. दर्पादवमत्पौनःपिष्ठीवतः शूद्रस्य द्विजातेरोष्ठद्वयस्य छेदः, तथा

अवमूत्रयतः शिश्नमेवशब्दयतो गुदम् ॥ २७ ॥
 केशेषु^१ गृह्णतो इस्तो छेदयेदविचारयन् ।
 पादयोर्द्विहिकायां^२ तु ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८ ॥
 त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहिनस्य च दर्शकः ।
 मांसभेनानु षन्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २९ ॥
 उपकुक्ष्य^३ तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् ।
 जिह्वाछेदाद्भवेच्छदः सर्वस्वहरणं वा ॥ ३० ॥
 राजनि^४ प्रहरेद् यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

कर्त्तन चाहिये और मूत्र फेंकने से शिश्न और दुर्वायु करने गुद का कर्त्तन भी करना चाहिये ॥ २७ ॥

केश ग्रहण करने पर, पाद या श्मश्रु या ग्रीवा या अण्डकोष को ग्रहण करने पर राजा बिना विचार से उनका इस्तच्छेदन कराता है ॥ २८ ॥

चर्मच्छेदन या चर्मच्छेदत से रक्त दर्शन होने पर सी दंड, मांसच्छेदन से छ निष्क और अस्थि आघात से प्रवास दण्ड हीन जातियों को दिया जाता है ॥ २९ ॥

अपना कर्तव्य में निरत राजा को कटु भाषा से बोलने से जिह्वाच्छेदन और सर्वस्वहरण दंड दिया जाता है ॥ ३० ॥

दुष्ट बुद्धि संपन्न व्यक्ति पाप करने पर भी जो राजा को प्रहार करता

मूत्रयतः शिश्नस्य, तथा पातककर्मादि कुर्वतो गुदस्य छेदः । नाभा० । द्र० मनुः ८/२८२

१. एतेषु गृह्णतस्तत्क्षणमेव स हस्तो छेदयेदिति । नाभा० । द्र० विर०—

२६६, मनुः ८/२८३

२. द्र० मनुः ८/२८४

३. 'अवक्रुष्य' इति पाठान्तरम् वीमि० २/३०२

४. योऽन्नाह्नयः । कृतागसि कृतापराधे । शूलमारोप्य यत्संस्क्रियते तत्

१६ ना० स्मृ०

शूले तमग्नी विपचेद् ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥ ३१ ॥

अज्ञस्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः

पुत्रोपराधे^१ न पिता नाश्वे न शुनि दण्ड्याक् ।

न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥ ३२ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वाक्यारूढ्यं दण्डपारूढ्यं च पञ्चदशं
व्यवहारपदम् ।

है तो उसको शूल में बसाना, या अग्नि में निक्षेप करना है क्योंकि सो ब्रह्महत्या से यह अधिक है ॥ ३१ ॥

पुत्र का अपराध से पिता दण्डित नहीं होता है या अश्व, या कुत्ता या खर ने किया हुआ दोष से उनका स्वामी दण्डित नहीं होता है अगर उनके द्वारा प्रेरित न हुआ हो ॥ ३२ ॥

इस प्रकार नारदस्मृति का वाक्यारूढ्य-दण्ड पारूढ्य का पन्द्रहवां
व्यवहारपद समाप्त ।

—०—

शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूलभेदेन पीडां विधाय अग्निविपाकेन पीडा कर्त्तव्येत्यर्थः । विर०-२६७-८। यो राजनि कृतापराधेऽपि प्रहरेत्, शूले प्रोक्ष्येनमग्नी विविधं पचेद् ब्रह्महत्याशतादभ्यधिकं पापम् । नाभा

१. पुत्रे दोषवति न पिता दण्ड्यः, शुनि च दोषवति तत्स्वामी । मर्कटे चैवम् । न चेत् ते पित्रादिभिः प्रयुक्ताः । प्रयुक्ताश्चेत् पित्रादयो दण्ड्यः । नाभा द्र०-विर० २७३, स्मृच-३३०

चूतसमाह्वयप्रकरणम्

अक्षवध^१ शलाकाद्यैर्देवनं जिह्माकारितम् ।
 पणक्रीडा वयोभिश्च पदं चूतसमाह्वयम् ॥ १ ॥
 सभिकः^२ कारयेद् चूतं देयं दद्याच्च तत इतम् ।
 दशकं च शतं वृद्धिस्तस्य स्याद चूतकारिणः ॥ २ ॥
 द्विरभ्यस्ताः^३ पतन्क्षया गृहे यद्यक्षदेविनः ।
 जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥ ३ ॥

चूतसमाह्वयप्रकरण

अक्ष, वध (चर्म पट्टिका) और शलाका (हस्तिदन्त निमित्त) आदि द्वारा, और पक्षियों का लड़ाई के द्वारा और पणपूर्वक अनुष्ठित कपटता निष्पादित क्रीडा को चूतसमाह्वय कहा जाता है ॥ १ ॥

सभिक (चूतक्रीडा कराने वाला धूर्त अधीक्षक) चूतक्रीडा कराता है और विजेता को देय पदार्थ देता है, चूतक्रीडा में खेलने वालों से दस प्रतिशत पाता है ॥ २ ॥

चूतक्रीडाकारी का अक्ष कल्पित पण के विषय में यदि दो बार इच्छानुरूप पड़ता है तो उसका विजय होता है । दूसरा का पराजय होता है ॥ ३ ॥

१. अक्षः वधैः शलाकादिभिर्वराटिकादिभिश्च समविषमादिभिश्च देवनं क्रीडया विजिगीषया वा परस्परं छलप्रायं द्रष्टव्यम् । पणं कृत्वा क्रीडावयोभिश्च योघतं 'मदीये जितेऽयं वः पणः, हतंव्योऽयं त्वदीयं, इति कुक्कुटबालमेषयुद्धबलीवदंधावनादिभिः । पूर्वं चूतं नाम, एतत्परं समाह्वयं, षोडशं विवादपदम् । नामा० द्र० मनुः ६/२२३

२. सभिको देवयिता । स कारयेत् । तन्निमित्तं च देयं राजकुले । जेतुश्च तस्य वृद्धिर्नामः । शतान् दशकं चूतकरणनिमित्तावृद्धिः । नामा० द्र० आप० २/१०/२५/१२-१३: या० स्मृ० २/१६६, २००, सवि-४८७

३. द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य; तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति तं पणम् । नामा०, विर-६१४

कितवेष्वेव^१ तिष्ठेरत् कितवाः संशयं प्रति ।
 त एव तस्य द्रष्टारस्त एव स्युस्तु^२ साक्षिणः ॥ ४ ॥
 अशुद्धः^३ कितवो नान्यदाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
 प्रतिहन्यान्न सभिकं दापयेत्स्वमिष्टतः ॥ ५ ॥
 कूटाक्षदेविनः^४ पापान्निर्हरेद् द्यूतमण्डलात् ।
 कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषु विनयः स्मृतः ॥ ६ ॥
 अनिदिष्टस्तु^५ यो राजा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

इस कितव (अक्षक्रीडा) में यदि संशय हो तो उसको देखने वाले
 संशय का निराकरण कर सकते हैं क्योंकि वे उस पर साक्षी हैं ॥ ४ ॥

अशुद्ध (पराजित) घोषित खिलाड़ी दूसरी जगह द्यूतक्रीडा में नहीं
 खेल सकता है । सभिक का प्राप्य अर्थ "मैं नहीं दुंगा" ऐसा कहकर नहीं
 फांक सकता है, अपनी सुविधा के अनुसार पूर्व पराजित अर्थ देता है ॥ ५ ॥

कपट करने वालों को द्यूतस्थान से निकाल देना चाहिये उसका कण्ठ
 में अक्षमाला देकर । यह है उसका दण्ड ॥ ६ ॥

१. संशये कितवेष्वेव तिष्ठेयुः, नान्यत्र राजकुलादौ । त एव प्रमाणम् ।
 व्यवहारदर्शने त एव कितवाः साक्षिणः । न तत्र साक्षिपरीक्षा । नाभा० द्र०
 या० सह० २/२०२

२. एवेषां तु इति अप० २/२०२ पाठ

३. असंमती दानग्रहणे नाभ्यं द्यूतमण्डलमाश्रयेत्, अप्यसभिकमण्डले
 दीव्येत् । न च सभिको दापयन्तं रोधनादिना प्रतिहन्यात् । न किञ्चित्
 कुर्यात्, यथेष्टं दापयितुं लभेत । नाभा । सभिकस्थाने कितव इति पाठः ।

४. कूटाक्षदेवनशीलानघर्मपुरुषान् कण्ठे मालामक्षप्रंन्यतामासज्य
 द्यूतमण्डलाद् देवनस्थानान्निर्वीसयेत् । नाभा । द्र० या० स्मृ० २/२०२
 सवि-४८८

५. अनिदिष्टो यो भूपेनानियुक्तः सन् द्यूतं कुर्वीत ससभिको भवन् सत्
 कामं सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् । अप० २/२०१,
 पमा० ५७७

न स तं प्राप्नुयात् काम विनयं चैव सोऽर्हति ॥ ७ ॥

अथवा^१ कितवा राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाश देवनं कुर्युरेवं दोषो न विद्यते ॥ ८ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे द्यूतसमाह्वयो नाम षोडशं व्यवहारपदम् ।

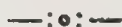

राजा का निर्देश न लेकर जो लोक द्यूत कराता है, वह द्यूत से अपना प्राप्य लाभ नहीं कर सकता है वरं दंडित होता है ॥ ७ ॥

अथवा द्यूत खेलने वाले राजा को प्रत्यक्ष भाग देकर खुला में द्यूतक्रीडा करने से दोष नहीं होता है ॥ ८ ॥

इत प्रकार नारदस्मृति का द्यूतसमाह्वयप्रकरण का सोलहवां

व्यवहारपद समाप्त ।

१. अथवा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्यात् । कितव इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अ० २/२००

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वाङ्गप्रणीता

नारदस्मृतिषोडशव्यवहारपदं द्यूतसमाह्वयतिलोत्तमा

टिप्पणी समाप्ता ।

प्रकीर्णकम्

प्रकीर्णके^१ पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ।
 राज्ञामाज्ञाप्रतीक्षातस्तत् कर्म करणं तथा ॥ १ ॥
 पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च^२ ।
 पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥
 पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
 प्रतिग्रहविलोपश्च दोष आश्रमिणामपि ॥ ३ ॥
 वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तानियमस्तथा ।
 न द्रष्टं यच्च पूर्वेषु^३ तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥ ४ ॥

प्रकीर्णक

प्रकीर्णक प्रकरण में कहा हुआ विषय राजा के सम्बन्धी व्यवहार विषय है । राजा की आज्ञा का उल्लंघन और प्रतिपालन उसके भीतर आते हैं ॥ १ ॥

पुर निर्माण के लिये अनुमति या अर्थदान, प्रजाओं का विभागीकरण, पाषण्ड, नैगम, श्रेणी और गणों का धर्म विपर्यय, पिता और पुत्र के बीच विवाद प्रायश्चित्त का उल्लंघन आश्रम में रहने वालों का दिया हुआ साहाय्य का विलोप और उनके प्रति कोप, वर्णसंकरों का दोष और उनकी वृत्ति ये सब पूर्व प्रकरणों में नहीं कहा है, इसलिये इस प्रकीर्णक प्रकरण में कहे जाते हैं ॥ २-४ ॥

१. राजाश्रया व्यवहाराः प्रकीर्णकेऽस्मिन् विवादपदे । एते व्यवहाराः— राजाज्ञाप्रतीक्षातस्तस्य यत्कर्म तत्करण स्वयं निग्रहकरणं तेन वा यत् कर्म कर्तव्यं एवं चैवं चेति । एते एवमादयः । पूर्वेषु च वादेषु यत्प्रोक्तमृणादानादिषु परोक्षोपायादि तत्सर्वं प्रकीर्णके द्रष्टव्यम् । यथैवंते दोषा न संभवन्ति, तथा कर्तव्यमित्येष संक्षपः । नाभा

२. द्र. मनुः ७/१५७, ६/२६४

१ सर्वसङ्करदोषः स्पष्ट एव । तद्वृत्तिनियमः सोऽपि स्पष्टः । न द्रष्टं यच्च पूर्वेष्विति । अयमर्थः—यस्तु ग्रामेऽभिगच्छतः प्रत्यर्थी नास्ति

राजा त्ववहितः^१ सर्वानाश्रामान् परिपालयेत् ।
 उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥ ५ ॥
 यो यो वर्णोऽपहीयेत यो च उद्रेकमाप्नुयात् ।
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गोत् प्रच्युतं स्थापयेत् पथि ॥ ६ ॥
 अशास्त्रोक्तेषु^२ चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
 प्रसमीक्ष्यात्मना^३ राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ७ ॥
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद् भूतानामहितं च यत् ।
 न तत् प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥ ८ ॥

राजा में सब विषय को जान बुझकर शास्त्रविहित चार उपायों के (साम, दान, भेद, दंड) द्वारा प्रजाओं का चार आश्रम में रखकर पालन करता है ॥ ५ ॥

जो जो वर्ण अपना वर्ण धर्म से स्थूलित हो जाते हैं या अपना वर्ण धर्म से अतिरिक्त आचरण करते हैं, राजा उनको देखकर स्वस्व वर्णोचित कार्य में पुनः अस्थापित करता है ॥ ६ ॥

राजा शास्त्रगहित और पापयुक्त कर्मों में रहने वाले प्रजा को सम्यक् समझकर दण्डयोग्य लोग को दंड देता है ॥ ७ ॥

वेद और धर्मशास्त्र के विरुद्ध और प्राणिओं का हित और अहित कर्म में राजा प्रजाओं को प्रवृत्त नहीं करता है वरं प्रवृत्त लोग को निवृत्त करता है ॥ ८ ॥

ग्रामीणास्तु अभिशाप इति वदन्ति तत्र राजा निर्णयः कार्य इत्याद्यूहम् ।
 सवि० ४६६

१. राजेति । चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शेषः । यो य इति । यो यो वर्णः स्वमार्गादपहीयेत उत्सृजेत् , यो वोद्रेकं गच्छेत् , तं तं नियम्यानु-
 गृह्य स्वमार्गे स्थापयेत् । नाभा० द्र० मनुः ८/४१

२. अशास्त्रोक्तेष्विति । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुरूपं दण्डं धारयेत् ।
 नाभा०

३. द्र० मनुः ७/१६, ८/१२६, या० स्मृ० १/३६७, वसि० १६/८, विष्णुः
 ३/३७

न्यायापेतं^१ यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
 तदप्यन्यायविहितं पुनन्याये निवेशयेत् ॥ ६ ॥
 आयुधान्यायुधीयानां^२ शिल्पद्रव्याणि शिल्पनाम् ।
 वेश्यास्त्रीणामलंकारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥ १० ॥
 यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
 सर्वस्वहरणेऽप्येतान्न राजा हर्तुं मर्हति ॥ ११ ॥
 अनिर्देश्यावनिन्द्यो^३ च राजा ब्राह्मण एव च ।
 दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्त्वाच्च^४ यदि न स्यात् पथश्च्युतः ॥ १२ ॥

दूसरा राजाने अज्ञान से जो ध्यायमाण परिस्थान किया है या स्वयं भी, राजा स्वयं पुनः न्यायमाण में धूवकल्पित लोग का अवस्थापित करता है ॥ ६ ॥

सर्वस्वहरणस्थल में राजा आयुधजीवियों का आयुध शिल्पीओं का शिल्पद्रव्य, वेश्यास्त्रीओं का अलंकार, वाद्यों का वाद्ययन्त्र और जिस उपकरण से जो जीवनधारण करते हैं उन सबको हरण नहीं कर सकते हैं ॥ १०-११ ॥

राजा और ब्राह्मण अगर पथच्युत नहीं होते हैं तो वे निर्देशयोग्य और निन्दायोग्य नहीं हैं क्योंकि राजा राजशक्ति से दीप्तिमान् और ब्राह्मण शुचिता से शुद्ध हैं ॥ १२ ॥

१. न्यायापेतं करपतनादि यदन्येन राज्ञा कृतमपि निवर्त्तयेत् । आत्मनापि अज्ञानकृतं न्यास्या येपयेत् । नाम्ना

२. आयुधजीविनामायुधानि, वाह्यदीन् हस्त्याश्वरथगवादींस्तज्जीविनां, वेश्यानामभरणानि, वाद्यातोद्यानि वीणामुखादीनि तज्जीविनां, येन जीवन्त्युपकरणेन शिल्पिनः तेषां यद् यस्योपकरण कुम्भकारस्य चक्रादि, तक्ष्णो वास्यादि, एवमादीन्यन्यान्येषां सर्वहरणेऽपि प्राप्ते न राजा हरेत्, किं पुनरन्यस्मिन्नपराधे । एतद्विना न जीवन्ति, तस्माद् वधादवाङ् न हर्तव्यानि । नाम्ना० सवि० ४६३

३. अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः इति पाठान्तरम् ।

४. अनाद्यन्तः द्विपदां मध्ये राजा । दीप्तिमत्त्वादीश्वरत्वाच्च तस्या-

राजा प्रवर्तितान् धर्मोन् यो नरो नाभुनालयेत् ।
 दण्डः स पापो दध्यश्च कोपयन् राजशासनम् ॥ १३ ॥
 यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम्^१
 कुर्यात् पथो व्यपेशानां विनश्येयुग्मिमाः प्रजाः ॥ १४ ॥
 ब्राह्मणं ब्राह्मणो जह्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।
 शूले मत्स्यानिशास्नीयुर्दुर्बलान् बलवान्नराः ॥ १५ ॥
 स्वकर्म जह्याद्वैश्यस्तु शूद्रः सर्वं विशेषयेत्^२ ।
 राजानश्चेन्नाक्रियन् प्रजानां दण्डधारणम् ॥ १६ ॥
 सतामनुग्रहो^३ नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।

राजा के द्वारा प्रवर्तित धर्म को जो लोक पालन नहीं करता है वह पापी दण्डयोग्य और दध्योग्य है क्योंकि उसने राजाशा को कुपित करता है ॥ १३ ॥

यदि राजा सब वर्णों के ऊपर दण्डपातन नहीं करता है तो सब लोग पथभ्रष्ट होकर अपनेआप विनाश को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

दण्डपालन का अभाव से ब्राह्मण ब्राह्मण्य को छोड़ता है और क्षत्रिय क्षात्रधर्म को नहीं रखता है । बलवान् लोग दुर्बल लोग को शूल में मत्स्य को मारने की तरह मार देते हैं ॥ १५ ॥

यदि राजाओं प्रजाओं की रक्षा के लिये दण्ड धारण नहीं करते हैं तो वश्य अपना कर्म त्याग करता है और शूद्र सबको अतिक्रम करता है ॥ १६ ॥

राजा रुजनों को अनुग्रह और दुष्टों का निग्रह और शत्रुओं को पीड़ा नादित्वम् । शुचित्वात् । सर्वकालं हितत्वात् । ततश्चानन्तत्वम् । यदि स्वधर्मान्न च्युतः । च्युतश्चेद् न कश्चिदपि, 'अभूय निहन्तव्यश्चेत्सोऽन्माद आतुर' इत्युक्तः । नाभा

१. द्र० मनुः ७/२०

२. द्र० मनुः ७/२१, २४

३. सदसतोरनुग्रहनिग्रहनिमित्तो धर्मो राजामर्थश्च भवति प्रजा अपीडयन् दण्डेन । इतरोऽर्थः प्रजाः पीडयित्वा वर्जनीयः स्यात् । नाभा

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चामित्रपीडनात् ॥ १७ ॥

न लिप्यते यथा^३ बह्निर्दहन्तुशब्दपि प्रजाः ।

न लिप्यते तथा राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥ १८ ॥

प्रज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद्ब्रूयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १९ ॥

राजेति^३ संचरत्येष भूमी साक्षात् सहस्रदृक् ।

न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेत्^३ प्रजाः क्वचित् ॥ २० ॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद्^३ भूतानुग्रहदर्शनात् ।

देना राजा का धर्म और अर्थ भी है ॥ १७ ॥

अग्नि अनेक बार दहन करने पर जैसे दग्ध के साथ लिप्त नहीं होती है वैसे राजा दण्ड्य लोग के ऊपर दण्ड देने से प्रजाओं का पाप से अड़ित नहीं होता है ॥ १८ ॥

राजाओं की प्रज्ञा और तेज उनकी भाषा में प्रतिष्ठित हैं । उन्होंने सत् और असत् जो कही जाती है व्यवहार निर्णय में वही धर्म है ॥ १९ ॥

राजा संसार में सहस्राक्ष इन्द्र की तरह सर्वत्र सञ्चरित रहता है । उसकी आज्ञा को अतिक्रम करके प्रजाओं शान्ति में नहीं रह सकते हैं ॥ २० ॥

रक्षा और अधिकार के कारण, प्रभुता के कारण और निराश्रय दुर्बल

१. दुष्टान् शासद् दोषेण न लिप्यते राजा । स्वधर्मकरणादिति हेतुः । बह्निर्दष्टान्तः । नाम्ना

२. प्रज्ञास्थाने आज्ञा इति पाठान्तरम् । तेजोनिमित्तत्वात् तेज आज्ञा राज्ञाम् । सा च वाचि प्रतिष्ठिता वाङ्मात्रे प्रतिष्ठिता । तेज आज्ञारूपेण वाचि स्थितं यस्मात्, तस्मात् ते यद् ब्रूयुरसाधुं साधु वा स धर्मो मनुष्याणां, तेजसो माहात्म्यात् । नाम्ना

३. राजानाम् इति पाठान्तरम् । राजा नाम साक्षादिन्द्रः । तस्याज्ञा-मतिक्रम्यावस्थानं प्रशानां नास्ति । तस्मादनुवर्त्यते । नाम्ना

४. अहं रक्षिताऽस्मीति रक्षायामधिकृतो यः सोऽहितं कथं करिष्यति ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ २१ ॥
 निर्व्वर्त्तोऽर्जा^१ यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
 प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव प्रजापतिः^२ ॥ २२ ॥
 राज्ञामाज्ञाभयाद् यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।
 व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥ २३ ॥
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।
 चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥ २४ ॥
 तपः क्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभूरासां ततो नृपः ।
 ततस्तद्वचसि स्थेयं वार्त्ता चासां तदाश्रया^३ ॥ २५ ॥

लोग के प्रति अनुग्रह प्रदर्शन के कारण राजा जो कुछ करता है वह प्रमाण है ॥ २१ ॥

जितना दुर्बल होने पर भी जैसे पति स्त्रीओं का पूज्य है वैसे दुर्गुण होने पर भी राजा प्रजाओं का पूज्य है ॥ २२ ॥

राजा का आज्ञाभय के कारण प्रजाओं पर च्युत नहीं होते हैं, इसलिये व्यवहार से राजा की आज्ञा चूडान्त होती है ॥ २३ ॥

स्थिति के लिये राजाओं ने लिखित प्रमाण (चरित्र) निश्चित किया है । किन्तु उन प्रमाणों से राजशासन अधिक प्रमाणतर है ऐसा कहा गया है ॥ २४ ॥

राजा ने तपस्या से प्रजाओं को खरीद की है । इसलिये प्रजाओं की प्रभु राजा हैं । उसका वचन के अनुसार प्रजाओं रहनी चाहिये । प्रजाओं की वार्त्ता (कृषि, पशुपालन और वाणिज्य) राजा को आश्रय कर निश्चित की जाती है ॥ २५ ॥

न हि भोजनेऽधिकृतः कश्चित् तद्विपरीतं करिष्यति । ऐश्वर्याद् बलादपि शक्तो व्यवस्थापयितुम् । ईष्टे च सर्वस्य । नान्य. कश्चिद् बलात् प्रतिज्ञा-विपरीतस्य कारयितास्ति । दृश्यते चानुग्रहं कुर्वन् । तस्मात् तद्वचः प्रमाणेन सहितं प्रजानां करोति यथैतर्धमैर्युक्ता माता पुत्रस्य । नाभा

१. विगुणो इति पाठान्तरम् ।

२. नराधिप इति पाठान्तरम् ।

३. पूर्वकृतेन तपसा साधिता राजा प्रजाः । तस्मात् प्रभुत्वात् तद्वचसि

पञ्च रूपाणि^१ राजानो धारयन्त्यमिती जसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य घनदस्य च ॥ २६ ॥
 कारणादनिमित्तं^२ वा यदा क्रोधवशं गतः ।
 प्रजा दहति मूषालस्तदाग्निरभिधीयते ॥ २७ ॥
 यदा^३ तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।
 अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः स उदाहृतः ॥ २८ ॥
 विगतक्रोधसन्तापो^४ हृष्टरूपो यदा नृपः ।
 प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥ २९ ॥
 धर्मासनगतः श्रीमान्दण्डं धत्ते यदा नृपः ।

अपरिमित ओज को धारण कर राजाओं का पाञ्चरूपों हैं । यथा—
 अग्नि का, इन्द्र का, सोम (चन्द्र) का, यम का और कुबेर का ॥ २६ ॥

विना कारण से जब राजा क्रोधित होकर प्रजाओं को पीड़ा देता है,
 तब राजा अग्नि कहा जाता है ॥ २७ ॥

जब राजा तेज का आश्रय लेकर विजय करने के लिये आयुध धारण
 करके शत्रुओं को दमन करता है तब वह इन्द्र कहा जाता है ॥ २८ ॥

जब राजा क्रोध और सन्ताप को त्याग कर हृष्ट होकर प्रजाओं को
 दर्शन के लिये विराजमान रहता है तब वह सोम है ॥ २९ ॥

जब धर्मासन (विचारगति के रूप में) बैठ कर राजा दण्ड देने के

स्थेयं पितृवचसीव । वार्ता जीवनं च तदाश्रया पितरीव । अन्यथा मात्स्य-
 श्यायाद् विनाशः स्यात् । नाभा

१. पञ्चानां रूपाणि धारयन्तीत्युक्त्वा पञ्चाणि स इत्युक्तम् । अत-
 स्तद्भाव इत्युक्ते तद्रूपकारणमुक्तमेव भवतीति तद्रूपकारणप्रकर्षं उक्तो
 भेदेन । नाभा

२. निनिमित्तम् इति पाठान्तरम् । द्र० मनुः ६/३१०-

३. द्र० मनुः ६/३०४

४. द्र० मनुः ६/३०६

५. द्र० मनुः ६/३०७

समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतः स्मृतः^१ ॥ ३० ॥
 यदा त्वष्टिगुरुप्राज्ञभृत्यादीन् पृथिवीपतिः^२ ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥ ३१ ॥
 तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।
 आज्ञायां चास्य तिष्ठेत् मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमात्^३ ॥ ३२ ॥
 तस्य^४ धर्मः^५ प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
 दर्शनं व्यवहाराणामुत्थानं^६ च स्वकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणानुपसेवेत^७ नित्यं राजा समाहितः ।

लिये तैयार रहता है और सब प्राणिओं में सम भावना रखता है तब वह वैवस्वत अर्थात् यम है ॥ ३० ॥

जब वह अर्थी, गुरु, विद्वान् और भृत्यों को दान कर अनुग्रह प्रकाश करता है तब वह धनद अर्थात् कुवेर है ॥ ३१ ॥

इसलिये राजा को अवज्ञा या आक्षेप नहीं करना चाहिये । उसकी आज्ञा को मान कर रहना चाहिये । उसकी आज्ञा का व्यतिक्रम से मृत्यु अनिवार्य है ॥ ३२ ॥

प्रजाओं की रक्षा, वृद्ध और विद्वानों की उपसेवा, व्यवहारों का विचार और अपना कर्मनुसार उत्थान उसका धर्म है ॥ ३३ ॥

सर्वदा एकाग्रमना होकर राजा ब्राह्मणों की सम्मानरक्षा करनी

१. यमः इति पाठान्तरम् ।

२. यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भृत्यादीनवतीपतिः । इति पाठान्तरम् ।

३. तद्व्यतिक्रमे इति पाठान्तरम् ।

४. तस्य कर्तव्यं प्रजानां रक्षणम् । वृद्धाः शास्त्रकृतबुद्धयः । प्राज्ञो विना शास्त्रेण स्वामाविकविनयः । शेषो गतार्थः । नामा० ब्र० मनुः ७/३५, ३८

५. वृत्तिः इति पाठान्तरम् ।

६. आत्मनश्चाभिरक्षणम् इति पाठान्तरम् ।

७. कृतकस्वाभाविकविनयानामासेवनस्योक्तात्वात्

ब्राह्मणग्रहणं

संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षात्रं मूलं लोकाभिवृद्धये^१ ॥ ३४ ॥
 ब्राह्मणस्यापरीहारो^२ राजन्यासनमग्रतः^३ ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्यश्चामिवादनम् ॥ ३५ ॥
 अग्रं नवभ्यः^४ सप्तभ्यः मार्गदानं च गच्छतः ।
 भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशस्त्वनिवारितः ॥ ३६ ॥

चाहिये । लोक में अपनी अभिवृद्धि के लिये ब्राह्मणों के साथ संपृक्त होकर
 क्षात्रधर्म का मूल आश्रय लेना चाहिये ॥ ३४ ॥

विचारक आसन में अवस्थित होने के समय राजा के सामने ब्राह्मणों
 का आसन निश्चित किया जाता है । प्रत्यह प्रातः ब्राह्मणों का दर्शन और
 उनको प्रणाम करना चाहिये ॥ ३५ ॥

याने के समय नौ या सात ब्राह्मणों के लिये रास्ता छोड़ देना चाहिये ।
 ब्राह्मण भिक्षा के लिये दूसरा लोकका द्वार में प्रवेश कर सकता है अगर
 निर्वारित न हो ॥ ३६ ॥

जातिमात्रोपसेवनार्थम् । ब्राह्मणैः संयुक्तं हि क्षत्रमविघ्नेन प्रजा रक्षति ।
 अन्यथा कुपिताः ब्राह्मणाः समूलं क्षत्रं दहेयुः अग्निवत् । नामा

१. भिरक्षणे इति पाठान्तरम् । द्र० मनुः ७/८२, ८३; या० स्मृ०
 १/३१४

२. सर्वावस्थायां दर्शनं प्रति ब्राह्मणस्यापरीहारः । अजघन्यासनमुत्त-
 मासनमग्रतः । अजघन्यासनमित्यन्ये । आत्मासनाविकृष्टमिति । प्रातस्तु
 सर्वेभ्यः प्रथमं दर्शनं, पुण्यत्वात् तेषां दर्शनस्य । बालवृद्धानां यूनां चामि-
 वादनम् । नामा० द्र० विर-६५६; द्र० मनुः ७/३७

३. अजघन्यासन' इति पाठान्तरम् ।

४. नवसस्यानामग्रहणं, गच्छतो ब्राह्मणस्य अग्रे मार्गदानं, भैक्षहेतोः
 परागारेष्वनिवारितः प्रवेशश्च, निवारणे त्वपराध एव । विर०-६५६; द्र०
 मनुः २/१३८; या० स्मृ० १/११७; बोधा० २/६/३०; विष्णुः ६३/५१; वसि०
 १४/५७-६०; आप० २/५/११/५-७ सप्तस्थाने सस्येभ्य इति पाठान्तरम् ।

५. 'श्चा' इति पाठान्तरम् ।

समित्पुण्योदका दानेष्वस्तेयं^१ स्वपरिग्रहम्^२ ।

अनपेक्षः^३ परमेभ्यः सम्भाषश्च परस्त्रिया ॥ ३७ ॥

नदीष्ववेतनस्तारः^४ पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च^५ वाणिज्यायां भवेत् स्थितिः ॥ ३८ ॥

वर्तमानोऽध्वनिः^६ श्रान्तो गृह्णन्नशनः^७ स्वयम् ।

समिध, पुष्प और जल प्रभृति द्रव्य स्वयं ग्रहण करने से ब्राह्मण का चौर्य नहीं होता है । दूसरा का परमुखापेक्षी न होकर ब्राह्मण परस्त्री के साथ संभाषण कर सकता है ॥ ३७ ॥

नदी पार होने के समय वह मूल्य नहीं देता है, उसको सबसे पहले उत्तार किया जाता है । वाणिज्य में भी वह उत्तरण शुल्क नहीं देता है ॥ ३८ ॥

१. अस्तेयमचौर्यमत एवानपराधः स्वपरिग्रहात् परिग्रहविषयसमिदादीनामप्यादानात् । अनाधृष्यः परेभ्यश्च शत्रुभ्योऽप्यन्यतां ब्राह्मणो न दण्ड्यः । संभाषश्च परस्त्रिया इति भावादोषमात्राभिप्रायम् । विर० ६५६-६०; द्र० मनुः ८/३३६; आप० १/१०/२८/३, गी० १२/२८; या० स्मृ० २/१६६

२. सपरिग्रहात् इति पाठान्तरम् ।

३. अनाक्षेप इति पाठान्तरम् ।

४. अवेतनो भृतिशून्यः, तारः पारगमनम्, पूर्वमब्राह्मणेभ्यः, तरेषु पारं प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु, अशुल्कदानं राजप्राह्मणदानम् । यदि तस्य ब्राह्मणस्य न वस्त्रादि वाणिज्यायं स्यात् । विर० ६६० । द्र० मनुः ८/४०७, ४/३४१ गी० १२/४६, ५०

५. न चेद् वाणिज्यमस्य तत् इति पाठान्तरम् ।

६. अध्वनि श्रान्तोऽननुज्ञाप्य स्वामिनं स्वयमेवात्मांशं गृह्णन् निस्स्वो ब्राह्मणो नापराधयति इक्षुद्वयं पञ्चमूलिकानिति । नाभा

७. गृह्णन्नेकाशनः इति पाठान्तरम् ।

ब्राह्मणो नापराधी^१ स्याद् द्वाविक्षू द्वे^२ च मूलके ॥ ३६ ॥
 नाभिश्स्तान्न^३ पतितान्न द्विषो नापि नास्तिकात् ।
 नोपसन्नान्निनिमित्तं दातारं न प्रपीड्य च ॥ ४० ॥
 कथिनां^४ भूशिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।
 श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणश्चैव^५ राजा च द्वावप्येतौ दृढव्रतौ^६ ।
 नानयोरन्तरं^७ किञ्चित् प्रजा धर्मेण^८ रक्षतोः ॥ ४२ ॥

रास्ता में याने के समय श्रान्त होकर उपवास में रहकर भी दो ईख या दो मूलक भोजन के लिये लेने से अपराधी नहीं होता है ॥ ३६ ॥

निन्दित, पतित, शत्रु, नास्तिक, अन्नसन्न व्याक्त और अकारण जो दान करता है उनको राजा पीडा नहीं देना चाहिये ॥ ४० ॥

अर्थी और महात्मा लोग को देने के लिये ब्राह्मण का छोड़ कर सब लोग से धन ग्रहण करना राजा का कर्त्तव्य है ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण और राजा ये दो अपना मार्ग से च्युत नहीं होना चाहिये । धर्म के अनुसार प्रजाओं की रक्षा के लिये ये दोनों में कोई अन्तर नहीं है ॥ ४२ ॥

१. नापराधनोति इति पाठान्तरम् ।
२. पञ्च मूलिकान् इति पाठान्तरम् ।
३. द्र० मनुः २/१८५
४. धृतवतो इति पाठान्तरम् ।
५. नैतयो इति पाठान्तरम् ।
६. धर्माभिरक्षणात् इति पाठान्तरम् ।

७. राज्ञामर्थिनां प्रभूतत्वादवश्यं देयत्वाच्च महात्मनः स्वार्थं द्रव्यमाजंयन्ति । तस्मात् पीडाभावाद् राज्ञः सकाशाच्छ्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यान्येभ्यः । ब्राह्मणास्तु ततोऽपि श्रेयान् । नाभा

८. ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतर इत्युक्तः । तत्र कारणमुच्यते । द्वावाप्येतौ धृढव्रतौ । नानयोर्विशेषोऽस्ति प्रजारक्षणात्, एकः पालनेन इतरो धर्मोपदेशेन । नाभा ।

धर्मज्ञस्य^१ कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥ ४३ ॥
 यो^२ राज्ञः प्रतिगृह्णाति सुव्यस्योच्छास्त्रवतिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्नश्कानेकविंशतिम् ॥ ४४ ॥
 शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञो घनागमः ॥ ४५ ॥
 यथा^३ ह्यग्नी स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं घनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥ ४६ ॥

धर्मज्ञ और परोपकारी लोग की रक्षा और अपराधीओं का शासन करने के लिये उग्र होने पर भी राजा का धन मेध्य है ऐसा कहा है ॥ ४३ ॥

जो लोभपरवश होकर शास्त्र मार्ग को छोड़कर राजा से प्रतिग्रह करता है वह क्रमानुसार एकीस नरक को गमन करता है ॥ ४४ ॥

जैसे शुद्ध और अशुद्ध जल समुद्र को जाकर एकाकार होता है वैसे राजकोष को सब प्रकार धन आकर समान प्रकार होते हैं ॥ ४५ ॥

जैसे उद्दीप्त अग्नि में सुवर्ण शुद्ध होता है, वैसे राज के निकट सब प्रकार धन आ जाने से शुद्ध हो जाते हैं ॥ ४६ ॥

१. सदसदुपादानतो मेध्यमेव धनं प्राहुः । तीक्ष्णस्याप्ययत्वादशुद्धं राज्ञो धनम् । तस्मान्नातः प्रतिग्रहः श्रेयानित्याशङ्क्यनिवृत्त्यर्थमाह धर्मज्ञस्येत्यादि । साधूनां रक्षणार्थं अशुचीन् दण्डयतो यथोक्तकारिणोऽपि, किं पुनर्धर्मज्ञस्येति । धर्मज्ञस्य शुद्धमित्येवं परमेतद्, न तीक्ष्णस्यशुद्धता प्रतिपादनार्थम् । तस्य प्रतिषिद्धत्वात् । नाभा०

२. द्र० मनूः ४/८८-६०। विष्णुः ४३/१-२२

३. अग्नी स्थितं दीप्ते अशुद्धमपि काञ्चनं निर्मलं शुद्धं भवति यथा—
 एवमेवागमाः असदुपादाना अपि राजसु स्थिता राजपरिग्रहीताः शुद्धा भवन्ति । नाभा०

२० ना० स्मृ०

य^१ एव ऋश्चित् स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४७ ॥

अन्यप्रकारादुचिताद् भूमेः षड्भागा^२ संज्ञितात्^३ ।

बालः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥ ४८ ॥

शक्यं^४ तत् पुनराहृतुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणेभ्यस्तु यदुत्त न तस्याहरणं पुनः ॥ ४९ ॥

दानमवप्रयत्नं^५ यज्ञः कर्मस्पोक्तं त्रिलक्षणम् ।

याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयाश्च प्रतिग्रहः ॥ ५० ॥

जो अपना द्रव्य को ब्राह्मणों को देता है उसने राजा की अनुमति लेना चाहिये — यह सनातन धर्म है ॥ ४७ ॥

भूमि से उत्पन्न द्रव्य का एक षष्ठांश भाग अन्य प्रकार से 'बलि' के रूप में राजा ने लाभ करना प्रजापालन हेतु वेतन है ॥ ४८ ॥

ब्राह्मण को न दिया हुआ धन का पुनः आहरण किया जा सकता है । किन्तु ब्राह्मणों को दिया हुआ धन का पुनराहरण नहीं किया जात ॥ ४९ ॥

दान, अध्ययन और यज्ञ ब्राह्मणका तीन प्रकार नित्य कर्म है । याजन, अध्यापन और तीसरा है प्रतिग्रह जो जीवन धारण के लिये वृत्ति के रूप में माने जाते हैं ॥ ५० ॥

१. राजा अनुमन्तव्यमित्युक्तम् । अत्र कारात्, कारः करः, उचितात् षड्भागात् धनान्मानुमन्तव्यम् । विहितो बलिवृत्तिः स तस्य प्रजापालन-वृत्तिः । तस्माद् राजा नानुमन्तव्यम् । नामा०

२. द्र० मनुः ७/१३०—१३२, गो० १०/२४—२७, वपि० १६/२६, २७, आप० २/१०/२६/६ विष्णु ३/२२—२५, वी० १/१०/१८

३. ब्राह्मणस्य कराननुमानेन हेतुः—ब्राह्मणादादानुमशक्यं यथा अन्येषां दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरादाने प्रत्यवायाद् । षड्भागे न विना वृत्त्य-भावात् । नामा०

४. त्रीण्यदृष्टार्थानि कर्तव्यानि । त्रीणीच्छातो जीवनानि । नामा० । द्र० मनुः १/८८

स्वधर्मो^१ ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात्^२ ।
 नासद्भ्यः परिगृह्योपाद्वर्णेष्वो नियमे सति ॥ ५१ ॥
 अशुचिर्वचनाद् यस्य शुचिर्भवति मानवः^३ ।
 शुचिश्चैवाशुचिः सप्तमः^४ कथं राजा न देवतम् ॥ ५२ ॥
 विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥ ५३ ॥
 लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण अपना धर्माचरण करके रहना चाहिये या राजा से वृत्ति के लिये प्रतिग्रह कर सकता है । किन्तु नियम पूर्वक रहकर असद्वर्ण से प्रतिग्रह नहीं करना चाहिये ॥ ५१ ॥

जिसका वचन से अशुचि शुचि हो जाता है और शुचि अशुचि हो जाता है वह राजा क्यों देवता न होता है (अवश्य होता है) ॥ ५२ ॥

जो अपरिमित तेज वाले राजा का देवता को जानते हैं उस राजा से प्रतिग्रह करने से वे भी पारजित नहीं होते हैं ॥ ५३ ॥

इस संसार में आठ मङ्गलसूचक द्रव्य हैं । यथा—(१) ब्राह्मण, (२) गो, (३) अग्नि, (४) हिरण्य, (५) घृत, (६) सूर्य, (७) जल और (८) राजा ॥ ५४ ॥

१. स्वधर्मो ब्राह्मणस्तिष्ठन् नक्षत्र धर्मादी, कृतां विप्रकामेनोक्तां वृत्ति गृह्णीयात् । न वृत्तिपंकरं कुर्यात् । असद्भ्यो वर्णेष्वो न प्रतिगृह्णीयात् । प्रशस्तेष्व एव गृह्णीयादित्यर्थः । नियमे सति अनापदीत्यर्थः । नाभा

२. कृताम् इति पाठान्तरम् ।

३. पुरुष इति पाठान्तरम् ।

४. सद्यः इति पाठान्तरम् ।

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत् स्वयम्^१ ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत यथास्यायुः^२ प्रवर्धते ॥ ५५ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे प्रकीर्णकं नाम व्यवहारपदं सप्तदशम् ।

आयुवृद्धि के लिए इनका दर्शन, अर्चन और प्रदक्षिण करना चाहिए ॥ ५५ ॥

नारदधर्मशास्त्र का प्रकीर्णक नामक व्यवहारपद समाप्त हुआ ।

१. तान् इति पाठान्तरम् ।

२. ह्यायुः इति पाठान्तरम् ।

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वार्हप्रणीता

नारदस्मृति प्रकीर्णकाव्यसप्तमव्यवहारपदतिलोत्तमा

टिप्पणी समाप्ता ।

परिशिष्ट

तस्करप्रकाराः

द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्यादात्मवान्पुः ॥ १ ॥
प्रकाशवञ्चकास्ते तु "कूटमानतुलाश्रिताः" ।
उत्कोचकाः साहसिकाः^१ कितवाः पण्ययोषितः ॥ २ ॥
प्रतिरूपकराश्चैव^२ मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशलोकतस्कराः ॥ ३ ॥

तस्करों का प्रकार भेद

परद्रव्यों का अपहरण करने वालों तस्करों का दो भेद हैं । ज्ञानी राजा उनको प्रकाशतस्कर और अप्रकाश (प्रच्छन्न) तस्कर के नाम से जानता है ॥ १ ॥

कपट से मापयन्त्र में कम वेशी करना, उत्कोचक (अन्याय से अर्थलेना), साहसिक (बल) पूर्वक काम कराना), कितव (छूतक्रीड़ा करने वाला), वेश्या, कृत्रिम उपाय अवलम्बन करके प्रकृत वस्तु का अनुरूप वस्तु का प्रस्तुत कर्त्ता मंगलकामी का रूप धारण कर जीविकानिर्वाह करने बाल—ये सब प्रकाश में चोरी करने वाले प्रकाशतस्कर हैं ॥ २-३ ॥

१. कूटमानतूलाश्रिताश्च वणिजः, उत्कोचका उत्कोचमसाः राजकुला-
द्याश्रिताः सोपधिका विप्रलम्भकाः, कितवाश्च, वेश्याश्च । नाभा० । द्र०
स्मृतिच-३१७, विर-२६०, मनुः ६/२५६-२६०

२. सोपधिका इति पाठान्तरम् ।

३. प्रतिरूपेति । कूटशासनकर्षापणविवर्णादिकराः, ज्योतिषनमितिके-
क्षणिकादयः । एवमादयः प्रकाशालोकचोराः । तत्र यत्नः कर्त्तव्यः प्रति-
मासतुलाद्यवेक्षणादिना । नाभा० । सवि० ४६० व्यम०-१०१

अप्रकाशाश्च^१ विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
 मुष्यां^२ प्रसस्ताश्च नरा मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते ॥ ४ ॥
 देशग्रामगृहघनाश्च^३ यज्ञघ्ना ग्रन्थिमोचकाः ।
 हत्येवमादयो ज्ञेयाः अप्रकाशाश्च तस्कराः ॥ ५ ॥
 न^४ त्वहोढान्विताश्चोरा वध्या राजा ह्यनागसः ।
 सहोढान् स्तेयकरणात् क्षिप्रं चोरान्^५ प्रशासयेत् ॥ ६ ॥

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो^६ ये स्युस्तथा यज्ञावरोधिनः ।

बाहर और भीतर रहकर और प्रवेश कर चोरी करना, द्रव्य स्वामी की अनुपस्थिति में चोरी करना; देश, ग्राम और गृह को नाश करने वाला, यज्ञनाश करने वाला, ग्रन्थिभेदक—ये सब अप्रकाश तस्कर अर्थात् प्रच्छन्न तस्कर हैं ॥ ४-५ ॥

चोरितद्रव्य के साथ जो चोर नहीं गृहीत होता है उसको निरपराध की तरह छोड़ दिया जाता है । चोरित द्रव्य के साथ जो धृत होता है उस चोर को राजा शीघ्र शासित करना चाहिये । ६ ॥

अप्रकाशतस्कर का दण्ड

अपना देश को नाश करने वाले, यज्ञभंग करने वाले चोरों का सर्वस्व

१. अप्रकाशास्त्विति । प्रच्छन्नचोरास्तु बहिर्प्रामादटव्याद्याश्रिताः ग्राम-जनपदनगरपथ्यन्तराश्रिताश्च, सुप्तादीनां केविच्छन्ना, प्रसह्य केचित् । तान् विदित्वा निगृह्णीयात् । नाभा०, विर-२६२

२. सुप्तमत्तप्रमत्तात्तान् । इति पाठांतरम् ।

३. देशघातका ग्रामघातका गृहघातकाश्च मार्गमुपः ग्रन्थिच्छेतार एवं-प्रकाराः प्रच्छन्नचोराः । नाभा

४. लोप्त्रादिरहिता अनागमसविचार्यं न वध्याः । चोरा ये तु सहोढाः सन्धिच्छेदाद्युपकरणयुक्ताश्च क्षिप्रमेव हन्तव्याः पूर्वोक्तेन न्यायेन । नाभा

५. राजा इति पाठांतरम् ।

६. स्वदेशं घ्नन्ति ये मार्गं च, तेषां सर्वस्वं गृहीत्वा घनं भूयो हस्तः

तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्^१ । ७ ॥
 अहोढान्विमृशेच्चोरां^२ गृहीतान् यदि शङ्कया ।
 भयोपधात्रिंशच्चन्ताभिर्भूयुस्तथा यथा कृतम् ॥ ८ ॥
 देशं^३ कालं दिशं जातिं नाम वा संप्रतिश्रयम् ।
 कृतं कमकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे ॥ ९ ॥
 वर्णस्वराकाशभेदात् संसदि त्वनिवेदनात्^४ ।

अपहरण करके सब जगह उसकी निन्दा करनी चाहिये ॥ ७ ॥

चोहित द्रव्य को साथ में न रखने वाले को अन्दाज से पकड़ कर
 भयोपधा और ताउठ के द्वारा संश्रस्त करना चाहिये ॥ ८ ॥

देश, काल, दिशा, जाति, नाम आश्रय दिया हुआ स्थान के बारे में
 और चाकर नीकर को निग्रहमें रखकर जेरा करना चाहिये ॥ ९ ॥

वर्ण स्वर और आकाश का भेद से, समा में निवेदन न करने से, अदेश

पादादिच्छदनं, भरणं न विद्यते, निन्दा यस्यां क्रियायामिति तां प्रवर्त्तयेत् ।

१. राजा शूत्रे निवेशयेत् इति पाठान्तरम् ॥ द्र० विर-३१७,
 ददि-१२५

२. सलोप्यनरि चोरान् सहोढा दृष्टा इत्येतावता न शासितव्याः,
 विचारयेदेव अचोरशङ्कया । पाण्डव्यवदचोरस्यापि होढसंभवात् । यावदव्य-
 भिचारि लिङ्गं दृष्टमिति । तदभावे भयोपधादनेत्रिचत्रेस्ताडननिर्भर्तानपुनदार-
 च्छेदनागस्तिप्रदानरूपाभियोगा ते संश्रस्ताः सत्यं वदन्ति तथा ॥ नामा द्र०
 अप० २/२६८

३. देशं कुतस्तथा यूयमिति, कस्मिन् काले इहागताः, कस्यां दिशि
 कस्मिन् देशे कुतो वा प्रविष्टाः, जातिर्भवतां का, किं नाम रूपं च, केन
 वेषेण प्रविष्टा इहेति, प्रतिश्रयश्चेह क्वासीदागच्छतां वेति, चौर्येण चेहत्या
 भक्तदानोपकरणप्रच्छादनादिना साहाय्यं के कृतवन्त इति निगृह्य प्रष्ट-
 व्याः ॥ नामा

४. वर्णभेदात् पृष्टः सन् विवर्णो भवति । स्वरभेदात् सगदगदो भवति ।
 आकारभेदात् त्रासविषादादियोगास्पृष्टः स्पृष्टं ब्रवीति । अदेशे च

अदेशकालदृष्टत्वाद्वासस्याप्यविशोधनात् ॥ १० ॥

असद्व्ययात्^१ पूर्वचोर्यादसत्संसर्गकारणात् ।

लेख्यैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥ ११ ॥

दस्युवृत्ते यदि नरे^२ शङ्का स्यात्तत्स्करेऽपि वा ।

यदि स्पृशेत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं ततः ॥ १२ ॥

चोराणां^३ भक्तादा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

आवासदा देशिकाश्च^४ तथोत्तरदायकाः^५ ॥ १३ ॥

में और अकाल में दिखाई पड़ने से, अविकृत हास्य में, सत्प्रकार व्यय का अभाव से, प्राचीन प्रसिद्ध चोरों के साथ संसर्गसे और लेख्य प्रमाणों से तत्स्करों को चिह्नित किया जाता है, केवल चोरित द्रव्य से नहीं ॥ १०-११ ॥

यदि लोक की दस्युवृत्ति या तत्स्करता के बारे में स्वल्प प्रमाण मिलता है तो शपथ पूर्वक उसका निर्णय करना चाहिये ॥ १२ ॥

चोरों को अन्न या पानीय या आवास देने वाले, उसका दशीय या उसका बिषय में उत्तर देने वाले, चोरित भांड का खरीद करने वाले या विविक्ते शूभ्ये, अकाले च रात्र्यादौ दृष्टे क्वोपिते इति तस्य स्पष्ट निर्णयावचनात् परिच्छिद्यते चोर इति । नाभा, अप० २/२६८

१. असद्व्ययात् द्यूतपानदास्यादिषु व्ययात् । पूर्वचोर्यात् पूर्वकाले चोर-स्वेनोपलब्धत्वात् सन्निगद्यत्वेऽपि संभाव्यते । दुष्टैः सह संसर्गात् । एतैर्लिङ्गैर्लेशैरपि ग्राह्यः । न लोप्त्रेणैव, लोप्त्राभावे एतैर्लिङ्गैर्गृह्णीयाद् । नाभा

२. अशुभवृत्ते मनुष्ये चोरो न वेति शङ्का स्याद् यदि, स ययोक्तानामप्यतमेन लेशेन युक्तः स्यात् गोबीजकाञ्चनपुत्रमस्तकादिभिः दिव्यैर्वा शपथं कारयितव्यः । 'तत्स्करेऽपि चे'ति पाठे दस्युवृत्ते शङ्कायां मानुषः शपथः, तत्स्करे दिव्य इति । नाभा, विर० ३३८

३. आह्वयकाश्चोराणां प्रेरकाः तेषामादेशकारिणः । अथवा आदेशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चोरावकाशदायकाः समदण्डाश्चोरेण । तान् चोरान् । विर-३४०

४. देशिकरास्तथैवान्तरदायका इति पाठान्तरम् ।

५. देशिकरा मार्गदेशिकं ददर्शयत । अन्तरदाः छिद्रदा ॥ नाभा

क्रेतारश्चैव^१ भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।
 समश्ण्डाः स्मृतास्ते तु ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥ १४ ॥
 राष्ट्रेषु^२ राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।
 अभ्याघाते तु मध्यस्था^३ यथा चोरास्तथैव तेः ॥ १५ ॥
 गोचरे^४ यस्य मुष्येत तेन चोराः प्रयत्नतः ।
 मृग्या दाप्योऽप्यथवा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ १६ ॥

प्रतिग्रह करने वाले -- यथा चारी के विषय जो छिपाने वाले, ये सब चोर तुल्य दंडयोग्य हैं ॥ १३-१४ ॥

राष्ट्र में राष्ट्र के द्वारा अवस्थापित अधिकारी और प्रतिवेशी सम्मुख स्व लोग प्रचोदित होने पर भी चोर को पकड़ने से अगर निवृत्त रहते हैं तो वे चोर की तरह माने जाते हैं ॥ १५ ॥

गोचारणभूमि में जो व्यक्ति का चोरी होता है उससे चोर को यत्न पूर्वक निरूपण किया जाना चाहिये । अन्यथा चोरित द्रव्य द्रव्यस्वामी को दे देना चाहिये यदि चोर का पाद गोचारण से बाहर नहीं जाता है ॥ १६ ॥

१. क्रेतारश्चाप्रकाशंद्रव्याणाम् । चोरहस्तादमूल्येन प्रतिग्राहिणश्च, चोरैरानीय स्थापयन्ति । चोरान् ये प्रच्छादयन्ति च । एते सर्वे चोरतुल्या निग्राह्याः । नाभा ॥ द्र० मनुः १०/२७१, २७८

२. राष्ट्रेषु अधिकृताः प्रत्यन्तेषु च निवेशिताः अयुक्तचोरैर्धरणि कादयः । (?) प्रतिवेशाश्चापि घावतेति चोदिताः अभ्याघातेषु यदि नामिघावन्ति, चोरवत् ते विज्ञेयाः । अवश्यं तेषां चोरैः सह संविदस्तीति गम्यते ॥ नाभा । द्र० मनुः १०/२७२

३. विज्ञेया इति पाठान्तरम्

४. यस्य वसत्यां मुषितं ग्रामस्य ग्रामण्यो वा, तेन प्रयत्नतः चोरा मृग्याः । अन्यथा मोषं दाप्यः । पदं चिह्नं ततो ग्रामात् निर्गतं यदि न दर्शयेत् । अधान्यस्य गोचरं प्रविष्टनष्टं चोरलिङ्गं दर्शयेत्, शुद्धो भवति ॥ नाभा० मित० २/२७१, व्यक० ११८

निर्गते^१ तु यदा यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत् ।
 सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ १७ ॥
 गृहे वै^२ मुषिते राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।
 आरक्ष ऽन् राष्ट्रिणांश्च यदि चोरो न लभ्यते ॥ १८ ॥
 यदि वा दोषकर्तृषु तस्मिन्मोषे तु संशयः ।
 मुषितः शपथं याप्यो मोषे वै शुद्धिकारणात् ॥ १९ ॥
 अचोरे^३ बोधितो मापं चोरो वै शुद्धकारणात् ।

किन्तु यदि पदचिह्नन गोचारणभूमि से बहिर्गत होकर दूसरा स्थान में नष्ट हुआ तो उसके लिये गोचारणभूमि का स्वामी दोषयुक्त नहीं होता है । निकटवर्ती भूस्वामी (सामन्त), मार्ग रक्षाकारी और चार दिशाओं का रक्षाकारी से चारित द्रव्य वसूल किया जाता है ॥ १७ ॥

यदि घर में चोरी हुई है और चोर नहीं पकड़ा गया तो भूमिचोर को पकड़ने के लिये नियुक्त पुरुष से, चार दिशाओं में रक्षा के लिये भार प्राप्त अधिकारी से और राज्यरक्षा के लिये नियुक्त राजप्रतिनिधियों से चारित द्रव्य का परिमाण द्रव्य वसूलकरके चारित द्रव्य का स्वामी दे को दे देना चाहिये ॥ १८ ॥

“उसने चोरी की है” इस प्रकार चोरी में अगर संशय हो तो जिसका चोरी हुई है उसने शपथ करना चाहिये और वाद में अभियुक्त ने शपथ किया जाता है ॥ १९ ॥

जो व्यक्ति चोर नहीं है अगर उसको चोर मान कर एकड़ लिया तो

१. नष्टेऽन्यत्र निपातिते निर्गते तस्माद् गोचराद्व्यगोचरं प्राप्य नष्टे, अन्यत्र तु निपातिते तस्य पूर्वव गतिः, अनिपातिते नष्टे सामन्तादयो दाप्याः : नामा० द्र० अप० २/२७१, विर० ३४४, मिता २/२७१

२. तेषां दाप्यमानानां दण्डवाप्तिकादीनां च यदि मोषे संशयः स्यात् नातृपं मोष इति, मुषितः शपथं कारयितव्यः मोषविशोधननिमित्तप्रत्यय-कारणात् । कृते शपथे दाप्याः । अथ न संशयस्तेषां दाप्या एव । नामा

३. अचोरे दापिते मोषे चोराश्लेषणकारणात् । उपलब्धे लभेरन्ते द्विगुणं तत्र दापितात् । इति याठान्तरम् ।

चोरे' लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥ २० ॥

चोरहृतं प्रपद्येव सख्यं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्थादण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥ २१ ॥

काष्ठकाण्डतृणादीनां मृगमयानां तथैव च ।

वेणुवेणवभाण्डानां वेतसस्यास्थिचर्मणोः ॥ २२ ॥

शाकहरितमूलानां हारणे तृणपुष्पयोः ।

उस व्यक्ति आप चोर न होने पर भी अपने को शुद्ध मान लेने के लिये कारण उपस्थापित करना पड़ता है । प्रकृत चोर पकड़ जाने के बाद उस व्यक्ति को चोरित द्रव्य का दो गुण दिया जाता है ॥ २० ॥

पकड़ जाने से चोरित द्रव्य जिस प्रकार पकड़ लिया उस प्रकार उपस्थापित करना चाहिये । अगर चोर पकड़ लिया किन्तु चोरित द्रव्य मिला नहीं तो चोरित द्रव्य का मूल्य और तत्सम अर्थ राजदंड के रूप में उस चोर से वसूल किया जाता है ॥ २१ ॥

काष्ठ, कांड, तृणादि, मृगमय वस्तु, वांस, वांस के द्वारा निर्मित पदार्थ या भाण्ड; वेत, अस्थि या चर्म के द्वारा निर्मित द्रव्य, शाक, घास, मूल

१. अचारे अविद्यमानचोरे मिथ्याभियोगान्मोषे दापिते चोरान्वेषणार्थमुपलब्धं मिथ्याभावे अभियोक्ता तेभ्यो द्विगुण दाप्यः । राजकुले च यथाहं दण्ड्यः ! अन्य आह — अनुपलभ्यमाने चारे मिथ्यादापिते मोषे यदि चोरमन्विष्यानयेयुः, चोरो द्विगुणं तेभ्यो दाप्यः । मोषं च मुषितस्य, राजकुले तु दण्डमिति ॥ नाभा

२. चोरैरुतं द्रव्य मुषितं प्रयत्नेन सख्यं यथाभूतं तथाभूतं प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दोनारादि यच्च न चास्मादासमादिपुरादि (१) चेति । अप्रतिपादनेनानीते मोषे त्रिसंवदिते मूल्यं चोरस्यं दण्ड्यः । नाभा व्यति० ५१४

३. भाण्ड इति पाठांतरम्

४. स्नायवस्थिचर्मणाम् इति पाठांतरम्

५. शाकानामादमूलानां इति भिन्नपाठः

६. फल इति भिन्नः पाठः, द्र० सवि० ४५६-७

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ २३ ॥
 पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च^१ ।
 सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ॥ २४ ॥
 तुलाघरिममैयानां^२ गणिमानां च सर्वतः ।
 एम्यस्तूतकृष्टमूल्यानां मूल्यादष्टगुणो दमः ॥ २५ ॥
 धान्य दशभ्यः कृम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
 न्यूनं वंकादशगुणं दण्डं दाप्योऽन्नवीन्मनुः ॥ २६ ॥

द्रव्य, तृण, पुष्प, गोरस, ईख, ईख का विकार गुड, लवण, तेल, पका हुआ
 अन्न, भजित अन्न, मद्य, आमिष और सब प्रकार अल्पमूल्य वस्तुओं का हरण
 करने पर वस्तुका मूल्य का पांचगुण अर्थदंड होता है ॥ २२-२४ ॥

तुला, धरिम, मेण और सब प्रकार गणिम पदार्थों का हरण से उनमें से
 उत्कृष्ट पदार्थ का मूल्य का आठ गुण अर्थदंड है ॥ २५ ॥

दस कुंभ से अधिक धान्य हरण करने से कायिक वध दंड होता है ।
 उससे कम धान्य हरण करने से मूल्य का ग्यारह गुण अर्थदंड करने के
 लिये मनु ने कहा है ॥ २६ ॥

१. काण्डशब्देन पूर्वाध्रस्वशरादयः उच्यन्ते । तृणशब्देन दध्ममूञ्जादयः
 उच्यन्ते । हरितशब्देन घास उच्यते यवसादिः । मूलं कन्दादि । पक्वान्नं
 मोदकादि । कृतान्नं सक्तपृथुकलाजादि । नाभा० द्र० मित्ता २/२७५,
 दवि० ३७, द्र० मनुः ८/३२६-३२७

२. तुलाघरिमं कर्पूरादि । मेढं ब्रीह्यादि । गणिमं पूगेलाप्रभृति । एभिः
 काष्ठादिभिः । तेन पूर्वोक्तकाष्ठाद्यपेक्षयाऽधिकमूल्यानां घरिममेयगणिमाना-
 मभ्यतमस्यापहारे तन्मूल्यादशगुणो दण्ड इत्यर्थः ॥ विचि-१३८ दीनारमूल्या
 ह्येते दश दीनारा दाप्याः, एको मुषितस्य, नव राजः ॥ नाभा० द्र० मनुः
 ८/३२१

३. पुण्ड्रवर्धनश्रीवर्धनादीनामेकादशगुणमित्येव । समं मुषितस्य शेषं
 राजः । नाभा० द्र० मनुः ८/३२०

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां^१ च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ॥ २७ ॥
 पुरुषं^२ हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।
 सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥ २८ ॥
 महापशंस्तु^३ नयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।
 मध्यमीं मध्यमपशून् पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन् ॥ २९ ॥
 चतुर्विंशतिः^४ पूर्वः परं षण्णवतिर्भवेत् ।
 चतुःशतपरो^५ यश्च मध्यमो द्विशतावरः ॥ ३० ॥

सुवर्ण, रजत, उत्तम वस्त्र और मुख रत्नों का सौ से अधिक हरण करने से वध दंड है ॥ २७ ॥

पुरुष, स्त्री और कन्या (अपरिणीता) को हरण करने से यथाक्रम उत्तम साहस, सर्वस्वहरण और वध दंड है ॥ २८ ॥

महापशु, मध्यमपशु और क्षुद्रपशु हरण करने पर यथाक्रम उत्तम साहस, मध्यम साहस और पूर्व साहस दंड है ॥ २९ ॥

२४ पणसे ६६ पण तक पूर्व साहस, २०० पण से ४०० पण तक मध्यम साहस होता है ॥ ३० ॥

१. रत्नानां वज्रमणिमुक्तादीनां शतादभ्यधिकं हरतो वधः ॥ नाभा० ब्र० मनुः ८/३२१, ३२३ अपु २२७/३६

२. हस्ताविति छित्वेति शेषः । कामधेनी दृष्टमिति पठितम् । सर्वस्वमिति नारीं हरतः सर्वस्वहरणं दण्ड इत्यर्थः ॥ दवि० १२६

३. स्तेनयत इति पाठान्तरम् । महान्तः पशवो विरुद्धदण्डा अनवरुद्धा विवक्षिताः ॥ विर-३२१; महान्तः पशवो हस्त्यादयः, मध्यमा वृषादयः । एतद्विशेषविहितेतरविषयम् ॥ दवि० १२६ ब्र० मनुः ८/३२५

४. चतुर्विंशतेरारभ्य षण्णवतिपर्यन्तः प्रथमः । द्विशतादारभ्य पञ्चशतपर्यन्तो मध्यमः । पञ्चशतादारभ्य सहस्रपर्यन्त उत्तम इत्यर्थः ॥ विर० ६६४. ब्र० मनुः ८/३२५

५. शतानि पञ्च तु परो इति भिन्नः पाठः

सहस्रं^१ तूत्तमौ ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः ।
 त्रिविवः साहसेष्वेवं दण्डः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ ३१ ॥
 प्रथमे^२ ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।
 द्वितीये चैव तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः ॥ ३२ ॥
 गोषु^३ ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।
 दासी तु हरतो नित्यमर्घपादविकर्तनम् ॥ ३३ ॥
 येन^४ येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

५०० पण से १००० पण तक उत्तम साहस प्रयुक्त है । स्वायम्भुव मनु ने
 तीन प्रकार साहस दण्ड के परिप्रेक्ष में निश्चित किया है ॥ ३१ ॥

पहलावार ग्रन्थिभेद करने पर अंगुलि सहित वृद्ध अंगुलि का छेदन
 दण्ड है । दूसरा बार करने पर पूर्व साहस दण्ड है ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण स्वामिक गौओं का अपहरण करने पर स्थूरा अर्थात् पाणि
 का छेदन, अनेक बार दासी हरण करने पर पादतल का अर्घ छेदन दण्ड
 है ॥ ३३ ॥

जिस जिस अंग से मनुष्य की स्तेय किया साधित होती है उस अंग का

१. द्र० मनुः ८/१५८

२. ग्रन्थिच्छेदानां प्रथमे ग्रन्थे अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः छेदः दक्षिणहस्तस्य ।
 द्वितीये पुनरपि ग्रहणे शेषस्याङ्गुलिद्वयस्य छेदः ॥ नामा ॥ अङ्गुल्यङ्गुष्ठयो-
 र्वधः छेदनम् । शेषमत्र करचरणरूपमेव पूर्ववाक्यानुसारात् तृतीये वधं
 मारणमेव ॥ विर० ३२२ द्र० मनु० ६/२७७

३. यच्छेषं तृतीये वधमर्हति इति पाठान्तरम् ।

४. ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । एवञ्च दासीषु ब्राह्मणस्वत्वेन
 गौरवाद्दण्डाधिक्यदर्शनाद्दासेष्वपि ब्राह्मणस्वामिकेषु चौरदण्डः शारीरमार्गं
 वाऽधिकं वाच्यमन्यस्वामिकेष्वल्पमिति प्रतिभाति ॥ द्रवि० १२८ स्थूरा
 स्थाने स्फुरा इति विर० (३१६) पाठः । तत्र स्फुरा पाण्डुरपरिमाणः द्र०
 मनुः ३२५

५. हस्तादीनां येनाङ्गेन चौर्यं करोति, तदेव छेदनम् ॥ नामा० द्र०
 मनुः ८/३३४, व्यक० ११५

तत्तदेवास्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ ३४ ॥
 गरीयसि^१ गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
 स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥ ३५ ॥
 दश^२ स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यासि स्युर्ब्राह्मणस्त्वक्षतः सदा ॥ ३६ ॥
 उपस्थगुदरं जिह्वा हस्ते पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासिका च कर्णी^३ च घनं देहस्तथैव च ॥ ३७ ॥

छेदन रूप दंड विधान करने के निये मनु का अनुशासन है ॥ ३४ ॥

गुरुतर चोर के ऊपर दंड गुरुतर होता है और दूसरा चोर तादृश गुरु न होने पर भी उसके ऊपर दंड विधान करना चाहिये । यह दंड जैसे होता है वैसे पहला वार चीयं करने वाले के ऊपर नहीं होता है ॥ ३५ ॥

तीन वर्णों के ऊपर स्वायम्भुव मनुने दंड का दस स्थान बताये हैं । किन्तु ब्राह्मण सदैव अक्षत रहता है ॥ ३६ ॥

उपस्थ (जननेन्द्रिय), उदर, जिह्वा, दो हाथ, दो पाद पांचवां हैं । चक्षु, नासिका दो कर्ण, घन और देह (ये दस दंड स्थान हैं ॥ ३७ ॥

१. महति महाशतमलमष्टये दण्ड निपातयेत् चोरे । सर्वत्र द्वितीयादिषु ततोऽधिकं, न तुल्यम् । नामा - एनसि गुरुणि गुरुणि नघुनि नघूनि । इति

२. अपराधस्याल्पत्वबहुत्वे जात्या देशं स्वस्थं विपरीतं च । यथा स्वस्थेन तथा विपरीते कालं यथा सुभिक्षे न तथा दुभिक्ष प्राणातिगातावस्थायाम् सारं यथा ब्राह्मणस्य न तथेतरेषां, यथा वा क्षत्रियस्य न तथेतरीयः, यथा ब्राह्मणस्वं हरतो गरीयान् न तथेतरस्वम् । अनुबन्धमाजीवं गुरुकलत्रद्यूतदासीपानाद्यर्थम् । यस्मिन् दण्डिते महानघपः यथा लिखितस्य हस्तच्छेदे, यस्मिंश्च शासिते भूयान् धर्मः यथा जम्बूकस्य, एतत्सर्वमनुरूपं दण्ड्येषु कुर्यात् । न यथोक्तमेवेति सर्वशेषः नामा० ॥ ३० मनुः ८/१२४, १२५

३. स्तनौ इति पाठान्तरम् ।

अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः^१ ।
 सारानुबन्धावालोक्त्य दण्डानेतान् प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 न^२ मित्रकारणाद्राज्ञा विपुलाद्वा घनागमात् ।
 उत्सृष्टव्यः साहसिकस्त्यक्तात्मा^३ मनुरब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यावानबध्यस्य^४ वधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
 भवत्यघर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ ४० ॥
 न जातु^५ ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 निर्वास्यं कारयेत् काममिति^६ घर्मो व्यवस्थितः ॥ ४१ ॥
 सर्वस्वं वा हरेद्राजा चतुर्थं वाऽवशेषयेत् ।

देश, काल और अपराध को समीक्षा पूर्वक जान बूझ कर सार और अनुबन्ध अर्थात् जीवनधारण के उपाय को लक्ष्य कर इन दंडों का विधान किया जाना चाहिये ॥ ३८ ॥

बन्धुता के कारण, विपुल धन प्राप्ति का अभिलाष ले राजाने चोर और उकायत को नहीं छोड़ देना चाहिये—ऐसा मनुने कहा है ॥ ३९ ॥

अबध्य का वधसे और वध्य का मोक्षणसे जितना अधर्म राजा का होता है उतना धर्म विचारपूर्वक वध्य का वध और अबध्य का मोक्षण से होता है ॥ ४० ॥

सब प्रकार पाप करने पर भी ब्राह्मण को हत्या नहीं करना चाहिये। उसका निर्वासन किया जा सकता है, ऐसी धार्मिक व्यवस्था है ॥ ४१ ॥

राजा प्रजापति विहित धर्म को स्मरण करके पापिष्ठ ब्राह्मण का

१. द्र० मनुः ८/१२६

२. द्र० मनुः ८/३४७

३. स्तस्करा लोकवञ्चका इति पाठांतरम् ।

४. द्र० मनुः ६/२४६

५. द्र० मनुः ८/३८०

६. समग्रधनमक्षतम् इति पाठांतरम्

१. स्तेभ्योऽनुस्मरन्धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणस्यापराधेषु^२ चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।

गुरुतल्पे सुशपाने स्तेये ब्राह्मणहिसत्वे ॥ ४३ ॥

गुरुतल्पे^३ भगः कार्यः सुरापाने ध्वजः स्मृतः ।

स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत् ॥ ४४ ॥

अशिराः^४ पुरुषः कार्यो ललाटे ब्रह्मघातिनः ।

असम्भाष्यश्च कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ ४५ ॥

सर्वस्व बलपूर्वक अपहरण करता है अथवा उसको चोया अंश देकर सब ले आ सकता है ॥ ४२ ॥

गुरुपत्नीहरण, सुरापान, स्तेय और ब्रह्महत्या अपराधों में ब्राह्मण का शरीर में चार प्रकार अंकन करना विहित है ॥ ४३ ॥

गुरुपत्नीहरण में भग, सुरापान में ध्वज, स्तेय में कुत्ता का पदचिह्न अंकन करके क्षत स्थानों मयूर का पित्त से पूर्ण किया जाता है ॥ ४४ ॥

ब्रह्महत्याकारी का ललाट में मस्तकविहीन पुरुष का चित्र अंकित किया जाता है, उसके साथ वातचीत नहीं करनी चाहिये—ऐसा मनुका अनुशासन है ॥ ४५ ॥

१. विप्रेभ्यो इति पाठान्तरम्

२. स्तेय इत्यविशेषवचनात् शरीर इत्यादिप्रतिषेधामहापातकसाहचर्याद् ब्राह्मणसुवर्ण स्तेये । नाभा । द्र० विर० ६३६

३. द्र० मनुः ६/२३६

४. मयूरपित्तेन पूरिते न क्रीडन् तिरोभवति । उत्तरत्र ललाट इति वचनादिह देशावचनेऽपि ललाट एवेति गम्यते ॥ नाभा ॥ द्र० मनुः ६/२३७ मिता० २/२६

५. ब्राह्मणस्य ब्रह्मघातिनः ललाटादी कवध्वत् पुरुषोऽङ्गव्यः, असंभाष्यश्च कर्त्तव्यः, निर्वास्य इत्यर्थः । नाभा० द्र० विर० ६३७, मनुः ६/२३७

२१ ना० स्मृ०

राजा^१ स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षणेन तत्स्तेयमेवंकर्मस्मि शाधि मास् ॥ ४६ ॥
 अनेना^२ भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिपादनात् ।
 राजा तत्स्पृशेदेनमुत्सृजेत् ह्यकित्विषम् ॥ ४७ ॥
 राजाभिर्घृतदण्डास्तु^३ कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ४८ ॥
 शासनाद्वा^४ विमोक्षाद्वास्तेनो मुच्यति कित्विषात् ।

स्तेय (चोरी) करने पर अनुत्पत्त होकर स्तेन मुक्तकेश अवस्था में अपना स्तेय वृत्तान्त को बोलकर द्रुत गति से राजा के पास जाकर "मैंने ऐसा कर्म किया है, मुझे दण्ड दीजिये" ऐसा चोर कहता है ॥ ४६ ॥

अपना कृत कर्म (चोरी) को अपना मूख से प्रतिपादन करने पर स्तेन (चोर) निष्पाप होता है और राजा उसका स्पर्श करता है; निष्पाप को राजा छोड़ दे सकता है ॥ ४७ ॥

पापाचारी मानवों राजाज्ञा से दंडप्राप्त होकर शुद्ध होते हैं और शुद्ध सज्जनों की तरह स्वर्गवास करते हैं ॥ ४८ ॥

राजा का शासन से या मोचन से चोर अपराध से मुक्त होता है ।

१. पश्चात्तापेनैवं कर्तव्यम् । इदं मयामुष्य हृतं, शाधि मामिति ।
 नामा० द्र० मनुः ८/३१४

२. चोरस्तेनापापो भवति । दुष्टमुत्सृजन्तं तत्कृतं पापं राजानं गच्छति । स तत्फलं भुङ्क्ते ॥ नामा०

३. एतत्प्रतिपाद्यते—न शामनं शिष्टपरिपालनार्थमेवादृष्टार्थमपि ।
 तेऽप्येवमनुगृहीता भवन्ति । सर्वहितत्वमेव राज्ञः इति ॥ नामा० द्र० मनुः
 ८/३१८, विचि० १८६, रामायणेऽपि बालिवधप्रकरणे रामचन्द्रं प्रति बालिन उक्तिः ।

४. यदि शिष्यतेऽथ मुच्यते सर्वथा स्तेनः शुद्धो भवति । अशासनात् तेन कृतं पापं राजा आप्नोति । तस्मादवश्यं घर्मायंमधर्मनिवृत्त्यर्थं दृष्टार्थं चोरायं च शासयेदिति बहुफलत्वमनुशासनस्योक्तम् ॥ नामा० द्र० मनुः
 ८/३१६

अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४६ ॥
 गुरुरात्मवतां^१ शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ५० ॥
 अष्टापाद्यं^२ तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
 द्विरष्टापाद्यं^३ वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणस्य^४ चतुः षष्टीत्येवं स्वायाम्भुवोऽब्रवीत् ।
 विद्यापि च विशेषेण विद्वत्स्वभ्यधिकं भवत् ॥ ५२ ॥

चोर को शासन न करने पर चोर का पाप राजा की ओर संचारित होता है ॥ ४६ ॥

आत्मवान् विवेकी लोग के शासनकर्ता गुरुजन हैं, दुरात्मा अपराधियों का शासनकर्ता राजा है । किन्तु ऊपर में साधु प्रकृति और प्रच्छन्न में पापाचरण करने वालों का विवस्वान् के पुत्र यम ही दंड देकर शासन करता है ॥ ५० ॥

चोरी में शूद्रका आठगुण, वैश्य का सोलह गुण और क्षत्रिय का बत्तीस गुण दंड परिमाण है ॥ ५१ ॥

ब्राह्मण का चौसठ गुण दंड है—ऐसा स्वायम्भुव मनुने कहा है, क्योंकि विद्याविशेषता के कारण विद्वानों का दंड और अग्राध अधिक होता है ॥ ५२ ॥

१. इहाशिष्टा यमेन शास्यन्ते, शिष्टास्तु न यमेन । तस्मादिह शासनं सुष्ठु दृष्टार्थमिति तेषां वृत्त्यर्थमेव । शास्तेति । 'अनित्यमागमशासनं, मित्येतत् आपितं । युवोरनाकी' इत्यादिना ॥ नाभा०

२. हृतस्याष्टगुणं शूद्रस्य स्तेये दण्ड इति केचित् । अग्रेऽष्टगुणोऽधर्मः तस्य हृतस्य य उक्तः स्तेय इति । पूर्वपूर्वाद् द्विगुणमुत्तरोत्तरस्य । शूद्रादीनां वा स्वहरणे एवमेव धर्म इति । हृतं वा दापयित्वा ततोऽष्टगुणं दण्डः शूद्रस्य, षोडशगुणं वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणं क्षत्रियस्य, चतुष्पष्टिगुणं ब्राह्मणस्य इति ॥ नाभा० द्र० मनुः ८/३३७

३. द्र० मनुः ८/३३८

शारीरश्चार्थदण्डश्च^१ दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 शारीरं दशधा प्रोक्तमर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥ ५३ ॥
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः^२ सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
 शारीरः संनिरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च ॥ ५४ ॥
 काकिण्यादिस्तु^३ यो दण्डः स तु भाषावरः^४ स्मृतः
 भाषावराद्^५ योऽयं प्रोक्तः कार्षापणपरस्तु सः ॥ ५५ ॥

शारीर और अर्थदंड के भेद से दंड दो प्रकार है । उसमें से शारीर दण्ड दस प्रकार और अर्थदंड अनेक प्रकार हैं ॥ ५३ ॥

काकिणी प्रभृति सर्वस्व हरणादि अर्थदंड प्रसिद्ध है । अवरोध और मरणान्तक शरीर दंड हो सकता है ॥ ५४ ॥

काकिणी प्रभृति जो दंड उसका चरम मान माष है और माष से जो दंड शुरू होता है उसका शेष दंड कार्षापण है ॥ ५५ ॥

१. अत्र शारीरो दण्डभेदः परिगणयितुं शक्यः नार्थदण्डभेद इत्याह स एव शारीरो दशधा प्रोक्तो 'ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा' इति । दशधेति न संख्या-नियमार्थम् । यतो बहुविधस्य शारीरदण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्मृच० १२३ द्र० मनुः ८/१२६.

२. द्विविधो दण्डः अर्थदण्डः शारीरश्च । शारीरो दशधा 'अर्थदण्डस्त्वनेकधा' युक्तम् । तद् विशेष्यते । संक्षेपेण तावदुभयमुच्यते । अर्थदण्डः काकिण्यादिरभ्य यावत् सर्वस्वं, शारीरोऽवरोधादिरभ्य यावन्मरणम् ॥ नाभा० मिता० १/३६१.

३. काकिण्यादिः काकिण्यवरः, माषपरो माषान्तः । तेन यत्रावराधे काकिण्यात्यकोदण्ड उक्तस्तत्रानुबन्धगौरवात्पापातिशये माषपर्यन्त एव दण्डः कामः । विर-६५३., दवि-५३.

४. माषपरः इति पाठान्तरम्

५. भाषावराधो इति पाठान्तरम्

कार्षापणावराद्^१ यस्तु चतुः कार्षापणावरः^२ ।
 द्वघवरोऽष्टापरश्चान्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥ ५६ ॥
 कार्षापणो^३ दक्षिणस्यां दिशि रोप्यः प्रवर्तते ।
 पणैनिबद्धः पूर्वस्यां विशतिस्तु पणाः स तु ॥ ५७ ॥
 माषो विशातिभागस्तु ज्ञेयः^४ कार्षापणस्य तु ।
 काकिणी तु चतुर्भागी माषस्य च पणस्य च ॥ ५८ ॥

कार्षापण से जो निकृष्ट दंड उसका चरम दंड चार कार्षापण है । जिस स्थल में दो कार्षापण निकृष्ट उस स्थल में आठ कार्षापण उसका शेष दंड है । जिस स्थल में तीन कार्षापण निकृष्ट है उसका शेष दंड बारह कार्षापण है ॥ ५६ ॥

दक्षिण देश में (दक्षिण भारत में) कार्षापण रजत के रूप में माना जाता है । पूर्वदेश में (पूर्वभारत में) बीस पणों में एक कार्षापण होता है ॥ ५७ ॥

कार्षापणका बीस भागों से एक भाग 'माष' है और उस माष का चार भागों से एक भाग काकिणी वह पण का भी चार भागों से एक भाग है ॥ ५८ ॥

१. अर्थदण्डो विशेष्यते । काकिण्यादिर्य उक्तः स तु यावन्माषम् । माष-जघन्यादारभ्य यः स तु कर्षापणपरः । कार्षापणादारभ्य यावच्चतुर्कार्षापणम् । द्विकार्षापणादारभ्य यावदष्टौ । त्रिकार्षापणप्रभृति यावद् द्वादश ॥ नामा०

२. कर्षापणोत्तर इति पाठान्तरम्

३. कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि द्रविलविषयादौ रूढ एक एव लोहैः कृत्वा रूपमानगणनायाम् । यथेह दीनारकेण व्यवहारः प्रवर्तते । तत्र पणैनिबद्धः पूर्वस्यां प्राक्पीडशभिः । षोडशपण कार्षापणः कार्षापणसंव्यवहारे ॥ नामा०
 द्र० मनुः ८/१३६, पमा-१५८

४. पणस्य परिकीर्तितः इति पाठान्तरम् । मध्येतु 'पणस्तु षोडशभाषो ज्ञेयः कार्षापणस्य तु' इत्यधिकः पाठः पमा-३८१.

पञ्चानद्याः^१ प्रदेशे तु संज्ञा या व्यावहारिकी ।
 कार्षापणप्रमाणं तु निबद्धमिह नैतया ॥ ५६ ॥
 कार्षापणोऽन्तिक^२ ज्ञेया ताश्चतस्रस्तु धानकः ।
 तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराण्यः स एव च ॥ ६० ॥
 वार्ता^३ तु यां चाप्यथ दण्डनीतिम्
 राजाऽनुवर्त्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

पञ्चनद प्रदेश (आधुनिक पंजाब) का लोकव्यवहार में प्रसिद्ध संज्ञा को लेकर कार्षापणका प्रमाण यहाँ लिपिबद्ध नहीं किया गया ॥ ५६ ॥

कार्षापण अन्तिम मान है । चार कार्षापणों से एक धानक होता है । उसका बारह को सुवर्ण कहा जाता है । उसकी ही प्रसिद्ध संज्ञा 'दीनार' है ॥ ६० ॥

राजों पापी और अपराधीओं को नाना विध निपुण उपाय के द्वारा पकड़ कर उनकी निगड बन्धन में रखकर विचारशून्य न होकर वार्ता (कृषि, पशु-

१. पञ्चनदे देशे या संज्ञा तथा कार्षाप्रमाणं निबद्धमिह मध्यमे विनय-
 वाक्य प्रणयनिमित्तम् ॥ नामा ॥ पञ्चनद्याः इत्यादि इह शास्त्रीयसंव्यव-
 हारार्थं कार्षापणप्रमाणं तदेवं निबद्धं, यत्पञ्चनद्याः प्रदेशे प्रसिद्धार्थं, इतरत्तु
 तत्तद्दिशि लोकव्यवहारार्थमुक्तम् ॥ विर-६६७

२. अन्तिका स्थाने अण्डिका इति पाठान्तरम् । 'कार्षापणः उक्तः
 अण्डिका धानकश्चतुर्भागः । चतस्रोऽण्डिका धानकः । ते धाना द्वादश सुव-
 र्णम् । दीनारश्च सर्वप्रकारः । नामा । द० दवि-२८

३. वार्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीतिम्

४. राजाऽनुवर्त्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्निपुणैर्गृहीतान् ।

तथैव शास्तावनिगृह्य पापान् ॥ ६१ ॥

इति नारदप्रोक्तायां संहितायां चौरप्रतिषेधो नाम प्रकरणं समाप्तम् । समाप्तं चेदं नारदीयधर्मशास्त्रम् ।

पालन और वाणिज्य) और दंडनीति का प्रयोग करना चाहिये ॥ ६१ ॥

इस प्रकार नारदप्रोक्त संहिता में (नारद स्मृति) चौर प्रतिषेध नामक (परिशिष्ट) प्रकरण समाप्त हुआ ।

इससे नारदधर्मशास्त्र समाप्त हुआ ।

१. हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीत्वा

२. पुरे च राष्ट्रे च विधुष्य चोरान्

इति पाठान्तरम् ।

वार्त्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणां त्रयीमृग्यजुस्सामलक्षणां, दण्डनीतिं च सदा राजा अनुवर्त्तत । कुटुम्बिनो ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च मनसा नित्यमेवेक्षेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा कुर्यात् । तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थशास्त्रे च यथोक्तं तथा कुर्यात् । किञ्च उपायैर्यथोक्तैरनेकप्रकारैश्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकाराद् ग्रामे च विधुष्य प्रकाश्याभ्यमोषत्रासजननार्थं हन्यादित्युपसंहारार्थः ॥ नाभा ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यपण्डितश्रीब्रजकिशोरस्वामीं प्रणीता

नारदस्मृति परिशिष्टचौरप्रतिषेधप्रकरणतिलोत्तमा

टिप्पणी समाप्ता ॥ समाप्तश्च ग्रन्थः ॥

नारदस्मृति पादानुक्रमणिका

अ	संख्या	अतोऽनया महाक्षान्त्या	२।१०
अकथ्येति तु यः कथ्यां	४।१२।३४	अतोऽन्यगमने स्त्रीणां	४।१२।१०१
अकाले क्रयविक्रयो	४।३।१३	अतोऽन्यथा वर्तमानः	४।१२।८५
अकृतं परिचक्षते	४।१।२६	अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यात्	४।११।२२
अकृतं तदपि प्राहुः	४।१।४०	अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं	४।१२।५६
अकृतं तदिति प्राहुः	४।१।३६	अतः परं प्रवक्षामि	४।१२।८५
अक्षव्रधनशलाकाद्यैः	४।१।८।१	अतः परं प्रवक्षामि	४।१२।०४
अगरीयञ्जिवापुनः	४।१।८।३५	अतः परं प्रवक्षामि	४।१।३२७
अगम्यागामिनश्चास्ति	४।१२।७७	अतः परं प्रवक्षामि	४।१।३१८
अग्निनाग्धमेवच	४।२।१२	अतः परं प्रवक्षामि	४।१।३४३
अग्निवर्णमयः पिण्डं	४।१।२८६	अतः परीक्ष्यमुभयं	१।७०
अग्नीन्द्रस्य सोमस्य	४।१७।२६	अतः प्रत्यक्षमार्गेण	१।४१
अग्न्यम्बुसुकृतादिभिः	४।१२।३६	अतः प्रच्छन्नपापानां	४।१।८।५०
अग्र नवम्यः सप्तम्यः	४।१७।३६	अतः प्रवृत्तो रजसि	४।१२।२७
अंगुलानां शतद्वयं	४।१।२८६	अत्र शक्तिविहीनः स्यात्	४।१।१३१
अंगुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः	४।१।८।३२	अथचेदनृतं ब्रूयुः	४।१।१७
अचेदभ्येन लेखयेत्	४।१।९६७	अथवा कालनियमः	४।१।१७०
अचोरो बोधितो मोषं	४।१।८।२०	अथवा कितवा राज्ञे	४।१।६।८
अचोरश्चोरतां प्राप्तः	१।४२	अथ सर्पेण दष्टो वा	४।१।१३६
अच्छन्नेनैव चाभिविच्छेत्	४।२।११	अदण्डया गन्तुको गोश्च	४।१।१।३०
अजडश्चेदपोगण्डो	४।१।८०	अदण्डया हस्तिनोऽश्वाश्च	४।१।१।३०
अजातदोषेणोढा या	४।१२।६६	अदन्त तु भयक्रोध	४।४।६
अजातपितृको यश्च	४।१३।१८	अदन्तं तदपि स्मृतं	४।४।११
अजातश्चास्मि तत्कालः	२।५	अदन्तं षोडशात्मकं	४।४।३
अत्राविके तथा रुद्धे	४।६।१५	अदन्तेऽन्यत्र समयात्	४।१।८।१०
अलाविके सवत्सके तु	४।११।३१	अददद्याच्चमानस्तु	४।१।११४

अददत् कारयित्वा तु	४।६।६	अनयन् भाटयित्वा तु	४।६।७
अदास इतिचोक्त्वा त्रिः	४।५।४३	अनर्थशीलां सततं	४।१२।६३
अदासं प्रीतमानसः	४।५।४२	अनाकारिताप्लुष्टं	४।१।१०८
अदृष्टश्चद्वरो राजा	४।१२।३२	अनाकालभूतो दास्यात्	४।५।३१
अदृष्टार्थमश्रुतार्थं	४।१।१४१	अनाकालभूतो लोके	४।५।२६
अदृष्टामुत्सृजेन्नरः	४।१२।३५	अनाकथय प्रयच्छति	४।१२।३३
अदृष्टत्यक्तदारस्य	४।१२।६१	अनागमं भुज्यमानं	४।१।८३
अदृष्टं वात्विजं याज्य	४।१३।६	अनागमं तु यो भुङ्क्ते	४।१।८७
अदेयदायको दण्ड्यः	४।४।१२	अनावृत्ते चेत्तन्नाशे	४।११।४०
अदेयमथ देयं च	४।४।२	अनावेद्य तु यो राजे	१।४६
अदेयाभ्याहुराचार्याः	४।४।५	अनाम्नाय प्रकल्पितम्	४।१।७
अदेशकालदृष्टत्वात्	४।१।८।१०	अनियुक्ता तु या नारी	४।१२।८४
अदेशे वा भवतो मिथः	४।१२।६२	अनियुक्तां च बन्धुभिः	४।१२।८४
अद्भ्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्	४।१।३१६	अनियुक्तो नियुक्तो वा	३।२
अघनस्य ह्यपुत्रस्य	४।१।२२	अनिर्दिष्टस्तु यो राजा	४।१।६।७
अघनस्त्रय एवोक्ताः	४।५।४१	अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे	४।१।१६१
अघमो भारवाहः स्यात्	४।५।२३	अनुकूलामवागदुष्टां	४।१२।६५
अघः शस्यात्मविक्रेतु	४।१।१८३	अनुक्रमात्तु यस्यास्य	४।१२।१४
अघः शयनमेव च	४।१२।६१	अनुगृह्णाति दानेन	४।१७।३१
अघः शायनलङ्कृतः	४।५।६	अनुज्ञया तस्य वरं	४।१२।२२
अधिकं वापि विद्यते	४।६।७	अनुत्पन्नप्रजायास्तु	४।१२।८०
अधिक्रियत इत्याघिः	४।१।२२४	अनुत्सारितनिर्निक्ते	२।४२
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं	४।१३।८	अनुपस्थापयस्तथा	४।१।११६
अनन्तरः स्मृतः पुत्रः	४।१२।१०३	अनुभूय च तास्तोत्राः	४।१।२१६
अनन्तरः स्मृतः सुतः	४।१२।११०	अनुभूय पुमान् स्त्रियम्	४।६।१८
अनपरयोऽशभाग्योऽपि	४।१३।२४	अनुमन्येत तत्तथा	४।१।०।३
अनपेक्षः परेभ्यश्च	४।१७।३७	अनुलोमास्त्वमे स्मृताः	४।१२।१०५
अनयन्वाहकोऽप्येवं	४।६।८		

अनुबध्नाति यः पुनः	४।१५।१०	अभ्यथा न विशुद्धः स्यात्	४।१।३१२
अनुशास्यश्च गुरुणा	४।५।१३	अभ्यथाशास्त्रकारी च	४।१३।१६
अनुशास्याथ विश्वास्यः	४।५।१४	अन्यथैवं विधिः सतां	४।१२।२७
अनुशिष्यात् स्त्रियं च सः	४।१२।८६	अन्यद्रव्यव्यवहितं	४।२।५
अनुशिष्टो विसर्गो च	४।१।३८	अन्यप्रकारादुचितात्	४।१७।४८
अनृतस्यापवाद्यश्च	४।१।२००	अन्यवादी क्रियाद्वेषी	२।३३
अनेन विधिना कार्यः	४।१।३००	अन्यं वापि तथाविधम्	४।१५।१८
अनेन सर्वपालानां	४।६।१७	अन्यस्तत्कर्म निस्तरेत्	४।३।८
अनेना भवति स्तेनः	४।१८।४७	अन्यस्य गोषु ब्रजे चरन्	४।१२।५७
अनेनायमिदं प्रोक्तः	४।१।२६३	अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यात्	४।१२।१८
अन्तर्जलं यदा सम्यक्	४।१।३११	अन्यायरनिवेशेन	२।१७
अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यात्	४।१२।४१	अव्यायच्छन्नविक्रोशन्	४।६।१३
अन्तर्वेश्मनि साहसे	२।३०	अन्यायत्रणमवतिष्ठते	४।१।१०५
अन्तर्वेश्मनिराश्रितु	१।४३	अन्याय व्ययतस्तथा	४।१४।१८
अन्तर्वेश्मनि साहसे	४।१।२४७	अन्यायेनापि तद्भुक्तं	४।१।६१
अन्तिमा स्वरिणीनां या	४।१।२४	अन्यार्थगमनेन च	२।१७
अन्तेवासी निवर्तते	४।५।२०	अन्यार्थमर्थहीनं च	२।८
अन्तेवासी समादद्यात्	४।५।२१	अन्येषां तु यथाक्रमं	४।१।२७०
अन्तेवासी समाप्नुयात्	४।५।१२	अन्येष्वच विविधैर्दोषैः	४।१२।६४
अन्त्या सा स्वरिणी स्मृता	४।१२।५२	अन्योन्यं त्यजतो रागं	४।१२।६०
अन्यक्षत्रोपजातानां	४।११।१४	अन्योन्यं त्यजतोस्तयोः	४।१२।३१
अन्यक्षेत्रविनिगताः	४।११।१४	अन्यो वाससि दायादे	४।३।७
अन्यत्र तुलयेच्छिलाम्	४।१।२७१	अन्वाहितं याचितकं	४।५।४
अन्यत्र ब्राह्मणेभ्यः स्यात्	४।१३।५२	अन्वाहितं हृतं न्यस्तं	४।१।६२
अन्यत्र स्राविताद्यस्मात्	४।१।६४	अन्यो मरस्यानिवाशनाति	३।१४
अन्यत्र स्वमित्देशत्	४।१।२६	अन्धः शत्रुगृहं गच्छेत्	४।१।२०१
अन्यत्र नृशहसनात्	४।१।२६६	अपक्षपतितं वचः	३।१
अन्यत्र रजकव्याघ्र	४।१।१६	अवत्यमुत्पादयितुः	४।१२।५४

अपत्यायं स्त्रियः सृष्टाः	४।१२।१६	अभियुक्ततस्य हस्तयोः	४।१।२८७
अपदेश्यचयोदेश्यं	१।६०	अभियुक्तेन वै भाव्यं	२।३१
अपरार्धं परिज्ञाय	४।१८।३८	अभियुक्तोऽभियोगस्य	२।२६
अपांक्तेयः प्रकीर्तितः	४।६०	अभियोक्त्युपस्थिते	४।१।२६९
अपात्रे पात्रमित्युक्ते	४।४।११	अभियोगाभियुक्तानां	४।१।२७०
अपितान्धातयेद्राजा	४।१५।१४	अभियोक्तादिशेद्देश्यं	२।२६
अपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः	४।११।२०	अभिलिख्य यथायंतः	४।१।२६५
अपृष्ठो बहुभाषते	४।१।१६६	अभिशापाद्गुरोर्रोणात्	४।१२।१२
अप्रकाशाश्च तस्काराः	४।१८।५	अभीक्ष्णं निश्चसत्यपि	४।१।१६४
अप्रकाशाश्च विज्ञेयाः	४।१८।८	अभीक्ष्णं चोद्यमानो यः	४।१।२३७
अप्रक्षामिनी तथा	४।१३।१३	अभूतमप्यभिहितं	१।६४
अप्रत्यक्षं च यद्भुवन्तं	४।१।६२	अभ्यर्च्य देवतां स्नाप्य	४।१।३२६
अप्रयच्छन् तदा शुल्कं	४।६।१८	अभ्याघाते तु मध्यस्थाः	४।१८।१५
अप्रवृत्तो तु भूतानां	४।१२।१०१	अभ्युपेतादृते यद्वा	४।१।१६
अप्रसूता तु चत्वारि	४।१२।६८	अभ्युपेत्य च शुश्रूषां	४।५।१
अप्रसूता समाश्रयम्	४।१२।६६	अमनुष्यः स्वयोषिति	४।१२।१८
अप्राप्तव्यवहारश्च	१।५४	अमित्रान् भूयशः पश्येत्	४।१।२०२
अप्राप्तव्यवहारश्चेत्	४।१।३१	अभुमयं च पत्रस्यं	४।१।२६५
अब्रूवन्ब्रूवन् वापि	३।१०	अम्बोष्ठोद्यो तथा पुत्रो	४।१२।११७
अब्रूवंश्चापि संसदि	१।५८	अम्बोष्ठा मागधश्चैव	४।१२।१०४
अभावे तु दुहितृणां	४।१३।५१	अयसोऽनियमः क्षये	४।१।१२
अभावे राजगामि तत्	४।१३।५१	अयुक्त साहसं कृत्वा	४।१।२४५
अभावे विजिनो माता	४।१।३७	अयोनी वा समाक्रामेत्	४।६।१६
अभिजातेश्च बल्मीक	४।१।१५	अरण्ये निजंने रात्रौ	२।३०
अभिद्रोहेण कुवंतः	४।१५।२३	अरण्ये निजंने रात्रौ	४।१।२४१
अभिन्नं तत् प्रदातव्यं	४।१।३२२	अरिक्वभाजः सर्वे स्युः	४।१३।१६
अभियाति परान् राजा	४।१७।२८	अर्थं चापहृते वादी	४।१।२३५
अभियुक्तस्तथान्येन	१।५२	अर्थदण्डस्त्वनेकघा	४।१८।५३

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य	१।३६	अविधिनायवा वद्भवा	४।५।१८
अर्थश्चामित्रपीडनात्	४।१७।१७	अविलुतक्रमाक्षरम्	४।१।१३६
अर्थिना प्रहितश्च यः	४।१।१५२	अविरोधेन यत्नतः	१।३७
अर्थिना भूरीभावाच्च	४।१७।४१	अविलग्नगतिस्वरः	४।१२।९
अर्थिनां सार्वभौमोऽयं	४।१।१०५	अविवाह्याः सगोत्राः स्युः	४।१२।७
अर्थिना संनियुक्तो वा	२।२२	अविशुद्धागमो भोगः	४।१।८३
अर्थी तु लेखयेत्तावत्	२।७	अविशुद्धो भवेन्नरः	४।१।२८३
अर्थी तृतीयपादे तु	२।२७	अविशेषेण वर्णानां	४।१।५१
अर्थी तृतीयपादे तु	२।३	अविशेषेण सर्वेषां	४।१।४।६
अर्थेविशेषिते ह्येषु	४।१।१२०	अवृद्ध्वं तिथंक् च वीक्षते	४।१।१६५
अर्थेऽवधिकृतो यः स्यात्	४।५।२४	अवेक्षेरन्मृततुलां	४।१।२७४
अर्धक्षयात् परतः	४।६।६	अशक्तप्रेतनष्टेषु	४।१।१२३
अर्धपादविकर्त्तनम्	४।१।८।३३	अशक्तस्तूर्णमागम्य	४।६।१२
अर्धश्चेदपचीयेत्	४।८।५	अशक्तो भेषजस्यार्थे	४।१।६६
अन्नं धारयितुं शक्ताः	४।१।२२१	अशासनात् तद्राज	४।१।८।४६
अलपेषु तु नृपश्चेष्टः	४।१।२४६	अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु	४।१७।७
अवगोरणनिःशंक	४।१।५।५	अशीतिभागं गृह्णीयात्	४।१।६६
अवतार्यं ततो घटात्	४।१।२७५	अशिन्नाः पुरुषः कार्यः	४।८।४५
अवध्यो च प्रकीर्त्तिंती	४।१।५।२०	अशिरांस्यपि दिव्यानि	४।१।२७
अवनिष्टीवतो दद्यात्	४।१।५।२७	अशुचिर्वचनाद्यस्य	४।१७।५२
अवमूत्रयतः शिशनं	४।१।५।२७	अशुद्धः कितवो न्याय्यत्	४।१६।५
अवशब्दयतो गुदम्	४।१।५।२७	अशुद्धं स्यात्ततोऽप्यया	४।७।८
अवश्यकार्याः संस्काराः	४।१।३।३४	अशुद्धो दण्डभागभवेत्	४।१।३।३६
अवसन्नश्चतुर्विधः	२।३२	अशुभं कर्म विज्ञेयं	४।५।७
अवस्करस्थलश्वभ्र	४।१।१।१५	अशुभं दासकर्मोक्तं	४।५।६
अवस्थितं समुत्कृत्य	४।१।२।१८	अशुभं शुभमेव च	४।५।५
अविक्रेयाणि विक्रीणन्	४।१।६७	अशुल्कापहृतायां तु	४।१२।५४
अविद्यमाने पित्र्यर्थे	४।१।३।३४	अशुल्कोपगतायां तु	४।१३।२०

अशुश्रूषाम्युपेत्य च	१।१६	असाक्षिप्रत्यया ह्येते	४।१।१७३
अशुश्रूषाम्युपेत्येतत्	४।५।१	असाक्षिप्रत्ययास्त्वथ्ये	४।१।१७२
अशुवीत स तत्फलम्	४।१।१२३	असाक्षिसाक्षिमच्च	४।१।१३५
अप्रलीलान्यङ्गसंयुतम्	४।१।५।३	असाक्षिणस्ते दृष्टत्वात्	४।१।१५६
अश्वत्थपत्राभावे तु	४।१।३४१	असाक्षिणस्ते वचनात्	४।१।१५८
अश्वमेध सहस्रं च	४।१।२११	असाक्ष्यपि हि शास्त्रेऽस्मिन्	४।१।१५७
अश्वमेधसहस्रात्तु	४।१।२११	असामर्थ्यात् स्मृतेरपि	१।४४
अष्टनिर्मण्डलैरेवं	४।१।२८६	असिभिः शातयिष्यन्ति	४।१।२१७
अष्टमं मण्डलं गत्वा	४।१।२६७	अस्मार्त्ते लिखिताभावे	४।१।८६
अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः	४।१।३५	अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः	४।१।३३
अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः	४।१।१६८	अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः	४।१।३३
अष्टाङ्गः समुदाहृतः	१।१५	अस्वतन्त्रस्तथैव च	४।१।३६
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः	१।६	अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्राः	४।१।३४
अष्टादशपदः स्मृतः	१।१६	अश्वस्थ इव लक्ष्यते	४।१।१६३
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य	४।१।८।५१	अस्वतन्त्रस्य हेतुतः	४।१।४०
अष्टौ वर्षाण्युदीनेत	४।१।२।६८	अस्वातन्त्र्यमतस्तासां	४।१।३।३०
अष्टौ विवाहा वर्णानां	४।१।२।३८	अस्वामिकमदापदं	४।३।१८
असतश्च जनाद्रहः	४।७।३	अस्वामिविक्रये तु द्वौ	१।२२
असतां निग्रहस्तथा	४।१।७।१७	अस्वाम्यनुमतादासात्	४।७।३
असतो द्रष्टदर्शनञ्च	४।१।१४२	अहितं शस्त्रधारणम्	४।१।०।५
असत्याः सत्यशंकाशाः	१।७१	अहोरात्रोषिते स्नाते	४।१।२६८
असत्संसर्गकारणात्	४।१।८।११	अहोढान्विमृशेच्चौरान्	४।१।८।८
असत्सु देवरेषु स्त्री	४।१।२।४८	आ	
असद्व्ययात् पूर्वचोर्यात्	४।१।८।११	आकुलं च क्रियादानं	२।१७
असंदिष्टश्च यत् कुर्यात्	४।३।५	आक्रोशम्यङ्गसंयुतम्	४।१।५।१
असंभाष्यश्च कर्तव्यः	४।१।८।४५	आक्षिप्तमोषवीजानां	४।१।२।१६
असाक्षिकोऽपि साक्षित्वे	४।१।१६२	आक्षिप्तमोषवीजश्च	४।१।२।१३
असाक्षिणो ये निदिष्टाः	४।१।१८८	आगतश्च शरणाही	४।१।३।११
		आगमवर्जितं दोषं	२।१२

आगमः कारणं तत्र	४।१।८४	आनुलोम्येन तत्रैका	४।१२।१०५
आगमः प्रथमं कार्यः	१।३६	आनुलोम्येन वर्षानां	४।१२।१०२
आगमेन विशुद्धेन	४।१।८५	आनुलोम्येन वर्षानां	४।१२।१०६
आगमो लेख्यः स्मृतः	४।१।१३४	आपञ्चमास्तथा सिद्धिः	४।१।१६८
आचक्षणेन तरस्तेयं	४।१।८।४६	आपकृतादृते पूसां	४।१।१८
आचार्यस्य वसेदन्ते	४।५।१६	आपत्स्वनन्तरावृत्तिः	४।१।५६
आचार्यस्यैव तत्फलम्	४।५।१६	आपत्स्वपि हि कष्टासु	४।१।१११
आचार्यः शिक्षयेदेनं	४।५।१७	आपदं निस्तरेद्वैश्यः	४।१।१११
आचार्यः संपरित्यजेत्	४।५।१८	आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा	४।१।५६
आचार्ये तु स्वतन्त्रता	४।१।३३	आपो राजा तथाष्टमः	४।१।७।५४
आच्छिद्युरितरासु च	४।१३।२६	आमूलात्तद्विदो जनाः	४।४।२२
आज्ञायां चास्य तिष्ठेत	४।१।७।३२	आयनीं वा सुशोभितां	४।१।३४५
आज्ञालेखः षट्कः शासनं वा	२।३८	आयसे मृगमयेऽपि वा	४।१।३४४
आतृतीयास्तथा वर्षात्	४।१।१६६	आयुधायुधीयानां	४।१।७।१०
आत्मनैव लिखेज्जनन्	४।१।१६७	आयुधीयाश्च विग्रहे	१।५३
आत्मार्थे किं न कुर्यात्	४।१।२२७	आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च	४।१।८।१८
आदौ मध्येऽवमाने वा	४।६।२	आरामेषु वनेषु च	४।१।२।६३
आद्रवांसि मानवे	४।१।२६८	आर्त्ताश्च न निमज्जयेत्	४।१।३।१४
अधयं पूर्वपक्षस्य	४।१।१६४	आर्त्तिजं प्रीतिपूर्वकं	४।३।१०
आधारभूतः प्रक्षेपः	४।३।२	आर्षश्चैव हि देवश्च	४।१।२।३६
आधिपः पत्र विक्रेयो वा क्रयोवा	२।३८	आवप्रमादो मवेदतः	१।३०
आधि भुङ्क्तेऽविचक्षणः	४।१।१२८	आवसदा देशिकाश्च	४।१।८।१३
आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	४।३।१३६	आवहेयुर्भयं धीरं	४।१।०।६
आधिः साधारणं च यत्	४।४।४	आविद्याग्रहणाच्छिष्यः	४।५।८
आधिः साहचर्यमाक्रम्य	४।१।४।१२	आश्रमान् परिपालयेत्	४।१।७।५
आधिः सीमा बलधनं	४।१।८१	आश्रयेद् द्यूतमण्डलम्	४।१।६।५
आधो विकृतिमागते	४।१।१२६	आसप्तमात्पञ्चमाद्वा	४।१।२।७
आध्यादोन्यपि जीर्यन्ते	४।१।८२	आसंवत्सरतः सिद्धिः	४।१।१६६

आसामभ्यतमो गत्वा	४।१२।७५	इत्येव स्वायम्भुवोऽब्रवीत्	४।१८।५२
आसिद्धस्तं परासेधं	१।४९	इत्येष त्रिविधो मृतः	४।५।२३
आसीनोऽधो गुरोः पार्श्वे	४।५।११	इद सर्वर्तुर्कं प्रोक्तं	४।१।२६०
आसुरादिषु च त्रिषु	४।१२।२६	इषवस्तस्य नश्यन्ति	४।११।२२
आसेधकालं असिद्धः	१।५१	इष्टकालोऽष्टपां शुभिः	४।१।२७२
आसेधयेद्विवादार्यो	१।४७	इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैः	४।५।७
आसेधं यो व्यतिक्रमेत्	१।५१	इह यास्यसि पापामु	४।१।२१६
आसेधा दण्डभाग् भवेत्	१।५१	इहैव तस्य देवत्वं	४।१।२१५
आस्वेव तु भुजिष्यासु	४।१२।७६	ई	
आहितः स्वामिना च यः	४।५।२६	ईर्ष्यापिण्डश्च सेव्यश्च	४।१२।१३
आहितैर्वाभियुक्तः स्यात्	४।१।६०	ईर्ष्यापिण्डादयो येऽन्ये	४।१२।१५
आहितोऽपि घनं दत्त्वा	४।५।३२	ईर्ष्यासूयसमुत्थे तु	४।१२।८६
आहुः शास्त्रविदोजनाः	४।१।१७०	ईशास्ते स्वघनस्य तु	४।१३।४३
आहूतः प्रपलायी च	२।३३	उ	
आहूय साक्षिणः पृच्छेत्	४।१।१६८	उक्तं मुत्तमसाहसम्	४।१४।६
इ		उक्तं मुण्डकयोः सदा	४।१।२६१
इच्छन्ति पितरः पुत्रान्	४।१।५	उक्तान्येतानि दिव्यानि	४।१।२५२
इच्छन्तीमिच्छतः प्राहुः	४।१२।४२	उक्ता वाचो विब्रुवंश्च	१।५८
इति तस्य विधिः क्रमात्	४।१।४३	उक्तानृतं महाघोरं	४।१।२१६
इति धर्मो व्यवस्थितः	४।१८।४१	उग्रः पारशतश्चैव	४।१२।१०४
इति शास्त्रविनिश्चयः	४।१।७५	उडाजातेऽष्टनुक्रमात्	४।१३।१४
इत्यभ्यर्थमिदं त्रिधा	२।६	उत्कृष्टं चापकृष्टं च	४।१।५८
इत्यसाक्षी मृतान्तरः	४।१।१६२	उत्कृष्टस्यावकृष्टजनः	४।१५।२६
इत्यादि कृतश्चावणं	४।१।२८२	उत्क्रम्य तु वृत्ति यत्र	४।११।२८
इत्याह भगवाभमनुः	४।१।२५१	उत्क्रामन्तं च तद्वचः	१।४७
इत्येते शपथाः प्रोक्ता	४।१।२५०	उत्क्रामन्नापराध्नुयात्	१।४६
इत्येवमादयो ज्ञेयाः	४।१८।३	उत्कीचकाः साहसिकाः	४।१८।२
इत्येवमादयो ज्ञेयाः	४।१८।५	उत्कीचयूतदोत्याति	४।१।४७

उत्क्रोशतां जनानां च	४।१४।२०	उपगच्छेत् परं कामात्	४।१२।५०
उत्तमं चेति शास्त्रेषु	४।१४।३	उपचारस्तथैवास्य	४।११।२५
उत्तमर्णधमर्णभ्यः	४।११।५	उपजीव्यास्त्रयोऽग्रतः	४।११।६
उत्तमर्णोऽग्रमर्णकात्	४।११।२३	उपसंगृह्य दाप्योऽसौ	४।२।४
उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र	४।५।२३	उपस्थमुदरं जिह्वा	४।१८।३७
उत्तमा च पुनर्भुवाम्	४।१।२४	उपस्थानविधिश्च यः	४।१०।३
उत्तमानां च वाससाम्	४।१८।२७	उपस्थानमथोऽग्रतः	४।५।७
उत्तमायां वधस्तेव	४।१२।७१	उपस्थानाय दानाय	४।१।११८
उत्तमे साहसे दण्डः	४।१४।८६	उपहृयेत वा द्रव्यं	४।८।६
उत्तमो मध्यमोऽधमः	४।५।२२	उपानयति यो गोपः	४।६।११
उत्तरं स्याच्चतुर्विधम्	२।६	उपायैर्विविधैः सर्वैः	४।१४।७
उत्तरं स्याच्चतुर्विधम्	२।४	उपायैः शास्त्रविहितैः	४।१७।५
उत्तरः पूर्वबाधकः	१।१०	उपसमाणो ह्येनस्वः	४।१४।२७
उत्थानं च स्वकर्मसु	४।१७।३३	उपेयात् साक्षिणं रहः	४।१।१६५
उत्पन्नसाहसान्यस्मिन्	४।१२।५२	उभयानुमते देयः	४।१।२५८
उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तितां	४।१।५६	उभयानुमतो यः स्यात्	४।१।१६२
उत्सृजेत्तुह्यकित्विषम्	४।१८।४७	उभौ तौ गुरुतल्पगौ	४।१२।८६
उत्सृजेद्वा तथैव ताम्	४।१।२१	उत्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः	४।१।१७३
उत्सृष्टव्यः साहसिकः	४।१८।३६	ऊ	
उदंशिवत्केशपिण्याक	४।१।६३	ऊनं वाप्यधिकं वार्धं	४।१।२३४
उद्धारं उस्य नेच्छन्ति	४।१।२३१	ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात्	४।१।३३१
उद्धरेद् यन्त्रसक्तिः	३।१६	ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	४।१३।४४
उद्धरेद् व्यवहारतः	३।१६	ऋ	
उद्योगस्तस्य तद्विधः	४।१।४५	ऋज्वी घटतुलाकार्या	४।१।२६३
उन्नयेदिष्टतः स्वयम्	४।११।११	ऋणं तयोः पतिकृतं	४।१।२४
उन्मत्तः पतितः क्लीबः	४।१२।३७	ऋणं तु सोदयं दत्त्वा	४।५।३३
उपकारक्रियाकेलि	४।१२।६६	ऋणं दद्यात् वितुष्ये वा	४।१।१४
उपकृष्य तु राजानं	४।१५।३०	ऋणं दस्युर्यथांशतः	४।१।२
		ऋणं देयमदेयं च	४।१।१

ऋणमाग्नं यो धनं हरेत्	४।१।२३	एकत्र शिष्ये पुरुषं	४।१।२७१
ऋणं पुत्रकृतं तथा	४।१।१६	एकमेवाद्वितीयं तत्	४।१।२१०
ऋणं वापि प्रतिग्रहः	४।१।७	एमश्चेदुन्नयेत् सीमां	४।१।११०
ऋणं वा यत्कृतं कुच्छे	४।१।११	एकस्यालीसहायारि	४।२।१८०
ऋष्योः स्याच्चतुर्थके	४।१।६	एकस्य चेत्स्याद्व्यसनं	४।३।७
ऋणवान् भ्रियते यदि	४।१।६	एकस्य बहुभिः सार्धं	२।१२
ऋणसंशोधनार्थाय	४।१।८	एकाङ्गस्यापि दर्शनात्	४।१।३१२
ऋणादांमिति स्मृतम्	४।१।१	एकादशविधः साक्षी	४।१।१४६
ऋणाघनं पञ्चविंशतिः	१।२१	एकान्तरस्तु चाम्बोष्ठः	४।१।२।०७
ऋणादानं ह्युपनिधिः	१।१६	एकाहोन्नोद्वाससाम्	४।६।६
ऋणादिषु हरेत् कालं	१।४४	एकेन बहुभिस्तथा	४।१।३।१६
ऋणिकं दशकं शतम्	४।१।३३	एकैकं चानुधावति	४।१।१६३
ऋणिकस्तं प्रतिभूव	४।१।१२१	एको घर्मः प्रवर्तते	४।१।३।३७
ऋणिकस्यापि वर्धते	४।१।११५	एकोऽभ्यः क्षत्रियापतिः	४।१।२।६
ऋणिकः सघनो यस्तु	४।१।१३२	एतत्कार्यं प्रजापतेः	४।१।२।१८
ऋणिकार्योदयं धनी	४।१।११४	एतत्पुरुषसन्तानं	४।१।६
ऋणिनाचोदितोऽपि सन्	४।१।११५	एतद्राज्ञा विशेषतः	१।७०
ऋणिष्वप्रतिकुर्वंतु	४।१।११६	एतयोरुभयोरपि	४।५।६।७
ऋणी कालविपर्ययात्	४।१।१३१	एतानि सप्ततं पश्येत्	४।१।७।५५
ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते	४।५।३३	एतान्येव प्रमाणानि	४।१।२७
ऋणि नस्याद्यथापिता	४।१।३।३२	एतावद्भिः ऋणं देयं	४।१।२५
ऋते ग्रीष्मात् सदायुक्तः	४।१।३००	एतेकर्मकारा ज्ञेयाः	४।५।३
ऋत्विक्तु त्रिविधो दृष्टः	४।३।१०	एतेनैव गृहोद्यान	४।१।१।१२
ऋत्विग्याज्यमदृष्टं	४।३।६	एतेनैव प्रकारेण	४।१।४।५
ऋत्विना व्यसनेऽप्येवं	४।३।८	एतेभ्योऽनुस्मरन्धर्मं	४।१।८।४२
ऋत्विजे कर्म कुर्वते	४।१।२।४१	एतैस्तु कारणैः सर्वैः	१।६१
ऋषीणामपि च स्मृताः	४।१।२।४३	एनो गच्छति कर्तारं	३।१३
ए		एवं कमीस्ति शाधि माम्	४।१।८।४६
एकजाति द्विजातीस्तु	४।१।५।२२		
२२ ना० स्मृ०			

एवं क्षत्रियवैश्ययोः	४।१२।१०७	एषां तु धर्म्याश्चत्वारः	४।१२।४८
एवं दोषो न विद्यते	४।१६।१८	एषां षड्विधदायादाः	४।१३।४७
एवं घनागमाः सर्वे	४।१७।४६	एषावृद्धिरुदाहृता	४।१६।१४
एवं घर्मो न ह्रियते	४।३।१८	ऐ	
एवं पश्यन् सदा राजा	१।७६	ऐन्द्रजालिकलुब्धोऽथ	४।१।१८४
एवं मिथ्या चतुर्विधम्	२।५	ऐहिकामुष्मिकार्थतः	४।१।१२३
एवं विधानि काष्ठानि	४।१।२६५	ओ	
एवं शुद्धिमवाप्नुयात्	४।१५।२५	ओषवाताहृतं वीजं	४।१२।५६
एवं सम्बन्धनात्तस्मात्	४।१।२०६	ओ	
एवं हि विनयः प्रोक्तः	४।११।३६	ओरसः क्षत्रजश्चैव	४।१३।४५
एष एव विधिर्दृष्टः	४।१।२४२	ओरसा अपि नैतेऽशं	४।१३।२१
एष एव विधिर्दृष्टः	४।२।१४	क	
एष ज्ञेयो घनुः	४।१।३०७	कक्षाछेदे तुलाभङ्गे	४।१।२८४
एष दण्डविधिः स्मृतः	४।१।४।६	कक्षास्थाने यदातुल्यं	४।१।२०५
एष दायविधिः स्मृतः	४।३।५२	कक्षे शोणितपादेन	१।३८
एष दोषगणो वरे	४।१२।३७	कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः	४।१।२९
एष दोषो न विद्यते	४।१२।१०१	कण्ठेऽक्षमालामासज्य	४।१।६।६
एष घर्मः सनातनः	४।१७।४७	कथं राजा न दैवतं	४।१७।५२
एष घर्मः स्मृतो राज्ञां	४।१७।१७	कदम्बं वा कुवासश्च	४।१२।६१
एष घर्म्यो घनागमः	४।१।५५	कनिष्ठाया वरः स्मृतः	४।१३।१३
एष घारयते चत्वां	४।१।२६४	कनीयानुवयमर्हति	४।१३।४६
एष शोषितयोषितां	४।१२।१००	कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः	४।१२।३६
एष लेख्यविधिः स्मृतः	४।१।१४६	कन्यादोषो च यो पूर्वो	४।१२।३७
एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः	४।१।११०	कन्या नतु मपेक्षेत	४।१२।२५
एष साक्ष्यविधिः स्मृतः	४।१।२३४	कन्यां तामेवोदहेत्	४।१२।३५
एषामाहुर्मनीषिणः	४।५।४	कन्यां तु हरतो वधः	४।१८।२८
एषामेव प्रमेदोऽप्यः	१।२०	कन्यां दद्यात्पिता सकृत्	४।१२।२७
एषा वार्माश्रयामृतिः	४।५।२२	कन्याप्यं वरयेद्द्वरम्	४।१२।२४

कन्यायां दत्तशुल्कायां	४११२।३०	काण्डपुष्पश्चयुतो मागति	४१११६०
कन्यायामसकामायां	४११२।७१	कानीनश्च सहोदश्च	४११३।१७
कन्या राजानमाश्रयेत्	४११२।२२	कानीनश्च सहोदश्च	४११३।४५
कन्यैवाक्षतायोनिर्घा	४११२।४६	कानीनोऽनूढमातृतः	४११३।१८
कराद्युद्धोपलब्धं च	४११५।३	कामक्रोधसुराद्युत	४१११०
कर्तव्यमन्यत्लेख्यं स्यात्	४१११४६	कामक्रोधाभिभूतातं	४११४१
कर्तव्यान्नातृभिस्तेषां	४११३।३३	कामतोऽभिनन्देत	४११२।६४
कर्त्ता ममायं कर्मेति	४१४।१०	कामं तत्त्वबुभुत्सया	११४४
कर्त्तृनयो साक्षिणश्च	११२३	कामं बाधुं पि कर्मणा	४१११११
कर्मचावस्कारोऽज्ञानम्	४११२।६१	कामात् क्रोधाच्चलोभाच्च	११२६
कर्मणि स्वे व्यवस्थितम्	४१११।३०	कामाद् या संश्रयेदभ्यं	४११२।४६
कर्मणो यद्विनिश्चितम्	४।६।२	कायाविरोधिनी स्व स्व	४१११०४
कर्मसम्भूय कुर्वताम्	४।३।२	कायिका च तथापरा	४१११०२
कर्मसम्भूय कुर्वते	४।३।१	कारणप्रतिपत्त्या च	२।३१
कर्मस्वमी यस्याक्रमम्	४।६।१	कारणादनिमित्तं वा	४११७।२७
कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य	४।६।५	कारणं सहितं प्रोक्तं	४११२।५७
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं	४।५।५	कार्यगौरवमासाद्य	४१११८८
कर्मास्योक्तं त्रिलक्षणं	४११७।५०	कार्यः स्यच्छपयं ततः	४११८।१२
कल्पयित्वापकर्षणम्	४११४।१७	कार्याणि पुनरुद्धरेत्	११५०
कश्चिच्चेत् प्रव्रजेतु वा	४११।२५	कार्याण्याहुर्मनीषिणः	४११२६
कश्चिच्चेत् संचरन् देशान्	४१३।१८	कार्ये वा धर्मं न हते	४१४।११
कश्चिच्चेद्देष्यतामियात्	४१११५६	कायेऽऽभ्यन्तरो यः स्यात्	४१११५२
कश्चित्कृत्वा रमनः चित्तं	४१११७५	कार्यो दत्त्वा भृतिं बचात्	४।६।५
कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते	११६६	कार्यो विनिश्चयः सदा	२।४२
कारुण्यादिस्त्वर्थदण्डः	४११८।५४	कार्षापणपरस्तु सः	४११८।५५
कारुण्यादिस्तु यो दण्डः	४११८।१५५	कार्षापणप्रमाणं तु	४११८।५६
काकिनी तु चतुर्भागः	४११८।५८	कार्षापणावराहस्तु	४११८।५६
काणमध्ययवा खञ्जं	४११५।१८	कार्षापणोऽश्विका ज्ञेया	४११८।६०

कार्षापणो दक्षिणस्यां	४११८५७	कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुः	४११३१०
कालकूटमलावुं च	४११३२१	कुटुम्बायेषु यश्चोक्तः	४११३३५
कालं कृत्वा सुनिश्चितम्	४१५११६	कुटुम्बार्यो हि दुस्तरः	४१११८८
कालः संवत्सरः स्मृतः	४११२१४	कुटुम्बी दोषमाप्नुयात्	४०४१६
कालातिहरणाद्भूक्तिः	४११०५	कुटुम्बे च कृतव्ययः	४१११३
कालिकाकारिताचं व	४१११०२	कुतपेकशफा मृदः	४११६३
काले काले यथोदयम्	४१११३१	कुञ्जालपाणिर्विज्ञेयः	४१११७४
कालेनेयादसारताम्	४१११३०	कुनखी स्यामदन्तश्च	४१११८४
कालेनेर्हणिकस्य चेत्	४१११३४	कुपेणयतनेन्दुर्मैः	४११११४
कालेडम्ब्यश्च सुशीतले	४११३०	कुर्यात्काकपदानि च	४११३०१
काष्ठकाण्डतृणादीनां	४११८२२	कुर्यात् तत्पद सम्मितम्	४११२६६
क्रि चायं पातयिष्यति	४११२२२	कुर्यात् पथो व्यपेतानां	४११७१४
कितवग्रामयाजकाः	४१११७८	कुर्यादप्रकृति गतः	४११४०
कितवस्य पराजयम्	४११६३	कुर्युर्य्येष्टं तत्सर्वं	४११३४३
कितवाः संशयं प्रति	४११६४	कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण	४१३१४
कितवाः पण्ययोषितः	४११८२	कुलशीलवयःश्रुतः	४११२२३
किंतिवा वापकाश्रये	४१११५६	कुलजे वृत्तसम्पन्ने	४१२१२
कितवेष्टेव तिष्ठेरन्	४११६४	कुलानि श्रेणयश्च व	१७
किन्तु राजा विशेषेण	१६८	कुलिनाः सत्यवादिनः	३५
किञ्चलकृत्य सत्कृत्य	४११२७२	कुलिनाः कृजवः शुद्धाः	४१११५३
कियत्तच्च विपश्चितः	४११३०६	कुलेजातापिस्त्रियः	४११३३०
किलिवपी स्यदतोऽभ्यथा	४११२४०	कुले ज्येष्ठस्तथाश्रेष्ठः	४११४२
कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्	४११८६	कुल तदवशेषे हि	४११२८३
कुतुम्बभरणाय वा	४११११	कुल्याः कुलविवाद्देषु	४१११५२
कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं	४१४१६	कुर्वन्नेवं स दोषभाक्	४११२१४
कुटुम्बस्यतथोपरि	४१५१२४	कुशलश्चाग्निकर्माणि	४११२८८
कुटुम्बहेतोर्दक्षिणं	४१११२	कुसुमाः कांस्यकारकाः	४११२७४
कुटुम्बं च तदाश्रयम्	४१११६	कुशीलकृषिवाणिज्य	४११४६

कुहकः प्रत्यवसितः	४१११८५	केशेषु गृह्यतो हस्तौ	४११५१२८
कूटमानतुलाश्रिताः	४११८१२	कीटिष्ठते तु सम्पूर्ण	४११८
कूटलेख्यकृतोजनाः	११६६	कोप अश्रमिणामपि	४११७१३
कूटसाक्षी सविज्ञेयस्तं	४१११६६	कोपितः कारणं बदेत्	२११८
कूटसाक्ष्यधिको हि सः	४१११६७	कोशपानं विवर्जयेत्	४११३३२
कूटाक्षदेविना पापात्	४११८१६	कोशपानं विधीयते	४११३२८
कृतकालव्यपगमात्	४१५१३३	कोशस्यविधिमुदागम्	४११३२७
कृतकालोपनेयश्च	४१११२४	कोशतानि तुलादीनि	४११३३६
कृतकालव्यतिक्रमात्	४११३३१	कीमारं पतिमुत्सृज्य	४११२१७
कृतकार्यविविश्चयः	२११	कीशेयवल्कलानां तु	४१११५
कृतकोऽपि विमुच्यते	४१५१३३	कीसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्	४१११२६
कृतघ्ने क्लीव कृतसिते	४११३३२	क्रमागतं प्रीतिदायः	४११५१
कृतपावनमङ्गलः	४११२६६	क्रमागमेष्वेव धर्मः	४१३१११
कृतः पञ्चविधस्तेषां	४१११४६	क्रमात् त्रिपुरुषागतम्	४११६१
कृतागारस्यापि दुर्मतिः	४११५११	क्रमादव्याहृतं प्राप्तं	४११४
कृतेऽपि पतिकर्मणि	४११२१६	क्रमाद्वते प्रपद्येरन्	५११३१४६
कृते गर्मे तथैव सा	४११२१८	क्रमात् त्रिपुरुषागता	४११८६
कृतोपकारायाप्तं च	४११४६	क्रयविक्रयधर्मेषु	४१८१२
कृत्यं वा कर्मकरा वा स्युः	४११८१६	क्रामच्यनिभृतोऽकस्मात्	४१११६४
कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम्	४१५१२०	क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैः	४११३१७
कृत्वाभ्यसेत्तु पश्चाणि	४११२८७	क्रिययाप्रतिपादयेत्	२१२७
कृत्वा पापानि मानवाः	४११८१८	क्रिययारूपतः श्रिया	४१८१३
कृत्वापावनमात्मनः	४११५६	क्रियाचैवाकुलामवेत्	२११७
कृत्वैवं तं शुचिद्विजः	४११२८९	क्रियापि द्विविधा प्रोक्ता	२१२८
कृषिगोरक्षवाणिज्यैः	४११५४	क्रियां यत्प्रत्युवाहृतम्	४१६१४
कृष्णं च तस्यविज्ञेयः	४११४४	क्रियाभेदागमनुष्याणां	११२०
कृष्णं हि तदुदाहृतम्	४११४७	क्रियावसन्नोऽप्यर्हति	५१४१
केदाराराममार्येश्वर	४१११५	क्रियाः संभोग एव च	४११४८
केशकेशिशृङ्गितश्च	४१११७३	क्रियेषा बहुषु स्थिता	४१११६

क्रियोपकरणं चेपां	४१६१४	क्षत्राद्याः प्रतिलोमाः स्युः	४११२१ ०५
क्रीणंस्तद्विषभाग् भवेत्	४१७१३	क्षत्रियस्याभिसने	४११५१६
क्रीतं पण्यं च यः क्रयी	४१८१६	क्षत्रिमस्याग्निरुच्यते	४११३३४
क्रीतानुशय इत्येतत्	४१९११	क्षत्रियं वाहनायुधैः	४१११६६
क्रीत्वा नानुशयं कुर्यात्	४१९१६	क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत्	४११७१५
क्रीत्वानुशय एव च	१११७	क्षत्रियायामनन्तरः	४११२१०६
क्रीत्वा मूल्येन मः पण्यं	४१९११	क्षत्रिया पट् समास्तिष्ठेत्	४११२१६६
क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेयम्	११२३	क्षत्रियो दण्डमहंति	४११५१११
क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्य	४१९१२	क्षयः कर्मकृतस्य तु	४१९११५
क्रूरं धनुः सप्यशतं	४११३०७	अयवृद्धी उदाहृते	४१९११३
क्रेता न बहु मर्यते	४१९११	अमव्ययी तथावृद्धि	४१३१३
क्रेता पण्यं परीक्षेत	४१९१४	क्षयः संरिक्तायमानां	४१९११०
क्रेतारश्चैव भाण्डानां	४११८११४	क्षयस्तु त्रपुसीसयोः	४१९१११
क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात्	४१७१२	क्षितिमारोप्य मूर्धनि	४१११११०
क्रेत्रे मूल्यं च तत्समम्	४१७१५	क्षिप्रं घृतमुपाधाय	३११३३४
क्रेत्रे यज्ञं प्रदीयते	४१८११	क्षिप्रं चोशन् प्रयासयेत्	४११८१६
क्रेत्रे यो न प्रयच्छति	४१८१४	क्षिप्रं निर्वासयेद् गृहात्	४११२१६३
क्रोशन्तमपरायणम्	४११२१८	क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत्	४१७१७
क्लान्तसाहसिक श्रान्त	४११११८२	क्षुत्पिपासातुरा च या	४११२१५१
क्लिष्टरूपं मत्नीमसम्	४१९१७	क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम्	४११४११४
क्लीवस्य क्षत्रिकस्य च	४११२१६१	क्षुद्रमव्योक्तमानां तु	४११४११३
क्लीवे च पतिते पत्नी	४११२१६७	क्षेत्रं चेद्विक्रयेत्कश्चित्	४११११२३
क्व व तद्वदन्तु साक्षित्वं	४११११६८	क्षेत्रं त्रिपुरुषं यत्स्यात्	४११११२७
क्षत्तयोऽपि अपि स्त्रियाः	४११२११५	क्षेत्रवादो द्वादशधा	११२३
क्षता य क्षत्रियात्मजः	४११२११०४	क्षेत्रं वीजवते देयम्	४११२११९
क्षतारं क्षत्रिया शूद्रात्	४१११११२	क्षेत्रसीमाविवादेषु	४११११२
क्षतृवेदेहकावपि	४११२११६	क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्	४१११११३
क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु	४११३२२	क्षेत्राधिकारोयस्तु स्यात्	४११११५
क्षत्रवृत्त्यजितैश्चर्चनैः	४१११५६		

क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत्	४१११२४	गन्धमालयमदत्तं तु	२।२५
क्षेत्रिकस्य यदज्ञातं	४११२।५५	गन्धमात्यानुलेपनः	१।११२६६
क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम्	४११२।५४	गम्या अपि हि नोपेया	४११२।७६
क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम्	४११२।५५	गम्याः स्युरानुलोम्येन	४११२।७८
क्षोडिकानुमते बीजं	४११२।५८	गरदाग्निबासकीनाश	४११।१८१
क्षेत्रिकेष्वनियारितः	४१११२३	गरीबसि गरीयांसम्	४१।८।३५
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु	४११३।१४	गरीयो राजशासनम्	४१७।२४
क्षेत्रे यस्य प्ररो ति	४११२।५६	गर्भविश्रंसिनीं तथा	४११२।६२
क्षेत्रे बीजं प्रदीयते	४११२।५५	गर्भस्थसदृशो ज्ञेयः	४१।३५
क्षेत्रोपकरणस्य च	४११४।४	गवादिषु प्रणष्टेषु	४११४।२२
क्षेप्स्यन्ति त्वां हुताशने	४११२।१८	गवां प्रचारे गोपानाः	१।५३
खद्योतोहव्यवाडिव	१।७२	गवां सताद्वरसतरी	४।६।१०
खदिर कारयेत्तं च	४११२६४	गहनत्वाद्विवादानां	१।४४
खादिरी तन्दुकापि वा	४११२६३	गात्रच कम्पते यस्य	४११३४२
खिलं तद्वत्सरैस्त्रिभिः	४१११२६	गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्	४११२।८२
खिलोपचारं तत्सर्वं	४१११२४	गन्धर्वं नामपञ्चमम्	४।१२४२
खेयो बन्धयस्तयैव च	४१११।१८	गान्धर्वश्चासुरस्तथा	४११२।३६
ग		गवः क्षेत्रं यदाप्नुयुः	४११३५
गच्छन् पूर्वति स हीयते	१।५६	गावस्तु गोमिनादेयाः	४।११३६
गच्छेत्परमया शक्त्या	४११३०६	गुदोत्पन्नस्तथैव च	४।१३।४५
गच्छेद्वापि दिगन्तरं	४१११६६	गुणापेक्षं भवेद्दानं	४।१२।२६
गणधर्मविपर्ययः	४।१७।२	गुरुतल्पगउच्यते	४।१२।७५
गणवृद्धादयस्त्वभ्ये	४।११।८	गुरुतल्पे भगः कार्यः	४।१८।४४
गणश्चाधिकृतो नृपः	१।७	गुरुतल्पे सुरापाने	४।१८।४३
गणिमं तुलिमं मेयं	४।८।३	गुरुत्वादस्य कार्यस्य	४।११।६
गणिमानां च सर्वतः	४।११२५	गुरुपुत्रे तयैव च	४।५।८
गन्धद्रव्यैरकावेत्र	४।१।६४	गुरुभिर्या प्रदीयते	४।१२।५२
गन्धमादनसंस्थस्य	२।१६	गुरुरात्मवतांशास्ता	४।१८।५०

गुरुष्वर्थेषु दापयेत्	४।१।३३६	गोपशाकुनिकव्याधाः	४।१।१३
गुर्विचार्यातिगेषु च	४।१।५।११	गोपशीण्डिकयोषिताम्	४।१।१६
गुर्वैभ्यस्तूतरोत्तरम्	१।७	गोपैः सस्यावपातनात्	३।१।१३६
गूढश्चोत्तरसाक्षी च	४।१।१५०	गोप्यो भोग्यस्तथैव च	४।१।१२५
गूढायां यस्तु जायते	४।१।३।१७	गोमिस्तु भक्षितं घ्राण्यं	४।१।१३८
गूह्यमानस्तुर्वचिख्यात्	४।१।२४६	गोमूहिरण्यस्त्रीस्तेय	१।४५
गृध्रकाकादियोनिषु	४।१।२१६	गोरसेक्षुविकाराणां	४।१।८।२३
गृहक्षेत्र परिग्रहाः	४।३।३८	गोवजं पशवस्तथा	४।१।४।१५
गृहक्षेत्रे च दृष्टे	४।१।१।४२	गोवीजकणकादि च	४।१।२४८
गृहद्वाराशुचिस्थाने	४।५।६	गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं	४।१।१६४
गृहं वा स्यात् क्रमागतम्	४।१।१।२७	गोषु ब्राह्मणसंस्यासु	४।१।८।३३
गृहीतशिल्पः समये	४।५।२०	गोः प्रसूता दशाहं च	४।१।१।३०
गृहीतशिल्पः समये	४।५।२०	गौरवानुक्रमात्तस्य	४।१।५।२
गृहीतान् यदि शंकया	४।१।८।८	ग्रहीतुः सह योऽर्घेन	४।२।६
गृहीतुराभवेद्भूग्नं	४।६।२२	ग्रामश्च प्रड्विवाकश्च	४।१।१५७
गृहीत्वा पञ्चकं शतम्	४।१।१३२	ग्रामसोमासु च बहिः	४।१।१।३
गृहीत्वापि न्यले द्वयं	४।१।७२	ग्रामे व्रजे विविक्ते वा	४।१।४।२३
गृहीत्वोपगतं दद्यात्	४।१।११४	ग्रामेषु नगरेषु वा	२।२६
गृहे जातस्तथा क्रीतः	४।५।२६	ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युः	४।१।४।२६
गृहे वै मृषिते राजा	४।१।८।१८	ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं	४।१।१।४०
गृहोपकरणस्य च	४।१।४।५	ग्रासाच्छादनवाहनैः	४।१।३।३५
गृहोपयोगि यच्चेष्टां	४।३।१४	ग्राहको यदि नष्टः स्यात्	४।१।१३
गृह्णन्तशनः स्वयम्	४।१।७।३६	ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः	४।१।२।६४
गृह्यायादत्तं यो लोमात्	४।४।१२	ग्रीवायां वृषणेषु च	४।१।५।२८
गृह्णीयत्तत्र तं शुद्धं	४।७।८	ग्रीष्मेतु सलिलं प्रोक्तं	४।१।३३४
गृह्याङ्गस्पशंतीच्छिष्ट	४।५।६	ग्रीष्मे पञ्चयवाः स्मृताः	४।१।३२४
गोकर्णशिशिलं वचः	४।१।२०४	ग्रीष्मे पञ्चयवाः स्मृताः	४।१।३२४
गोचरे यस्य मृष्यते	४।१।८।१६	ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं	४।१।२५४

अलहे यद्यक्षदेविनः	४११६१	चतुष्करीति चोच्यते	१११४
घ		चतुष्करीति चोच्यते	१११४
घातएवानुशासनम्	४११५११२	चतुष्करी च कीर्तयते	११८
घृतं तदभिमन्त्रयेत्	४११३४६	चतुःकार्षापणावरः	४११८५६
घृतं त्वं यज्ञकर्मसु	४११३४७	चतुःकृतवोऽर्धमेव च	४११८८
घृतं मधु मश्वच्छिष्टं	४११६१	चतुष्पथसुरस्थान	४११११५
घृतेनाभ्यर्च्यं गात्राणि	४११२१८२	चतुष्पादव्यवहारोऽयं	१११०
च		चतुःशतपरो यश्च	४११८३०
चक्रवृद्धिरुदाहृता	४१११०४	चतुःसाधन एव च	४१८
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेऽस्मिन्	४१११०२	चतुःसाधन उच्यते	१११२
चक्षुर्नासा च कर्णौ च	४११८३७	चत्वारः समुदाहृताः	४११२५
चक्षुषोर्दर्शनं स्वयम्	४१११४८	चत्वारः समुदाहृताः	४११२१५
चतुरस्त्राग्निभिः स्यार्तः	४११२६३	चण्डालवधकादयः	४११४२६
चतुर्णामाग्रमाणां च	१११२	चरजातिसनाभयः	४१११८०
चतुर्णां करणादेषां	१११४	चरित्रं पुस्तकरणे	११११
चतुर्णां करणादेषां	१११४	चरित्रं राजसासनम्	१११०
चतुर्थं वावशेषयेत्	४११८४२	चरित्रविषयाः कृताः	४११७२४
चतुर्थं स्त्वधिकमंकुत्	४१५३	चरित्रभ्योऽस्य तत्प्राहुः	४११७२४
चतुर्दंताप्रदानिके	११२१	चाण्डालो जयते शूद्रात्	४११२११३
चतुर्दशविधः शास्त्रे	४११२१११	चिकित्सानिर्णयश्चैव	११३६
चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा	४११७५	चिकित्स्याचिकित्स्यश्च	४११२११
चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां	४१५२	चिह्नं कृत्वा घटस्य च	४११२७५
चतुर्विधः स्यादासेधः	११४८	चीरं नरकवेदनाः	४११२१६
चतुर्विशावरः पूर्वः	४११८३०	चीणाः प्रीताश्च ता गोपः	४१६११
चतुर्व्यापी ततः स्मृतः	१११३	चेतज्जिह्वा कारितम्	४१२१६
चतुर्वर्जो विधीयते	४११८४३	चेलकौशेयचर्मस्थि	४११६३
चतुर्हस्ता घटतुला	४११२६२	चोशना प्रतिपालं च	४११२३६
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी	११८	चोदना प्रतिधाते तु	४११२३८

चोरं हतं जले मग्नम्	४।२।१२	जडतैलिकमूलिकाः	४।१।१८२
चोरग्राहस्तु दापयेत्	४।१८।१८	जडोष्मत्तान्धपङ्गवः	४।१३।२२
चोरं चोरिति वा पुनः	४।१५।२१	जन्मतः कर्मतोऽर्थतः	४।१।१५३
चोरदण्डः स्मृतः नृणां	४।११।३४	जयं तस्यापरस्याहुः	४।१६।३
चोरदण्डेन तं पाप	४।१।८७	जयाने चापि देयं स्यात्	२।४३
चोरश्चायात्यचोरताम्	१।४२	जरयापि समन्वितः	४।१।३६
चोरहतं प्रपद्येव	४।१८।२१	जलतैलादिभिहितम्	२।१४
चोराणां भक्तदा ये स्युः	४।१८।१३	जलस्य प्रसृतित्रयम्	४।१।३२९
चोरापहतविक्रीता	४।५।३८	जलेश वातुमर्हसि	४।१।३१७
चोरे लब्धेलभेयुस्तु	४।१८।२०	जाता ये तु नियुक्तायां	४।१३।१६
चोरो वं शुद्ध्यकारणात्	४।१८।२४	जातिकर्मकृतश्चोक्तः	४।५।४
चोर्ये तु तण्डुला देया	४।१।३३७	जातिसंशाधिबासानां	४।१।३३४
च्युतः सर्वधर्मात् कुलिका	४।१।१८७	जातु घानेन शंकितः	४।१।२४३
छ		जात्येव लोहकारो यः	४।१।२८८
छलेनाचरितेन च	४।१।१२२	जायते तस्य वेश्मनि	४।१।८
छायानिवेशितसो रदयः	४।१।३२६	जारजातमरिक्कीयं	४।१२।८५
छालेनान्यस्य कस्यचित्	४।१।३३८	जिह्वाछेदाद् भवेच्छुद्धः	४।१५।३०
छिन्नभागे गृहे क्षेत्रे	४।१३।४८	जिह्वामुत्कृत्य दारुणः	४।१।२१७
छिन्नमिन्नहतोऽमृष्ट	४।१।१४६	जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं	१।१५।२२
छेदयेदविचारयन्	४।१५।२८	जीर्णस्यानियमः क्षये	४।६।६
ज		जीवति श्रूयमाणे तु	४।१२।१००
जघन्यकर्मभाजस्तु	४।५।२५	जीवतोरस्वतन्त्रः स्यात्	४।१।३६
जघन्यप्रभवो हि सः	४।१५।२२	जीवत्स्वपि हि साक्षिषु	४।१।७७
जघन्यशायी सर्वेषां	४।५।१६	जीवत्स्वपि हि साक्षिषु	४।१।१४१
जघन्यो यो य उत्तरः	४।१३।४७	जीवत्स्ववियुतः कृतम्	४।१।१५
जङ्गमं स्यावरं तथा	४।८।२	जीवन्तश्रैव साक्षिणः	४।१।७५
जङ्गमः स्यावरस्तथा	४।१।१३६	जीवितांस्तस्तथैव च	४।१८।५४
जङ्गमस्य क्रियाफलम्	४।८।४	जातिभिर्भागलेख्येष्वेव	४।१३।३६

जातिभ्यो वा समर्पयेत्	४।३।१७	तं दृष्ट्वा स्वतो मागत्	४।१७।६
जात्वाशिष्यस्यकोशलं	४।५।२१	ततः संगृह्य पावकम्	४।१२६६
जात्वा सत्ये च सदगुणान्	४।१।२२०	ततः सजातिः सर्वेषां	४।१३।५१
जात्वंताननृते दोषां	४।१।२२०	ततस्त्वनेन मन्त्रेण	४।१।३४६
ज्ञेयमुत्तमसा हसे	४।१४।११	ततोऽग्निं विमृजन्नेरः	४।१।२६७
ज्ञेयः कार्ष्णिपणस्य तु	४।१८।५८	तत्कर्मकरणं तथा	४।१७।१
ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः	४।१।४१	तत्कार्यं कुरुते चयः	४।१३.३५
ज्यायसो ज्यायसोऽस्माभे	४।१३।४६	तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्	१।६५
ज्यायांश्चेद्वर आत्रजेत्	४।१२।३०	तत्कुसीदमिति प्रोक्तं	४।१।६८
ज्येष्ठे आतयंथापि वा	४।१।१४	तत्कृतं तु कृतं प्राहुः	४।१।४२
ज्येष्ठो माता यथापिता	४।१३।१५	तत्तत्वेत्यच्छेत्तव्यम्	४।१५।३४
ज्येष्ठ वा श्रेष्ठ भागेन	४।१३।४	तत्तद्वचसि स्थेयं	४।१।७।५
ज्येष्ठायामोऽघिको देयः	४।१३।१३	तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयेत्	४।१०।४
ज्येष्ठं गुणवयः कृतम्	४।१।३१	तत्तागे नास्तिकित्विषम्	४।३।११
ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः	४।१५।२३	तत्त्वं होढादिदर्शनात्	१।२७
त		तत्पत्नी तत्समश्नुते	४।१।२५
त एव तस्य द्रष्टारः	४।१६।४	तत्पुत्रास्त्वंशमागिनः	४।१३.२२
त एव स्युस्तु साक्षिणः	४।१६।४	तत्पुनर्द्विदिशविधं	४।१।५०
तच्चतुर्थाश्विनवर्त्तते	४।१।४	तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं	४।१।४।३
तच्चसंग्रहणं स्मृतम्	४।१।१६६	तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेय	४।१।४४
तच्च संग्रहणं स्मृतम्	४।१२।६३	तत्प्रतिष्ठः स्मृतो घर्मः	३।६
तच्चेदविकृतं भवेत्	४।१।६५	तत्प्रत्याकालितं नाम	२।२१
तच्छातारः प्रमाणं स्युः	४।१।१६६	तत्प्रदेशानुमानाच्च	४।१।१।६
तडागेषु सरःसु च	४।१।३०५	तत्प्रमाणमिति स्थितिः	४।१७।२१
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	४।१।३३७	तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं	४।१।१३६
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान्	४।१।३३८	तत्प्राज्ञेन विनीतेन	४।१।२५८
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु	४।१।३४१	तत्र कण्डकशोधनम्	४।१५।६
तत ऊर्ध्वं गृहाण माम्	४।१।२८१	तत्र कर्म च यत् कुर्यात्	४।५।१६

तत्र तस्य तथाविधाः	४।३।३	तथादत्तप्रीतीच्छकः	४।४।१२
तत्र पूर्वश्वत्तुर्वर्गः	४।५।२६	तथादासकृतं कार्यं	४।१।२६
तत्र युक्तं परोक्षणम्	४।१।१७६	तथा धर्मपदं नयेत्	१।३८
तत्र शिष्टं छलं राजा	१।३१	तथानियुक्तो यो भार्या	४।१२।८३
तत्र सत्ये स्थितो धर्मः	१।११	तथाद्वयत्र चतुर्गुणम्	४।१।१०६
तत्र सम्बध्यते यथा	४।१५।७	तथाभ्यस्मं तु विक्रीतं	४।८।८
तत्राद्यावप्रतिकारी	४।१२।१४	तथान्ये पतयस्त्रयः	४।१२।५
तत्राधिरम्यः कर्त्तव्यः	४।१।३०	तथा यज्ञावरोधिनः	४।१८।१७
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्	४।१।२१८	तथाऋषिवादादस्य	४।१।६३
तत्रांशो यस्य यादृशः	४।३।३	तथालवणतैत्थीः	४।१८।२३
तत्रेयमस्य लोकस्य	४।१।७०	तथाविधमवाप्नोति	४।१।४६
तत्रेहाष्टावदेयानि	४।४।३	तथाष्टगुणमन्यस्मिन्	४।१।१०६
तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः	४।१।२३५	तथैव प्रतिलोमतः	४।१२।१०३
तत्सत्यं वदकल्याणि	४।१।२८०	तथैव बड़वाहृतं	४।५।२८
तत्सपिण्डेषु वासत्सु	४।१३।२६	तथैवापुत्रजन्मतः	४।१२।८१
तत्सम्भूयसमुत्थानं	४।३।१	तथैवाप्रियवादिनीम्	४।१२।६३
तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके	४।१७।४	तथैवास्वामि विक्रयः	१।१७
तत्साम्ये शुचयो ग्राह्याः	४।१।२२६	तथैवोत्तरदायकाः	४।१८।१३
तत्साम्ये स्मृतिमत्परा	४।१।२२६	तथोत्क्रोच परिहास	४।४।६
तत्साहसमिति प्रोक्तं	४।१।४।१	तथोपगमयेदेनम्	४।५।३२
तत्स्त्रीभ्यो जीवनं दद्यात्	४।१३।५२	तथ्येनापि ब्रुवन्दण्ड्यः	४।१५।१८
तत्स्वभावेन कुर्वीत	४।६।४	तदग्नौ स्थापयेच्छुचिः	४।१।३४४
तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नं	४।१।१४३	तदङ्गच्छेदं इत्युक्तः	४।१।४।८
तत्स्वामी सममाप्नुयात्	४।१।१२६	तदग्नं तस्यच्छेतव्यं	४।१५।२५
तथाकुठारगजिश्च	४।१।१७४	तदपत्यं द्वयोरेव	४।१२।५८
तथाग्निं धारयाम्यहं	४।१।२६३	तदपि त्रिविधं प्रोक्तं	४।१४।१३
तथाग्न्युदकदायकाः	४।१८।१३	तदपि त्रिविधं स्मृतम्	४।१५।२
तथाग्रामान्तरेषु च	४।११।१२	तदप्यकृतमेवाहुः	४।१।३०

तदप्यनुक्तं विज्ञेय	४।१।२३४	तदेवोभयमाप्नुयात्	३।३
तदप्यन्यायविहितं	४।१।७।६	तदौपनिषिक्तं स्मृतम्	४।२।५
तदप्यपार्थं लिखितं	४।१।१३८	तददेयमपहृत्यान्यत्	४।४।६
तदप्रमाणं लिखितं	४।१।१३७	तद्देवत्यं तु पाययेत्	४।१।३२९
तदभावे तु मूल्यं स्यात्	४।१।८।२१	तदद्रव्यं तु यथाविधि	४।२।४
तदभावे प्रतिश्रयम्	४।१।११६	तद्द्वादश सवर्णस्तु	४।१।८।६०
तदभावे सुगुप्तं तत्	४।३।१७	तद्धनं वर्धते षावत्	४।१।७
तदर्थी संबन्धा गुरोः	४।५।१२	तद्वातूनामनेकत्वात्	४।६।१२
तदष्टमागापचयात्	४।१।१।२५	तद्धानो हीयते वादी	१।६
तदस्य सत्यवाक्यस्य	४।१।२६४	तद्विमूलं कुतुम्बिनां	४।१।१।४२
तदाक्रमन्वधमहन्ति	२।३५	तद्वितिनियमस्तथा	४।१।७।४
तदाग्निरभिधीयते	४।१।७।२७	तदभावे तु पूर्वजः	४।१।३७
तदात्वं मामघो नय	४।१।२८०	तदभावेऽस्य बन्धुषु	४।१।११२
तदाद्यादिद्वजातिभ्यः	४।१।११३	तदभूतमपि हीयत	१।६४
तदा दिव्यं न दीयते	४।१।२५७	तद्वाज्ञाप्यनुमन्तव्यम्	४।१।७।४७
तदा दिवंः परीक्षेत	४।१।२४७	तत्तज्जातेषु धर्मतः	४।१।३।१४
तदादौ लेखयेत् सर्वं	२।१८	तद्द्वाराज्ञो घनागमः	४।१।७।४५
तदा न व्यवहारोऽभूत्	१।१	तद्वांश्ये वाविमानवे	४।१।१।२१
तदा पाशाद्विनिर्मुक्तः	४।१।२०५	तद्विवादपदं बुधैः	४।१।३।१
तदा राजाद्वयोः सीमां	४।१।१।११	तद्विवावादपदं स्मृतम्	४।१।१
तदावैवस्वतः स्मृतः	४।१।७।३०	तद्विवादपदं स्मृतं	४।६।१
तदाशुद्धिं विनिर्दिशेत्	४।१।३११	तद्विवादपदं स्मृतं	४।१।०।१
तदासघनदः स्मृतः	४।१।७।३१	तद्वत्तिगुरुदारेषु	४।५।८
तदेतत्त्रिविधं ज्ञेयं	४।१।७।४	तथमनोरनुशासनम्	४।१।८।३४
तदेनं संशयकृढं	४।१।२८१	तथमनोरनुशासनम्	४।१।८।४५
तदेन्द्रः स उदाहृतः	४।१।७।२८	तपः क्रीताः प्रजा राजा	४।१।७।२५
तदेवद्विगुणं भवेत्	४।१।५।१७	तपश्चैवाग्निहोत्री च	४।१।६
तदेवान्त्यावसायिषु	४।१।२।७६	तपस्वी चाग्निहोत्री च	४।१।६

तप्तनासकलक्षणं	४।१।३४३	तस्मादभ्यद्वयपोह्यं स्यात्	२।१६
तप्तमासेचये तैलं	४।१।५।२४	तस्माद्देशे च काले च	४।१८।१२
तप्ततीतिर्त्वाथमभ्यतः	१।५५	तस्माद्धर्मासनं प्रप्य	१।३४
तमर्थं पीतिपूर्वकम्	४।२।११	तस्माद्युक्तं परोक्षणम्	१।७१
तमशुद्धं विनिर्दिशेत्	४।१।३४२	तस्माद्राजाविशेषेण	४।१८।११३
तमष्टभाग हीनं तु	४।१।३२३	तस्मिन्नसतिचार्यिनि	४।१।१६२
तमस्युग्रे निमज्जतः	४।१।२२१	तस्मिन्नेव समारूढे	४।१।२७७
तमाहुर्ब्रह्मवादिनः	४।१।२।८५	तस्मिन्नेवाह्नविबक्षितम्	४।६।२
तं पापं विनयेन्नुपः	१।६७	तस्मिन्मोषे तु संशयः	४।१८।१६
तयैव शास्तावनिगृह्य पपान्	४।१८।६१	तस्य कुर्यादपो दण्डं	४।१२।३३
तयोः कर्म न विद्यते	४।१।५८	तस्यज्ञेयः पूर्वपक्षोविधिज्ञेः	२।३८
तयोरनियतं प्रोक्तं	४।१।२।३	तस्य भोगस्य निष्कयः	४।१।१।८
तयोरपि पिता श्रेयान्	४।१।३७	तस्य ते प्रतिगृह्णन्तः	४।१७।५३
तयोज्यपराजयो	२।२२	तस्य ते यस्य ता गावः	४।१२।५७
तस्मानुत्तरो भवेत्	१।६	एस्य दण्डः क्रियापेक्षः	४।१४।७
क्षरेश्वणुत्कदानं च	४।१७।३८	तस्य देयं यथाक्रमम्	४।१२।६५
तलवददृश्यते व्योम	१।७२	तस्यधर्माः प्रजःरक्षा	४।१७।३३
तवाहमितिचात्मानं	४।५।४०	तस्य निर्वासनं पुशत्	४।१४।१०
तवाहमित्युपगतः	४।५।२७	तस्य यो न ददातितां	४।१२।२६
तवाहमिदुपगता	४।१२।५१	तस्य वर्णशते पूर्णे	४।१।२०५
तवाहमित्युपगतः	४।५।३४	तस्य स्याद्यूतकारिणः	४।१६।२
तत्करो राजपुरुषः	४।१।१८५	तस्य दोषमदशयन्	४।१२।३४
तस्मात्तन्नावजानीयात्	४।१७।३२	तस्या द्रव्यं हरेत् सोऽभ्यः	४।१।२०
तस्मात्ते नोत्क्षिपेद्राजा	४।११।४२	तस्यापि दृष्टं त्रिविध्यं	४।१५।५
तस्मान्तोये विशेषतः	४।१।३१६	तस्याप्येव भवेद्धर्माः	४।२।१५
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	१।७३	तस्याप्येष विधिदृष्टः	४।१३।७
तस्मात्सत्येन भगवन्	४।१।३१७	तस्यामप्रकृतिस्थायां	४।१२।२१
तस्मात्सम्यः समा प्राप्य	३।१५	तस्यामेव तु यो वृत्ती	४।१।६०

तस्यार्धविनयः स्मृतः	४।१।२४५	तुलयित्वा शरत्काले	४।१।३१६
तस्यांशो दशमः स्मृतः	४।३।६	तुलधारिममेधानां	४।१।२२५
तस्यैव भेदः स्तेयं स्यात्	४।१।४।१२	तुलाधारणकोविदाः	४।१।२७४
तस्योक्तं लक्षणं पृथक्	४।१।४।३	तुनाशिलाभ्या तुल्यं च	४।१।२७३
तस्योरुसंप्रग्रह्याय	४।१।३०८	तुलितो यदि वर्धेत	४।१।२८३
तं हीनवेगमन्यस्त्री	४।१।२।१७	तुल्यसंतान कारणात्	४।१।३।५०
तान्तवस्य च संस्कारे	४।१।१३	तुषाङ्गारकपालेश्व	४।१।१।४
तान् मुक्तिः कुस्तु वशे	४।१।७८	तूलमूलकुशादृते	४।१।६४
ताम्येव पुनरवेक्षेत्	४।१।३०१	तूष्णीं ध्ययन्तं ब्रासते	३।१।१
तान् विन्यादात्तमवाग्नृपः	४।१।८।१	तृणकाष्ठेष्टकादिकं	४।६।२०
ताम्ने पञ्चपलं विद्यात्	४।१।१२	तृतीयतापतप्तं तं	४।१।२६०
तां यत्नेन विविर्जयेत्	२।१।३	तृतीयः शपथः प्रोक्तः	४।१।१३६
तारयिष्यति किं तस्मात्	४।१।२२२	तृतीयश्च प्रतिग्रहः	४।१।७।५०
तावतः संप्रवक्ष्यामि	४।१।२०७	ते चे भागहयः स्मृताः	४।१।३।१७
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युः	४।१।२।२६	ते चेन्न दण्यस्तां भर्त्रे	४।१।२।२५
तावान् बहस्य मोक्षणे	४।१।८।४०	ते ते स्युर्ब्रूवतो वृथा	४।१।२।२५
तावुभौ चौखच्छास्यौ	४।२।१३	तेन क्रयोविक्रयश्च	४।१।४८
ताश्चतस्रस्तु धानकः	४।१।८।६०	तेन चोराः प्रयत्नतः	४।१।८।१९
तासां या शुल्कतो हुता	४।१।२।५४	तेन दत्तं च भूञ्जीत	४।७।७
तिलाघ्राभ्येन तत्समा	४।१।६६	तेन प्रायोऽशुचिर्जनः	४।१।५।२५
तिष्ठतिष्ठेति वा ब्रूयात्	४।१।२।६७	तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्	४।१।६८
तिष्ठुराश्लो नतीव्रत्वात्	४।१।५।२	तेनायोऽग्नी प्रतापयेत्	४।१।२८८
तिष्ठेद्वा गुह्या वचचित्	४।५।१०	तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या	४।१।१२८
तीक्ष्णस्यापि महीपतेः	४।१।७।४३	तेनैव प्रहितो न चेत्	४।१।५।३२
तीरितं चानुशिष्टं च	१।६५	तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः	४।३।२
तीव्रमाहुर्भनीषिणः	४।१।५।३	तेऽपि तद्योषभागिनः	४।१।४।२०
तीव्रो दण्डश्च पाप्यते	४।१।२४६	तेऽपि तद्योषभागिनः	४।१।४।१६
तुलयित्वा नरं पूर्वं	४।१।२७५	तेभ्यएव न साक्ष्यं स्यात्	४।१।१।५६

ते यत् ब्रूयुरसरसद्वा	४।१७।१६	त्यजन् भायमिधस्थाप्यः	४।१२।६५
तेत्रिकीरन्नयापि वा	४।१३।४३	त्यागिनोवाज्ययाजकाः	४।१।१८०
ते विनेयाः विशेषतः	४।१०।६	त्रयस्तुःकुष्टमूल्यानां	४।१८।२५
तेषां जिह्वां समुत्कृत्य	२।३७	त्रयमेतद्विवादकृत्	१।२६
तेषां तत्प्रत्ययावृत्तिः	४।१।१६	त्रयः संग्रहणक्रमाः	४।१२।६२
तेषां त्रिः सप्त वै मताः	४।१२।१०६	त्रयः स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन्	४।१।३२
तेषां दृष्टोऽग्निसंगमात्	४।६।१०	त्रयोऽश्वभ्यास्ततः परे	४।१२।४४
तेषां भवेत् पृथक् पृथक्	४।१३।३७	त्रिपलं सु सुसूक्ष्माणाम्	४।६।१४
तेषामपि न बालः स्यात्	४।१।१६०	त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते	१।२६
तेषामुक्तोविधिः क्रमात्	४।१२।११	त्रियोनिः कीर्त्यते तेन	१।२६
तेषामेव स दृश्यते	४।१३।२४	त्रियोनिद्वयंभियोगश्च	१।६
तेषां राज्ञा मर्षयेत्	४।१०।५	त्रिविधं क्षत्रियस्यापि	१।१।५३
तेषां बौद्धा पिताज्ञेयः	४।१३।१७	त्रिविधः प्रतिभूदृष्टः	४।१।११८
तेषां य एव धर्मः स्यात्	४।१३।१५	त्रिविधः साहसेष्टेव	४।१८।३१
तेषां सर्वस्वमादाय	४।१८।७	त्रिविधस्यास्य दृष्टस्य	४।१।७६
तेस्युमेवादसाक्षिणः	४।१।१६०	त्रिषांशो रोमवद्धस्य	४।६।१५
ते स्युभ्रूणहभिः समाः	४।१२।२५	त्रिष्वचतुःपञ्चकृत्वो वा	४।१२।३७
तेषां स्वामी न दण्डमाक्	४।११।३०	त्रिषु दण्डोमनीषिभिः	४।१४।२१
तेषु सत्यं न विद्यते	४।१।१५६	त्रिषु वर्णेषु यानि स्युः	४।१८।३६
तेष्वसत्स्वप्नु निक्षिपेत्	४।१।११३	त्रिःकृत्वा प्रांसुखाय च	४।१।३३६
तैरेनं साधयेत् क्रमात्	४।१२।३६	त्रिष्टेवार्थेषु सूरिभिः	४।१।११८
तैलेनाविकृतेन वा	४।१२।८२	त्रीण्येतान्यविभाज्यानि	४।१।३।६
तोय प्रवर्त्तनात् श्वेयः	४।११।१८	त्रीण्येतानिसर्तां सकृत्	४।१२।२८
तीयाग्नी स्पष्टकृत्मी	४।१।३१६	त्रीण्येव साहसान्याहुः	४।१५।६
तोरणं न्यस्तलक्षणम्	४।१।२७३	त्र्यवयः साक्षिणोऽनिष्ठाः	४।१।१५३
ती क्लीदं विभृवोजगत्	५।१५।२०	त्र्यवरो द्वादशोत्तरः	४।१८।५६
त्यक्तव्यास्ते पतिवत्	४।१२।१५	त्र्यहं सप्ताहमेव वा	२।३
त्यक्तात्मामनुरब्रवीत्	४।१८।३६	त्र्यहादोह्यं परीक्षेत	४।६।५

त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यः	४।१५।२६	दण्डं घते यदा नृपः	४।१७।३०
त्वतः समुपजायते	४।१।२६२	दण्डपारुष्यकुन्नरः	४।१।१७५
त्वं तु ने सत्यघामाज्ञि	४।१।२७६	दण्डपारुष्यमुच्यते	४।१५।४
त्वग्मित्रणेह शत्रुवत्	२।१०	दण्डपारुष्यमेव च	७।१६
त्वमग्ने सर्वदेवानां	४।१।२६१	दण्डः पूर्वस्तु माहसः	४।१८।३२
त्वमिहावेदितो मया	२।१०	दण्डः प्रोक्तः स्वयम्भुवा	४।१८।३१
त्वमेतत् सर्वभूतानां	४।१।२६१	दण्डमाक् तद्व्यतिक्रमात्	४।१५।१६
त्वयि साक्षित्वमागते	४।१।२२२	दण्डयेत्तादृशान् राजा	४।११।१६
त्वरमाण इवाकस्मात्	४।१।१६६	दण्डयेत् पृथिवीपतिः	४।१।८७
त्वर्थी स्वार्थप्रयोदितः	२।१	दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः	४।१८।५३
त्वविषं ब्राह्मणः पुत्रः	४।१।३२५	दण्डः स्यादधर्मासकः	४।११।३१
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां	४।१।२७८	दण्डं स्वामिनि पातयेत्	४।११।२९
द		दण्डाच्च व्यवहारतः	४।१।५३
दक्षां सखीं प्रजावतीं	४।१२।६५	दण्डानेतान् प्रकल्पयेत्	४।१८।३८
दग्धावेतो करो तदा	४।१।३०२	दण्डोऽप्यत्र क्रमाद् गुरुः	४।१५।२
दग्धे दुलिखिते हृते	४।१।१४२	दण्डं यच्चावहारकम्	५।३६
दग्धो दण्डयो यथाक्रमम्	४।१।३०३	दण्डो राजा प्रचोदितः	४।१२।७७
दग्धो वा न विभाष्यते	४।१।२६५	दण्डयः सपापो बह्वश्च	४।१७।१३
दण्डउत्तममहसः	४।१८।२८	दण्डयः स राजा दुष्टात्मा	४।२।७
दण्ड उत्तमसाहसः	४।१८।२६	दत्तमदत्तमेव च	४।४।२
दण्ड उत्तमसाहसः	४।१२।७०	दत्तमूल्यस्य पण्यस्य	४।८।१०
दण्ड उत्तमसाहसे	४।१४।८	दत्तं सप्तदिघं ज्ञेयं	४।४।३
दण्डं दण्डयेषु पातयन्	४।१७।१८	दत्तं सप्तविधं स्मृतम्	४।४।८
दण्डं दण्डयेषु पातयेत्	४।१७।७	दत्तस्य पुनरादानं	१।१५
दण्डं दण्डयेषु तत्समम्	४।१८।२१	दत्तानि सुकृतानि च	४।१२।४८
दण्डं दण्ड्याः पृथक् पृथक्	४।११।८	दत्ताप्रदानिकं नाम	४।४।१
दण्डं दण्डोऽब्रवीन्मनुः	४।१८।२६	दरवर्णं पंतुकं च यत्	४।१३।३२
दण्डं दण्डो च तत्समम्	४।२।१३	दत्त्वा द्रव्यमसम्भ्यं यः	४।४।१

दत्त्वास्यायेन यः कन्यां	४।१२।३२	दशस्थानानि दण्डस्य	४।१८।३६
दत्त्वा भागं यथोदितम्	४।१६।८	दशहन्ति गवानृते	४।११।२०८
दत्त्वा राजाभिः शस्तानां	४।११।३३	दशाहः सर्ववीजानां	४।१६।६
दत्त्वा स्वक्षेत्रमाप्नुयात्	४।११।२४	दस्युवृत्ते यदि नरे	४।१८।१२
दद्यात् पुत्रस्तु पतृकं	४।११।१०	दहन् शश्वदपि प्रजाः	४।१७।१८
दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता	४।११।११	दह हस्ती तु शायितः	४।१२।८४
दद्यादपुत्रविधवा	४।११।१७	दहाग्रे यद्ययं पापः	४।११।३४७
दद्यादंशं स्वतो धनात्	४।१३।११	दहोता प्रह्रियेत वा	४।१८।६
दद्याद्दण्डं तथाराजे	४।७।५	दास्यं ज्ञातिभिस्तस्य	४।११।१३
दद्याद्द्वार्वार्चकः स्वयम्	४।१३।४०	दास्यं तत्कुटुम्बिना	४।११।१२
दद्याद्ब्राह्मणे खलंकृतम्	४।१२।४०	दातारं न प्रपीड्य च	४।१७।४०
दद्याद्यस्ते समश्नुते	४।११।२४	दानग्रहणधर्माभ्यां	४।११।१
दद्याद्वास्यावरादृते	४।११।२८	दानग्रहणपञ्चवन्न	४।१३।३८
दद्युः कन्यां सनामयः	४।१२।२१	दानग्रहणमिष्यते	४।११।६८
दद्युः पतंतामहं पौत्राः	४।११।४	दानं ग्रहणमेव च	४।१३।३६
दद्युस्तद्रिकयितोऽखिलम्	४।११।३	दानं ग्रहणमेव च	४।११।४८
दद्युस्तेऽथ यथाप्यृतम्	४।११।२०	दानमध्ययनं यज्ञः	४।१७।५०
दद्युस्ते वीजमे पिण्डं	४।१३।२०	दानमार्गश्चतुर्विधः	४।१४।२
दद्युस्ततहविर्गन्ध	४।१२।६६	दानादानविधिक्रमः	४।६।१
दन्तजान्नं च सीदति	४।११।३४२	दानादानविधिः स्मृतः	४।८।३
दम्पती विवदीयातां	४।१२।८६	दानाधमनविक्रयाः	४।१२।६
दर्पाद्वा यदि वा मोहात्	४।१२।६६	दापयेत्तत् स्वमिष्टतः	४।१६।५
दर्शनं व्यवहाराणां	४।१७।३३	दापयेत्तु महीपतिः	४।१२।४६
दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्	१।३६	दाप्यः परणमेकोऽपि	४।११।५
दर्शितं प्रतिकालं यत्	४।११।४०	दाप्यस्तच्चापि सोदयं	४।२।८
दशकं च शतं वृद्धिः	४।१६।२	दाप्योभृतिचतुर्भागं	४।६।७
दशभागं समाप्नुयुः	४।६।३	दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्	४।३।१३
दशवर्षस्थितं ततः	४।३।१८	दायभाग इति प्रोक्तम्	४।१३।१

दायभागे तु एकोना	१।२४	दिव्यादिर्नमव्यवस्थितः	४।२।६
दायभागोऽथ साहसम्	१।१८	दिवा न सम्भवति क्रिया	४।२६
दायादानां विनिर्णयः	४।१३।३६	दिव्याच्यायप्रमाणानि	१।३०
दायादोसति बन्धुभ्यः	४।३।१७	दिव्यासम्भवति क्रिया	४।१।२४१
दायादोऽस्य तदाप्नुयात्	५।३।०	दिव्यासम्भवति क्रिया	२।३०
दाखदासता मता	४।५।३६	दिव्येनापि मनीषिणः	४।१।१३१
दारुचर्मतृणादि यत्	४।१४।१४	दिशि रोप्यः प्रवर्तते	४।१८।५७
दासत्वं तेषु नेष्यते	४।५।३८	दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः	१।६१
दासत्वं न विधीयते	४।५।३६	दिनाराक्यः स एव च	४।१८।८०
दासत्वान्न विमुच्यते	४।५।२६	दिनाशष्टि हिरण्यम्	२।३४
दासत्वात् स विमुच्यते	४।५।३०	दीप्तिमत्वाच्छुचित्वाच्च	४।१७।१२
दासनेकृतिकादयः	४।१।१८८	दीप्तोऽग्निर्न दहत्यपि	४।१।२४०
दासनेकृतिकाश्चाद्ध	४।१।१७८	दीयमानं व गृह्णाति	४।८।९
दासः पुत्रश्च तत्समी	४।१।३०	दीर्घकुत्सितरोमात्तां	४।१२।३६
दासादिश्च परिग्रहः	४।१।३४	दीवंतीब्रामयप्रस्ताः	४।१३।२२
दासाः पञ्चदश स्मृताः	४।५।२८	दुर्दृष्टे व्यवहारे तु	१।६६
दासास्तु गृहणादयः।	४।५।३	दुर्देशोपजवादिषु	१।४६
दासास्त्रिपञ्चकाः	४।५।२	दुर्बलान् बलावत्तशः	४।१७।१५
दासी तु हरतो नित्यं	४।१८।३३	दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः	४।१८।३७
दासी निष्कासिनी च या	४।१२।७८	दुर्विवक्ता सतां वसेत्	४।१२।०३
दासो जन्मनि जन्मनि	४।१।८	दुषितानां विशोधनम्	४।१३।१७
दास्यमेषां क्रमागतम्	४।५।२६	दुष्कृतं नीयते कृषी	४।६।२
दिक्पान्नांश्च दापयेत्	४।१८।१७	दुष्टान्यगतमवा च	४।१२।३६
दिग्ग्लामी दिग्विचारिणाम्	४।१८।५	दुहिताचार्यभार्या च	४।१२।७४
दिनशेषमभोजनम्	४।१।३२६	दुहितृणां तदन्वयः	४।१३।२
दिवाकृते कार्यविधी	२।२६	दूतिप्रस्थापनैर्वापि	४।१२।६४
दिव्यप्रदानं विहितं	४।१।२६६	दूतोदानोऽमुखो ब्रवी	१।५४
दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः	४।१।२५८	दूर्गेजनपदे तथा	४।१०।२

दूषणे दर्शनं पुनः	२।४०	देशग्रामगृहघनाश्च	४।१८।५
दूष्यते शोणितं यस्य	४।१।३४२	देशजातिकुलादीनां	४।१५।१
दूष्यन्ते विविधा भागः	१।७१	देशघमनिपेक्ष्य स्त्री	५।१२।५२
दृष्टः पञ्चविधो बृधः	४।१।१५७	देशाचारविशुद्धं यत्	४।१।१३६
दृष्टः पञ्चशताक्षरः	४।१४।७	दैवक्रोधात्तथैव च	४।१२।११
दृष्टयोगश्चाभ्यत्रापि	४।१।२८८	दैवं पञ्चविधं स्मृतं	४।१।२५१
दृष्टं संप्रहृणं तज्जः	४।१२।६०	दैवतस्करराजभ्यः	४।३।६
दुष्टिरेवा प्रजापतेः	४।१२।१०१	दैवराजकृतादृते	४।६।६
देयत्वाच्च महात्मनाम्	४।१४।४१	दैवराजकृतादृते	४।१।१२६
देयं दद्याच्च तत्कृतम्	४।१६।२	दैवराजकृते तदन्न	४।२।६
देयं देशोऽवतिष्ठते	४।१।१०६	देवाद्वाप्रि कथञ्चन	४।१।२३१
देयमेकविधं स्मृतम्	४।४।३	दैवीं स वाचं वदति	३।२
देयमेतद्विभागमे	४।१।३१६	दोषवत् कारणं यत् स्यात्	४।१०।७
देयं वा घनिने घनं	४।१।१३०	दोषः स्यात् परदारवत्	४।१२।७६
देवतापितृपादाश्च	४।१।२४८	दोषे तु सति नागः स्यात्	४।१२।३१
देवतं जिह्नकारितम्	४।१६।१	दोषो मिथ्यामियोगिनः	१।५७
देवब्राह्मणराजां च	४।१४।१६	दौरात्म्यन्न प्रयच्छति	४।१।३२
देवरं पुत्रकामया	४।१२।८०	द्युतं कुर्वीत मानवः	४।१६।७
देवराजजनयेत् सुतम्	४।१२।८४	द्युतं प्रकीर्णकं चेति	१।१६
देवरादीनप्रस्थ या	४।१२।५०	द्युताह्वयं चकमेदं	१।२५
देवासुरसनुष्याणां	४।१।२७६	द्रव्यप्रमणहीनं यत्	२।११
देशं कालं दिशं जाति	४।१८।६	द्रव्यमव्यहृतं च यत्	४।२।५
देशकाले प्रमाणात्	१।३०	द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	४।७।२
देशकालं फलं द्रव्य	४।१।७१	द्रव्याणामपकृषणात्	४।१४।१३
देशकालं बलापेक्षम्	४।१।२३६	द्रव्याणामपकृषणात्	४।१५।६
देशकालत्रयोद्रव्य	४।१।२३३	द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः	४।१४।१३
देशकालार्थसम्बन्ध	४।१।२३८	द्रव्येषु त्रिष्वनुकृतात्	४।१४।२१
देशकालो च तत्त्वतः	४।१८।३८	द्रव्येष्वगृह्यतेषु वा	४।१४।२२

द्वष्टा च व्यवहाराणा	११२	द्विगुणं तु मृति दाप्यः	४१६।८
द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं	४११५।१०	द्विगुणां भृतिमावहेत्	४१६।५
द्वयोर्भेदास्त्रयः स्मृताः	११२४	द्विजानामस्य कुर्वीत	४११५।२४
द्वयोर्यस्तत्र ह्रीयते	११५	द्विजो बाधुं पिकश्चयः	४११।१८६
द्वयोर्विवदतोरर्थे	४११६३	द्वितीये चैव तज्जेयं	४११८।३२
द्वयोर्विवदमानयोः	४११।१४७	द्वितीयेऽहिनि ददत्केता	४१६।३
द्वयोर्विवदमानयोः	४११।१६२	द्विद्वारो द्विगतिस्तथा	११६
द्वयोर्विवदमानयोः	११३	द्विपक्षमर्धमासः स्यात्	४१६।६
द्वयोः सत्सु च साक्षिषु	४११।१६३	द्विःपादस्त्रिस्त्रिमाशास्तु	४१६।८
द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु	४११८।५१	द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यजाः	४१६।३
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुः	४११।८५	द्विरष्टापाद्यं वैश्यस्य	४११८।५१
द्वात्रिंशदधिकं शतम्	११२०	द्विरामुष्यायणाण्डद्युः	४११३।२३
द्वादशैते उदाहृताः	४११३।४६	द्विविघ्नास्तस्करा ज्ञेयाः	४११८।१
द्वादशैव व्यतिक्रमे	४११५।१७	द्विषोनापि नास्तिकात्	४११७।४०
द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्	४११३।२३	द्विप्तप्ताहेन वाशुभम्	४११३।३०
द्वावप्यतो दृढव्रतो	४११७।५२	द्वे भार्ये क्षत्रियस्याभ्ये	४११२।६
द्वावंशो प्रतिपद्येत	४११३।१२	द्वे वर्षे त्वितरो वसेत्	४११२।६६
द्वावष्टौ छेदयेन्नुपः	४११५।२७	द्वेषात् परमुपद्रवेत्	४१११७।६
द्वाविष्णू द्वे च मूलके	४११७।३६	द्वेष्टारः सर्वे एव ते	४१११५।६
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	४११।१००	द्वैशोकरुणश्चितः	४११।६
द्विकं शतं ता गृह्णीत	४११।१०१	द्वौ ज्ञेयो प्रतिलोमतः	४११२।१०५
द्विकं गतं हि गृह्णानः	४११।१०१	द्वौ पुत्रौ वैश्यशूद्रयोः	४११२।११
द्विगुणं तु तृतीयेऽहिनि	४१६।७	द्वौ माषौ महिषौ तथा	४१११।३१
द्विगुणं तु पराजितम्	४११।१३३	द्वौ विघ्ना परिकीर्तितौ	११३
द्विगुणं प्रतिपादिताः	४११८।२०	द्व्यङ्गुलस्यावकर्त्तनम्	४११२।७१
द्विगुणं त्रिगुणं वापि	४११।१०६	द्व्यन्तरः प्रातिलोभ्येन	४११२।११२
द्विगुणं दण्डमास्थाय	११६५	द्व्यन्तरश्चानुलोभ्येन	४११२।१०३
द्विगुणं प्रतिदापयेत्	४११।१२१	द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः	११२७
		द्व्यवरोऽष्टापरश्चान्यः	४११८।५६

घ		धर्ममूलायतः श्रियः	११३१
घटइत्यभिधीयसे	४११२७७	धर्ममेव वदेत्ततः	३७
घटककंटकादिभिः	४११२६३	धर्मशास्त्रविदो जनाः	४११३६
घटककंटयोर्दृढम्	४११२७१	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य	१३५
घटककंटयोस्तथा	४११२८४	धर्मशास्त्रविरोधे तु	१४०
घटादिर्देविकी स्मृता	२१२८	धर्मशास्त्रविशारदः	४१३३
घटार्थे परिकल्पयेत्	४११२६५	धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः	१३६
घटेऽनिरुदकं चैव	४११२५२	धर्मज्ञास्त्रार्थकुशलाः	३५
घनं देहस्तथैव च	४११४३७	धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यां	१३७
घनमूलाः क्रियाः सर्वाः	४११४३	धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्	१३६
घनमेर्षामलात्मकं	४११५१४	धर्मश्च व्यवहारश्च	११०
घनं रङ्गोपजीविनां	४३११५	धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च	१३३
घनं सप्तविधं शुक्लं	४११४५	धर्मस्तु विनियच्छतः	४११८४०
घनस्त्रीहारिपुत्राणां	४११४३	धर्मस्तेनावहीयते	१४०
घनस्वीकरणे येन	४११६६	धर्मस्थैः सुविचारितम्	२१६
घनिकणिकयोरेव	४११११६	धर्मस्यार्थस्य यशसो	११४
घनिकणिकसेखकाः	४११३८	धर्मस्यार्थस्य यशसो	११४
घनिकेनोपपीडितः	४१११२१	धर्महीनान्विनिर्दिशेत्	१६१
घनितश्चन्दतः क्रिया	४१११२०	धर्मदिधान्च हीयते	४११४२७
घनी घनमवाप्नुयात्	४११७४	धर्मार्थकामसंयुक्तः	४११२३०
घनी घनमवाप्नुयात्	३११६६	धर्मनिगतः श्रीमान्	४११७३०
धर्मः कोशश्च वर्धते	४१११४३	धर्मोद्धृतो राज्ञो	१३३
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य	४११७४३	धर्मो व्यवहारेण	४११२२
धर्मज्ञे सत्यवादिनि	४१२१२	धर्मकतानाः पुरुषाः	१११
धर्मतत्त्वाधर्मादिभिः	४११३१६	धर्मोपदेशं दर्पण	४११५२४
धर्मतस्त्रातुमर्हसि	४११२८१	धान्यं तत्कषिकस्य तु	४१११३६
धर्मपर्यायवचनेः	४११२७०	धान्यं दशभ्यस्यः कुम्भेभ्य	४११८२६
धर्ममूलश्च पाण्डित्यः	३१६	धर्म्यं यत्तत्र भक्षितम्	४१११३८

घारयन्त्यमितौजसः	४।१७।२ ६	न चान्यस्य गृहे वसेत्	४।५।२१
घारयेदुत्तरे पार्श्वे	४।१।२७२	न चापि साधयेदग्निं	४।१।३।५
घारयेद्दशतीः समाः	४।३।१७	न चामियुक्तमन्येन	१।५५
घामिंकेन विजानता	४।१।२५८	न चास्य शल्यं कृन्तन्ति	३।६
घूपितं मिश्रितं तथा	४।१।३२१	न चेच्छक्या निवारयेत्	४।१।२८
घृतदण्डोऽप्यसंभाष्यः	४।१४।११	न चेत्सोऽप्यत्र तप्नयेत्	४।१४।२३
घृतदण्डो तु पूर्वयोः	४।१४।११	न चेदनुविधीयते	४।५।१३
घृत्वाकशं द्विजो वदेत्	४।१।२७७	न चेदग्निः स्थिराश्रयः	४।१।३८
धेनुः स्याद्विंशतादभृतिः	४ ६।१०	न चेदापद् गरीयसी	४।१।५५
ध्वजप्राप्तः पणार्जितः	४।५।३४	न चेदद्यात्तु निक्षेप्तुः	४।२।४
न		न चेतानाह्वयेन्नुपः	४।५६
न कथञ्चन कुर्वीत	४।१।५७	न च्यवेरन् पयः प्रजाः	४।१७।२३
न कथञ्चन जीयंते	४।१।८३	न जघन्या कथञ्चन	४।१।५६
न कित्वीषेणापवदेत्	४।१५।१६	न जातिषु न राजनि	४।१।८६
न खद्योते हृताशनः	१।७२	न जातु ब्राह्मणं हृष्यात्	४।१८।४१
न गच्छेद्गमणीं निन्द्यां	४।१२।८४	न जिह्वां च प्रवर्त्तित	४।८।१२
न गरग्रामगणिनः	४।७।१२	न जिह्वेन समाचरेत्	४।६।४
न गूहेतागमं क्रेता	४।७।४	न तच्छक्यमपाहृत्	४।१।६१
न गृह्णीयात् कदाचन	४।६।२१	न तच्छुष्येत कर्मणा	४।५।३१
नग्नो मुण्डः कपालेन	४।१।२०१	न तत्प्रवर्त्तयेद्वाजा	४।१७।८
नग्नो मुण्डः कपालेन	४।१।२०२	न तत्र गोमिनां दण्डः	४।११।३५
न च दण्डपारुष्ये	४।१५।१२	न तत्र दोषः पालस्य	४।११।३७
न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्	४।११।३७	न तत्र वीजिनो भागः	४।१२।५५
न च भार्याकृतमृणं	४।१।८	न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्	४।१८
न च मिथ्यामियुञ्जीत	१।५७	न तद्भागपदं नयेत्	४।१।८८
न च सम्बन्धिबन्धवाः	४।१।११३	न तद्भोगः परं नयेत्	४।११।२७
न चाधेः कालसरोव्रात्	४।१।१२६	न तद्युक्तं प्रदापयेत्	४।३।१५
न चान्यत् कारयेत्कर्म	४।५।१७	न तद्वर्धस्यमाचितम्	४।१।१०६

न तद्विनयभाग्नृपः	४११५१३	न घर्मात् परिहीयते	१७३
न तद्व्यतिहरेद्राजः	४१३१२	न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः	४१२१०
न तस्मिन्निदितं भवेत्	४११२३२	न परीक्षेत साक्षिभिः	४१११८६
न तद् मोगपक्षं नयेत्	४११६३	न परेण समुद्दिष्टं	४१११६५
न तलं विद्यते व्यम्नि	१७२	न पश्यति यदाजने	४११३११
न तं विप्रकृति नयेत्	१५६	न पालस्य व्यतिक्रमः	४१११४०
न तस्य विप्रमोक्षोऽस्ति	४१५३५	न पालोदातुमर्हति	४१६१६
न तस्य हरणं पुनः	४१७१४६	न पुत्रं पिता दद्यात्	४१११०
न तस्याज्ञामतिक्रम्य	४१७१२०	न पुत्रो न नियोगकृत्	२१२३
न तु वाणिज्यकर्मणि	४१३१४	न प्रावृषि विषं दद्यात्	४११२५६
न ते कृत्येषु सम्मताः	४१३१४२	न बाध्मवा न मुहुदः	४११२२१
न त्वन्योऽप्यमथाप्यस्मात्	२१६	न बाध्मवो न चारातिः	४१११६०
त त्वहोढाश्वितश्चौराः	४११८६	न ब्राह्मणे विषं दद्यात्	४११३३५
न त्वेवाधो सोपकारे	४१११२६	न ब्रूयादक्षरसमम्	४११२३२
न दद्याद् यदि तस्मात्	४१२१२	न भवत्यथैकित्विषी	४१ १०१
न दासः प्रभुरात्मनः	४११२६	न भिद्याद्यां च शुकरः	४१११४१
न दिव्यं चाणिवानृणाम्	४११२५७	न भोक्तव्यो बलदाघिः	४१ १२७
नदीनां संगमे तीर्थेषु	४११२६३	न भोगस्तत्रकारणं	४११८४
नदीषु नातिवेगामु	४११३०५	न भोगेन प्रणश्यति	४११८१
नदीषुवेतनस्तारः	४११७३८	न मज्जनीयं स्त्रीबालं	४११३३३
नदीसत्तां रकान्तार	१४६	न मण्डलमतिक्रामेत	४११२३६
न दृष्टेतागमः क्वचित्	४ १८४	न मध्याह्ने तु घर्मवित्	४११३२०
न दृष्टदोषाः प्रष्टव्याः	४१११७७	न मर्कटे च तत्स्वामी	४११५३३
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु	४१७१४	न मस्येदचयेत् स्वयम्	४१७५५
न दृष्टः साक्षिणं प्रति	४१११७०	न मित्रकारणाद्राज्ञा	४१८३६
न दोषः साहसे भवेत्	४१२१६१	न यथा प्रथमे तथा	४१८३५
न द्वेषो नापि मत्सरः	१११	न रकं प्रतिपत्स्यसे	४११२१६
न घनानि महोत्स्यपि	४११२२१	न रकानेकविंशतिम्	४१७१४४

नरकेषु च ते शश्वत्	४।१।२।७	नष्टं लब्धापहृत्य वा	४।७।१
नरः प्रत्ययवानपि	४।१।१।६	नष्टविनष्टं कृमिभिः	४।६।१४
न राजा हर्तुं महंति	४।१।७।११	नष्टा भग्ना च खग्ना च	४।१।१।३३
न राजा घृतदण्डं च	४।१।५।१६	नष्टे दाप्यश्चतस्तमम्	४।२।७
नरो भवति किल्बिषी	३।१०	नष्टे घर्मो मनुष्याणाम्	४।२
न लोहं क्षत्रियो हरेत्	४।१।३३५	नष्टेऽप्यत्र न पातयेत्	४।१।८।१७
न विषेण विणोघयेत्	४।१।३१५	नष्टे मृते प्रव्रजिते	४।१।२।६७
न लंघयेत् पशुर्वाश्वः	४।१।।४१	नष्टो नष्टः स दायिनः	४।२।६
न लिप्यते तथा राजा	४।१।।१८	न सत्तत्फलभाग् भवेत्	४।१।१।२०
न निप्यते यथा वह्निः	४।१।७।१८	न सत्तं प्राप्नुयात् कामम्	४।५।४०
न लिप्यन्ते कथञ्चन	४।१।७।५३	न सत्तं प्राप्नुयात् कामम्	४।१।६।७
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति	४।१।१।४१	न स तल्लब्धुमहंति	४।१।७।६
न बध्नं ब्राह्मणोऽहंति	४।१।५।६	न स राजा निषेधव्यः	४।१।१।२३
नवभेदा अशुश्रूषा	१।२२	न स राज्ञामियोक्तव्यः	४।२।१०
न वावीजं विनास्तिवत्	४।१।२।५६	न स साक्षित्वमहंति	४।१।१।६१
न विक्रेतुरतिक्रमः	४।८।१०	न सहाया न वैरिणः	४।१।१।७७
न विद्धं वेद्धुमहंति	१।५५	न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः	३।१८
न विभागे पिनाप्रभुः	४।१।३।१६	न स्त्री नैको न कूटकृत्	४।१।१।६०
न दिगुद्धिः क्रथञ्चन	४।५।३५	न स्त्री पतिकृतं दद्यात्	४।१।१।६
न विषं पित्तरोगिणाम्	४।१।२।५५	न स्त्री स्वातन्त्र्यमहंति	४।१।३।३१
न वीजी फलभाग् भवेत्	४।१।२।१६	न स्यात् क्षेत्रं विना मर्ष्यं	४।१।२।५६
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	४।१।१।०८	न स्याद्द्रव्य परिमाणं	४।१।१।३४
न णीते तोयशुद्धिः स्यात्	४।१।२।५९	न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः	४।१।२।३५
न शूद्रायाः स्मृतः कालाः	४।१।२।१००	न हि जातु विना दण्डं	१।६६
नश्येदभ्युदकेन तु	४।१।१।१६	न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते	४।१।६।५
नष्टं चान्यत्र संप्लवात्	४।६।२२	न होढेनैव केवलं	४।१।८।११
नष्टचिह्नासु भूमिषु	४।१।१।६	नाकरिष्यद्यदिस्रष्टा	४।१।७०
नष्टदुर्लिखितेषु च	४।१।१।४६	नाक्रोशेच्च विशेषतः	४।१।७।२३

नागतायाः स्वयं गृहे	४११२।६०	नार्थसंबन्धिनो नाप्ता	४१११।७७
नाग्निशुद्धिविधीयते	४११२।५५	नार्थानामुद्धरेत् पदम्	४११।६०
नातिक्रूरेण घनुषा	४११३०६	नार्वाक् संवत्सरद्विंशत्	४११।१४
नात्मानं पातय स्वयम्	४११२२०	नाविभक्ता परस्परं	४११३।३६
नात्र हेतुमुदाहृतः	४१११।५८	नाबीजी क्षेत्रमहंति	४११२।१६
नादृष्टं दूषयेद्वरम्	४११२।३१	नाश्वे नाशुनि दंडभाक्	४११५।३२
नादृष्टां दूषयेत्कर्त्तव्या	४११२।३१	नासद्भ्यः परिगृह्णीयात्	४११७।५१
नानयोरन्तरं किञ्चित्	४११७।४२	नासंदिष्टः प्रतिष्ठेत	४१५।१०
नानियुक्तेन वक्तव्यं	३।१	नासिद्धस्तं विलंघयेत्	१।४८
नानुकूलं च यद्राजा	४११०।४	नासौ घर्मो यत्र नो सत्यमस्ति	३।१८
नानुत्तात् पातकं परं	४११२२६	नास्तिकव्रात्यदाराग्नि	४१११।८०
नाप्तरणोदकं सस्यं	४१११।१६	नास्तिकव्रात्यदोषेषु	४११३३२
नान्यत् पक्षाप्तरं गच्छेत्	१।५६	नास्ति पीनर्भवो विधिः	२।४०
नाप्यत्रेति विनिश्चयः	४११३३७	नास्ति सत्यात् परोघर्मः	४११२२६
नाप्यथा कर्तुमर्हसि	४११२६२	निक्षिपस्यविगच्छितः	४।२।१
नाप्यो दण्डो विधीयते	४११२।७५	निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम्	४११३४५
नापराल्ले नसंख्यायां	४११३२०	निक्षिपेत्तत्स्वकुलपेषु	४११११२
नापि स्थापयेत् पदम्	४११२६६	निक्षिप्तं वा परद्रव्यं	४।७।१
नाप्नुयात् द्वेषोऽकलिव	३।३	निक्षिप्यते परगृहे	४।२।३
नाप्यपत्यं परगृहे	४११२।६०	निक्षेपं न प्रयच्छति	४।२।७
नाभविष्यच्छुमा गतिः	४११।७०	निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः	४।२।२
नाभिमात्रे जलेऽप्य	४११३०८	निक्षेपः पुत्रदारं च	४।४।४
नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत	१।५५	निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं	४।२।१
नाभियोज्यः स केनापि	४११३३१	निक्षेपोपनिधी स्त्रियः	४।१।८१
नाभिस्तान्न पतितान्न	४११७।४०	निक्षेपोऽयमयंशुकः	४११५।२३
नामजातिग्रहं त्वेषां	५।१५।२३	निक्षेपुननुज्ञया	४।२।८
नाम वा संप्रतिश्रयम्	४।१८।६	निक्षेयो निश्चलः कार्यः	४।१२।६६
नात्तीनां तोयशुद्धिः स्यात्	४११२।५५	निग्रहाद् बडवानां तु	४।५।३६
नार्थदण्डेन दण्डयेत्	४।१५।१४	निर्जरेवाङ्गलक्षणैः	४।१२।८

नित्यं राजा समाहितः	४।१७।३४	निर्वलोऽपि यथा स्त्रीणां	४।१७।२२
निन्दाहो यत्र निन्द्यते	३।१३	निर्मण्ड्ये निराश्रये	४।१३।२६
निपानायतनादिषु	४।११।१२	निर्मलाः स्वर्णमायान्ति	४।१८।४८
निबद्धमिह नैष्या	४।१८।५६	निर्वाते वृष्टिरहिते	४।१२।७६
निमज्जेदभिणतवान्	४।११।३०८	निर्वीजिष्ठतरानियात्	४।१३।२४
निम्नगापहतोत्सृष्ट	४।११।६	निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तिः	१।५२
निम्नवर्त्तो भवेत्तस्मात्	४।५।१२	निर्वणं शुक्कवर्जितम्	४।१२।६४
नियतं दारलक्षण	४।१२।३	निहंरेद् द्यूतमण्डलात्	४।१६।६
नियतं स्यात्सदोषभाक्	४।१५।६	निर्वार्थीः स्युः प्रजत्नेन	४।११।३०
नियताद् व्यवहारिकात्	२।१५	निर्वार्थ्यं संकारयेत् कामम्	४।१८।४१
नियम्य शपथंभृशम्	४।११।१६८	निवृत्ते वापि रमणे	४।१३।३
नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेत्	४।१२।८०	निःस्वाया पुत्र एव तु	४।१२।०
नियुक्ता वामुर्मुखेणा	४।१।१७	निषादश्चानुलोमतः	४।१२।१०४
नियुक्तेन तु वक्तव्यं	३।१	दिषादो नाम जायते	४।१२।१०८
नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेत्	४।१२।८६	निष्कलाः प्रावृषो गुणाः	१।६३
नियुक्तात् सुपरीक्षितान्	३।४	निसर्गपण्डोवघ्निरच	४।१२।१२
निरपेक्षः सकण्टकान्	३।१४	निसर्गोऽस्ति न विक्रयः	४।११।२६
निरुत्साहान् रुज्ज्विलष्टान्	४।१३।१४	नोचः सन्तं जनं नृषु	४।१५।१३
निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि	४।६।२१	नोयस्ते वाक्यवच्चर्कः	१।३०
निर्गते तु यदा यस्मिन्	४।१८।१७	नोरजस्कामनिच्छतीम्	४।१२।८३
निर्दिष्टेष्वर्थज्ञातेषु	४।१२।३२	नृपतेः स्युः सभासदः	३।५
निर्देश्यावनिद्यौ च	४।१७।१२	नेच्छन्तो द्विसदाप्नुयात्	४।६।१८
निर्दोषं दर्शयित्वा तु	४।८।७	नैकः समुन्नयेत् सीमां	४।११।६
निर्दोषा नान्यमाश्रिता	४।१२।६६	नैव तोये निमज्जयेत्	४।३।५
निर्धनात्यावसायिनः	४।११।८२	नैव दास्यात् प्रमुच्यते	४।५।३७
निनिक्तव्यवहाराणां	४।६३	नोत्तमाङ्गं न वक्षसि	४।५।१४
निनिक्तव्यवहारेषु	१।६२	नोपसन्नानिर्मितं	४।१७।४०
निर्वन्धुः स्वयमाश्रयेत्	४।१२।६६	नोपस्थातां निहतरः	२।३३

नोष्णकालेऽग्निशोधनम्	४।१।२५६	पण्यमूल्यं भृतिर्ग्यासो	२।३६
ग्यायापेतं यदग्न्येन	४।१।७।६	पण्य युग्यकुतं त्यजन्	४।६।६
ग्यासस्यापह्नवे चैव	४।१।२४१	पण्यानामागमं तथा	४।६।१६
ग्यासस्यापह्नवे चैव	२।३०	पण्येषु क्रयविक्रयः	४।८।११
ग्यूनं वैकादशगुणं	४।१।८।२६	पतनीये हि ते त्रयोः	४।१।५७
प		पतितः कूटकारकः	४।१।१८५
पक्षवान्नानां कृतान्नानां	४।१।८।२४	पतितं पतितेत्युक्त्वा	४।१।५।२१
पक्षद्वयापिसम्बन्धात्	१।२८	पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः	४।१।३।२८
पक्षषण्डस्तथैव च	४।१।२।१२	पतिः प्रेयाद् यदि स्त्रिया	४।१।२।८०
पक्षाक्षयो मासमाचरेत्	४।१।२।१४	पतिरग्न्यः स्मृतः नार्था	४।१।२।१६
पक्षानुत्सायं तु सम्यैः	२।४२	पतिरग्न्यो विधीयते	४।१।२।६७
पञ्चकं तु समं लृतम्	४।१।१००	पत्यावेव तु जीवति	४।१।२।४६
पञ्चकेन वलेन च	४।१।१२२	पत्युर्वापि कथं भवेत्	४।१।१।८
पञ्चदिव्यानि घर्मन्वत्	४।१।३३३	पत्रे निष्ठीवयेत्ततः	४।१।३।४१
पञ्चपञ्चाशत्सप्तधिकं	४।१।२८६	पयिः क्षेत्रवृत्तिः कार्या	४।१।४।१
पञ्चपश्यन्तुते हस्ति	४।१।२०८	पदं द्युतममाह्वयम्	४।१।६।१
पञ्चरूपाणि राजानः	४।१।७।२६	पद यदि न निर्गतम्	४।१।८।१६
पञ्चवर्षविसर्गं तु	४।१।१।२६	पदयोः स्तरं हस्तो	४।१।२।६२
पञ्चस्त्रोत्सु नारीणां	४।१।२।६७	पदवर्णं विदुष्टा वा	२।१३
पञ्चस्त्वेष विधिः स्मृतः	४।१।२।२९	पदस्यान्वेषणं कुर्युः	४।१।४।२२
पञ्चाशत् पलिकं भूयः	४।१।२८६	पदे प्रमुहे मग्ने वा	४।१।४।२४
पञ्चाशद्व्राह्मणो दण्ड्य	४।१।५।१६	परक्षेत्रस्य मध्ये तु	४।१।१।७
पञ्चाहादवाह्यमेव तु	४।६।५	परगोत्रेष्वभिद्रोहः	४।१।५।४
पञ्चक्रौडावगोभिश्च	४।१।६।१	परतः क्रैतुरेव तत्	४।६।३
षणपदादिका क्रमात्	४।१।१०४	परगत्रेषु सर्वदा	४।१।३।८
पर्णेनिवद्धः पूर्वस्थां	४।१।८।५७	परतोऽग्न्यं समाश्रयेत्	४।१।२।६८
पण्डितैर्घटधारणं	४।१।२।६०	परतोऽर्घ्यं स दापयेत्	४।१।२।३७
पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या	४।४।८	परतो विभृयात् पतिः	४।१।३।२७

परतो व्यवहारज्ञः	४।१।३९	परोक्षो दुर्विचारणः	१।४१
परदारामिमर्शनम्	४।४।२	पर्याप्तं भृत्यवृत्तये	४।४।७
परदारामिमर्शनम्	४।१४।६	पलायते य आहूतः	२।३२
परद्रव्यापहारिणः	४।१८।१	पलायते य आहूतः	१।५६
परद्वारे बुभुक्षितः	४।१।२०२	पवित्रं परमं मुखं	४।१।२६१
परः पञ्चक्षतावरः	४।१८।३१	पशुशोऽश्वपुरुषाणां	४।१।२०६
परं पवित्रममृतं	४।१।३४७	पशुयोनावतिक्रामन्	४।१।२।७६
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वध्याः	४।१२।४५	पशुस्त्रीभूम्यृणादाने	२।२५
परमूमावनिच्छतः	४।६।२१	पश्चात् साक्ष्यं विशोधयेत्	२।३६
परणं दातुमर्हति	४।१।१५	पश्चाद्य सोऽप्यसत्कारी	४।१५।६
परं पन्नवतिर्भवेत्	४।१८।३०	पाकधर्मागमव्ययाः	४।१३।३८
परं सम्भवावधारणं	२।४१	पाञ्चनद्याः प्रदेशे तु	४।१८।५६
परस्त्रिया सहोऽकाले	४।१२।६२	पाणिग्रहणदूषिता	४।१२।४६
परस्पर विशुद्धये	४।१।२४४	पाणिग्रहणमन्त्रश्च	४।१२।३
परस्परस्यानुमतं	४।१२।६५	पाणी यच्च गृह्णीयात्	४।१२।६७
परस्परपक्षात् च	४।१०।५	पातकेष्ठाभियोगे च	४।१२।५०
पराजिरे गृहं कृत्वा	४।६।२०	पातनक्षत्रदर्शनः	४।१५।५
परायंवादी दण्ड्यः स्यात्	२।२३	पातनीयरूपक्रीशः	४।१५।३
परिकल्प्यानि यत्नतः	४।१।६८	पातयेन्न तमप्राप्य	४।१२।६७
परिक्षीणे पतिकुले	४।१३।२६	पादयोर्द्रंढिकायां तु	४।१५।२८
परिभुक्तं च यद्वासः	४।६।७	पादः सभासदः सर्वान्	३।१२
परिगणक्रियादिभिः	४।१।२३८	पादः साक्षिणमृच्छति	३।१२
परीक्षाभिमतं क्रीतं	४।६।४	पादांशापचयः क्रमात्	४।६।६
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्	१।७३	पादुकेति राजोक्तं	२।३५
परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे	४।१२।८	पादोऽधर्मस्य कर्त्तारम्	३।१२
परीक्षया साध्वसाधुता	१।६८	पादो राजानमृच्छति	३।१२
परेण निहितं लब्ध्वा	४।७।६	पादौ चापि प्रकीर्तितौ	४।१२।६२
परोक्षमर्थं वक्तव्यात्	३।१४	पानीयमज्जनं कार्यं	४।१।३०६
		पानीयविधिसुत्तमम्	४।१।३०४

पानेर्भक्षीस्तथैव च	४।१२।६८	पितापुत्रविवादश्च	४।१७।३
पापयुक्तेषु कर्मसु	४।१७।७	पितामहो मातुलश्च	४।१२।२०
पापं विनयेन्नुपः	४।१.१६६	पिता रक्षति कौमारे	४।१३।३१
पापानां स्याद्विशोधनम्	४।१.२।७७	पितुर्मातुश्च घर्मतः	४।१२।५६
पापानि सुकृतानि च	४।१।२७८	पितुरेव नियोषाद्यः	४।१.११
पापिष्ठः संकरे सति	४।१२।११२	पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः	४।१।६१
पारावारस्य नीरिव	४।१।२१०	पितुः सन्तनुकारकी	४।१३।५०
पारुष्य दोषावृत्तयोः	४।१५।८	पितृगामीतरेषु च	४।१३।६
पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं	४।१४।२	पितृद्विद पतितः षण्डः	४।१३।२१
पारुष्ययोश्चाप्युभयोः	४।१।१४६	पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः	४।१३।२९
पारुष्ये तु परीक्षणम्	४।१।१७५	पितृव्यसखिष्यस्त्री	४।१२।७३
पाल एव निपातयेत्	४।६।१४	पितृव्येनाविभक्तेन	४।१।३
पालः शास्या भवेत्तत्र	४।११।२८	पितृव वा स्वयं पुत्रान्	४।१३।४
पालस्तं दण्डमर्हति	४।११।३५	पित्रा विवदमानश्च	४।१.१८७
पाले तत् कित्विषं भवेत्	४।६।१५	पित्रैव तु विभक्ता ये	४।१३।१५
पाश एवं प्रमुच्यते	४।१।२०५	पिष्पमेव हरेद्धनम्	४।१३।४४
पाषाण्डनैगमश्चेणी	४।१७।२	पिड्योऽशो भरणे मतः	४।१३।२७
पाषाण्डनैगमश्चेणी	४।१०।२	पुत्र एकान्तरस्तथा	४।१२।१०३
पाषाण्डनैगमादीनां	४।१०।१	पुत्रभागं लभेत् च	४।१५।३०
पिटिकां पूरयेत्स्मिन्	४।१।२७२	पुत्रमेकान्तरं तथा	४।१२।११२
पिण्डदा वोदुरेवते	४।१३।२०	पुत्रवर्चनमाचरेत्	४।५।१७
पिण्डं रिक्त्यं हरेत् च	४।१३।१८	पुत्रश्च दुहिता घोभी	४।१३।५०
पितरस्त्ववलम्बते	४।१।२२२	पुत्रः पत्युरभावे च	४।१।२७
पितरि प्रोषिते सुतः	४।१.१४	पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्	४.१।२०
पितर्युं परतेस्पृहे	४।१३।३	पुत्राणां स्यान्मृते पत्नी	४।१३।१२
पितर्युं परते पुत्राः	४।१।२	पुत्रापराधे न पिता	४।१५।३२
पितर्युं ह्वं गते पुत्राः	४।१३।२	पुत्राभावे तु दुहिता	४।१३।५०
पिता दद्यात् स्वयं कन्यां	४।१२।२०	पुत्रास्तु स्थविरे भावे	४।१३।३१

पुत्रा ह्येते प्रकीर्तिताः	४११२।१०६	पुराणेः सेतुभिस्तथा	४१११।५
पुत्रिका पुत्र एव च	४११३।४५	पुरादेवंविंनिर्मिता	४११२।७६
पुत्रिणी तु समुत्सृज्य	४११।२०	पुराग्निवसिनाङ्कने	४११४।८
पुत्रे जाते निवर्तते	४११२।८१	पुरुषं दक्षिणे शिलम्	४११२।७२
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यः	४११।६३	पुरुषं पुनरारूढं	४११२।८२
पुत्रेणापि कृतं कार्यं	४११।३०	पुरुषः स्तम्भवद्वली	४११।३०८
पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते	४११३।१	पुरुषं हरतः पात्यः	४११८।२८
पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धतम्	४११।४	पुरुषाः सन्ति ये लोभात्	१।६६
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः	४११।२३	पुरुषोऽन्यस्तथाविप्रः	४११।३१०
पुनरादातुमिच्छति	४१४।१	पुलाकाश्रयवर्जितम्	२।११
पुनरारोपयेन्नरम्	४११।२७६	पुष्करार्थेन शङ्किताः	४११२।४४
पुनन्ययि निवेशयेत्	४११।७।६	पुष्टः सन्नमिनन्दति	१।६०
पुनर्भुवां चिद्विस्त्वेव	४११२।५३	पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः	४।६।६
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता	४११२।४६	पूगन्नातनणादिषू	४।१०।२
पुनर्भूँस्त्रिविधास्तासां	४११२।४५	पूजनीयास्त्रयोऽतीताः	४।१।६
पुनः कर्तव्यतामियात्	१।४३	पूज्य एव पतिः सदा	४।१७।२२
पुनः पत्युर्गृह्णमियात्	४११२।४७	पूज्य एव प्रजापतिः	४।१७।२२
पुनः शब्दसमागमम्	२।६	पूर्णकालान्युपानयेत्	४।६।२२
पुनः संस्कारमर्हति	४११२।४६	पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन्	४।१८।२६
पुनस्त धारयेदग्निं	४११।२६८	पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः	४।३।१०
पुनस्तमनुधावति	१।६०	पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु	२।२
पुमांश्चेद्विकल्पेन	४११।२।८	पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं	२।२
पुंमासो ये च दुर्बलाः	४।३।३	पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं	२।६
पुमान् स्त्री वा कामठः	४११।२।८८	पूर्वपक्षे विरोधिते	२।३१
पुमान् स्यात्लक्षणैरेतैः	४११२।१०	पूर्वपक्षो भवेद्यस्य	४।१।६३
पुरप्रदानं संभेदः	४११७।२	पूर्वपादे हि लिखितं	२।२७
पुरराष्ट्रविरोधकम्	१।१२	पूर्वं पूर्वं गुरुजेयं	४।१।७६
पुराणैर्धर्मवचनैः	४११।२००	पूर्वं पूर्वंः स्मृतः श्रेयान्	४।१३।४७

पूर्वप्रवृत्तं मुत्सर्गं	४१११२०	पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः	४११२१६
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	४११५१६	पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः	४११२१७
पूर्वमावेदितं न चेत्	११६२	पोगण्ड इति शस्यते	४११३५
पूर्वमुक्तं स्वयम्भुवा	२१४४	पौनर्मवोऽपविद्धश्च	४११३४६
पूर्वमुत्तरणं तथा	४११७१३	प्रकाशं देवनं कुर्युः	४११६१
पूर्ववादं परित्यज्य	२१२४	प्रकाशलोक्ततरकराः	४११८१३
पूर्ववादस्तयोः पक्षः	११२८	प्रकाशवञ्चकास्ते तु	४११८१२
पूर्ववादे विवर्जयेत्	२११२	प्रकाशविक्रये शुद्धिः	११७१२
पूर्वसाक्षिविशोधनम्	२१३६	प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च	४११८११
पूर्वसाहसं चोदितम्	४११२१३३	प्रकीर्णके पुनर्जयः	४११७११
पूर्वस्वामी लभेत तम्	४१५१४०	प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत्	४१११२१
पूर्वापवादे दृष्ट्वा	४११४१२५	प्रकृतिस्थं च यो भवेत्	४११४२
पूर्वा पूर्वा जघन्यासां	४११२१५३	प्रकृतीनां तथैव च	४११७१२
पूर्वा पूर्वा बलीयसी	४१११६७	प्रकृती यदि वर्तते	४११२१२१
पूर्वाशिनीं च या भस्त्रुः	४११२१६३	प्रकृत्यवमतं च यत्	४११०१४
पूर्वाह्निं सर्वदिश्यानां	४११२१६८	प्रच्युतं स्थापयेत् पथिः	४११७१६
पूर्वाह्निं सोपवासस्य	४११३२८	प्रच्छन्नेषु विशेषतः	४११२१५१
पूर्वे तु विनेयो गुरुः	४११५१९	प्रजांचोत्पादयेत्ततः	४११२१२३
पूर्वोक्तेन विधानेन	४११२१८७	प्रजां दहति भूपालः	४११७१२७
पूर्वोत्पथी गुरोर्गृहे	४१५१६	प्रजा घर्मेण रक्षतोः	४११७१४२
पूर्वो वा यदि वोत्तरः	४११५११०	प्रजानां दण्डधारणं	४११७११६
पृथक्कर्मगुणोपेताः	४११३१४२	प्रजानां दर्शनं याति	४११७१२९
पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात्	४११३१३६	प्रजानां विगुणोऽप्येवं	४११७१२२
पृथग्गणांश्च ये मिश्रुः	४११०१६	प्रजापतिरकल्पयत्	४११३१३०
पृथग्दारक्रियाधनाः	४११२१५	प्रजापालनवेतनम्	४११७१४८
पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः	४११३१४२	प्रजापाला हि ते नताः	४११११३२
पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः	४११३१४१	प्रजाभ्यो बहुमानं च	११३३
पैतृकादेव ते घनात्	४११३१३३	प्रजा तेजः पार्थिवानां	४११७११६

प्रतिकुलां च सर्वदा	४११२।६४	प्रतिहन्त्यान्न तद्वचः	४११२३७
प्रतिगृह्णाति पोगण्डं	४१२।१५	प्रतिहन्त्यान्न सभिकं	४११६।५
प्रतिगृह्य तु यः कन्यां	४११२।३५	प्रतीत्य वरयेत् स्वयम्	४११२।२२
प्रतिगृह्य च यः कन्यां	४११२।२४	प्रतीयात् स्वगृहानेषा	४१५।१५
प्रतिग्रहविलोपश्च	४११।३	प्रसासु भगिनोषु च	४११३।३
प्रतिग्रहादिक्रीतेषु	४११।६७	प्रत्यक्षचारकाणां तु	४१११।३४
प्रतिग्रहेण यत्प्रबन्धं	४११।५२	प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयः	४१११।७५
प्रतिग्रहो द्विजातीनां	४१३।१५	प्रत्यक्षपरिभोगात्	४११।८२
प्रतिग्राहिण एव च	४११८।१४	प्रत्ययः स्याद्विपर्यये	४१२।६
प्रतिज्ञा समुदाहृता	१।६	प्रत्ययाय तथैव च	४११११।८
प्रतिदानं तुर्यवास्य	४१२।६	प्रत्यये वापि द्वापिते	४१११११६
प्रतिग्राह्ये तथैव च	४१२।१४	प्रत्ययिप्रहितोऽपि वा	२।२२
प्रतिपक्षं निवेशयेत्	२।२	प्रत्यर्थी तदनन्तरं	२।२
प्रतिपक्षस्तदुत्तरम्	१।२८	प्रत्यर्थी त्रिविधेनयेत्	२।७
प्रतिपक्षि च वादिनाः	२।२०	प्रत्यवस्कथनमेव वा	२।४
प्रतिभूराधिरेव च	४११।११७	प्रत्यवस्कन्दिजो न चेत्	२।२६
प्रतिभूस्तदृण दद्यात्	४११।११६	प्रत्यहं रजनीक्षये	४।६।११
प्रतिमासं स्रवन्तो या	४११।१०३	प्रत्यागच्छेत् वेगेन	४११।३१०
प्रतिरूपकसाहसैः	४११।४७	प्रत्यात्मकं तु दृश्येत	४११।३३०
प्रतिरूपकाराश्चैव	४११।८३	प्रत्यापत्तिं भजेत यः	४११२।४५
प्रतिलाभेच्छया च यत्	४।४।१०	प्रथमं दर्शनं प्रातः	४११७।३५
प्रतिवर्णं च सर्वेषां	४११।३२	प्रथमं मध्यमं तथा	४११।४।३
प्रतिवर्णं भवेयुस्ते	४११।१५४	प्रथमं साहसं स्मृतम्	४११।४।४
प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम्	४११।५०	प्रथमस्य शतावरः	४११।४।७
प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम्	४११।५०	प्रथमारोपणं ग्राह्यं	४११।२७३
प्रतिषिद्धकृतं च यत्	४।३।५	प्रथमा स्वरिणी तु सा	४११२।४६
प्रतिष्ठाव्यवहारानाम्	१।७	प्रथमे ग्रन्थिभेदानां	४११।८।३२
प्रतिसंवत्सरं गोपे	४।६।१०	प्रक्षिणं च कुर्वीत	४११७।५५

प्रदानमनुकीर्तितम्	४११२६८	प्रमादाद्धनिनस्तद्वत्	४१११२६
प्रदाय गुरुदक्षिणाम्	४१५११५	प्रमादाद्धनितो यत्र	४११२३५
प्रदुष्यः स्वामिगामिनः	२१३४	प्रमादान्नाशितं दाप्यः	४११३१५
प्रदेशिष्यक्षता यस्य	४११३४८	प्रमादाभिहितं छलम्	११२६
प्रब्रूयुयंत्र साक्षिणः	४११२३४	प्रमाणं गर्दभेन च	४११४१०
प्रब्रूयः साक्ष्यमभ्यधा	११६६	प्रयुक्तं साधयेदर्थं	४१११२२
प्रमातायां राज्ञ्यां तु	४११३९६	प्रवर्त्तन्ते स्वरिविद्यनाम्	४११३१०
प्रभुरासां तातो नृपः	४११७२५	प्रवाते तु तुलां नृणां	४११२५६
प्रभेदः सप्तधा पृथक्	४१११४	प्रवासात् कर्मणस्तथा	११४८
प्रमाणं तस्य जीवतः	४११६५	प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः	४११५१६
प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्	४११६६	प्रवृत्तं च निवर्त्तयेत्	४११७१८
प्रमाणं निपुणेः सह	४११२७३	प्रवृत्तमपि यद्रज्जा	४११०७
प्रमाणं परिणाहतः	४११२६१	प्रवेणस्तन्निवारितः	४११७३६
प्रमाणं बहवो यतः	४११२२६	प्रव्रज्यावसितः कृतः	४१११७
प्रमाणमफलं तथा	११६३	प्रव्रज्यावसितो नरः	४११३५
प्रमाणमफलं भवेत्	११६२	प्रसृज्यः स्यात् संसदि	४११६२
प्रमाणवर्जितं नाम्	२१११	प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः	४१११६४
प्रमाणविधिनिषेधे	४११७१	प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे	४११८६
प्रमाणं साक्षिणां वचः	४११६५	प्रसमीक्ष्यारमना राजा	४११७७
प्रमाणस्य यथाक्रमम्	४११७६	प्रसह्य सविनयः स्यात्	११४६
प्रमाणं ह्युत्तरा क्रिया	४१११६६	प्रसह्य हरणादुक्तः	४११२४३
प्रमाणाकृतिजातिषु	४११२३३	प्रसादाद्धनिनोऽप्यत्र	४१५२६
प्रमाणागमवर्जितम्	२१८	प्रसादोयश्च पतृकः	४११३६
प्रमाणानि प्रमाणस्यैः	४११६८	प्रस्थाने विघ्नमाचरेत्	४१६१८
प्रमाणाय न साधितम्	४११७४	प्राक् स्वयं गुणदोषतः	४१६१४
प्रमाणे व्यक्तिकारके	४११११७	प्राग्दृष्टदोषशोभः	४१११८१
प्रमाणं रव्यवस्थितैः	४११६८	प्राग्यायविधिसाध्यं वा	२१४
प्रमाणं र्मो गदर्शनैः	४१११६	प्रांमुखं तमयोत्सृजेत्	४१५४३

प्राजापत्यमिति स्थिति	४११८४२	प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः	४१११२५
प्राजापत्यस्तथापरः	४११२१३८	प्रेत्य चेह च नन्दति	४११३३३
प्राजापत्योविधिः स्मृतः	४११२१४०	प्रेत्यः प्नोति त्रिविधपम्	११७८
प्रड्विवाक्रमते स्थितः	११३५	प्रेयादभ्यगतो वणिक्	४१३१२६
प्राड्विवाकस्तथा शल्यं	३११६	प्रेषयित्वा शरत्रयम्	४११३०६
प्राणोपरोधि यच्चाप्यतु	४११४१६	प्रोक्तं तु च्छिन्ननासायां	४११११३
प्रातिलोभ्येन यज्जन्म	४११२११०२	प्राक्तानि नारदेनेह	४११२५३
प्रातिलोभ्येन वणिनां	४११२१११०	फ	
प्रातिलोभ्ये प्रभाषणम्	४११२१७०	फल के वा समाहितः	४५१११
प्राप्तकालं परीक्षयेत्	११६५	फल पुष्पं च सामान्य	४११११३
प्राप्तं च सह भार्यया	४११५११	फल भुक्तस्य तत्क्षेत्री	४११२५६
प्राप्तद्विगुणदण्डानि	११५०	फलमूलोदकादीनां	४११४१४
प्राप्तश्च विवदेन यः	११५६	फल हेतोरुपायेन	४१३१२
प्राप्त देशाद्धनक्रीता	४११२५११	फलानां बादरेङ्गदे	४११६५
प्राप्ता या पितृतः क्रमात्	४१११६०	व	
प्राप्तिभाष्यकृतं विना	४११११०	वग्ध. स्थापितवर्त्तनात्	४११११८
प्राप्तो युद्धात् पणो जितः	४१५१२७	वन्धुभिः साभियाक्तव्या	४११२१९६
प्राप्य स्वायी समाप्नुयात्	४१७१२	वन्धुभ्यः पितृमातृतः	४११२७
प्रामाण्यं नैव गच्छति	४१११८५	वन्धवा राज्ञां अवगतः	४११८६
प्रायश्चित्तविधानं तु	४११२१७७	बलवत्युत्तरा क्रिया	४१११६७
प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः	४११७१३	बलात्कारकृतं च यत्	४१११३७
प्रार्थितं श्रावितं तथा	४१११४०	बलादपि कथञ्चन	४११११६
प्राहुः पावनमेतन्म	४११२१०	बलाद्वासयितव्यः स्यात्	४११५१८
प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चित्	४१११०६	बलावष्टब्धयाचितम्	४११६२
प्रीतिदत्तस्य कर्मणः	४११११०	बलिनीयमकिङ्कराः	४१२१७
प्रीतिशीर्षप्रदानेन	४१५१३४	बलिरेष प्रकीर्तितः	४१३१२
प्रेतस्य व्यवहारिणः	४१११६३	बल्लिषेत् प्रतिभुवः	४१११२०
प्रेते तु भोक्तरि घनं	४१११८८	बहिरभ्यन्तराश्रिताः	४११८४

बहिश्चेदभ्रश्यते घमति	२।१५	ब्राह्मणस्य पयो दधि	४।१।९१
बहिःकुपुर्बहिश्चराः	४।१४।२६	ब्राह्मणस्य विधीयते	४।१।५६
बहुभिर्वीपि वासयेत्	४।६।६	ब्राह्मणस्य शुभं त्रिधा	४।१।५२
बहूष्यब्दशताभ्यपि	४।१।८७	ब्राह्मणस्यानुलोम्येन	४।१।२।५
बान्धवानामनुज्ञया	४।५।१६	ब्राह्मणस्यापराधेषु	४।८।४३
बान्धवेष्वपि निवेदयेत्	४।१२।२५	ब्राह्मणस्यापराधनुयात्	४।१५।२५
बान्धवैर्यं प्रदीयते	४।१२।४८	ब्राह्मणस्यापरिहारः	४।१७।३५
बाल भाषोऽङ्गद्वयं	४।१।३५	ब्राह्मणादुत्तरं सुतम्	४।१२।१०८
बालमूण्डास्त्वतः	४।४।१०	ब्राह्मणानुपसेवेत	४।१७।३४
बालशृङ्गादि दर्शनात्	४।६।१७	ब्राह्मणाः क्षत्रिया वंश्याः	४।१।१५४
बालाद्याभिरुपाचरेत्	४।१२।१७	ब्राह्मणी प्रोषितं पति	४।१२।६८
बालोऽज्ञानादसत्यात्	४।१।१६१	ब्राह्मणी यत्र मुह्यति	४।१२।१३
बाहिर्वीसिषु बाह्याः स्युः	४।१।१५५	ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति	४।१७।४७
ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोकाः	४।१।२२५	ब्राह्मणेभ्यस्तु यद्वत्	४।१७।४६
ब्रह्मचारी चरेद्भिक्षं	४।५।६	ब्राह्मणो गौहं तशानः	४।१७।५४
ब्रह्मणामिहितं स्वयं	४।१।३४३	ब्राह्मणो नापराधी स्यात्	४।१७।५६
ब्रह्महत्या शताधिकं	४।१५।३१	ब्राह्मणोऽपि विधिं लब्ध्वा	४।७।७
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	४।१२।४	ब्राह्मणो रमते सदा	४।१।६०
ब्राह्मणश्चैव राजा च	४।१५।२०	ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो जह्यात्	४।७।१५
ब्राह्मणश्चैव राजा च	४।१७।४२	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सुतः	४।१२।११०
ब्राह्मणः कर्म वर्षलम्	४।१।५७	ब्राह्मण्येकास्तरं वैश्यात्	४।१२।१११
ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः	४।१।६७	ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां	४।१२।३८
ब्राह्मणस्त्व क्षतः सदा	४।१८।३६	ब्राह्मादिषु चतुष्ठीहुः	४।१३।६
ब्राह्मणस्य चतुषष्टि	४।१८।५२	ब्राह्मादिषु विवाहेषु	४।१२।२६
ब्राह्मणस्य तु यच्छेयं	४।१।११२	ब्राह्माद्यः समुदाहृताः	४।१२।४४
ब्राह्मणस्य तु विक्रयं	४।१।६४	ब्रूयात् सत्यं पुरस्कृतः	४।१२।६०
ब्राह्मणस्य घटोपेयः	४।१।३३४	ब्रूयात् स्वयं वास्यदिति	४।१२।४५
ब्राह्मणस्य न बाधुषम्	४।१।१११	ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः	४।१२।३४

अयुस्तथा यथाकृतम्	४११८८	भार्गं विद्याधनात्तस्मात्	४११३१०
अयुस्ते साक्ष्यमथ्यथा	४१११९०	भार्गं विंशतिमस्तु यः	४११३२३
भ		भाण्डपिण्डव्ययोद्धार	४१३१४
भक्तदासः प्रमुच्यते	४१५३६	भाण्डवान् यानवाहने	४१६१७
भक्तदासश्च विज्ञेयः	४१५२८	भाण्डं व्यसनमोगच्छेत्	४१६१६
भक्तस्योपेक्षणात् सद्यः	४१५३६	भारसारान्ववेक्षणम्	४१३१४
भक्तावकाशदातारः	४११४१६	भार्यादासस्तथासुतः	४१५१४१
भगिनी तत्सखीस्तुषा	४११२७३	भार्यायाश्च परिग्रहः	४११२५
भग्नं च चरितं चैव	४११३३१	भार्या स्तुषा च भृत्या च	४११२५
भग्नं तद्व्यवहारेण	४११८०	भाषते यः समागतः	३१११४
भंगाक्षोपोपमर्दाद्यैः	४११४१४	भाषादोषास्तूदाहृताः	२१८
भयव्यसनपीडिताः	४११४११	भाषाया उत्तरं यावत्	२१७
भयोपधाभिश्चिन्ताभिः	४११८८	भाषायां तदपि स्पष्ट	२१४
भरणं चास्य कुर्वीरन्	४११३२६	भास्करस्याग्रतः शुचिः	४११३३८
भरणे च स ईश्वर	४११३२८	भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः	४११२०१
भर्तव्याः स्युः कुले चैते	४११३२२	भिक्षते मुखवर्णोऽस्य	४१११६५
भर्ता यद्यनुमन्यते	४११२७	भिन्नात् कुम्भं सहाम्भसा	४१५१४२
भर्ता रक्षति योवने	४११३११	भिन्नवृत्तासमावृत्त	४१११८२
भर्तुश्च वधमिच्छन्तो	४११२६२	भित्तोपधिकृतं तथा	४१११३७
भर्तुं गान्धप्रजासु तु	४११३६	भुक्तं क्षेत्रं लभते सः	४१११२५
भर्तृदायस्तथैव च	४११३८	भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात्	४११६०
भत्राप्रीतेन यदत्तं	४११२८	भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी	४११७६
भवत्यधर्मो नृपतेः	४११८१०	भुक्तिस्त्वनर्थसंवद्धा	४११७६
भवेदव्ययमेव च	४११२६२	भुज्यतेऽनागमं यत्	४११८८
भवेयुस्तस्य साक्षिणः	४११२६३	भुज्यमानं परंस्तूष्णीं	४११७६
भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः	४१११८८	भुज्यमानान् पररथान्	४११७८
भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः	४१११५२	भुक्ते सवन्धनादधुवम्	४११२०४
भस्मादीनामुपक्षेपैः	४११५१४	भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्	४१११२७

बहिश्चेदभ्रश्यते घमति	२।१५	ब्राह्मणस्य पयो दधि	४।१।९१
बहिःकुयुर्बहिश्चराः	४।१४।२६	ब्राह्मणस्य विधीयते	४।१।५६
बहुभिर्वीपि वासयेत्	४।६।६	ब्राह्मणस्य शुभं त्रिघा	४।१।५२
बहूष्यब्दशताभ्यपि	४।१।८७	ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन	४।१२।५
बान्धवानामनुज्ञया	४।५।१६	ब्राह्मणस्यापराधेषु	४।८।४३
बान्धवेष्यो निवेदयेत्	४।१२।२५	ब्राह्मणस्यापराधनुयात्	४।१५।२५
बान्धवैर्या प्रदीयते	४।१२।४८	ब्राह्मणस्यापरिहारः	४।१७।३५
बाल आषोडशाद्वर्षात्	४।१।३५	ब्राह्मणादुत्तरं सुतम्	४।१२।१०८
बालमूण्डास्वतन्त्रात्	४।४।१०	ब्राह्मणानुपसेवेत	४।१७।३४
बालशृङ्गादि दर्शनात्	४।६।१७	ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः	४।१।१५४
बालाद्याभिरुपाचरेत्	४।१२।१७	ब्राह्मणी प्रोषितं पति	४।१२।६८
बालोऽज्ञानादसत्यात्	४।१।१६१	ब्राह्मणी यत्र मुह्यति	४।१२।१३
बाहिर्वांसिषु बाह्याः स्युः	४।१।१५५	ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति	४।१७।४७
ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोकाः	४।१।२२५	ब्राह्मणेभ्यस्तु यदत्तं	४।१७।४६
ब्रह्मचारी चरेद्भिक्षं	४।५।६	ब्राह्मणो गौहृतशानः	४।१७।५४
ब्रह्मणाभिहितं स्वयं	४।१।३४३	ब्राह्मणो नापराधी स्यात्	४।१७।५६
ब्रह्महत्या शताधिकं	४।१५।३१	ब्राह्मणोऽपि विधि लब्ध्वा	४।७।७
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	४।१२।४	ब्राह्मणो रमते सदा	४।१।६०
ब्राह्मणश्चैव राजा च	४।१५।२०	ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो जह्यात्	४।७।१५
ब्राह्मणश्चैव राजा च	४।१७।४२	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सुतः	४।१२।११०
ब्राह्मणः कर्म वार्षलम्	४।१।५७	ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात्	४।१२।१११
ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः	४।१।६७	ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां	४।१२।३८
ब्राह्मणस्त्व क्षतः सदा	४।१८।३६	ब्राह्मादिषु चतुष्टीहुः	४।१३।६
ब्राह्मणस्य चतुषष्टि	४।१८।५२	ब्राह्मादिषु विवाहेषु	४।१२।२६
ब्राह्मणस्य तु यल्लेयं	४।१।११२	ब्राह्माद्यः समुदाहृताः	४।१२।४४
ब्राह्मणस्य तु विक्रयं	४।१।६४	ब्रूयात् सत्यं पुरस्कृतः	४।१।२६०
ब्राह्मणस्य घटोपेयः	४।१।३३४	ब्रूयात् स्वयं वास्यदिति	४।१२।४५
ब्राह्मणस्य न बाधुषम्	४।१।१११	ब्रूयाद् द्वेषेण मानयः	४।१२।५४

ब्रूयुस्तथा यथाकृतम्	४११८८	भाषं विद्याघनात्तस्मात्	४११३१०
ब्रूयुस्ते साक्ष्यमभ्यथा	४१११९०	भागं विशतिमस्तु यः	४११३२३
भ		भाण्डपिण्डव्ययोद्धार	४१३४
भक्तदासः प्रमुच्यते	४१५१३६	भाण्डवान् यानवाहने	४१६७
भक्तदासश्च विज्ञेयः	४१५१२८	भाण्डं व्यसनमोगच्छेत्	४१६६
भक्तस्योपेक्षणात् सद्यः	४१५१३६	भारसारान्दवेक्षणम्	४१३४
भक्तावकाशदातारः	४११४१६	भार्यादासस्तथासुतः	४१५४१
भगिनी तत्सखीस्तुषा	४११२७३	भार्यायाश्च परिग्रहः	४११२५
भग्नं च चरितं चैव	४११३११	भार्या स्तुषा च भृत्या च	४११२५
भग्नं तद्व्यवहारेण	४११८०	भाषते यः समागतः	३१११४
भंगाक्षेपोपमर्दिद्यैः	४११४४	भापादाषास्तूदाहृताः	२८
भयव्यसनपीडिताः	४११४१	भापाया उत्तरं यावत्	२७
भयोपधाभिषिचिस्ताभिः	४११८८	भाषायां तदपि स्पष्ट	२१४
भरणं चास्य कुर्वीरन्	४११३२६	भास्करस्याग्रतः शुचिः	४११३३८
भरणे च स ईश्वर	४११३१८	भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः	४११२०१
भर्तव्याः स्युः कुले चंते	४११३२२	भिक्षते मुखवर्णोऽस्य	४१११६५
भर्ता यद्यनुमन्यते	४११२७	भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा	४१५४२
भर्ता रक्षति योवने	४११३११	भिन्नवृत्तासमावृत्त	४१११८२
भर्तुश्च वधमिच्छन्ती	४११२६२	भित्तोपधिकृतं तथा	४१११३७
भर्तुर्गायप्रजासु तु	४११३६	भुक्तं क्षेत्रं लभते सः	४१११२५
भर्तुर्दायस्तथैव च	४११३८	भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात्	४११६०
भत्राप्रीतेन यदत्तं	४११२८	भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी	४११७६
भवत्यधर्मो नृपतेः	४११८८	भुक्तिस्त्वनर्थसंवदा	४११७३
भवेदधर्ममेव च	४११२६२	भुज्यतेऽनागमं यत्तु	४११८८
भवेयुस्तस्य साक्षिणः	४१११६३	भुज्यमानं परैस्तूष्णीं	४११७६
भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः	४१११८८	भुज्यमानान् पररथान्	४११७८
भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः	४१११५२	भुक्ते सवन्धनादधुबम्	४११२०४
भस्मादीनामुपक्षेपः	४११५४	भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्	४१११२७

भूतच्छलानुसारित्वात्	१।२६	भेदा द्वादश साहसे	१।२४
भृतं तत्त्वार्थसंयुक्तं	१।२६	भैसहेतोः परागारे	४।१७।३६
भूतमेव प्रपद्येत	१।३१	भोक्ता तद्धनमर्हति	४।१।५०
भूतानामहितं यत्	४।१७।५	भोगं केवलतो यस्तु	४।१।५६
भूतानां वेतनस्योक्तः	४।६।१	भोगच्छलापदेशेन	४।१।५६
भूतानुग्रहदर्शनात्	४।१७।२१	भोगो यत्रास्ति नान्यथा	४।१।१३६
भूताभूतकृते क्वचित्	४।१।१४३	भोगो याति प्रमाणताम्	४।१।५५
भूताविष्टनृपद्विष्ट	४।१।१८३	भ्रमत् पतितायामन्तः	४।१।३४६
भूमि यश्चोपजीवति	४।१।२५	भ्रमस्यश्चदिनादिभिः	४।१।११५
भूमि लिखति पादाभ्यां	४।१।१६४	भ्रष्टं तु दुखितं यत्स्यात्	२।१४
भूमेः षड्भागसंज्ञिताम्	४।१७।४८	भ्रातावानुमते पितुः	४।१।२।२०
भूमेस्तु परिकल्पना	४।१।२८६	भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा	४।१।३।५
भूमौ साक्षात् सहस्रकृत्	४।१७।२०	भ्रातृमातृपितृप्राप्तं	४।१।३।८
भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्	४।१।८।७	भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः	४।१।३।३४
भूजंपत्रे ततः स्मृतम्	४।१।३४१	भ्रातृभिर्भरणीयोऽसौ	४।१।३।३५
भूधरियति सत्येन	४।१।२१३	भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यम्	४।१।३।३२
भूपणं वास एव वा	२।३५	भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्	४।१।३।२५
भृतकस्त्रिविधो ज्ञेयः	४।५।२२	भ्रातृणामविभक्तानां	४।१।३।३७
भृताय वेतनं दद्यात्	४।६।२	भ्रात्रा वा यदूणं कृतम्	४।१।३
भृतावनिश्चितायां तु	४।६।३	म	
भृतिं गृहीत्वा कुर्वाणः	४।६।५	मङ्गलादेशवृत्तयः	४।१।८।३
भृति षड्भागमादद्यात्	४।६।६	मणयः पथरागाद्याः	२।३४
भृतिहानिमवाप्नुयात्	४।६।८	मणिमुक्ताप्रवालानां	४।६।५
भृत्यादीन् पृथिवीपतिः	४।१७।३१	मण्डलस्य प्रमाणं तु	४।१।२६६
भृशं न ताडयेदेनं	४।५।१४	मण्डलाभ्यमण्डलागतरं	४।१।२८५
भृशमुत्राशयेदिमान्	४।१।२००	मत्ताभियुक्तीवात	४।१।१३७
भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः	४।१।१८७	मत्तोऽमत्तप्रमतातां	४।१।१७८
भेदयेत्तं न चाप्येत	४।१।१६५	मत्तोऽमत्तापवर्जितम्	४।४।१०

मद्यानामभिषेकस्य च	४।१८।२४	मर्यादातिक्रमे दोषः	४।१५।१२
मधुक्षीराश्विमुषिषाम्	४।१।१८६	मर्षयेद्धर्मसाधनः	१।३१
मध्यमं तु शर गृह्य	४।१।३१०	मला ह्येते मनुष्येषु	४।१५।१४
मध्यमं षट्गतं स्मृतं	४।१।३०७	महदणशुभं भवेत्	४।१।३३१
मध्यमं साहमं गोषु	४।१२।७६	महागुणोऽल्पबाधश्च	४।१।११७
मध्यमं साहमं स्मृतम्	४।१४।५	महान् भवति वा न वा	४।८।११
मध्यमः मध्यमपशुं	४।१८।२६	महापक्षे घनिन्यार्थे	४।२।२
मध्यमस्तु कृषिवलः	४।५।२३	महापथिकसामुद्र	४।१।१७६
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञः	४।१४।७	महापाघे दिव्यानि	४।१।२४६
मध्यमस्त्वानुलोभ्येन	४।१२।७०	महापराधं निर्धर्मो	४।१।३३२
मध्यमे कर्मणी हित्वा	४।१।५८	महापशुस्तु नयतः	४।१८।२६
मध्यमेव धनं प्राहुः	४।१७।४३	महोक्षो जनयेद्धत्ता	४।२।५७
मध्यमो द्विजतावरः	४।१८।३०	महोक्षा वाजिकुञ्जरो	४।१।१३०
मध्यं श्रीहिजवा अपि	४।१४।१५	मागधयोगवौ तद्वद्	४।१२।१११
मद्यानां पञ्चकं शतम्	४।६।१४	माण्डव्यो व्यवहारतः	१।४२
मनसाहमपि ध्यातः	२।१०	मातुर्दुहितरोऽभावे	४।१३।२
मनुना स्वरूपकारणे	४।१।२५०	मानवस्तुल्यते त्वया	४।१।२७८
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात्	१।६८	मानुषी दैविकी तथा	२।२८
मनुष्यपशुमांसास्थि	४।१।१८६	मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां	२।२८
मनुष्यमारणं स्तेयं	४।१४।२	माता चेच्छुल्कतोहता	४।१३।२०
मनुष्यविषयशस्त्राश्वु	४।१।६२	माता त्वभावे सर्वेषां	४।१२।२१
मनुष्यस्त्ववृत्त स्मृतम्	४।१।२१५	नातापि यथा पिता	४।१३।७
मनुः स्वयम्भुवोऽज्जवीत्	४।१८।३६	मातामहाय दद्यात् स	४।१३।१८
मन्दं पञ्चशतं श्रेयम्	४।१।३०७	माता मातृत्वसा श्वश्रूः	४।१२।७३
मम तत्र न सन्निधिः	२।५	मातृनिवृत्तो रजसि	४।१३।३
ममेयं मुक्तपूर्वेति	४।११।६६	मातुलानी पितृत्वसा	४।१२।७३
मयास्यासीदपितम्	२।१६	मात्रा च स्वधनं दत्तं	४।१३।७
मदितिर्यङ्गि नो दग्धः	४।१।३०३	मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे	४।१।३

मांसभेत्ता तु संनिष्कान्	४।१५।२६	मुच्यन्ते च समासदः	३।१३
मामयं मोचयिष्यन्ति	४।१।५	मुषितः शपथं शाप्यः	४।१८।१६
मार्गदानं च गच्छतः	४।१७।३६	मुष्णन्त्याक्रम्यचवते	४।१८।४
मार्गे पुनरवस्थाप्यः	४।१।६७	मुष्यां प्रमक्ताश्चनराः	४।१८।४
माषं गां दापयेद् दण्डं	४।११।३१	मूर्त्तितः शुद्धिमादिशेत्	४।१२।८४
माषस्य च पणस्य च	४।१८।५८	मूर्धन्याद्भ्रूश्वाकिरेत्	४।५।४३
माषावराद् योऽयं प्रोक्तः	४।१८।५५	मूलं लोकाभिवृद्धये	४।१७।३४
माषो विंशतिभागस्तु	४।१८।५८	मूल्यं तु द्विगुणं दाव्यः	४।८।७
माषस्य वृद्धिं गृह्णीयात्	४।१।१००	मूल्यात्त्रिंशंशमाहरेत्	४।६।३
मास्म भूम्यनृतं वदीः	४।१।२०६	मूल्यात् पञ्चगुणो दमः	४।१८।२४
मांसोदन तिलक्षोम	४।१।६२	मूल्यादष्टगुणो दमः	४।१८।२५
मित्रघ्नकुशलशोषिष्ठाः	४।१।१८४	मूल्याष्टभागो ह्रीयते	४।६।१८
मिथः संघातकरणं	४।१०।५	मृगव्याधानुदर्शनात्	४।११।२२
मिथ्या च विपरीतं च	२।६	मृग्या दाप्योऽभ्यधा मोषं	४।१८।१०
मिथ्याचेदमथात्रवीत्	४।१।२६३	मृतस्य प्रत्यनन्तरे	४।२।१०
मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत्	४।१५।२१	मृतस्योपैति यः स्त्रियम्	४।१।२२
मिथ्याभियोगिनो ये	२।३७	मृताः स्युः साक्षिणो यत्र	४।१।१३८
मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा	२।४	मृते तु स्वामिनि पुनः	४।११।२१
मिथ्येउम्नाभिजानामि	२।५	मृते घनिनि साक्षिणः	४।१।६४
मिथ्योक्त्वा च परिमाणं	४।३।१३	मृतेऽपितत्र साक्ष्यं स्यात्	४।१।६६
मुक्तकेशेन धावता	४।१८।४६	मृते पितरि वा धनम्	४।१३।४६
मुक्तविद्रुमशंखाद्याः	२।३५	मृते भर्त्तरि संप्राप्तान्	४।१०।५०
मुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्यात्	२।४४	मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः	४।१३।२८
मुखां मुखं परिहरन्	४।१२।८२	मृतेषु चविशुद्धिः स्यात्	४।६।१७
मुच्यते गोयुगं ददत्	४।५।३१	मृतेष्वपि हि सक्षिषु	४।१।१४०
मुच्यते तुल्यकर्मणा	४।५।३४	मृत्युः स्यात्तद्वातिक्रमात्	४।१७।३२
मुच्यते नियताच्च सः	४।१।२०६	मृदुमध्योत्तमं क्रमात्	४।१५।५
मुच्यते बडवाहृतः	४।५।३६	मृद्भाण्डासनखटवास्वि	४।१४।१४

मृषमयानां तथैव च	४।१८।२२	यत्ताः परपरिग्रहाः	४।१२।७६
मृषमये भाजने कृत्वा	४।१।३३८	यत् प्रमादान्नोच्यते	१।६४
मृषा वाक्यस्य पापस्य	४।१।२६४	यत्ते समधिगच्छन्ति	४।५।४१
मोक्षयेत् प्रणशंशयात्	४।५।३०	यत्नस्तत्साधने कृतम्	४।१।४३
मोक्षितो महृतश्चर्णात्	४।२।२७	यत्पुनर्न विभाव्येते	४।१।३०२
मोघं स्कन्धितर्षभम्	४।१२।५७	यत्पुनर्वादिना स्मृतम्	२।२१
मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य	४।१।३०३	यत्र घर्मो ह्यधर्मेण	३।८
मोषे वं शुद्धिकारणात्	४।१८।१९	यत्र पुंसां च कीर्त्यते	४।१२।१
मोहोदेनः स्पृशेदेनं	४।१२।२७	यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	४।१२।३३
मौनी साक्षिपराजितः	२।३२	यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	१।३६
य		यत्र संनिपतेत् पदम्	४।१४।२३
य एव कश्चित् स्वद्रव्यं	४।१७।४७	यत्र सम्योजनः सर्वः	३।१७
य एवानुदके दोषः	४।११।१६	यत्र स्यात्संशयो लेख्ये	४।११।४३
यच्च यस्योपकरणम्	४।१७।११	यत्र स्यात्सम्यगमः शरः	४।१३।८६
यच्च विद्याधनं भवेत्	४।१३।६	यत् स्यादच्छन्दतः पितुः	४।१।३०
यच्चान्यस्मिं प्रतिश्रुतम्	४।८।५	यथाकालमधीयीत	४।५।११
यच्चैषां वृत्त्युपादानं	४।१।१३	यथाक्षरमशेषतः	२।२७
यच्छिष्टं पितृदायेभ्यः	४।१३।३२	यथाचौशस्तथैव ते	४।१८।१५
यज्जन्य सविधिः स्मृताः	४।१२।१०२	यथा दायस्तथा ग्रहः	४।२।३
यज्ञघ्नाग्रन्थिनोचकाः	४।१८।५	यथा न नरकं व्रजेत्	३।१५
यज्ञहेतोस्तथैव च	४।१।६६	यथा पक्वेषु घ्राणेषु	१।६३
यश्चार्थं साधयेत्तेन	४।२।८	यथा प्राप्तं न ब्रुवते	३।११
यतः स पुरुषो गतः	४।१।३१०	यथाभृगस्य विद्वस्य	१।३८
यतो रिक्थमृणं ततः	४।१।१७	यथावज्ज्यपत्रकम्	२।४३
यत् किञ्चित् कुरुतेनरः	४।१।४६	यथा वास्यमतिर्भवेत्	४।१३।४
यत्किञ्चिदतिरिच्यते	४।४।६	यथाविधेन द्रव्येण	४।१।४६
यत्किञ्चिद्दशवर्णाणि	४।१।७६	यथा शल्यं भिषग्विद्वान्	३।१६
यत्किञ्चिद्वलदपितैः	४।१४।१	यथास्यायुः प्रवर्धते	४।१७।५५

यथा ह्यग्नौ स्थितं दिप्ते	४।१७।४६	यद्दत्तं स्यादविज्ञानात्	४।१।११
यथैव घनिकस्य तत्	४।१।११५	यद्दालः कुरुते कार्यं	४।१।३९
यथोक्तेन विधानेन	४।१।३३३	यद्भुक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्	४।१।३२६
यदा क्रोधवशं गतः	४।१७।२७	यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता	२।१५
यदा तु न सकुल्याः स्युः	४।१।११३	यद्यवश्यं विक्रेयाः	४।१।६६
यदा तु नैव कश्चित् स्यात्	४।१।२।२२	यद्यहं पापकर्मास्मि	४।१।२८०
यदा तेजः समालम्ब्य	४।१७।२८	यद्येकजाता बहवः	४।१।३।४२
यदा त्वर्थिगुरुप्राज्ञ	४।१७।३१	यद्वचः प्रतिकुलार्थं	४।१।५।१
यदासन् सत्यवादिनः	१।१	यन्न ब्राह्मणस्यात्कृतम्	३।१७।४६
यदा साक्षी न विद्यते	४।१।२४७	यन्न भुवतं तन्न स्थिरम्	४।१।७७
यदि कुर्यादपहनवम्	२।१६	यमन्तघ्निरियन्त्यापो	४।१।२४०
यदि च न स्युर्जातारः	४।१।१।११	यमर्थं प्रतिमूदं द्यात्	४।१।१२१
यदि चोरो न लभ्यते	४।१।८।१८	यमर्थमभियुञ्जीत	१।५६
यदि देशे च काले च	४।६।१६	यमर्थं यस्य मानवः	४।२।३
यदि धर्मस्त्ववेक्षते	४।१।२५६	यमस्य धनदस्य न	४।१७।२६
यदि न स्यात् पथश्च्युतः	४।१७।१२	यमेव ह्यतिवर्त्तते	४।१।५।१३
यदि नो लेखयेद्दत्तं	४।१।११५	यणिकेन स्वयंकृता	४।१।१०३
यदि पापः स जीयते	४।१।२४६	यवीयसा वा यो ज्यायान्	४।१।२।८६
यदि राजा न सर्वेषां	४।१७।१४	यवीयाज्ज्यायसो ब्रजेत्	४।१।२।८५
यदि वा दोषकर्त्तृषु	४।१।८।१६	यश्च संप्रघनं नरः	४।२।१५
यदि बाहकदोषतः	४।६।१६	यश्च स्यादोपपातिकः	४।१।३।२१
यदि विस्फोटका न स्युः	४।१।३४८	यश्चादेयं प्रयच्छति	४।१।१२
यदि स्पृशेत लेशेन	४।१।८।१२	यश्चानिक्षिप्य याचते	४।२।१३
यदृच्छया च यः कुर्यात्	४।३।१०	यच्चैषां स्वामिनं कश्चित्	४।५।३०
यदृच्छामिज्ञ एव च	४।१।१५०	यः शास्त्रमनुजीवति	३।२
यदृच्छोपगतस्य च	४।१।१६८	यः परार्थे प्रहिणुयात्	४।१।२२७
यदृणादिषु सर्वेषु	४।१।६७	यः साक्ष्यमनृतं वदेत्	४।१।२०१
यदेव कुरुते राजा	४।१७।२१	यः साक्ष्यमनृतं वदेत्	४।१।२०२

यस्तत्र विनयः प्रोक्तः	१।५७	याजनाक्यापने वृत्तिः	४।१७।५०
यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत्	४।३।६	याज्यतः शिष्यतस्तथा	४।१।५२
यस्तां न प्रतिपद्यते	४।५।१	यां च मायभित्ताङ्गः	४।१।२०३
यस्तु दोषवतीं कन्यां	४।१२।३३	यां चैवाक्षपराजितः	४।१।२०३
यस्तु पातयतेत्रासात्	४।१।२६८	या तस्य दुहिता तस्याः	४।१३।२७
यस्त्यजेदनुपकारिणम्	४।३।६	याति तद्वशयोग्यताम्	४।१।८८
यस्त्वर्थो धर्मसंहितः	४।१।६६	या तु सप्रधनैव स्त्री	४।१।२१
यस्त्वात्मदोषभिन्नत्वात्	४।१।९३	यात्यचोरोऽपि चौरत्वं	१।४२
यस्त्वासन्नतरो ग्रामः	४।१।४।४	या त्वन्यं पुरुषं श्रिता	४।१२।४७
यः स्वामिनाभ्यनुज्ञातं	४।१।१२८	यादृच्छिकेषु याज्यस्य	४।३।११
यस्मिन् काले यथा प्रोक्त	४।१।३१८	यादृश परिकीर्तितम्	४।१।३१८
यस्मिन्मर्थवशाद्भवेत्	४।१।१६४	यादेशावस्थितिस्तु	४।१।१०५
यस्मिन् पूर्वं निवेशितः	४।१।३१२	या नष्टाः पालदोषेण	४।१।३३५
यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम्	४।१।३।७	या भूमिः परिकल्पिता	४।१।२६७
यस्य क्षेत्रे समर्थते	४।१।२।८	यामुष्टो नावलोकयेत्	४।१।१।४१
यस्य ते तस्य तद्धनं	४।१।५।४१	यां प्रसह्य चूको हृष्यात्	४।६।१५
यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं	४।४।७	यां रात्रिमाघविन्ता स्त्री	४।१।२।३
यस्य नोपहृता बुद्धिः	४।१।१७१	यावतो बान्धवांस्तस्मिन्	४।१।२०७
यस्य यत् स्यात् क्रमागतम्	४।१।३४	यावत्कोटिशतं भवेत्	४।१।७
यस्य सत्ये स्थितामतिः	४।१।२१५	यावत् क्षीणदशं जीर्णा	४।१।६
यस्यां रात्रावजनिष्ठा	४।१।२२४	यावत् सप्त गताः समाः	४।१।२१५
यस्यां रात्रौ मरिष्यति	४।१।२२४	यावदाह्वानवर्शनम्	१।४।७
यः स्वकं साधयेदयं	४।१।१२३	यावदायाददर्शनम्	४।३।१६
यः स्वान्मोक्ष्यादुपेक्षते	४।१।७८	यावद्देयोद्यतस्तथा	४।१।१२४
याचिताश्वाहितादिषु	४।२।१४	यावद्वस्तु विवक्षितम्	२।७
याच्यमानमदत्तं चेत्	४।१।१०६	यावत्तत्तत्तत्तस्याः	४।१।२।२६
याच्यमानं न दीयते	४।१।७	यावन्न विमना गुरुः	४।५।११
याच्यमानस्तु यो दात्रा	४।२।७	यावन्मात्रं समुद्दिष्टं	४।१।३।१६

यत्नान्नबन्धस्य वधे	४११८४०	येषामेताः क्रियालोके	४१११४०
यियन्मूर्ध्वमने स्थितः	१५२	ये स्युस्तत्कृषिजीविनः	४१११३
युक्तरूपं वदन् सम्यः	३१३	येऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्	४१११६२
युक्तं सद्यो ध्रुवं जयी	२१३	यो धर्मः कर्मयच्चैषां	४११०१३
युक्तिप्राप्तिमिच्छरेत्	४१११४३	यो न भ्राता न च पिता	२१२३
युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः	४१४०	यो नरो नानुपालयेत्	४११७६३
युक्तिलेशस्तथैव च	४११२३६	यो नरः प्रतियाचते	४१११३८
युक्तिलेशस्तुमन्वितात्	४११२३८	यो निक्षेपं नार्पयति	४१२१३
युक्तिव्यप्यसमर्थासु	४११२३९	योऽन्यमालम्बते पुनः	२१२४
युक्तो ह्यर्थः परोक्षितुम्	१७३	योऽन्यस्मै संप्रयच्छति	४११८८
युगपत्पारदारिकः	४१११७३	योऽगृहवितुमिच्छति	४११७२
युगपत्संप्रवृत्तयोः	४१११८	यो मर्येत विधर्मतः	१६३
युवायवसमन्वितः	४११३०९	यो य उद्रेकमाप्नुयात्	४११७६
ये च दासीकृतावलात्	४११३८	यो यथा निक्षिपेत्स्यते	४१२१३
ये च प्रच्छादयन्ति तान्	४११८१४	यो यस्यार्थे विवदते	२१२२
ये च प्रव्रजिता नराः	४१११५८	यो यो वर्णोऽगृहीयेत	४११७६
ये च लोकाः कृतघ्नस्य	४११२२५	यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति	४११७४४
ये च वृद्धतमा नराः	४१११२	यो वा तद्विक्रयमादत्ते	४१११७
ये च स्त्रीबालघातिनाम्	४११२२५	यो वा तामुद्धरेद्दुरम्	४११२
ये चान्ये जीविनः	४१११३	यो विद्धमनुबिध्यति	४१११२२
ये तु सम्यां प्राप्य	३१११	यो विद्यामधिगच्छतः	४११३१०
येन जीवन्तिकारवः	४११७११	योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति	४५१४०
ये न यत्र यथा च यत्	४१११	यो हितां स्तेनयेद्वाचं	४११२२८
येन येन यथाङ्गेन	४११८३४	यो ह्यपुत्रोमृतस्तेषां	४११२५
येनाङ्गेनावखणः	४११५१२५		२
ये शक्ताः सद्गवा इव	३१४	रक्तमाल्यम्बरधरः	४११११०
येषां तु कृताः पित्रा	४११३३३	रक्षणं वर्धनं भोगः	४११४३
येषामाहुर्मनीषिणः	४१११७२	रक्षणात् स चतुर्हितः	११२

रक्षन्ति शयां भर्तुं श्चेत्	४।१३।२६	राजा च पतिपुत्रयोः	४।१।२७
रक्षाधिकारादीशत्वत्	४।१७।२१	राजा च व्यवहारिणां	४।१।२५।१
रक्षार्थमहूतैर्लोके	४।१।२६७	राजाचार्यस्तथैव च	४।१।३२
रक्षार्थं शासतोऽशुचीन्	४।१७।४३	राजाज्ञया तु शासनम्	१।११
रक्षयामाणोऽपि यत्राधिः	४।१।१३०	राजा ततः स्मृतेदेनम्	४।१८।४७
रजुच्छेदेऽक्षमङ्गे च	४।१।२८४	राजा तदात्मसात्कुर्वीत	४।३।१८
रजुः कार्पासिकं सूत्रं	४।१।६५	राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्	३।४
रज्ज्वा वेणुदलेन वा	४।५।१३	राजा त्ववहितः सर्वान्	४।१७।५
रत्नानां चैव मूढयानां	४।१८।२७	राजा दण्डधरः स्मृतः	१।२
रथयामागान्नि रोधयेत्	४।११।१५	राजादद्यात् स्वकादगृहात्	४।१४।२७
रथयावस्करशोधनम्	४।५।६	राजा धर्मपरायणः	४।१३।५२
रसस्याष्टगुणा वृद्धिः	४।१।१०७	राजानमामन्यततः	४।११।२१
राक्षसोऽनवरस्तस्मात्	४।१२।३६	राजानश्चेन्नाकरिष्यन्	४।१७।१६
रागद्वेषपरीताश्च	४।१।४१	राजानुवर्तेत सदाप्रमतः	४।१८।६१
रागद्वेषविवर्जितः	३।१५	राजा ब्राह्मण एव च	४।६७।१२
रागादिना यदेकेन	२।१८	राजा भवत्यनेनास्तु	३।१३
राजकार्योद्यतस्तथा	१।५२	राजा भृत्येषु दापयेत्	४।१।२७०
राजकुलाववाधाय	२।१६	राजा विगतमत्सरः	१।३४
राजगामी निधिः सर्वः	४।७।६	राजा शूले निघातयेत्	२।३७
राजग्राहगृहीतो वा	४।११।३६	राजा सत्पुरुषः सभ्याः	१।१५
राजते द्विपलं शतम्	४।६।११	राजा स्तेनेन गन्तव्यः	४।१८।४६
राजनि प्रहरेद्यस्तु	४।१५।३१	राजास्य भाण्डं रक्षेत्	४।३।१६
राजभ्यासनमप्रतः	४।१७।३५	राजेति संचरत्येष	४।१७।२०
राजप्युपहरेन्निधिम्	४।७।६	राजः शास्यः स्वशास्त्रतः	२।४३
राजप्रत्यक्षदृष्टानि	१।५०	राजा कार्षापणावरः	४।१५।१८
राजप्रसादादप्यत्र	४।११।२७	राजाज्ञानकृतं भवेत्	४।१२।१६
राजभिर्घृतदण्डास्तु	४।१८।४८	राजा दण्डेन भूयसा	४।१२।६५
राजस्वं स्त्रीत्रियद्रव्यं	४।१।८१	राजा दण्डेन भूयसा	४।१।६७

राज्ञा दापयितव्यः स्यात्	४।१।१३२	लभेत् क्षत्रजाः कुतः	४।१।१२१
राज्ञा परिगृहीतेषु	४।१।६०	ललाटे स्विद्यते तथा	४।१।१६५
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान्	४।१।७।१३	ललाटे चाभिषेक्ताङ्कः	४।१।४।१०
राज्ञा मध्यमसाहसं	४।१।१।७	ललाटे ब्रह्मघातिनः	४।१।८।४५
राज्ञामाज्ञाप्रतिघातः	४।१।७।१	लवणापुपुषीरुधः	४।१।६२
राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मात्	४।१।७।२३	लाक्षाक्षाररसासवाः	४।१।६१
राज्ञामेव तु दासः स्यात्	४।५।३५	लामगोत्रीजशस्यानां	४।६।३
राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते	४।५।३८	लामहानिविपर्यये	४।१।१२५
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री	४।१२।७४	लामार्थे वणिजां सर्व	५।८।११
राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः	२।३८	लिखितं लक्षुरुत्तमम्	४।१।७।१
राज्ञो ह्यमिततेजसः	४।१।७।५३	लिखितं लक्षुरुत्तमम्	४।१।७०
रात्रादज्ञानतो वापि	१।६७	लिखितं बलवन्नित्यं	४।१।७५
रात्रि-संचारिणो ये च	४।१।४।२६	लिखितं लिखितेनैव	४।१।१४५
रात्रौ तत्रैव वासयेत्	४।१।३३६	लिखितं साक्षिणश्च द्वे	४।१।११७
राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः	४।१।८।१५	लिखितं साक्षिणश्चैव	१।३
रिक्थादधं समादद्युः	४।१।३।२३	लिखितं साक्षिणो वापि	१।६२
रितोऽस्योतकावते नाप्नु	४।१।२।१०	लिखितं साक्षिणोभुक्तिः	४।१।६६
रोगिणश्चापि वृद्धाश्च	४।१।३।१३	लिखितः सिद्धिमाप्नुयात्	४।१।१६७
राघयन्ति तु ये मोहात्	४।१।१।१६	लिखितं स्य द्रव्यचिह्नं	४।१।७३
ल		लिखितः स्मरितश्चैव	४।१।१५०
लक्षणाभ्येव साक्षित्वे	४।१।१।७२	लिखितान्न तु साक्षिणः	४।१।१४५
लक्षणैरुपलक्षितान्	४।१।१।४	लुब्धस्योच्छ्रास्त्रवर्तिनः	४।१।७।४४
लब्धव्यं येन यस्मात्	२।६	लेखयेत् पूर्वपक्षं तु	२।१
लब्धः क्रीतः कृतस्तथा	४।१।३।४६	लेखनं प्रेषणं च	४।१२।६४
लब्धो दायादुपागतः	४।५।२६	लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं	४।१।१३५
लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत्	४।७।८	लेख्यं दद्याद्विशुद्धं	४।१।११६
लभेत दक्षिणाभागं	४।३।८	लेख्यं यच्चान्यन्यामङ्गं	४।१।१४४
लभेत सान्ध्यं भर्तारम्	४।१२।१८	लेख्यदोषं तदुत्सृजेत्	२।११

लेख्यमप्यन्तरेण तान्	४।१३।४०	वचस्तपाविघ्नं ब्रूयात्	३।१५
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र	४।१।१४०	वज्राग्निहतोऽपि वा	४।११।३६
लेख्यं हीनाधिकं घट्टं	२।८	वणिक् पण्यविक्रयः	४।१।१६
लेख्याचारेण लिखितं	१।७०	वणिक् प्रभृतयो यत्र	४।३।१
लेख्ये देशान्तरप्यस्ते	४।१।१४२	वणिक् प्रव्रजितातुराः	४।१।१७६
लेख्येन भोगविद्धिर्वा	४।१३।४८	वणिग्घं समाश्रयेत्	४।८।१२
लेख्यैरप्यवगन्तव्या	४।१८।११	वाणिक्त्रोपकुषीबलाः	४।६।३
लोकपंक्तिरूपग्रहः	१।३३	वणिज्यायां भवेत् स्थितिः	४।१७।३८
लोकपंक्तेस्तथैव च	१।१४	वत्सस्यास्यचर्मणोः	४।१८।२२
लोकपंक्तेस्तथैव च	१।१४	वत्सराणां शतैरपि	४।१।८३
लोकपालैरघिष्ठितः	४।१।२६७	वत्सराघं प्रतीक्ष्य तु	४।१२।१६
लोकपालैरघिष्ठितः	४।१।२६०	वत्सराघात् प्रवर्धते	४।१।१०८
लोकपालैः सुरैश्च वै	४।१।२८२	वदन्त्युत्तर साक्षिणः	४।१।१६६
लोकानामिति नः श्रुतम्	४।१।२१४	वधकृष्वर्मकृत् पङ्गुः	४।१।१८५
लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ	४।१७।५४	वधवधो च सोऽर्हति	४।५।१८
लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यौ	४।१५।३०	वधः सर्वस्वहरणं	४।१४।८
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं	४।८।२	वधादृते ब्राह्मणस्य	४।१५।६
लोपयन् राजशासनम्	४।१७।१३	वधेन पालो मुच्यते	४।११।२६
लोभाद्वा योऽन्यथावदेत्	१।६७	वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः	४।१।१७४
लोहानामपि सर्वेषां	४।६।१०	वध्यां स्त्रीजननी निघां	४।२।६४
लोहितस्य च दर्शकः	४।१५।२६	वरं कूपशताद्वापी	४।१।२१२
व		वरं क्रतुशतात् पुत्रः	४।१।२१२
वक्तव्यं वा समञ्जसम्	३।१०	वरणं दोषदर्शनात्	४।१।२।३
वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तं	१।४७	वरणं प्राग् विधीयते	४।१।२।२
वक्त्रे श्रोत्रे च पाथिवः	४।५।२४	वरणाद् ग्रहणं पाणेः	४।१।२।२
वचनं यत्र मिथ्यते	४।११।१६०	वरं वापीशतात् क्रतुः	४।१।२।२
वचनात्तुल्यदोषः स्यात्	४।१५।२१	वरायन ददातिताम्	४।१।२।३
वचनाद्वापतो भेदात्	४।१।१५७	वरो देशान्तरं व्रजेत्	४।१।२।४

वर्णगन्धरसाश्वितम्	४११३२२	वाक्यं तत्रानृतं भवेत्	४११२३०
वर्णसंकर दोषश्च	४११७१४	वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु	११२४
वर्णस्वराकारभेदात्	४११८१०	वाग्दण्डात्यायिकेषु च	४११५
वर्णानां दण्डधारण	४११७१४	वामूला वाग्विनिश्चिताः	४११२२८
वर्णानां प्रतिलोभ्येन	४१५१३६	वचा दारुणया क्षिपन्	४११५१२२
वर्णनामनुपूर्वशः	४१११००	वाच्यार्था नियताः सर्वे	४११२२८
वर्णानां स्वे गृहे गृही	४११३२	वातरेतामुत्थेभगः	४११२१३
वर्णवरेव्वंशहानिः	४११३१४	वादसंक्रमणाज्ज्ञेयः	२१२४
वर्णभ्यो नियमे सति	४११७५१	वादिनः फलकादिषु	२११६
वर्त्तमावेन देहिता	४१४५	वादिनः फलकादिषु	२११८
वर्त्तमानोऽह्वनि भ्रान्तः	४११७३६	वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं	२१२०
वर्धते पञ्चकं शतं	४१११०६	वादिभ्यां लिखिताच्छेषं	२१२१
वर्धते नाविवक्षितः	२१३६	वादिषुवचनीयेषु	४११५१७
वर्षनक्षत्र सूचकाः	४१११८३	वाद्यातोद्यादि तद्विदाम्	४११७१०
वर्षासु च विसर्जयेत्	४११३२०	वाधकं च यदर्पानां	४११०१४
वर्षासु वह्निरित्युक्तः	४११२५४	वार्त्ता चासां तदाश्रया	४११७२५
वर्षासु षड् यवा मात्रा	४११३२४	वार्त्ता तु यांचाप्यय	
वलिः स तस्य विहितः	४११७४८	दण्डनीयम्	४११८१६१
वसतां तु चतुर्गुणः	४१११३४	वार्धुषं तदुदाहृतम्	४११११०
वसन्त्या तु चतुर्गुण	४१११३३	वासः कौशेयवर्जं च	४११४१५
वसिष्ठविहितां वृद्धि	४१११६६	वासः पशवक्षपानानां	४११४५
वसिष्ठः शपथं शोषे	४११२४३	वासंस्कारं भजेरंस्तानां	४११३१२७
वसेयुर्दे दशाब्दानि	४११३११	वासस्याप्यविशोघनात्	४११८१०
वस्त्रगोमयानाभ्यां तु	४११२४१	वासहेतु कुटुम्बिनाम्	४१११४२
वस्त्रैरावरणमाल्यैः	४११२१६४	वासवतन्त्रकृतं कृतम्	४११४२
वाक्छलेनापहीयते	२१२५	वाहु वासन्धुनोति च	४१११६४
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं	१११६	वाहमेतन्न सिध्यति	२११६
वाक्पारुष्यं तदुच्यते	४११५११	विकारा ये च तन्मयाः	४१११२

विकृष्टाकृष्टनिश्चये	४११११	विज्ञेयं पूर्वपक्षवत्	२१३१
विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत्	४१११२४	विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः	४१११४८
विक्रयादानमेकधा	११२२	विज्ञेया इति निश्चयः	४११३४१
विक्रये चेश्वरा मताः	४११३८	विज्ञेयोऽस्वामिविक्रय	४१७११
विक्रीणानस्तदध्यत्र	४१८१६	वितत्येह यशो दीप्तं	११७४
विक्रीणीते च आत्मानं	४१५१३७	विदुषं एव देवत्वं	४११७१५३
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्	४१७११	विद्वास्तत्र सभासदः	३१६
विक्रीय पण्यं मूल्येन	४१८१४	विद्वो घर्मो ह्यनर्मेण	३१६
विक्रीय पण्यं मूल्येन	४१८११	विद्यमानेऽपि विहिते	४१११७७
विक्रियासंप्रदानं च	१११७	विद्या निम्नानुमारिणो	४१५११२
विक्रियासंप्रदानं तत्	४१८११	विद्यापि च विशेषेण	४१८१५२
विक्रियासंप्रयच्छतः	४१८१६	विद्वत् स्वभ्यधिकं भवेत्	४११८१५२
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे	४१५१२८	विद्वारः समुद्राहतः	११२८
विक्रेता नापराधनुयात्	४१८१६	विधिः पञ्चयिघस्तूक्तः	४११५१७
विक्रेता ब्रह्मणश्चैव	४१११८६	विधि भक्षणचोदितम्	४११३३७
विक्रेता स्वामिनेऽर्थं स्वं	४१७१५	विधिमग्नेस्तद्योत्तमम्	४११२८५
विक्रेतुर्न भवेत् पुनः	४१६१४	विधिरस्वामिविक्रये	४१७१५
विक्रेतुर्न भवेत् पुनः	४१६१७	विधिरेवं प्रकीर्तितः	४१८११०
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	४१६१२	विधिदिव्यः प्रकीर्तितः	४११२५०
विक्रेतुरेव सोऽनर्थः	४१८१६	विधिवृद्धिकरः स्मृतः	४१११०५
विगतक्रोधमग्तापः	४११७१२६	विधुष्यापहतं चौरैः	४१६११६
विगतिः स उदाहृतः	११२६	विनयं च पराजये	११५
विचार्य तस्य वा वृत्तं	४१२१११	विनयं चापि राजनि	४१६११३
विचार्य घर्मन्तिपुणैः	४११२६०	विनयं चापि राजनि	४१८१८
विजीगीपुरुदायुधः	४११७१२८	विनयं चैव सोऽर्हति	४११६१७
विजातार्थान् पृथक् पृथक्	४११११६८	विनयं तावदेव च	४१८१७
विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्	४११४११६	विनयं तावदेव तु	४१६११६
२५ ना० स्मृ०		विनयं दापयेद्राजा	४१११३३

विनश्येयुरिमाः प्रजाः	४११७१४	विभजेरन् धनं क्रमात्	४११३१२
विनष्टे मूलनाशः स्यात्	४१११२६	विभजेरन् धनं तस्य	४११३१३
विनियोगात्परक्षासु	४११३१८	विभजेरन्निति स्थितिः	४११३१४
विनेयः स दमं शतम्	४११२७६	विभागघमंसंदेहे	४११३१६
विनेयः स भवेद्वाजा	१५६	विभागे सति धर्मो हि	४११३१७
विनेयः स्यात्समस्तयोः	४११५१८	विभागोऽयस्य पितृस्य	४११३१९
विनेयाः प्रयमेन स्युः	४११११८	विभृयाद्वेच्छतः सर्वान्	४११३१५
विनेयो तावुभावयि	४१३१६	विभ्रद्वैवस्वतं व्रतम्	१३४
विनेयो मुभृशं राज्ञा	४११२८८	विरोधः प्रेत्यचेह च	२४२
विष्णुपात्रविहीना वा	२१३३	विलेखपूर्वकः पणः	१४
विन्मूत्रग्रहणोज्जनम्	४११५१६	विवादः क्षेत्रजस्तथा	११८
विपरीतेस्तु षण्ठकः	४११२१०	विवादः क्षेत्रजस्तु सः	४१११११
विपर्ययादवर्मः स्यात्	४११५५	विवादपदमुच्यते	४१६११
विपर्यये तुल्यदोषः	४७७४	विवादपदमुच्यते	४११२११
विपुलाद् वा श्वनागमात्	४११८३६	विवादपदमुच्यते	४१५११
विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्	४१११४४	विवादपदमुच्यते	४१८११
विप्लवः स्यादतोऽप्यथा	४११२८८	विवादविधिराख्यातः	४११११२
विब्रूयाद्वाग्धवः स्वेहात्	४१११६१	विवादः समुदाहृतः	४१६११७
विभक्ताविभक्ता वा	४१११२	विवादे यत्र दुष्यते	४११२१०
विभक्तानां पृथगज्ञेयाः	४११३३८	विवादे वदतां नृणाम्	४११२४७
विभक्तानामवगच्छेयुः	४११३४०	विवादे साक्षिणस्तत्र	४१११६४
विभक्ता भ्रातरः कुयुः	४११३३६	विवादे सोत्तरपणे	१५
विभक्ता भ्रातरस्ते तु	४११३४१	विवाहस्त्वार्थ उच्यते	४११२४१
विभक्ता भ्रातरो ये स्युः	४११२५	विवाहस्त्वामुरो ज्ञेयः	४११२४२
विभक्तेरपि तदणम्	४१११३	विवाहादिविधिः स्त्रीणां	४११२११
विभजनात्मनः पितः	४११३१२	विवाहो राक्षसस्तथा	४११२४३
विभजेद्वयसि स्थितः	४११३४	विविधाश्च प्रवर्तन्ते	४११४८

विवातान्ते महापथे	४१११४०	वीजिक्षेत्रिकयोस्तथा	४११३१३
विशतिस्तु पणाः स तु	४११८५७	वीजिक्षेत्रिकयोर्मंतम्	४११२५८
विशुद्धिदण्डभाक्त्वं च	४११५७	वीजिनामेव ते सुताः	४११३१६
विशुद्धिः स्यात् परस्परम्	४११११६	वृकः पाले त्वनायति	४१६१५
विशुद्धयर्थं दुरात्मनाम्	४११२५३	वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः	४११११३
विशुद्धार्थं महात्मनाम्	४११२५२	वृक्षाद्वा पतितो भवेत्	४१११३५
विशेषतः स्याद्वराणां	४११७७	वृत्तिमाहारयेन्मृगात्	४१७५१
विशेषतो गृहक्षेत्र	४११२६	वृत्तोषुत्विक्पु च स्वयम्	४१३११
विशेषश्चेन्न दृश्यते	४११५८	वृथा लभ्यतरं तुभ्यं	४११२२४
विशेषस्तत्र दृश्यते	४११४१२	वृथादानाक्षिरूपणा	२१३६
विशेषो वृत्तिरेव च	४१५४	वृद्धप्राज्ञोपसेवनात्	४१७३३
विभ्रम्भर्हत्तु द्वावत्र	४११११७	वृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः	४१११७८
विषंकाले तु शीतले	४११२५४	वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मं	३१८
विषंकाले सुशीतले	४११३३४	वृद्धिक्षयो तु जानीयात्	४१६१६
विषं कोषश्च पञ्चमः	४११२५२	वृद्धिरिष्टा क्षये सति	४११११७
विषजीव्याहेतुण्डिकाः	४१११८१	वृद्धिदंशपलं शतम्	४११३
विषमत्वाज्जनान्तिके	४११४२४	वृद्धिदृष्टा चतुर्विधा	४१११०२
विषमस्थश्च नासेद्यः	१५४	वृद्धिद्विस्त्रिंशच्चतुर्गुणा	४१११०७
विषं यत्नेन विवर्जयेत्	४११३२१	वृद्धिः सा कारितानाम्	४१११०३
विषयासक्तमानसः	४११३१६	वृद्धिः सा कालिका स्मृता	४१११०३
विषये चास्य भुज्यते	४११८०	वृद्धिस्तु योक्ता धान्यस्य	४११११०
विषवेण्वलमातीतः	४११३२६	वृद्धिहेतुमतः श्रयेत्	४१११४३
विषं शूद्रे प्रदाययेत्	४११३३५	वृद्धे जनपदे राज्ञः	४१११४३
विषस्य पक्षपद्धावात्	४११३२३	वृद्धेऽपि पुनर्वृद्धिः	४१११०४
विषस्य विषमूतमम्	४११३१८	वृषभः कृतलक्षणः	४१११३३
विस्पष्टार्थं विवर्जयेत्	२१४	वृषलः कर्म न ब्राह्मं	४११५७
वीजप्राधान्यदर्शनात्	४११३७	वेणुवैणवभाण्डानां	४११८२२

वेष्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा	४११२६७	व्यङ्गं त्रयोविधाचार	४१११७६
वेतनं वायदिकृतं	४१५१२१	व्यत्यासच्छलयोगतः	४१४१६
वेतन स्याच्चतुर्विधम्	११२२	व्यधिवमते ह्युपक्षिताः	४११०१६
वेतनस्यानपाकर्म	१११७	व्यभिचारादृते स्त्रियाः	४११२१६०
वेतनस्यानपाकर्म	४१६११	व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यं	४११२१०१
वेदादिभिरिदं प्रोक्तं	४११२६२	व्यभिभिर्वाप्युपद्रुतः	४१११३७
वेद्यं संग्रहणं बुधैः	४११२१६८	व्यवहारः कृतोऽप्येषु	७१४१
वेद्योऽवेद्याया नाकामः	४११३१११	व्यवहारगति नयेत्	११३७
वैरनिर्वातनादरि	४१११६१	व्यवहारगति वयेत्	११४१
वैशेषिकं धनं ज्ञेयम्	४११११२	व्यवहारघुरं बोद्धुं	३१४
वैशेषिकं धनं ज्ञेयम्	४१४५४	व्यवहारपदं ततः	६१३६
वैश्यं तु सनिलं देयं	४११३३५	व्यवहारपदं बुधैः	४१२११
वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता	४१११५६	व्यवहारपदं स्मृतम्	४१३११
वैश्यवृत्त्या चाविक्रयं	४१११६१	व्यवहारः प्रवर्तते	११२
वैश्यस्यापि त्रिधाशुभम्	४१११५४	व्यवहारमुखं चेतत्	२१४४
वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता	४११२१६	व्यवहारस्तु साक्षिषु	११११०
वैश्या प्रसूता चत्वारि	४११२१६६	व्यवहारस्य नाभ्यथा	२१४४
वैश्याया द्वौ पतोज्ञेयौ	४११२१६	व्यवहारान्नतो ज्ञेयं	४११७१२३
वैश्यायां ब्राह्मणात् सुतः	४११२११०७	व्यवहाराननुक्रमात्	११३५
वैश्यास्त्रीणामलंकार	४११७१०	व्यवहारान् कृतात्मनः	११३२
वैश्ये स्यादधंपञ्चाशत्	४११५११०	व्यवहारान् विशोधयेत्	३१६
वैश्योऽधर्षं शतं द्वे वा	४११५११५	व्यवहारान् समाहितः	११७४
बोढव्यं तद्भवेत्तेन	४११४१२३	व्यवहारामिषस्तोऽयं	४११२७८
बोढुमर्हति गोपस्तां	४१६११३	व्यवहारार्थमागतम्	४१११४१
व्यक्तावधिवलक्षणम्	४११११३२	व्यवहारिकधर्मस्य	२११६
व्यङ्गासंसृष्टमंथुना	४११२१३६	व्यवहारे कथञ्चन	३११
व्यङ्गेषु बधवृत्तिषु	४११२१११	व्यवहारेऽपि विब्रुवन्	२१२३

व्यवहारेषु विज्ञेयः	४।४।२	शंका सतां तु संसर्गात्	१।२७
व्यवहारो नृपाश्रयः	४।१।७।१	शंका स्यात् तत्करेऽपि वा	४।१८।१२
व्यवहारो हि बलवान्	१।४८	शतमश्वानृते हृष्टि	४।१।२०८
व्यसने समुपस्थिते	४।३।६	शतमष्टपलं ज्ञेयम्	४।६।११
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि	४।११।३७	शतं ब्राह्मणमाक्रोश्य	४।१५।१५
व्याजेनोपाजितं यच्च	४।१।४७	शतशाखस्तथैव च	१।६
व्याधितः कुपितश्चैव	४।१३।१६	शतशाखो निगद्यते	१।२०
व्याधितानां तपस्विनाम्	४।१।२५६	शतादभ्यधिके वधः	४।१८।२७
व्याघ्रो मृगपदं नयेत्	१।३८	शतार्घं दापयेच्छुद्धो	४।१।३३६
व्यापादो विषशस्त्रार्थः	४।१।४।६	शपथा ह्यपि देवानां	४।१।२४३
व्याप्नोति पादशो यस्मात्	१।१३	शपथैरेनमदंयेत्	४।१।२३६
व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः	४।६।१२	शपथैश्च पृथग् विधीः	४।१।२४७
व्रजेत् सप्त शनैः शनैः	४।१।२६६	शपथैः श्रावयेन्नरम्	४।१।२४६
व्रजो वा तत्र पातयेत्	४।१।४।२४	शमी धान्यं कृताश्वं च	४।१।४।१४
व्रीहिन् प्रगृह्य यत्नेन	४।१।३०२	शरद्व्रीहमवसन्तेषु	४।१।३२०
ब्रूयाणस्त्वन्यथा सद्यः	३।३	शरद्यस्यापि नेष्यते	४।१।३२४
		शरप्रक्षेपणस्थानात्	४।१।३०६
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते	४।४।१६	शवलं समुदाहृतं	४।१।४६
शक्ताश्चेत् सर्वं एव वा	४।१।७	शस्त्रपाणिस्तु घातकः	४।१।२७३
शक्तश्चेदविचारयन्	४।५।१०	शस्यारम्भे कृषीबलाः	१।५३
शक्तिश्चानुमान्येनम्	४।५।२०	शाकहरितम् लानां	४।१८।२३
शक्ति भक्त्यनुरूपस्यात्	४।५।२२	शाकाद्व्रीषघ्नस्तथा	४।१।६३
शक्त्यपेक्ष्यमृगं दाप्यः	४।१।१३१	जाखास्त्वन्यत्र संस्थिताः	४।११।१४
शक्त्यपेक्षाः कुले श्रियः	४।१३।५	शाययस्यभिशापं तं	४।१।२४०
शक्यं तत् पुनराहृतं	४।१७।४६	शारीरं दशधा प्रोक्तं	३।१८।५३
शकातत्वाभियोगतः	१।१७	शारीरश्चार्यदण्डश्च	४।१८।५३
शंकास्त्वसज्जनकत्वात्	४।१।४।१८	शारीरः संनिरोघादिः	४।१८।५४

शर्ङ्गं हैमवतं शास्तं	४।१।३२२	शिशिराच्च यथाक्रमम्	४।१।३०४
शालं वा कौटरेषिना	४।१।२६४	द्यिशिरे तु घटः स्मृतः	४।१।२५४
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री	४।१।२।१७	शिशनस्योक्तर्तनं तस्य	४।१।२।७५
शालीनो ह्यापतिस्तथा	४।१।२।१३	शिष्यथाज्यावयागतम्	४।१।४५
शांशपं तदभावे तु	४।१।२६४	शिष्यवृत्तिवदाहता	४।५।१५
शापनाद्वा विमोक्षाद्वा	४।१।८।४६	शिष्यान्तेवासिदास	४।१।१२
शास्ता राजा दुरात्मनाम्	४।१।८।५०	शिष्यान्तेवासिभृतकाः	४।५।३
शास्ता वैवस्वतो यमः	४।१।८।५०	शीतो भव हुताशन	४।१।२६४
शास्त्रं गणकलेखको	१।१५	शुचिर्भवति मानवः	४।१।७।५२
शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति	३।२	शुचिश्चैवाशुचिः सम्यक्	४।१।७।५२
शास्त्रतः कृतपावनम्	४।१।५।१६	शुचोत्युक्तः स शास्त्रेषु	४।१।१६६
शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः	४।१।१४६	शुचीनामशुचीनां च	४।१।७।४५
शास्त्रविद्विष्यथा प्रोक्तं	४।१।३२७	शुद्धं चैव विज्ञानासि	४।१।२८१
शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः	४।५।२	शुद्धयः शुद्धबुद्धयः	४।१।५३
शास्याऽप्यथान्न हीयते	२।२५	शुद्धं वैशेषिकं स्मृतं	४।१।५३
शास्यो राजान्यथा गुरुः	४।५।१४	शुद्धा ये चाप्यनिम्दिताः	४।१।१५५
शक्यद्वयं समासज्य	४।१।२७१	शुद्धिं यान्ति समासदः	३।७
शिक्षयन्तमदृष्टं यः	४।५।१८	शुद्धिमायाति काञ्चनम्	४।१।७।४६
शिक्षितोऽपि कृतं कालं	४।५।१६	शुद्धिमायान्ति राजसु	४।१।७।४६
शिखिपितेन पूरयेत्	४।१।८।४४	शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि	३।७
शिरसो मुण्डनं दण्डः	४।१।४।१०	शुद्धिस्तस्य तदागमात्	४।७।४
शिरस्यारोप्य पत्रकम्	४।१।२७५	शुद्धेषु व्यवहारेषु	३।७
शिरोपस्थापिनि नरे	४।१।२६६	शुद्धेषु साक्षिषु ततः	२।३६
शिरोवर्त्तो यदा न स्यात्	४।१।२५७	शुद्धोऽनावन्यथानहि	४।१।३४८
शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम्	४।१।७।१०	शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत्	४।१।३२६
शिल्पिनश्चापि तत्कालं	१।५३	शूद्राणां च परिग्रहे	४।१।२।४
शिल्पे चोपनिषो न्यासे	४।२।१४	शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन	४।१।२।५

शुभकर्मकरास्त्वेते	४१५१२५	शृणु सोम्यानुपूर्वशः	४११२०७
शुभं कर्मकृता स्मृतम्	४१५१५	शेते मासस्य वाधुषी	४११६६
शुभमन्यदतः परम्	४१५१७	शेषुः शपथमव्यग्राः	४११२४४
शुभाशुभपरीक्षार्थं	४११३४३	शेषं च फलके स्थितं	२१२०
शुत्कं गृहीत्वा पणस्रो	४१६१८	शेषं नवविधं विदुः	४११५०
शुत्कं दद्यात् यथोदितम्	४११३१२	शेषहानिमवाप्नुयात्	४११११४
शुत्कं शबलमेवच	४११४४	शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः	४१५१२५
शुत्कशिल्पानुवृत्तिभिः	४११४६	शेषास्तु स्त्रीघनं विना	४११३१५
शुत्कसंव्यवहारतः	४११२४२	श्वपाकमेदचण्डाल	४१५१११
शुत्कं सोऽष्टगुणं दाप्यः	४१६१६	शोधयितुं नरं पापात्	४११३२५
शुत्कस्थानं परिहरन्	४१३११३	शोभ्ये दद्यात् घृतपलतम्	४११३२३
शुत्कस्थानं वणिक् प्राप्तः	४१३१२२	शोषमागच्छतश्चोष्ठ	४१११६५
शुत्कान्याहुः प्रजानता	४१३११४	शौर्यमार्याघने चांभे	४११३१६
शुश्रूषकः पञ्चविधः	४१५१२	श्रावयित्वा तथाभ्येभ्यः	४१११६७
शुश्रूषेत् प्रयत्नी गुरुम्	४१५१८	श्रावितश्चातुरेणापि	४१११६६
शुत्कं दारु तृणानि च	४११६४	श्रावितस्यैव तन्मूढिनं	४११२६५
शूद्रं सर्वेऽस्तु पातकैः	४१११६६	श्रीनुनु समतिक्रम्य	४११२१६
शूद्रः सर्वं विशेषयेत्	४१७११६	श्रुतदृष्टानुभूतार्थात्	४१११४७
शूद्रस्तु वधमहंति	४११५१५	श्रुतशौर्यरूपः कन्या	४११४५
शूद्रस्येषामनुग्रहात्	४११५४	श्रुतिस्मृतिविरुद्धयेत्	४१७१८
शूद्रा पाशवैः सूते	४११२१०८	श्रुत्या ये नाभिधावन्ति	४११४२०
शूद्रापुत्रोपपातिकाः	४१११८१	श्रुतातां मानवो धर्मः	४११२६०
शूद्रायां क्षत्रियास्तद्वित्	४११२१०८	श्रेणीगणविशोद्धिनः	४१११८४
शूद्रे द्वादशको दमः	४११५१६	श्रेणीषु श्रेणीपुरुषाः	४१११५५
शूले तमग्नी विपचेत्	४११५३१	श्रेण्यादिषु च सर्वेषु	४१११५६
शूले मत्स्यानिवाग्नीयुः	४११७१५	श्रेयसं लंनियोजय	४११२२३
शूले भेत्स्यन्तिचाक्रम्य	४११२१८	श्रेयसी तूत्तरोत्तरा	४११२५३

श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्	४।१।१६७	स एव हि पणं दाप्यः	१।५
श्रेयान् परिग्रहो राज्ञा	४।१७।४१	स एवाभ्युदके स्मृतः	४।११।१६
श्रेयानिवं वणिक् पथः	४।८।१२	स एवैनां समुद्रहेत्	४।१२।७२
श्रोत्रस्य यत्परो ब्रूते	४।१।१४८	संयुक्तं ब्राह्मणः छात्रं	४।१७।३४
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धाः	४।१।१५८	संयुक्तस्य स्त्रीया सह	४।१२।६०
पलायया वा स्वयं वदेत्	४।१२।६६	संयोगाद् भृष्यते ध्वजः	४।१२।१७
श्वहतं विषमे मृतम्	४।६।१४	संरक्षेत् समयं राजा	४।१०।२
शिवत्र्यन्धकुनखानां च	४।१।२५५	संवत्सरेणाघंखिलं	४।११।२६
श्वो लेखनं वा स लभेत्	२।३	संवृतं राजणासनम्	४।१७।२३
ष		संशयान्मां विमोचय	४।१।२८०
षट्सुबाह्वाहितादिषु	४।१।६६	संसदि त्वनिवेदिताम्	४।१८।१०
षड्दायादबान्धवाः	४।१३।४७	संसृष्टानां तु यो भागः	४।१३।२४
षडेताभ्यागमं विना	४।१।६२	संसृष्टा वा दुरात्मभिः	४।१४।२५
षडेते पुनरुद्दिष्टा	४।१।१५१	संसृष्टायां परीक्षणे	४।१३।४८
षडेते विधयः समाः	४।२।१५	संसृष्टास्तेन वायेस्युः	४।१३।४४
षडोपनिधिके स्मृताः	१।२१	संस्कारविधयः क्रमात्	४।१३।३३
जड्भेदं तु प्रकीर्णकं	१।२५	संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः	४।१२।३८
षड्विधं स्त्रीघनं स्मृतम्	४।१३।८	संस्काराश्चरूपकाद्याः	४।१२।१६६
षड्विधस्तस्य तु बुधैः	४।८।३	संस्कारोऽथ द्विलक्षणः	४।१२।२
षड्विधोऽकृत उच्यते	४।१।१४८	स कस्यां लब्धुमर्हति	४।१२।८
षड्विवादाः प्रकीर्तिताः	४।१।१७२	सकामायां तु कस्यायाम्	४।१२।७२
षड्दस्तं तु तयोर्दृष्टं	४।१।२६१	सकुल्या बान्धवास्ततः	४।१३।५१
षण्डो दृष्टो मनीषिभिः	४।१२।११	सकुल्या बान्धवास्तथा	४।१२।२०
स		सकृत्कन्या प्रदीयते	४।१२।२८
स आभजदणं वोढुः	४।१।२८	सकृदशो निपतति	४।१२।२८
स एव दण्डःस्तेयेऽपि	४।१४।२१	सकृदागर्भाधानाद्वा	४।१२।८७
स एव विनयं कुर्यात्	४।१५।१३	सकृदाह ददानीति	४।१२।२८

सकृद्धीतस्य वाससः	४।१।८	सत्यमाहात्म्य कीर्त्तिर्नि	४।१।२००
संकर-स्यादतोऽन्यथा	४।१।२।८१	सत्यमुक्त्वात्मनात्मानं	४।१।२२३
सगोत्रा शरणागता	४।१।२।७४	सत्यमेव परं तपः	४।१।२१४
संगमेनास्ति अतिक्रम्य	४।१।२।७२	सत्यमेव परं दानं	४।१।२१४
स च कौटुम्बिकः स्मृतः	४।१।२।४	सत्यमेव परो धर्मः	४।१।२१४
स च तां प्रतिपद्यते	४।१।२।८१	सत्यमेव वदेत्ततः	४।१।२२६
स चतुष्टयाच्चतुःस्थानः	१।८	सत्यमेव विशिष्यते	४।१।२११
स च लाभोऽर्घ्यमासाद्य	४।८।११	सत्यमात्मानमुष्यस्य	४।१।२२३
स चास्वार्यो न सिध्यति	१।४६	सत्यं पुत्रशताद्वरम्	४।१।२१२
स जघन्यतरस्तेषां	४।५।३७	सत्यं यत्रानृतेन च	३।८
सजानिश्चपतिः स्त्रियाः	४।१।२।४	सत्यं बाहुनशस्त्राणि	४।१।२४८
सजातिः श्रेयसी भार्या	४।१।२।४	सत्यं ब्रूह्यनुतं त्यक्त्वा	४।१।२१६
संज्ञा या व्यवहारिकी	४।१।८।५६	सत्यं वदोद्वारात्मानः	४।१।२२०
स ज्ञेयो वर्णमङ्गरः	४।१।२।१०२	सत्यं स्वर्गस्य सोपानं	४।१।२१०
संजात्यतिशये पुंसां	४।१।२।७०	सत्यानृतविभागस्य	४।१।३१६
स तनस्मादवाप्नुयात्	२।६	सत्यानृतविशुद्धये	४।१।२५३
स तथैव ग्रहीतव्यः	४।२।३	सत्यानृते च जिह्वायाः च	४।१।२६२
स तद्ग्रहीत्वा निगच्छेत्	४।६।२०	सत्या भाषा न भवति	२।१५
स तयोर्दण्डमाप्नोति	४।१।५।१०	सत्याश्वाससत्यसंनिभा	१।७१
स तस्त्व कालहरणं	४।१।१।२	सत्यासत्यपरीक्षणे	४।१।३४०
स तस्मात् संप्रकल्पितम्	४।३।८	सत्ये त्वमतिरिच्यते	४।१।२७६
सतामनुग्रहो नित्य	४।१।७।१७	सत्येन बाधुः प्लवते	४।१।२१३
सतां कृतमनुस्मरन्	४।१।१०१	सत्येन आपयेद्विप्रं	४।१।१६६
स तु मासावरः स्मृतः	४।१।८।५५	सत्येन स्वर्गमेव्यसि	४।१।२१६
सत्कृत्याहूय ऋष्यां तु	४।१।२।४०	सत्येनानेन मानवः	४।१।२९४
सत्यं च तुलया धृतम्	४।१।२।११	सत्येनापः स्रवन्ति च	४।१।२१३
सत्यं देवाः समासेन	४।१।२।१५	सत्येनास्यामृतोभवः	४।१।३२५
सत्यधर्मव्यवस्थितः	४।१।३२५	सत्येनोदेति भास्करः	४।१।२१३

सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्	४।१।२२३	संदेहश्चाष्टमेऽह्नि	४।६।१०
स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्	४।१।२।३२	सन्नानां द्विगुणः प्रोक्तः	४।१।१३४
स दाप्यो यत्प्रणष्टं स्यात्	४।६।४	सन्निधौ प्रेक्षते धनी	४।१।३६
सदा श्रोत्रियवर्ज्याणि	४।३।१४	संनिपातो यथाश्मसाम्	४।१७।४५
स दुःसाध्योऽपि साध्यते	४।१।७२	स पर्यायेण यातोमान्	४।१७।४७
सदोषमपि तत्क्रीतं	४।६।७	स पाशो नरक निर्भयः	४।१।२२७
स दोषं यः प्रयच्छति	४।८।७	स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	४।१।१२५
सद्य एव विवादयेत्	१।४५	स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	४।२।६
सद्यो भ्रियते मज्जन्तः	४।१।३१४	सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्	४।१२।४५
स धर्मो भवहारिणाम्	४।१७।१६	सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः	४।१।२८७
स न संहरति किञ्चन	४।२।१२	सप्त रास्तु मदयेत्	४।१।३०२
स नः स्पर्शसुमीषणः	४।१।३४६	सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण	४।१।२४४
स निःशक्त्यो विवादः स्यात्	३।१७	सप्तवह्निर्वाचिषः	१।३२
संततैर्वार्थसाधकी	४।१।७३	सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि	४।१।२८७
सन्तः सुकृतिनो यथा	४।१।८।४८	सप्ताहः स्पर्शं परीक्षणम्	४।६।५
सन्तनार्थं न कामतः	४।१।२।८३	सप्ताह्नाभ्यन्तरे यस्य	४।१।३३०
सन्ति चाग्रे दुरात्मानः	१।६६	स फलं प्रेत्य चेह च	४।१।४६
सन्ति जातारः इत्युक्त्वा	१।६१	सभां यत्रोपतिष्ठते	३।६
संतिष्ठन् प्रजाः क्वचित्	४।१७।२०	सभायां न प्रवेष्टव्यं	३।१०
सन्तोऽपि प्रमाणं स्युः	४।१।९४	सभाराजकुलद्वारे	४।१।२६५
सन्दिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं	१।३	समिकः कारयेद्घूतं	४।१६।२
सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते	१।४६	सर्भरेवं विनिश्चितः	४।१।३०३
सन्दिग्धेऽर्थेऽपि युक्तानां	४।१।२५१	सभ्यान् राजा नमेव च	१।१३
सन्दिग्धेऽर्थेऽपि युक्तानां	४।१।२५३	सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः	१।६६
सन्दिग्धेषु च कार्येषु	४।१।१४७	सभ्यास्तस्य न तुष्यन्ति	
संदिष्टः प्रतिकुर्वीत	४।५।१०	सर्भरेवजितः पश्चात्	२।४३
संदेहमागतमपि	४।१।७४	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः	१।६७
संदेहो यत्र जायते	४।१।१।४८	समक्षं जीवतोऽप्यस्य	४।१।७८

समक्षदर्शनात् साक्षी	४१११८	सम्पश्यमानो निपुणं	११३७
समतोयुः पति विना	४११२१६	सम्प्राप्ते त्वष्टमे वर्षे	४१११२५
समदण्डाः स्मृतास्ते तु	४११८१४	संप्रेष्यमानैर्गन्धैश्च	४११२१८
सममधंपथे त्यजन्	४१६७	सम्बन्धागमहेतुभिः	४१११४४
समयस्यानपाकर्म	११६८	सम्बन्धे राजहेतुके	४११२१६
समस्यानपाकर्म	४११०११	संमक्षितं यद्भुजिजे	४१५३१
समयाकार्यमेकघ्रा	११२३	संभवन्ति गुणाः सप्त	११३२
समये स्वे व्यवस्थितः	४१३४	संभवे साक्षिणां चैव	२१२६
समयैः परिगृह्याय	४११२७६	संभाषश्च परस्त्रिया	४११७३७
समवर्णद्विजातीनां	४११५१७	संभूयोत्थानमेव च	१११६
समः सर्वेषु सुतेषु	४११७३०	संभूयोत्थे द्वयो भेदाः	११२१
सन्नस्नान्विदिताचारान्	४१११६८	सम्भागे दृश्यते यत्र	४११८४
सभः स्यात् सर्वभूतेषु	११३४	सम्यक् त्रिणिहितं चार्थं	११६६
समानप्रवरास्तथा	४११२७	सरूपं प्रतिपादयेत्	४११८११
समानवृतश्च गुरवे	४१५११५	सर्वकालाविरोधि यत्	४११३२७
समाः शत्रौ च मित्रे च	३१५	सर्वं तद्धनिनां धनं	४१११६
समांशभागिनो माता	४११३१२	सर्वं तत्पुण्यमुच्यते	४१८१२
समांशभाजः शेषाः स्युः	४११३१३	सयंयः च यथामिथ्य	४११२६३
समाहितमतिः पश्येत	११३५	सर्वदा स तु देयः स्यात्	४११२६७
समित्पुष्पोदकादीनां	४११७३७	सर्वधर्मविशारदैः	४११२६०
समुद्धृत्य निरीक्षयेत्	४११२८२	सर्वपापेष्वापि स्थितम्	४११८४१
समुद्रे समतां याति	४११७४५	सर्वं भूम्यनृते हन्ति	४११२०६
समुन्नयेयुस्ते सीमा	४११११४	सर्वलोकस्य पश्यतः	४११२६७
समूलमस्यघाते तु	४१११२६	सर्वसंग्रहणं तथा	४११२७१
समेऽऽवनिद्वयोर्ग्र	४११४२५	सर्वं संग्रहणं स्मृतम्	४११२६५
समोऽतिरिक्तो हीनो वा	४१३३	सर्वं संग्रहणं स्मृतम्	४११२६७
समो वा हीयमानो वा	४११२८३	सर्वं संग्रहणं स्मृतम्	४११२६६
सम्नैव परिशीलयेत्	४१२११	सर्वसंदेहबिच्छेदि	४११७१

सर्वसेभ्यकारिभिः	४।३।५	स विज्ञेयो द्विलक्षणः	१।४
सर्वं साधारणे हि ते	४।१।५८	स विनयो भृशतरं	४।१।१६७
सर्वस्य हि पिता प्रभुः	४।१३।१५	स विनेयस्त्वकामोऽपि	४।१२३५
सर्वस्वं चाश्वये सति	४।४।४	स विनेयोऽथ्यथा कुर्वन्	१।५१
सर्वस्वं वा हवेद्राजा	४।१८।४२	स व्रतानां भृशान्तिनां	४।१२५६
सर्वस्वं स्त्री तु हरतः	४।१८।२८	स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं	४।१२।३४
सर्वस्व हरणेव वा	४।१५।३०	स शल्यः स्यादतोऽन्यथा	३।१७
सर्वस्व हरणेऽप्येतान्	४।१७।११	स शुद्धः स्यान्न संशयः	४।१२८३
सर्वस्वान्तस्तथैव च	४।१८।५४	स शूकस्याव्यसनिनः	४।१३२८
सर्वार्थाविहृतेषु च	४।१२४२	स सर्वस्तेयकृन्नरः	४।१२२८
सर्वे तेऽवृत्तवादिनः	३।११	स साक्षिकं लेखयुस्ते	२।२०
सर्वे पुण्यपुण्यम् दण्ड्याः	४।११।७७	स साक्षी साक्ष्यमर्हति	४।११।७१
सर्वेभ्यश्चामिवादनम्	४।१७।३५	स सोमं पातुमर्हति	४।४।७
सर्वेषामल्पमूल्यानां	४।१८।२४	सस्फुलिङ्गं सुरक्तिकं	४।१२८६
सर्वेषामेव वर्णानां	४।१।५५	सस्यघातो गवादिभिः	४।११।२८
सर्वेषां त्रिविधं शुभम्	४।१।५१	सह खट्वासनं चैव	४।२।६६
सर्वेषां ब्राह्मणादृते	४।१७।४१	सहधर्मं चरेत्तेन	४।१२।२३
सर्वेषां ब्राह्मणादृते	४।७।६	सहधर्मं चरेत्पुक्त्वा	४।१२।४०
सर्वेष्वपि विवादिषु	२।२५	सहपत्याकृतं भवेत्	४।१।१६
सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः	४।१।५४	सह सदभिरतो राजा	३।६
स लभेताश्रुताऽपि सन्	४।१३।१०	सहसा क्रियते कर्म	४।१।११
सलिलेनासकृद्धीतां	४।१३।४५	सहस्रं सूतमो ज्ञेयः	४।१८।३१
सवर्णमनुरूपं च	४।१२।२३	सहस्रं पुरुषावृते	४।१२०८
सवर्णाय सविण्डाय	४।१२।४८	सहस्रं वाङ्मनान् पाशान्	४।१२०४
सवर्णो ब्राह्मणोपुत्रः	४।१२।१०६	सहस्रावर इष्यते	४।१।४।८
स विक्रीतादनन्तरः	४।५।३२	सहासनमभिप्रेप्सुः	४।१५।२६
स विज्ञेयस्तु तस्करः	४।१।८६	सहोद्वग्रहणात्स्तेयं	४।१।४।१८
स विज्ञेयो द्विलक्षणः	४।१।१२४	सहोद्वान् स्तेयकारणात्	४।१८।६

सहोबलमिहोच्यते	४११४१	सा च वाचि प्रतिष्ठिता	४११७१६
सह्येषु विनयः स्मृतः	४११६६	सा चेद गोव्यंसनं गच्छेत्	४१६१२
साक्षताभिः मपुष्पाभिः	४१५१४३	सा तृतीया प्रकीर्तिता	४११२१४
साक्षिकदूषणे कार्यं	२१३६	सा तृतीया प्रकीर्तिता	४११२१७
साक्षिणः प्रतिदूषिताः	४१११७७	सा तृतीया प्रकीर्तिता	४११२१७
साक्षिणस्त्वकृताः स्वयम्	४१११५१	सा तृतीया प्रकीर्तिता	४११२१५०
साक्षिणो नाजरामराः	४११७३	साधारणं स्यात्त्रिविधं	४१११५०
साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च	४११३१६	साधारणः स्यादगाम्भवं	४११२१४
साक्षित्वं योविनिहिते	४१११६७	साध्वी वर्णीतमा च या	४११२७४
साक्षिधर्मो विशेषेण	४११२२६	साध्वेतदिति मन्यते	२१७
साक्षिमिर्वा सनाहरेत्	४११३१८	साध्वयस्व न चास्ति सः	४११११२
साक्षिभ्यो लिखित श्रेयः	४१११४५	सापत्या चान्यमाश्रयेत्	४११२१
साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्	४१११४७	सापदेशं हरन्कालं	१५८
साक्षिमत् कारणं तत्र	४११६५	सापेक्षं निष्ठुरं ज्ञेयं	४११५३
साक्षिमत् साक्षिमिहरेत्	४१११४५	सागमा भुक्तिरिष्यते	४११८६
साक्षिमानितरस्तथा	२१६	सामन्तानुमते देयम्	४१११३८
साक्षिविप्रतिपत्तो	४११२२९	सामन्तःशार्ङ्गपालांश्च	४११८१७
साक्षिष्वेकार्थनिश्चये	४१११६०	सामन्ताश्चैवचोदिताः	४११८१५
साक्षिसम्यावसन्नानां	२११४०	सामन्तास्तद्विनिश्चये	४१११७
साक्षी चेत् साक्ष्यमागते	४११२३२	सामन्तभ्यो विनिश्चयः	४१११२
साक्षी पञ्चविधः स्मृतः	४१११५०	सामाद्युपायसाध्यत्वात्	११२
साक्षी साक्ष्ये समुद्दिशन्	४११२०४	सामान्यमस्वतन्त्रत्वम्	४१५४
साक्ष्यं चेदध्यक्षा कृताः	४११२२४	सा यथाकाममश्नीयात्	४११२८
साक्ष्यं तदपिवाग्यथा	४११२३३	सा याह्वे प्रत्युपानयेत्	४१६११
साक्ष्यं व्यावर्तते ततः	४११२३०	सारस्तु व्यवहाराणां	१६
साक्ष्याचारेण साक्षिणः	१७०	सारानुबन्धावलोक्य	४११८३८
साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेयात्	४१११६६	साहसं च चतुर्विधं	४११४२
सागरेषु बहेसु च	४११३०५	साहसेनागतानेतान्	४११३१३

साहसेनानृते स्थिताः	४।१।१।८	सुतिका वामिसारिणी	४।१।१।३२
साहसेनोत्तमेन च	४।१।१।१६	सूते वैदेहिकं सुतम्	४।१।२।१।११
साहसेषु च सर्वेषु	४।१।१।८६	सूत्रकार्यासिकीर्णानां	४।६।१।३
साहसेषु य एवोक्तः	४।१।४।२।११	सृजेद्विनविष्विनीम्	४।१।६।६
साहसेष्ठवभिशापे च	१।४५	सेच्छानुपेयुषो दारान्	४।१।२।६।१
सिद्धिर्गृह्य साक्षिणः	४।१।१।६६	सेतुकेदारमर्यादा	४।१।१।१
सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः	४।१।१।३५	सेतुर्न प्रतिषिध्यते	४।१।१।१७
सिद्धिरत्रोभयस्यास्य	४।१।१।३६	सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चित्	४।१।१।२०
सीदन्ति हि प्रमेयाणि	४।१।६।८	सेतुभेत्ता समीपगः	४।१।१।७४
सीमामध्ये तु जातानां	४।१।१।१३	सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः	४।१।१।१८
सीमायाश्च न लक्षणं	४।१।१।११	सैव तस्य घनं यतः	४।१।२।२
सुतश्च भागश्चैव	४।१।२।१०६	सैव तस्य विभावना	४।१।३।३०
सुतावयवस्तथा	४।१।२।१०६	सैव वृद्धिनं च क्षयः	४।६।१।५
दीर्घेणापि कालेन	४।१।१।६७	सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव	१।४
दीर्घेणापि कालेन	४।१।१।७१	सोत्तरोऽभ्यधिको यतः	१।४
सुनिश्चितबलाघानः	२।१	सोदयं पण्यमावहेत्	४।८।५
सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः	४।१।४।१७	सोदयां भृतिमावहेत्	४।६।६
सुप्तप्रमत्तोपगमात्	४।१।२।४३	सोपवासः समाहितः	४।१।१।१०
सुबद्धत्रज्जाश्वस्थि	४।१।२।६	सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः	४।५।२।४
सुबद्धांशशिरोरुहः	४।१।२।६	सोऽपि तद्विगुणं दाप्यः	४।८।८
सुरापाने ध्वजः स्मृतः	४।१।८।४४	सोऽभियोक्तारमात्रजेत्	१।५७
सुरायतनचत्वरै	४।१।२।६५	भोग इत्युच्यते तदा	४।१।७।२६
सुवर्णकारा वणिजः	४।१।२।७४	सोमपुष्पफलोपलाः	४।१।६।२
सुवर्णरजतादीनां	४।१।८।२७	सोमं विना वसित्वा तु	४।६।२।१
सुवर्णस्य क्षयो नास्ति	४।६।१।१	सोऽस्या दद्याद्दणं भर्तुः	४।१।२।१
सुहृत्सम्बन्धिवान्धवैः	१।५०	सोवर्णी राजसी ताम्नी	४।१।३।४५
सूक्ष्मत्वात् साक्षिधर्मस्य	४।१।२।३०	सोवर्णे राजते पात्रे	४।१।३।४४
सूक्ष्मो हि भगवान्धर्मः	१।४१	स्कन्दमाह्यं च यद्वर्ण्यं	४।३।१।५

स्कन्दादायाय तस्यासौ	४।१।४२	स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि	४।१।२६
स्तवको हीनसेवकः	४।१।१८७	स्त्रीसंत्रं बीजिनो नराः	४।१।२।१९
स्तेन नृषु विवेष्टते	४।१।८।३४	स्त्रीणां च न भवेच्छिष्यं	४।१।२५६
स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम्	४।१।८।४६	स्त्रीणामाजीवनक्षयात्	४।१।३।२६
स्तेनः स्यादनिवेदयन्	४।७।७	स्त्रीणां शीलामियोगेषु	४।१।२४२
स्तेनानां ये प्रसर्पताम्	४।१।४।१६	स्त्रीघनं च नरेन्द्राणां	४।१।८३
स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः	४।१।१५६	स्त्रीघनं तदपत्यानां	४।१।३।६
स्तेने निपातयेद्दण्डं	४।१।८३५	स्त्रीघनभ्रष्टसर्वेषां	४।१।२।६२
स्तेनेज्वनश्यमानेषु	४।१।४।२७	स्त्रीनरेन्द्रघनादृते	४।१।८२
स्तेनो मुच्यते किल्बिषात्	४।१।८।४६	स्त्री पशूनां च संततिः	४।१।१०७
स्तेनदण्डं च सोऽहंति	४।७।४	स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्	४।१।१६१
स्तेयमघ्निच्छलेन तु	४।१।४।१२	स्त्री पुंगोगजवाजिनः	४।१।४।१६
स्तेयगर्हमनीषिणः	४।१।५।१२	स्त्री पुंसयोगजामेतत्	४।१।२।१
स्तेयगर्हमनीषिणः	४।१।४।१७	स्त्री पुंसयोनिगूढायाः	४।१।२।६०
स्तेयसंग्रहणेषु च	४।१।१।८६	स्त्री पुंसयोश्च सम्बन्धो	१।१।८
स्तेयताहसयोरपि	४।१।२।४२	स्त्री पुंसोयोस्तु सम्बन्धे	४।१।२।२
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा	४।१।८।४४	स्त्री पुंसोर्भेदविशतिः	१।२।३
स्तेये ब्राह्मणहिसने	४।१।८।४३	स्त्री पुंसो यत्समियातां	४।१।२।६३
स्तेये भवति किल्बिषम्	४।१।८।५१	स्त्री प्रसूताप्रसूतावा	४।१।२।४६
स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः	४।६।२०	स्त्री प्रेक्ष्यकृत्यकरैश्च यत्	४।१।१२
स्तोमवाहीनि भाण्डानि	४।६।२२	स्त्री भक्त्यनुग्रहार्थं च	४।४।८
स्त्रियं निर्वीष्येत् पुरात्	४।१।२।६२	स्त्रीयो तस्मिन्मृतेऽपि तत्	४।१।२।८
स्त्रियं पुत्रवतीं वन्द्यां	४।१।२।८३	स्त्रीपु रात्रौ बहिर्घातात्	१।६।३
स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः	४।१।१।५५	स्त्री सम्भवति मानवः	४।१।२।०५
स्त्रियं स्पृशेदयेशे यः	४।१।२।६५	स्त्री हारीघनिपुत्रयोः	४।१।२।३
स्त्रियो न प्रतिलोमतः	४।१।२।७८	स्थाननिम्नोन्नतादिभिः	४।१।१।५
स्त्रियोऽन्यास्तिष्ठ एव तु	४।१।२।५	स्थानलाभनिमित्तं हि	४।१।६।८
स्त्रियो रक्षस्तु संकरात्	४।१।२।११३	स्थानसंभाषणामोदाः	४।१।२।६२

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेत्	४।१।६३	स्यात् दात्रमष्टानीसमम्	४।१।१२६
स्थानाद्वाग्यत्र गमनात्	४।१।३१२	स्यादनाकारिता वृत्तिः	४।१।१०८
स्थानासेधः कालकृतः	१।४८	स्यादग्न्योन्यविरुद्धयोः	४।१।२।६०
स्थापितः साक्षिभिर्मार्गैः	४।१।७२	स्यादेव द्विगुणो विधिः	४।१।२।१०
स्थापयनामेष नियमः	४।८।५	स्युद्विजानां शूद्रयोनयः	२।३७
स्थावरस्योदय दाप्यः	४।८।४	स्रोतवहेव सर्वत्र	४।५।१२
स्थितिरेव दृढीकृता	४।१।२६८	स्वकर्म जह्याद्वैश्यस्तु	४।१७।१६
स्थितिः समय उच्यते	४।१।०।१	स्वकर्म प्रतिपादनात्	४।१८।४७
स्थित्यर्थं पृथिवीपालैः	४।१७।२४	स्वगृहे दत्तभोजनम्	४।५।१७
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽभ्यानि	४।१।२६६	स्वचर्यावसितोऽपि च	२।४१
स्थूरायाच्छेदनं भवेत्	४।१८।३३	स्वचर्यावसितानां तु	२।४०
स्थूलघाटस्तनूस्त्वक्	४।१२।६	स्वतन्त्रः पितरो विना	४।१।३६
स्थूलसूत्रवतां तेषां	४।६।१४	स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः	४।१।३३
स्नातश्च मण्डलस्थश्च	४।१।२६६	स्वतन्त्रः सन्नराधनः	४।५।३७
स्नातस्याद्रपटस्य च	४।१।३२८	स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही	४।१।३४
स्नाताय सोषवासाय	४।१।३४०	स्वतन्त्राः सर्वे एव ते	४।१।३८
स्नानोदकेन संपृक्तान्	४।१।३३६	स्वतन्त्रोऽपि हि निर्णमाक	४।१।३१
स्नुषां पुंसवने शुचिः	४।१२।८७	स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं	४।१।४०
स्नेहात् प्रत्युपकारतः	४।४।८	स्वदासमित्छेद्यः कर्तुं	४।१५।४२
स्पर्शो भूषणवाससाम्	४।१२।६६	स्वदेशघातिनो ये स्युः	४।१८।७
स्पृष्टो वामर्षयेतथा	४।१२।६५	स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्यात्	४।२।१
स्फिचो वास्यावकर्त्तयेत्	४।१५।२६	स्वयमर्त्यागिनोऽग्नयत्र	४।५।३६
स्मारितस्येह साक्षिणः	४।१।१६८	स्वधर्ममनुरक्षता	१।६८
स्मार्तो काले क्रिया भुक्तेः	४।१।८६	स्वधर्मं ब्राह्मणस्तिष्ठेत्	४।१७।३१
स्मृतिमत् साक्षिसाम्यं तु	४।१।२००	स्वपादे तस्य लिख्यते	२।२१
स्मृतिः श्रोत्रं च साक्षिणः	४।१।१७१	स्वमप्यर्थं तथा नष्टं	४।७।८
स्मृत्यपेक्ष्यं हि साक्षित्वं	४।१।१७०	स्वामिनस्ताविजानीयात्	४।११।१४
स्यातां संव्यवहाथी तौ	४।१४।११	स्वयं कार्यं समुद्दिश्य	४।१।३४०

स्वयं चोपगतः पुत्रः	४११३४६	स्वरिण्यब्राह्मणो वैश्यः	४११२७८
स्वयमभ्युपपन्नश्च	२१३२	ह	
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि	२१४१	हृतास्तत्र सभासदः	३१८
स्वयमाप्तनमुत्पुना	४१११६४	हृष्टिजातान्जातांश्च	४११२०६
स्वयमुक्तिमृतान्तरः	४१११५७	हन्ति साध्येऽनृतं वदन्	४११२०७
स्वयमेव तु यो दद्यात्	४१२११०	हभ्यते प्रेक्षमाणानां	३१८
स्वयमेवैत्य यो वदेत्	४१११६१	ह्वयादुपार्येनिपुणं प्रहीतान्	४११८६१
स्वयं शीणे च विदलं	४१११६५	हरणे तृणपुष्पयोः	४११८२३
स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम्	११३३	हरतोऽभ्यधिकं दधः	४११८२६
स्वरूपप्राणाहि ते स्मृताः	४११३१४	हस्तक्षतेषु सर्वेषु	४११३०१
स्ववाक्संप्रतिपत्ती तु	४१११३३	हस्तद्वयं तु निक्षेयम्	४११२६१
स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं	४१५११६	हस्तपादायुधादिभिः	४११५४
स्वसाक्षिवर्जितो यस्तु	४११२३१	हस्तिपत्रात्यदासेषु	४११५११
स्वहस्ताभ्यकृतं तथा	४१११३५	हस्तो पादौ च पञ्चमम्	४११८३७
स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे	४११३११	हस्तो बिन्दुविचित्रितौ	४११३०१
स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति	४११३३०	हिमशीतं शुचौ भव	४११३४७
स्वान् भागान् यदि दद्यात्	४११३४३	हिरण्यश्चाभ्यवस्त्राणां	४१११०७
स्वाभिनषचापि संशति	४१६११६	हिरण्यभद्रपुष्पकम्	१११५
स्वामिने चानिवेदयन्	४१६११३	हिरण्यं भूर्ययाक्रमम्	४११२०६
स्वामिने तग्निवेदयेत्	४१६११२	हिरण्यरत्नकोशेय	४११४१६
स्वामिनो द्विदशाः समाः	४११८२	हिरण्यायैऽनृतं वदन्	४११२०६
स्वामी यथेनमुद्धरेत्	४१५३२	हिरण्यवजं लोहं च	४११४१४
स्वार्यहेतीर्यतस्ततः	४१११५	हिरण्यं सर्पिरादित्यः	४११७५४
स्वां वाचं पुरुषाघमः	४११२२७	हीन एव स वाचतः	१५६
स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः	४११३३४	हीनकलीवकुशीलवाः	४१११७६
स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः	४१११५५	हीनमभ्युत्तमानां तु	४११५६
स्वरिणी तु चतुर्विधा	४१२१४५	हीनमूल्यमवेलायां	४१७३
स्वरिणीनां प्रकीर्तितः	४१२१५३	हीनं पुरुषकारेण	४१६१४

हीनः पञ्चविधः स्मृतः	२।३३	हेतुरग्निक्रियाविघ्नो	४।६।१०
हीनाङ्गमगवृत्तयः	४।१।१८३	हेत्वन्तरकृतं भवेत्	४।१।१४४
हीनाधिकसमर्धनैः	४।१३।१५	हेत्वर्थंगतसामर्थ्यैः	४।१।१७६
हीनाधिका भवेद्व्यर्था	२।१३	हेमन्ते सप्त वाण्टी वा	४।१।३२४
हीनवादी स वै नरः	२।२४	हेमन्तकालादभ्यत्र	४।१।३०४
हीयते हीयमाने च	४।१।४३	होढमप्युपभोषतः	४।१।४।१८
हीयतैवं समाचरन्	४।१।१६५	ह्यस्तेयं स्वपरिग्रहम्	४।१।७।३७
हीयमानस्य लक्षणम्	१।५८	हृदेषु देवखातेषु	४।१।३०५
हुतासः समयः सदा	४।१।३००	ह्रियमाणे घने तथा	४।१।४।२०
हृदिस्थो वेत्ति चेष्टितम्	४।१।२९१	ह्लादि मूत्रं च फेनिलम्	४।१।२।१०
हृष्टनृपो यदा नृपः	४।१।७।२६		

नारदस्मृतौ पारिभाषिकशब्दावली

अकृष्ट 4।1।1	Untilled
अक्षः 4।15।1	Dice
अक्षतयोनि 4।12।46	A maiden not deflowered.
अक्षदेवी 4।16।3	Gambler
अग्निः 4।17।26	Fire god
अग्निदिव्यम् 4।1।252	Fire ordeal
अघशंसी 4।1।183	Malicious
अङ्गच्छेदः 4।14।8	Amputation of limb.
अङ्गारः 4।11।4	Coal
अटवी 4।11।26	Forest
अदत्तप्रतीच्छक 4।4।12	Donor of what ought not to be given.
अदायादवान्धव 4।13।47	Kinsmen
अदेयः 4।1।1	Debts that must not be paid
अघमर्णः 4।1।123	Creditor
अघःशयन 4।12।91	Laying in the low couch
अघिवास 4।1।134	Weighbour
अघिविना 4।1।203	Wife who has been superseded by another
अध्यग्नि 4।13।8	Given before the nuptial fire.
अध्ययन 4।17।50	Study
अध्यापन 4।17।50	Teaching
अध्यावहृत्निक 4।13।8	Given during the bridal procession
अनपाकर्म 1।17	Non-payment of wage.
अनयंशीला 4।12।93	One who wastes the entire property of her husband.

अनाकालमृत 4।5।31	One maintained during a famine
अनावेष 1।46	Without giving notice to the king.
अनुग्रह 4।17।17	Favour
अनुत्तर 1।4	Not attended by the wager
अनुदक 4।11।19	Without water
अनुशिष्ट 1:65	Decided
अनुशिष्टि 4।1।38	Coercion
अन्तर्वेदी 4।12।41	Altar
अन्तर्वेश्म 1।43	Interior room
अस्त्यावसायी 4।1।82	Lowest caste
अस्त्येवासी 4।1।12	Pupil
अन्यथाशास्त्रकारो 4।13।16	Who acts illegally
अन्यवादि 2।33	Who alters his former statements
अन्यापति 4।12।१3	One who is potent with another woman than his wife
अन्यार्थ 2।3	Relating to different subject
अन्वाहित 4।4।4	A deposit which has been delivered by the depositor to a third person
अपदेश 1।58	False preterce
अपविद्ध 4।13।46	The son cast off
अपहनव 2।26	Refutation of charge
अप्रकृति 4।1।41	Loss of control over the action
अप्रकृतिस्थ 4।12।21	Default
अप्राप्तव्यवहार 1।54	Minor
अप्रियवादिनी 4।12।93	Unkind speech.
अभिज्ञान 4।11।6	Objects of general notoriety
अभिद्रोह 4।15।4	Hurting

अभियुक्त 1।52	Accused
अभियोक्ता 1।57	Plaintif
अभियोग 1।9	Piaint
अभिर्शंसन 4।15।16	Calumniation
अभिषेकनाड्क 4।14। 0	A matk of crime
अभिसारिणी 4।11।32	One who goes to meet her lover.
अभ्यङ्ग 4।12।92	Anointing
अभ्युदक 4।11।19	Too much water
अभ्युपेत्याशुश्रूषा 4।5।1	Breach of a contract of a service
अम्बष्ठ 4।12।104	Son of a brahmin in ksatrya
अर्थ 1।33	Merit
अर्थशास्त्र 1।37	Science of state-craft
अर्थहीन 2।8	Unmeaning
अर्थी 2।1	Plaintif
अवगोरण 4।15।5	Raising of a hand or leg to kick
अवज्ञा 4।17।32	Contempt
अवनिष्ठीवन 4।15।27	Spitting on a superior through arrogance.
अवसन्न 2।32	Loser of suit
अवस्कर 4।11।15	Ordure
अवस्करोज्जनम् 4।12।91	Removal of sweepings.
अवहारक 2।36	What has been abandoned by one and found by one.
अश्लील 4।15।2	Abuse
असंदिष्ट 4।5।10	Without teacher's bidding.
अस्वामिविक्रय 1।17	Sale owithout wnershid
अह्नयविक्षत 4।9।2	Undamaged condi tion.
आक्षिप्त 4।12।13	One who spills his semen

बाधेप 4।14।4	Destroying
बागम 1।36	Connection, wrltten documents
बाचार्यं 4।132	Teacher, Professor.
बाजा 2।38	Order
बात्मसात् 4।3।18	Appropriation
बाधमन 4।1।26	Hypothecation.
बाधि 2।38	Pledge
बानुलोम्य 4।12।5	Marriage with wives of low castes
बापत् 4।1।111	Emergency
बापवन 4।11।4	Sanctuary
बायोषव 4।12।110	Son of a Sudra father In Brahmin mother.
बारक्षक 4।18।18	Guard
बाराम 4।11।5	Garden
बाषं 4।12।38	Third kind of marriage.
बाधेदन 2।88	Plaint
बाश्रमी 4।17।3	Anchorite
बासिद्ध 1।49	Arrested
बासुर 4।12।28	One kind of marriager
बासेष 1।47	Arrest
बासेष्य 1।54	Liable to be arrested.
बाहितुण्डिक 4।1।181	Snake-catcher.
बाहूतप्रपलायो 2।33	One who absconds after receiving summon.
बाह्वान 1।47	Summon
इन्द्र 4।17।26	Rain god whose merit surpasses to the king.

ईष्याषण्ड 4।12।13	Jealous
उग्र 4।12।104	Son in a Sudra woman by a Brahmana.
उत्कोच 4।147, 14।20	Bribe
उत्कोचक 4।18।7	Briber
उत्तमर्ण 4।1।123	Debter
उत्तमसाहस 4।12।70	One thousand pana
उत्तर 1।28	Answer
उत्थान 4।17।33	Rainstatement
उदकदिष्य 4।1252	Water ordeal
उद्यान 4।11।12	Garden
उन्मत्त 4।12।37	Mad
उपक्षेप 4।15।4	Defiling
उपचय 4।8।5	Profit
उपचार 4।1।125	Preservation
उपनिधि 1।16	Deposit
उपनेय 4।1।126	Pledge to be kept
उपप्लव 1।49	Calamity
उपमर्द 4।14।4	Disfiguring
उपलक्षण 4।11।4	Suggestion
उपसंग्रह 4।2।4	Restoration
उपस्थ 4।18।37	Sex-organ
उपस्थान 4।1।118	Appearance
उपाय 1।12	Means
उद्योग 4।1।45	Valour in arms
ऋणादान 1।16	Recovery of debt
ऋणिक 4।1।103	Creditor
ऋतु 4।12।24	Season, Menstruation

ऐन्द्रजाक्षि 4।1।184	Juggler
औरस 4।13।45	Legitimate son of the body
कदन्न 4।12।91	Bad food
कपाल 4।11।4	Pot-sherd
कर्मकर 4।5।2	Labourer
कर्मस्वामी 4।6।2	Master
कर्मविषय 1।48	Arrest relating to performance.
काकिणी 4।18।54	Fourth part of a Masa.
काण 4।16।3	Blind of one eye
काण्डपृष्ठ 4।1।60	Professional soldier.
कानीन 4।13।17	Son of a maiden
काश्वतार 1।49	Forest
कायिका 4।1।102	Interest to be given physical labour
कारिता 4।1।102	Interest to be cleared in emergency
कालिका 4।1।102	Time-bound Interest
कार्य 1।50	Trial
कार्षापण 4।18।55	Fourth part of pala.
काल 1।30	Offence relating to time.
कालकृत 1।48	Temporary arrest
कितव 4।16।4	Gambler
कीर्ति 1।33	Fame
कीनाश 4।1।181	Ploughman
कुनखी 4।1।184	One who has bad nails.
कुल 1।7	Gathering
कुलिक 4।1।187	Head of the guild who acts as a judge.

कुलिन 4।1।53	Of honourable family
कुल्य 4।1।52	Member of the concerned family.
कुवास 4।12।91	Bad clothing
कुशीलव 4।1।179	Actor
कुसीद 4।1।46	Money-lending
कुट्टक 4।1।186	Quack
कूप 4।1।14	Well
कूटलक्ष्यकृत् 1।69	Person resorting to forging documentary evidence
कूटसाक्षी 4।1।196	False witness
कृत 4।13।46	One kind of son
कृतकाल 4।1।124	Pledge to be redeemed within a certain time
कृत्यकर 4।1।12	Spent for the family by others
कृष्ण 4।1।44	Black money
केदार 4।1।11	Landed property
केलि 4।12।66	Sporting
केशाकेशिगृहीत 4।1।173	Seizing one another by the hair
कोशदिव्य 4।1।252	Ordeal through consecrated water
कीटुम्बिक 4।5।24	Property of a family
क्रिया 2।27	Trial
क्रियाद्वेषी 2।33	One who alters his former statements
क्रीत 4।13।4।6	Purchased son
क्रीतानुशय 4।9।1	Repentance of the purchase-made
क्रीतानुशय 1।17	Rescission of purchase.

क्रेता 4।7।2	Purchaser
किलष्टरूप 4।9।7	Ragged condition
कलीव 4।12।37	Impotent
कृत्ता 4।22।110	Son from a sudra in ksatriya
क्षेत्रज 1।18	Son of the wife
खेय 4।11।18	Dike dug into the ground
खञ्ज 4।15।18	Lame
वण 4।10।2	Tribe
गणक 1।15	Accountant
गणिम 4।8।3	Sale by tale
गणी 4।11।2	Member of the community
गति 1।9	Issue
गन्तुकी 4।11।32	Strayed cow
गर्भविश्रंसिनी 4।12।92	One who procures abortion
गर्भाधान 4।12।87	Conception
गाम्भवं 4।12।38	Marriage by mutual negotiation
गुरुतरूप 4।12।75	Sex-relation with teacher's wife
गूढ 4।1।150	Secret
गूढज 4।13।17	Born of a woman whose transgression is unknown
गृही 4।1।32	Householder
गोकर्णशीषिल 4।1।204	False evidence
गोप 4.6:11	Cowherd
गोप्य 4।1।125	Pledge to be kept
गोमी 4।11।35	Owner of the cow
ग्रन्थिमोचक 3।18।5	One who cut-purses
ग्रहण 4।1।1	Receipt
ग्राम 4।1।151	Village

ग्रामयाजक 4।1।178	Village-priest
ग्रामोचास्त 4।1।40	Boundary
ग्रासाच्छादन 4।13।35	Management
गल्ह 4।16।3	Dice
घातक 4।1।173	Murderer
घाट 4।12।9	Nape of the neck
चक्रवृद्धि 4।1।102	Compound interest
चण्ड 4।1।159	Dangerous character
चण्डाल 4।12।113	Born of a sudra in a brahmin woman
चतुस्कारि 1।8	Producing four results
चतुर्वर्षि 1।8	Four reaches
चतुःसाधन 1।8	Four means
चतुःस्थान 1।8	Four bases
चतुष्पथ 4।11।15	Square
चतुष्पात् 1।8	Four feet
चतुर्हित 1।8	Four benefits
चरित्र 1।10	Documentary evidence
चाक्रिक 4।1।178	Oil maker
चिकित्सा 1।36	Cure
चीर्णं 5।6।11	Cow taken into pasture
छद्द 4।1।120	Intention
छल 1।29	Error
छिन्ननासा 4।11।33	Cow, whose nostrils have been pierced
जङ्गम 4।4।129	Movable
जनपद 4।11।2	Village

जयपत्रक 2।43	Docoument of victory
जाति 44।134	Caste
जातिकर्मकृत् 4।5।4	Caste and occupation
षारजात 4।12।85	Illegitimate
जिह्वाकारित 4।2।9	Fraudulently
ज्ञानि 4।12।99	Relation
ज्येष्ठ 4।13।4	Elder
तण्डुल 4।4।337	Grain of rice
तत्त्व 4।27	Fact
तप्तमाषक 4।1।343	Hot piece of gold
तस्कर 4।1।46	Thief
ताम्ब 4।9।13	Relating to cloth
तापस 4।1।158	Ascetic
तीरित 1।65	Decided
तीव्र 4।45।2	Severe
तुलिम 4।8।3	Gift and receipt by weight
तुण 4।11।4	Chatf of grain
त्यक्तबाण्डव 4।12।37	Forsaken by relatives
त्रपु 4।2।11	Lead
त्रिविष्टप 1।74	Heaven
दक्षिणामाम 4।3।8	Fee
दण्डधर 1।2	Authority to punish
दण्डपारुष्य 4।15।4	Assault
दत्तशुल्का 4।12।30	Nuptial gift presented
दम्पती 4।12।99	Couple
दर्शन 1।36	Trial
दत्ताप्रदानिक 4।4।1	Resumption of gift
दान 4।1।118	Payment

दानोन्मुख 1।54	One about to give
दायभाग 4।13।1	Law of inheritance.
दायाद 4।3।7	Heir
दारलक्षण 4।12।3	Token of matrimony
दश 4।5।2	Male attendant
दासी 5।12।73	Female attendant
दिग्गम 4।8।5	Profit arising from dealing in foreign country
दिविचारी 4।8।5	One who travels abroad
दिव्य 1।30	Ordeal
दीनार 4।18।60	Coin worth of twelve of dhanaka
दुर्ग 4।10।2	Fort
दुर्देश 1।449	Bad Country
दुर्भग 4।12।37	Misery
दुर्विक्ता 4।1।203	One whose body is weighed down
दूत 1।54	Messenger
दूती 1।12।64	Female messenger
देय 4।1।1	To be paid
देवन 4।16।1	Gambling
देवर 4।12।80	younger brother of the husband
देश 1।30	Place
दैविकी 2।28	Divine
दैव 4।12।38	Divine
द्वार 1।9	Opening
घूत 1।19	Gambling
द्रष्टा 1।2	Chief of the bench
द्रुम 4।11।4	Tree as symbol of boundary

द्वयामुष्यायण 4।43।23	Son of two fathers
घट 2।28	Balance
घटककटक 4।1।263	Beam of the balance
घटतुला 4।1।263	Hook of the balance
घनद 4।17।26	God of riches
घरिम 4।18।25	Sell by weight
घर्म 4।13।37	Religious duty
घर्मज्ञ 4।17।43	Expert in lawsuit
घर्मशास्त्र 1।35	Science of Law
घर्मासिग 1।34	Seat of judgement
घानक 4।18।60	Four Karsapana
घात्री 4।12।74	Nurse
ध्वनप्राप्त 4।5।34	One made prisoner in war
नगर 4।L।12	Town
नास्तिक 4।1।180	One who blames the vedas
निक्षेप 4।1।81	Open deposit
निक्षेप्ता 4।2।10	Depositor
निग्रह 4।17।17	Oppression
निधि 4।7।7	Treasure
निपान 4।11।12	Reservoir of water
नियोग 4।1।11	Contract, Levirate
नियोगकृत् 2।23	Appointer
निरुत्तर 2।33	Who makes no reply in trial
निर्णय 1।36	Verdict
निर्णित 2।42	Passed
निर्वास (न) 4।12।92	Banishment
निर्वेष्टुकाम 1।52	One about to marry
निर्हार 4।16।6	Extirpation

निषाद ६।१२।१०८	Son of Sudra women by a ksatriya
निष्क ४।१५।२९	Four Subarnas
निष्कासिनी ४।१२।७८	A female not restrained by her master
निष्ठुर ४।१५।२	Cruel
निसर्ग ४।१।१२९	Elapsing
निसर्गषण्ड ४।१२।१२	Naturally impotent
निहित ४।७।६	Deposited
नीरजस्का ४।१२।८३	Unauthorised
नृपद्विष्ट ४।१।१८३	Enemy of king
नोपस्थाता २।३३	One who does not make appearance in trial
नैकृत्तिक ४।१।१७८	Impostor
नैगम ४।१०।१	Follower of the vedas
न्यस्त ४।१।९२	Deposited with
न्याय ४।१२।९	Justice
न्यास २।३०	Deposit
पक्ष १।२८	Litigant
पक्षषण्ठ ४।१२।१२	One capable of approaching a woman once in a fortnight
पटक २।३८	A grant
पण १।४	Four Kakini, wager
पणार्जित ४।५।३५	One won through a wager
पण्य ४।८।२	Commodity
पण्ययोषित् ४।१८।२	Harlot
पति ४।१।२४	Husband
पतित ४।१२।३७	Loss of caste
पत्र २।३८	A writing

द्वयामुष्यायन 4।43।23	Son of two fathers
घट 2।28	Balance
घटककटक 4।1।263	Beam of the balance
घटतुला 4।1।263	Hook of the balance
घनद 4।17।26	God of riches
घरिम 4।18।25	Sell by weight
घर्म 4।13।37	Religious duty
घर्मज्ञ 4।17।43	Expert in lawsuit
घर्मशास्त्र 1।35	Science of Law
घर्मासिग 1।34	Seat of judgement
घानक 4।18।60	Four Karsapana
घात्री 4।12।74	Nurse
ध्वनप्राप्त 4।5।34	One made prisoner in war
नगर 4।L।12	Town
प्रास्तिक 4।1।180	One who blames the vedas
निक्षेप 4।1।81	Open deposit
निक्षेप्ता 4।2।10	Depositor
मिग्रह 4।17।17	Oppression
निधि 4।7।7	Treasure
निपान 4।11।12	Reservoir of water
नियोग 4।1।11	Contract, Levirate
नियोगकृत् 2।23	Appointer
निरुत्तर 2।33	Who makes no reply in trial
निर्णय 1।36	Verdict
निर्णित 2।42	Passed
निर्वास (न) 4।12।92	Banishment
निर्वेष्टकाम 1।52	One about to marry
निर्हार 4।16।6	Extirpation

निषाद ६।१२।१०८	Son of Sudra women by a ksatriya
निष्क ४।१५।२९	Four Subarnas
निष्कासिनी ४।१२।७८	A female not restrained by her master
निष्ठुर ४।१५।२	Cruel
निसर्ग ४।१।१२९	Elapsing
निसर्गषण्ड ४।१२।१२	Naturally impotent
निहित ४।७।६	Deposited
नीरजस्का ४।१२।८३	Unauthorised
नृपद्विष्ट ४।१।१८३	Enemy of king
नोपस्थाता २।३३	One who does not make appearance in trial
नैकृत्तिक ४।१।१७८	Impostor
नैगम ४।१०।१	Follower of the vedas
न्यस्त ४।१।९२	Deposited with
न्याय ४।१२।९	Justice
न्यास २।३०	Deposit
पक्ष १।२८	Litigant
पक्षषण्ड ४।१२।१२	One capable of approaching a woman once in a fortnight
पटक २।३८	A grant
पण १।४	Four Kakini, wager
पणार्जित ४।५।३५	One won through a wager
पण्य ४।८।२	Commodity
पण्ययोषित् ४।१८।२	Harlot
पति ४।१।२४	Husband
पतित ४।१२।३७	Loss of caste
पत्र २।३८	A writing

पद 1।9	Topic
परद्वाराभिमर्शन 4।14।2	An indecent assault on another's wife
परपूर्वा 4।12।45	Wife previously enjoyed by another man
पराजय 1।5	Decree
पराजिर 4।6।20	Ground of a stronger
प्रार्थवादी 2।23	One who speaks on behalf of another in a taril
परासेध 1।49	Predicament
परिग्रह 4।1।25	Inherited from the debtor
परिमुक्त 4।9।7	Effected
पल 4।9।11	One handful
पाणिग्रहण 4।12।2	Marriage
पाणिग्रहणदूषिता 4।12।46	Disgraced by the act of joining in marriage
पारदारिक 4।1।173	Adulterer
पारशव 4।12।104	Son of a sudra through a ksatriya
पाषण्डी 4।10।1	Heretic
पिण्ड 4।13।18	Funeral ball of rice
पितृष्वसा 4।12।73	Sister of the father
पुत्रिकापुत्र 4।13।45	Son of an appointed daughter.
पुनर्भू 4।1।24	A widow, remarried
पुंसवन 4।12।87	Prenatal sacrament to make the embryo male
परुष 4।1।91	Harsh speech
पूर्वजुष्ट 4।3।10	Previously connected
पूर्वपक्ष 2।2	Plaintif
पूर्ववाद 1।28	Plaint

पूर्वाशिनी 4।12।93	Woman who eats before her husband.
पोगण्ड 4।1।35	Below the age of sixteenth.
पेक्षाच 4।12।39	Last category of marriage.
पौनर्भव 2।40	Son of punarbhu
प्रकाशवञ्चक 4।18।2	Open rogue
प्रकीर्णक 1।19	Miscellaneous
प्रकृति 1।17।2	Citizen
प्रकृत्ववमत 4।104	Contemptible in nature
प्रजा 1।33	Citizen
प्रतिग्रह 4।1।52	Receiving
प्रतिज्ञा 1 9	Plaint
प्रतिदान 4।2।6	Restoration
प्रतिदापन 4।1।121	Paying back
प्रविदेय 4।9।2	Returnable
प्रतिपक्ष 1।28	Defendant
प्रतिपत्ति 2।20	Concurrence
प्रतिभू 4।1।117	Surety
प्रतियाचना 4।11।88	Claim
प्रतिरूपक 4।1।47	Black wealth
प्रतिशीर्ष 4।5।34	Substitute
प्रतिश्रय 4।1।116	Written receipt
प्रत्यक्षचारक 4।11।34	In whose sight the cattle graze
प्रत्यय 4।1।118	Surety
प्रत्यर्थी 2।2	Defendant
प्रत्यवसित 4।1।85	Apostate
प्रत्यवस्कन्दन 2।4	Confession
प्रत्याकलित 2।21	Additional statements entered into the declaration

प्रस्थापति 4।1।245

प्रजा 4।13।3

प्रभु 4।1।29

प्रमाण 1।30

प्रवासासेध 1।48

प्रव्रज्यावसित 4।5।27

प्रसह्य 1।46

प्रसाद 4।13।6

प्राङ्म्याय 2।4

प्राजापत्य 4।12।38

प्राड्विवाक 1।35

प्रातिमाव्य 4।13।39

प्रातिमाव्यकृत 4।1।10

प्रातिलोम्य 4।12।5

प्रायश्चित्त 4।17।3

प्रीतिदत्त 4।1।108

प्रेष्य 4।1।12

फलक 2।19

फेनिल 4।12।10

वधू 4।12।7

यन्त्रुदायाद 4।13।47

बन्ध्या 4।12।94

बल 4।1।122

बलावष्टब्ध 4।1।22

बान्धव 4।13।51

बाधुष 4।1।111

बाधुषी 4।1।99

बाल 4।1।39

Perpetration

Married

Master

Proof

Inhibition

Apostate from asceticism

Claim through a quarrel

Favour

Previous verdict

One kind: of marriage

Chief Justice

Surety

Act of Surety

Direct order

Expiation

Given in favour

Menial

Board

Foamy

Relation

Kinsmen and heirs

Barren

Force

Held by force

Heirs next to Sakulyas

Usury

Money-lender

Boy

बीजी 4।1।37	Begetter
ब्रह्म 4।16।1	Small slices of Leather
ब्राह्म 4।12।29	First kind of marriage
भक्तदास 4।5।28	Slave through maintenance
मङ्ग 4।14।4	Destroying
मयोषध्या 4।18।5	Invest
मर्ता 4।1।21	Husband
मर्तृदाय 4।13।8	Husband's donation
माटक 4।6।7	Hiring charge
माण्ड 4।6।9	Merchandise
माषा 2।7	Statement
भीतोपघ्नकृत 4।1।137	Made in guise of fear
भुक्ति 4।1।73	Possession
भूत 1।29	Truth
भूताविष्ट 4।1।183	Possessed by a demon
भृतक 4।5।3	Servant
भृति 4।6।3	wage
भोक्ता 4।1।80	Possessor
भोग 4।1।43	Possession
भोग्य 4।1।125	A pledge for enjoyment
भ्रम 4।1।15	Ordure
भ्रष्ट 2।8	Redundant
भ्रूणहा 4।12।25	Murderer of an embryo
मत्र 4।1।137	Intoxicated
मध्यमसाहस 4।12।75	500 pana's
मर्यादा 4।1।1	Boundary
मलीमस 4।9।7	Dirt
महापक्ष 4।2।2	Sensible man

महापथ 4।11।41	High way
महापथिक 4।1।179	One engaged in a long journey
महोक्ष 4।11।30	A full grown bull
मागघ 4।12।109	A varnasamkara
माण्डव्य 1।42	Name of a Rsi
माता 4।12।73	Mother
मातामह 4।13।18	Maternal grand-father
मातुलानी 4।12।73	Wife of the maternal uncle
मातृश्वसा 4।12।73	Sister of the mother
मानुषी 2।28	Human
माष 4।11।31	Five krsnala
मिथ्या 2।4	A denial
मुञ्चभग 4।12।13	Qui ore prout cunno utitur
मुण्डन 4।14।10	Tonsure
मुषित 4।18।18	Plundered
मेय 4।8।3	Merchandise by measure
मोघबीज 4।12। 3	One whose semen is evanescent
मोण्डय 4।12।91	Shaved
यज्ञ 4।17।50	Sacrifice
यम 4।17।26	The death-god
जयी 2।3	One who has victory
याचित 4।1।92	What has been borrowed for use
याचितक 4।4।4	See याचित
याच्यमान 4।2।7	On being asked
याजन 4।17।50	To sacrifice for others
याज्य 4।1।52	What is obtained by sacrificing
यियक्षु 1।52	One to offer a sacrifice

युक्त 1।73	Proper
योनि 1।9	Efficient cause
रक्षण 4।1।43	Preservation
रथ्या 4।11।15	Public Road
रहः 4।7।2	Secret
राक्षस 4।12।39	One kind of marriage for ksatriya
राजग्राहगृहीत 4।11।36	Seized by the king
राजशासन 1।10	Edict of the king
राजस्व 4।1।81	Revenue
राजा 1।5	King
राष्ट्रिक 4।18।18	Inhabitant of the state
रिक्थ 4।1।3	Paternal property
रूप 4।8।3	Splendour
रितः 4।12।10	Semen
रोगात्तं 1।52	Tormented by illness
लब्ध 4।13।46	Adopted son
लेख 2।38	Writing
लेखक 1।15	Scribe
लेखन 2।3	Delivering
लिखित 1।3	Written
लेख्य 2।8	Plaint
लेख्याचार 1।70	Rules regarding writing
लोकपंक्ति 1।33	Esteem among men
लोकपाल 4।1।267	Guardian of the world
लोहकार 4।6।268	Smith
वक्तव्य 1।47	Statement
वडवाहृत 4।5।28	Enslaved for Connexion with a female slave

वणिक्पथ 4।8।12

वध्नि 4।12।12

वरण 4।12।2

वर्णसङ्कर 4।17।4

वर्धन 4।1।43

वसन्ती 4।11।33

वह् 4।1।305

वाक्पाकृष्य 1।1।19

वातरेताः 4।12।13

वादी 1।6

वार्ता 4।17।25

विकृष्ट 4।11।1

विक्रय 4।1।26

विक्रीयासंप्रदान 1।17

विग्रह 1।53

विजिगीषु 4।17।28

विद्याघन 4।13।6

विधि 1।40

विनय 1।5

विशेष 1।46

विप्रतिपत्ति 1।39

विप्लव 4।12।88

विभाग 4।13।1

विवाद 1।5

Merchandise

One testicles have been cut out.

Choice

Mixed class

Increase

One who abides in the field.

Stream

Abuse

One whose semen is evanescent as air

Plaintif

A consolidated livelihood through agriculture, trade and cattle-breeding

Waste

Sale

Non-delivery of a sold chattie.

War

Desirous of victory

Property earned by science

Law

Fine

Punished

Variance

Violation

Division

Litigation

विविक्त 4।14।23	Deserted spot
विवीतान्त 4।11।40	Contiguous to a pasture ground.
विश्रुम्भ 4।1।117	Guarantee
विषमस्थ 1।45	Harassed by difficulties
विसर्गं 4।1।38	Relinquishment
वृत्ति 4।11।41	Fence
वृद्धि 4।1।99	Interest
वृषल 4।1।47	Vile cast
वेतन 4।5।21	Salary
वेतनस्यानपाकम् 4।6।1	Non-payment of wages
वंदेहक 4।12।111	Son of a Brahmana woman through a vaisya
वैवस्वत 4।17।30	Yama
वोढा 4।13।12	Husband
व्यङ्गक 4।1।179	Deformed
व्यभिचार 4।12।91	Adultery
व्यवहार 1।1	Lawsuit
व्यसन 1।52	Calamity
व्याज 4।1।47	Fraud
व्रज 4।14।93	Go out
व्रती 1।54	One fulfilling a vow.
व्रात 4।10।2	Troop
वृत्त 4।13।5	Able
शङ्का 1।27	Suspicion
शठ 4।1।184	Rouge
शपथ 4।1।198	Oath

शबल 4 1 44	Black
शलाका 4 16 1	Dice
शाकुनिक 4 11 3	Bird-catcher
शाखा 1 9	Branch
शालीन 4 12 13	Sane
शासन 2 38	Royal edict
शास्त्र 1 15	Science
शिशन 4 12 75	Organ
शिष्ट 1 30	Virtuous
शिष्य 4 1 12	Disciple, pupil
शुक्ल 4 1 44	White
शुल्क 4 6 18	Tax
शुश्रूषक 4 5 2	Attendant
शूल 4 15 31	Stake
शीण्डिक 4 7 184	Seller of spirirlous leaquer
श्यामदन्त 4 1 185	Black-teeth
श्री 4 8 3	Beauty
श्रुति 4 17 8	Revelation
श्रेणी 1 7	Corporation
श्रोत्रिय 4 1 158	Vedic Brahmin
श्वश्रू 4 12 73	Mother in law
षण्डक 4 12 10	Impote
सकुल्य 4 12 20	Paternal grandh-father
सगोत्र 4 12 7	Of same gotra
सजाति 4 13 51	Of same caste
सत्पुरुष 1 15	Dutiful officer
सत्य 1 11	Truth
सनाभि 4 12 21	Distant connection

सन्तार 1 49	Crossing a river
सन्दिग्धार्थं 1 3	Doubtful matter.
सन्दिष्ट 4 5 10	One who stays with teacher's bidding
सन्न 4 11 34	Lie down
स्रग्वाह 4 9 5	Weak
सङ्कर 4 12 80	Mixed
संग्रहण 4 12 66	Adultery
संघातकरण 4 10 5	Mixed assemblage
संज्ञा 4 11 34	Title
संप्रतिश्रय 4 18 9	Dwelling
संप्रतिपत्ति 2 4	Confession
संसृष्ट 4 13 44	Reunited
संसृष्टमैयुना 4 12 36	Having intercourse with another man
सभा 3 10	Judicial assembly
सभासद् 3 9	Members of the court
समिक 4 16 2	The master of the gambling house
सभ्य 1 15	Member
समयस्यानपाकर्म 4 10 1	Transgression of a compact
समानप्रवर 4 12 7	Of same Teacher's family
समाहित 1 74	Decided
समाह्वय	Betting on animals.
संभूयोत्थान 1 16	Partnership
संभूयसमुत्थान 4 3 1	Partnership
सर्वस्वहरण 4 14 8	Confiscation
सह 4 14 1	Force

सहोढ 4।13।17	Son obtained through a pregnant bride
साक्षी 1।3	Witness
साक्ष्याचार 1।70	Law of witness
साधारण 4।4।4	Common
साम 1।12	Conciliation
सामन्त 4।1।12	Neighbour
सामान्य 4।5।4	Common
साहस 1।18	Heinous offence
साहसिक 4।1।159	Robber
तिसा 4।9।11	Silver
सीमाविवाद 4।11।2	Boundary dispute
सुरस्थान 4।11।15	Temple
सुरापान 4।18।43	Drinking
सूक्त 4।12।109	Son of a Ksatriya born from a Brahmin woman
सूतिका 4।11।32	Recently calved
सेतु 4।11।1	Bridge
सोम 4।17।26	Moon
स्तेय 4।7।2	Stealing
स्तोम 4।6।20	Rent
स्तोमवाही 4।6।22	Hired commodities
स्त्री 4।1।12	Woman
स्त्रीजननी 4।12।94	Who gives birth to female children only.
स्त्रीधन 4।13।8	Property of the women
स्त्रीपुंसयोग 4।12।1	Mutual duties of husband and wife

स्थानासेध 1 48	Local arrest
स्थावर 4 1 28	Immovable
स्तुति 4 17 8	Praise
स्थिराश्रय 4 1 38	Who depends on others
स्तुषा 4 2 73	Daughter in law
स्पर्श 4 12 66	Touching
स्मारित 4 1 150	Recollected
स्मार्तकाल 4 8 19	One hundred years
स्यन्दनिका 4 11 15	Thatch
स्वतन्त्र 4 1 31	Independant
स्वातन्त्र्य 4 13 30	Independence
स्वामी 4 1 29	Master owner, Husband
स्वेरिणी 4 1 24	Remarried
हानि 1 6	Loss, Decree
हिरण्य 1 5	Gold
हल 4 1 92	Stolen
होढा 1 27	Plaint that found
ह्लादि 4 12 10	Rich

सहायकग्रन्थसूची

अग्निपुराणम्	नागप्रकाशनम् , दिल्ली
असहायभाष्यम् (कल्याणमट्ट	मण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनागारम्
शोधितम्	(भ० प्रा० सं०), पूना
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	चौखम्बासंस्कृतसिरीज (चौ० सं० सि०),
(उज्ज्वलावृत्तिसहितम्)	वाराणसी १९६६
ऋग्वेदसंहिता (सायणभाष्ययुता)	वैदिकसंशोधनमण्डलम् , पुना
कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः	भ० प्रा० सं० पुना, १९३०
कृत्यकल्पतरु; (व्यवहारकाण्डम्)	गायकवाड़ ओरियण्टाल सिरिज
(लक्ष्मीधरः)	(गा० ओ० सि०), वरोदा
कोटल्यायंशास्त्रम् (सं-आर, पि०	बम्बे विश्वविद्यालयः, मुम्बई, १९६०
कांगले)	
गीतमधर्मसूत्रम् (मिताक्षरा सहितम्)	चौखम्बा सं० सि०, वाराणसी
गीतमधर्मसूत्रम् सूक्ष्मावृत्तिसहितम्	पुरी, १९६०
चरकसंहिता	चौखम्बा ओरियेण्टालिया, १९८३
तन्त्रवार्त्तिकम्	आनन्दाश्रमः, पुना
तैत्तिरीयसंहिता (सायणभाष्य सहिता)	आनन्दाश्रमः, पुना
दण्डवितेकः (सं० के० भि०	गा० ओ० सि०, वरोदा
रंगस्वामी अय्यंगरः) वर्धमानः	
दायतत्त्वम् (रघुनन्दनः)	जीवानन्दविद्यासागरसंस्करणम् ,
	कलिकता
धर्मकोशः (व्यवहारकाण्डम्)	प्रज्ञापाठशालामण्डलम् वाई, १९३६
(सं० लक्ष्मणशास्त्री जोषी)	
धर्मशास्त्रशब्दकोशः	उत्कलराज्यशासनस्य संस्कृतिविभागः,
सं० कुलमणिमिश्रः	भुवनेश्वरम्
नारदीयमनुसंहिताभाष्यम्	त्रिवेन्द्रम् संस्कृत सिरीज
नारदस्मृतिः	राष्ट्रियसंस्कृतमहाविद्यालयः, कलिकता
भ्यायसूत्रम् (वात्स्यायनभाष्यसहितम्)	चौ० सं० सि०, वाराणसी

पराशरस्मृतिः (माधवीयव्याख्या- सहिता)	बम्बे संस्कृत सिरिज, मुम्बई
बालभट्टिः (बालभट्टः)	जे० आर, धारपुरेसंस्करणम् . मुम्बई
वृहस्पतिस्मृतिः (सं० के० मि० रंगस्वामी अयंगरः)	गा० ओ० सि० वरोदा, १९४१
बीधायनधर्मसूत्रम् (विवरणसहितम्) ब्रह्मसूत्रम् मदनरत्नम् (मदनसिंहः)	ची० सं० सि०, वाराणसी, १९६२ गीताप्रेस, गोरखपुरम् विकानीरसंस्कृतमातृकामारम्, विकानीर
मनुस्मृतिः (मेघातिथि भाष्यसहिता) मनुस्मृतिः (मन्वथंमुक्तावलीसहिता)	मनसुखरायमोरेसंस्करणम्, कलिकता चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, १९६०
महाभारतम् यजुर्वेदः (शुक्लः-उवट-महोदर- भाष्यसयुक्तः)	झ० प्रा० सं०, पुना, १९७५ भोतीलालवनारसीदासः दिल्ली, १९६६
याज्ञवल्क्यस्मृतिः बालक्रीडासहिता (विश्वरूपः) मिताक्षरासहिता (विज्ञावेश्वरः) अपराकंटीकासहिता (अपराकः) राजधर्मकोस्तुभः (अनन्तदेवः) राजनीतिरत्नाकरः (चण्डेश्वरः) वसिष्ठधर्मसूत्रम् विवादचन्द्रिका (अनन्तरामः) विवादचिन्तामणिः (वाचस्पति) विवादताण्डवम् (कमलाकरः) विवादव्यवहारः (गोपालसिद्धान्त वागीशः)	मुन्सिराममनोहरलालः, दिल्ली, १९५२ निर्णयसागरप्रेस, मुम्बई, १९४६ बानर्दाश्रमः. पुना गा० ओ० सि०, वरोदा विहार-ओडिशागवेषणासमाजः भ० प्रा० सं०, पुना, १९३० प्रज्ञापाठशालामण्डलम्, बाई वैकटेश्वरप्रेस, मुम्बई लक्ष्मीविलासप्रेस, वरोदा भ० प्रा० सं० पुना
विवादरत्नाकरः (चण्डेश्वरः)	एसियाटिक सोसायिटी, कलिकता

विष्णुपुराणम्

गोतांप्रेस, मोरखपुरम्

विष्णुस्मृतिः (केशववैजयन्तीसहिता)

आड्यारलाईब्रेरी, माड्रास, १९६४

व्यवहारप्रकाशः (मित्रमिश्रः)

चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी

१९८६

व्यवहारविज्ञानमणिः (वाचस्पतिमिश्रः) प्राच्यविद्यामातृकासंग्रहालयः, वरोदा

व्यवहारमातृका (जीमूतवाहन)

एसियांटिकसोसायिटी, कलिकता

व्यवहारसौख्यम् (तोडरानन्दः)

भ० प्रा० सं०, पुना

व्यवहारतत्त्वम् (रघुनन्दनः)

जीवानन्दविद्यासागरसंस्करणम्,

कलिकता

व्यवहारमयूखः (नीलकण्ठः)

भ० प्रा० सं०, पुना, १९३०

सं० पा० वा० काणे

व्यवहारनिर्णयः (मायारामः)

भ० प्रा० सं०, पुना

शुक्लनीतिः

चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी

१९८७

सरस्वतीविलासः (गणपति

महीशूरप्राच्यविद्याग्रन्थमालाः

प्रतापरुद्रः)

महीशूरम्, १९२७

संवत्संस्मृतिः

ऊनविंशतिसंहितान्तर्गता

स्मृतिचन्द्रिका (व्यवहाकाण्डम्) (देववर्ममठः) महीशूरप्राच्यविद्याग्रन्थमाला,

महीशूरम्, १९२८

स्मृतिसारः (हरिनाथः)

धर्मकोशधृतः

- D. F. Mulla : Principles of Hindu Law. Bombay 1982
- G. Bulher : Sacred Books of the East. Vol. II, VII, XIV, XXV, XXXIII. Delhi 1979
- H. C. Shastri : Law of Debt In Ancient India, Calcutta.
- H. G. Laski : Grammar of Politics. Delhi 1967
- H. S. Maine : Early Law and Customs. Delhi 1985
- I. S. Pawte : Dayavibhaga. Dharward. 1975
- M. R. Jols : Legal and Constitutional History of India. Vol. I, II, Bombay. 1990
- M. M. Patkar : Narada, Brhaspati and Katyayana Delhi. 1978
- P. V. Kane : History of Dharmashastra. Vol. I, B. O. R. I. Poona. 1968
- : Roman Private Law. 1961
- R. C. Majumdar : Corporate Life In Ancient India. Calcutta.
- Ramgopal : India of Vedic Kalpasutrus. Delhi. 1983
- S. C. Banerjee : Dharmasutras : A Study in Their Origin and Development. Calcutta. 1962
- V. N. Shukla : Constitution of Lucknow. 1960
- Wilkinson : Manners and Customs of Ancient Egypt. Vol II. 1842

TABLE OF ACTS

Companies Act. 1956

Hindu Inheritance Act 1928

Hindu Law of Inheritance Act (amendment) 1929

Hindu Gains of Learning Act 1930

Hindu Women's Right to Property. Act. 1950

Hindu Married Women's Right to Separate Resl-
dence Maintenance Act 1946

Hindu Succession Act 1955

Indian Contract Act

Indian Companies Act 1913

Indian Easement Act 1882

Partnership Act

Provincial Insolvency Act 1920

Society Registration Act 1860

Transfer of Property Act 1930

LAW JOURNALS

1 All India Reporter

2 Allahabad Law Reporter

3 Bombay Law Reporter

4 Calcutta Law Reporter

5 Indian Law Reporter

6 Madras Law Reporter

7 Supreme Court Journal

REPORT OF THE

COMMISSIONER OF THE

LAND OFFICE OF THE

STATE OF NEW YORK, FOR THE YEAR

ENDING DECEMBER 31, 1894.

ALBANY: JAMES B. LEECH, STATE PRINTER, 1895.

RECEIVED JANUARY 1, 1895.

OFFICE OF THE COMMISSIONER,

LAND OFFICE, ALBANY, N. Y.

REPORT OF THE

COMMISSIONER OF THE

LAND OFFICE OF THE

STATE OF NEW YORK,

FOR THE YEAR ENDING

DECEMBER 31, 1894.

ALBANY: JAMES B. LEECH, STATE PRINTER, 1895.

RECEIVED JANUARY 1, 1895.

OFFICE OF THE COMMISSIONER,

LAND OFFICE, ALBANY, N. Y.

REPORT OF THE

COMMISSIONER OF THE

LAND OFFICE OF THE

STATE OF NEW YORK,

FOR THE YEAR ENDING

DECEMBER 31, 1894.

ALBANY: JAMES B. LEECH, STATE PRINTER, 1895.

RECEIVED JANUARY 1, 1895.

OFFICE OF THE COMMISSIONER,

LAND OFFICE, ALBANY, N. Y.

अन्य महत्वपूर्ण ग्रन्थाः

- **यनुस्मृतिः** । कुल्लूक भट्ट कृत 'मन्वर्थमुक्तावली' टीका तथा हरगोविन्द शास्त्री कृत 'मणिप्रभा' हिन्दी टीका। गोपाल शास्त्री नेने कृत भूमिका १-२ अध्याय, ७वां अध्याय एवम् सम्पूर्ण (का. ११४)
- **याज्ञवल्क्यस्मृतिः** । योगीश्वर याज्ञवल्क्यकृत। विज्ञानेश्वर कृत 'मिताक्षरा' संस्कृत टीका। उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत 'प्रकाश' हिन्दी टीका। नारायण मिश्र कृत भूमिका आचाराध्याय, व्यवहाराध्याय एवम् सम्पूर्ण (का. १७८)
- **आपस्तम्बधर्मसूत्रम्**। हरदत्तमिश्र कृत 'उज्ज्वला' टीका ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत भूमिका, टिप्पणी, शब्दानुक्रमणिका डॉ० उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका (का. ९३)
- **गोभिलगृह्यसूत्रम्**। मुकुन्द झा बकशी कृत संस्कृत टीका, डॉ० सुधाकर मालवीय कृत हिन्दी टीका (का. ११८)
- **गौतमधर्मसूत्राणि**। गौतमकृत। हरदत्त कृत 'मिताक्षरा' संस्कृत टीका तथा उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका (का. १७२)
- **पारस्करगृह्यसूत्रम्**। प्रथम दो काण्ड पर 'हरिहर भाष्य' तथा 'गदाधरभाष्य' एवं तृतीय काण्ड पर हरिहर तथा जयराम भाष्य गोपाल शास्त्री नेने कृत भूमिका, नोट्स तथा सुधाकर मालवीय कृत हिन्दी व्याख्या सहित । प्रथम काण्ड एवम् सम्पूर्ण (का. १७)
- **बौधायनधर्मसूत्रम्**। गोविन्द स्वामी कृत 'विवरण' टीका ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत भूमिका, नोट्स, वर्णानुक्रमणिका आदि उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका। (का. १०४)
- **कालमाधव**। माधवाचार्य कृत। सं० रत्नगोपाल भट्ट डॉ० ब्रजकिशोर स्वैन कृत 'तुलसी' हिन्दी टीका (का. ४५)
- **वर्षकृत्यदीपकः कालनिर्णय-व्रतोद्यापन सहितः** । नित्यानन्द पंत पर्वतीय कृत (का. ९६)